

เอกสารทางวิชาการ หมายเลข ๑/๒๕๓๐ (สิงหาคม ๒๕๓๐)

ประวัติศาสตร์ลาว

- ราชอาณาจักรล้านช้าง
- กรุงศรีสัตนาคณหุตล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง
- คีระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคณหุต (เวียงจันทน์)
  - การกู้เอกราชของเจ้าอนุวงศ์
  - การตอบโต้ของกรุงเทพฯ
  - การขยายอิทธิพลของไทยในลาว
  - คีฮ่อ
- การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในลาว และการยึดแคว้นสิบสองเจ้าไทย
- ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปเป็นของฝรั่งเศส และจัดทหาร ๔ กองเข้ายึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
  - วิกฤตการณ์ปากน้ำเจ้าพระยา
  - การดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศส
  - สัญญาสงบศึก ร.ศ. ๑๑๒

โดย เต็ม วิภาคย์พจนกิจ

ประวัติศาสตร์ลาว

เต็ม วิทยายุทธ

เอกสารทางวิชาการ หมายเลข 1/2530

(สิงหาคม 2530)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

คำแถลง

ของ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมมือร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงานโครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมศาสตร์แห่งประเทศไทยก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิฯ เมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือจากทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระบายนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าว ยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานจากการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึง ทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นไปไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันดีปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล-เรียบเรียง งานดัดความ งานรวบรวมงานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม-กลั่นกรอง-ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบายได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาคั้งต่อไปนี้คือ

(1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์
(4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา
(7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้เรายังมีโครงการ
ผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และ
ยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น "ชุด" ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา
เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจถึงที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเรา
ต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน
เพราะกิจการของเรามีใช้กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชน
ได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาถูกขอมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและ
คำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วน
ร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล
เรียบเรียงหรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

สैनท์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์	จามริก	ประธานกรรมการ
นางเพ็ชรี	สุมิตร	รองประธาน
นางสาวอุสุมา	สนิหงส์ ณ อุทยาน	กรรมการ
นายธัชชัย	ยงกิตติกุล	กรรมการ
นายธนินิ	เศรษฐบุตร	กรรมการ
นายสุลักษณ์	ศิริรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา	สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
นางอมรา	พงศาพิชญ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ	พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
นางสาวสุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายรังสรรค์	ธนะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ
นายเฉลิม	ทองศรีหงส์	ที่ปรึกษากฎหมาย
นายบดินทร์	อัครวาณิชย์	ที่ปรึกษากฎหมาย

คำนำ

เดิม วิชาคหะพจนกิจ ผู้เขียน ประวัติศาสตร์ลาว เล่มนี้ เป็นผู้มีผลงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักสนใจประวัติศาสตร์ไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสาน งานเขียนประวัติศาสตร์ขนาดยาวชิ้นแรกของ เดิม วิชาคหะพจนกิจ (ภายใต้ชื่อสกุลเดิมกว่า เดิม สิงห์สิทธิ์) คือ สังฆวาสน์น้ำโขง (2 เล่ม) ที่พิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. 2499 อย่างไรก็ตาม งานเขียนประวัติศาสตร์ที่ทำให้ชื่อของ เดิม วิชาคหะพจนกิจ เป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางและแท้จริง ก็เห็นจะเป็นงานเขียนที่ตีพิมพ์ในชื่อ ประวัติศาสตร์อีสาน (2 เล่ม) โดยสมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย ประวัติศาสตร์อีสาน ได้รับการตีพิมพ์จำหน่ายถึง 2 ครั้งภายในช่วงเวลาห่างกันเพียง 2 ปี กล่าวคือ ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2513 (เล่ม 1) และ พ.ศ. 2514 (เล่ม 2) และตีพิมพ์ซ้ำครั้งที่สองทั้งสองเล่ม เมื่อ พ.ศ. 2515

เช่นเดียวกับนักประวัติศาสตร์ไทย (และเทศ) จำนวนไม่น้อย เดิม วิชาคหะพจนกิจสร้างงานเขียนประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจและมีคุณค่าเหล่านี้ขึ้นมา ไม่ใช่ด้วยพื้นฐานภูมิหลังจากการฝึกฝนทางประวัติศาสตร์ หรือด้วยความจำเป็นทางวิชาชีพ (ไม่ว่าจะเป็นวิชาชีพประวัติศาสตร์โดยตรง หรือวิชาชีพอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ หรือที่จำเป็นต่ออาชีพประโยชน์จากความรู้ทางประวัติศาสตร์) แต่ทั้งนี้ ด้วยพื้นฐานความรู้ลึกซึ้งสำนึกผูกพันเป็นการส่วนตัวอย่างลึกซึ้งที่มีอยู่กับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่ตนถือกำเนิดหรือมีส่วนร่วมเป็นเจ้าของ

เดิม วิชาคหะพจนกิจ ถือกำเนิดในตระกูลท้าวเพี้ย ซึ่งเป็นชนชั้นปกครองผู้นำท้องถิ่นแบบจารีตดั้งเดิมของเมืองอุบลราชธานี หัวเมืองเอกในภาคอีสาน บิดาของเดิม กือ ท้าวหนูเล็ก สิงห์สิทธิ์ ผู้ซึ่งต่อมาเป็นที่อำมาตย์ตรี พระวิชาคหะพจนกิจ กรมการเมืองอุบลราชธานีสมัยเริ่มแรกของระบบเทศาภิบาล เลขานุการส่วนพระองค์ของกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าราชการหลวงประจำราชการมณฑลลาวท้าว และนายอำเภอพิบูลมังสาหาร กล่าวกันว่า ตระกูลสิงห์สิทธิ์ สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระตา แห่งเมืองหนองบัวลุ่มภู ด้วยเหตุฉะนั้น จึงนับเนื่องอยู่ในสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับตระกูลท้าวเพี้ยของหัวเมืองต่าง ๆ จำนวนมากในบริเวณแม่น้ำชี-มูลตอนกลาง และรวมทั้งกับตระกูลเจ้า

และท้าวเพ็ชของลาวตอนล่าง โดยเฉพาะสายตระกูลของเจ้านครจำปาศักดิ์

เดิม เกิดเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2449 ที่บ้านในหัวเมืองอุบลราชธานี ได้รับการศึกษาระดับต้นและขั้นมัธยมในระบบการศึกษาแบบใหม่ของไทยจากโรงเรียนในหัวเมืองนั้นเอง หลังจากนั้น จึงได้เดินทางไปศึกษาต่อในอินโดจีนฝรั่งเศส ที่ไซ่ง่อน และฮานอย ตามลำดับ ภายถ่ายเพื่อนนักเรียนที่ศึกษาอยู่ด้วยกันที่อินโดจีนรวมรุ่นกับเดิมนั้น เป็นระเบียบภาพบุคคลสำคัญของประวัติศาสตร์การเมืองลาวในสมัยต่อมา เป็นต้นว่า เจ้านุญจุม ฎ จำปาศักดิ์ เจ้าคำมัว เจ้าศรีสุ่มัง เจ้าคำตัน ศรีเฉลิมศักดิ์ ฯลฯ เดิมศึกษาอยู่ในอินโดจีนฝรั่งเศสระหว่าง พ.ศ. 2468-2475 ทางด้านวิศวกรรมโยธาและทางด้านการศึกษา หลังจากสำเร็จการศึกษาในปี พ.ศ. 2475 แล้ว เดิมก็ได้เดินทางกลับประเทศไทย เข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่ทางวิชาชีพที่เกี่ยวข้องกับการก่อสร้างทางหลวง และสนามบิน มาโดยตลอด และใช้ชีวิตทางวิชาชีพส่วนใหญ่อยู่ในภาคอีสานและทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง เดิมเกษียณอายุราชการจากกรมทางหลวงในปี พ.ศ. 2509 และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2514 ภายหลังจากที่หนังสือ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 ตีพิมพ์จำหน่ายออกมาได้เพียงเดือนเศษ ๆ

เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานภูมิหลังทางครอบครัวของเดิม วิชาध्यพจนกิจ ที่มาจากตระกูลชนชั้นปกครองเดิมในภาคอีสานแล้ว ความรู้สึกสำนึกผูกพันที่เดิมมีอยู่กับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคอีสานและของลาวจึงเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ไม่ยากนัก ในแง่หนึ่ง สำหรับเดิมแล้ว ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรเวียงจันทน์ ก็อาจจะเป็นประวัติศาสตร์ตระกูลของเดิมเองก็ได้

เดิมได้บันทึกถึงจุดเริ่มแรกของความสนใจที่เขามีต่อประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคอีสานและของลาว ไว้ใน "คำปรารภ" ของ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เมื่อ พ.ศ. 2499 ดังนี้ :-

"เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2490 ข้าพเจ้ามีกิจธุระไปจังหวัดอุบลราชธานี บังเอิญได้ไปพบบัณฑิตการปกครองหัวเมืองมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งบิดาของข้าพเจ้า (พระวิภาคย์พจนกิจ เด็ก ถึงษัษฐิติ เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปฮาดนาคบุรีชุม ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ. 125) ได้รวบรวมไว้เป็นเล่มสมุดใหญ่ภาคตราตรา ซึ่งในเวลานั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง

สรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างประเทศองค์สำเร็จราชการมหาด
 ตะวันออกเฉียงเหนือ (ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน) และประทับอยู่ ณ เมือง
 อุบลราชธานี

“ข้าพเจ้าได้เอาบันทึกที่บิดาได้ทำไว้ดังกล่าวไปพิจารณาตลอดแล้ว เห็นว่า
 บันทึกนี้เป็นสารคดีเก่าแก่ หากไม่มีผู้ใดคิดทำเอาไว้อีกเกรงเรื่องจะสูญไปเสีย และ
 ถ้าใครรวมแก้ไขเพิ่มเติมตามกาลสมัยให้เหมาะสมรัดกุมยิ่งขึ้นอีก ก็เข้าใจว่าอาจ
 จะเป็นประโยชน์แก่คนที่เกิดใหม่ภายหลัง...”

ความรู้ลึกผูกพันที่เต็มมีอยู่กับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคอีสาน ของลาว
 และตลอดสองฝั่งปากแม่น้ำโขง สะท้อนออกมาให้เห็นได้ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของ
 เติมเอง กล่าวได้ว่า ตลอด 25 ปีสุดท้ายของชีวิตของเติม กล่าวคือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490
 จนกระทั่งภายหลังเมื่อเขาเกษียณอายุราชการใน พ.ศ. 2509 และก่อนที่จะถึงแก่กรรมใน
 พ.ศ. 2514 นั้น เติมได้อุทิศเวลาที่เหลือทั้งหมดจากงานประจำทางวิชาชีพในฐานะวิศวกร
 สร้างทางหลวง ให้แก่การค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของอาณาจักรเวียงจันทน์

งานเขียนทางประวัติศาสตร์ชิ้นแรกๆของเติม คือ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง นั้น เติมใช้
 เวลาเขียนฉบับร่างฉบับแรกภายในระยะเวลาไม่ถึง 1 ปีระหว่าง พ.ศ. 2490 แต่ต้องใช้
 เวลากว่า 9 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2491-2499 ในการแก้ไขปรับปรุง เพิ่มเติม และรวมทั้ง
 การหาผู้จัดพิมพ์ งานเขียนชิ้นนี้ ซึ่งมีความยาวถึง 59 บท และมากกว่า 1000 หน้า เขียน
 และปรับปรุงขึ้นในระหว่าง 10 ปีที่งานในหน้าที่ทางวิชาชีพหลักของเติม คือ นายช่างสำรวจ
 วางแผนก่อสร้าง และควบคุมการก่อสร้างทางหลวงอยู่ที่ ชาติ ปากสาย ด่านชายชุมแพ ภูเขียว
 วังสะพุง ฯลฯ ซึ่งเป็นชนบทห่างไกลจากห้องสมุด และหนังสือหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์
 สำหรับใช้ในการค้นคว้าได้อย่างสะดวก

ในขณะที่พื้นฐานภูมิหลังทางชาติตระกูลของเติม ทำให้เติมคุ้นเคยกับข้อมูลหลักฐาน
 ทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับหัวเมืองบริเวณอุบลราชธานี-จำปาศักดิ์ ความขัดแย้งระหว่างไทยกับ
 ฝรั่งเศส และการปฏิบัติการปกครองในบริเวณดังกล่าวในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ภูมิหลังทาง
 การศึกษาในอินโดจีนฝรั่งเศสที่ทำให้เติมได้มีโอกาสสนิทสนมคุ้นเคยกับผู้นำทางการเมืองรุ่นใหม่
 ของลาว ได้นำเติมไปสู่ประวัติศาสตร์ของฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ส่วนหน้าที่การงานอาชีพในฐานะ
 วิศวกรก่อสร้างทางหลวง ก็ทำให้เติมได้มีโอกาสเข้าถึงประวัติศาสตร์ของหัวเมืองทั้งหลายใน

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน เดิมใช้เวลาอีกหลายปีหลัง พ.ศ. 2499 เพื่อเรียบเรียงประวัติศาสตร์ของหัวเมืองเหล่านี้ และรวมทั้งประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างทั้งหมด จุดมุ่งหมายของเดิม ที่บันทึกไว้ ก็คือ "(งานเขียนชื่อ) สองฝั่งโขง ซึ่งรวมทั้งประวัติศาสตร์ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง (ประวัติศาสตร์ลาว) พม่า กัมพูชา และเวียดนาม อยู่ด้วย" (ดู "คำปรารภ" ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1)

สองฝั่งโขง ไม่มีโอกาสปรากฏต่อสายตาของผู้สนใจประวัติศาสตร์ แต่บางส่วนของ สองฝั่งโขง นี้ ก็ได้กลายมาเป็น ประวัติศาสตร์อีสาน ที่ตีพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2513 และ 2514 หลังจากนั้นต่อมาอีก 17 ปี อีกส่วนหนึ่งของ สองฝั่งโขง ก็ได้กลายมาเป็น ประวัติศาสตร์ลาว เล่มที่เห็นอยู่นี้

เดิม วิชาคณกิจ ไม่ใช่ นักประวัติศาสตร์อาชีพที่มีพื้นฐานการศึกษามาทางวิธีการทางประวัติศาสตร์แบบใหม่ วิชาชีพที่ฝึกฝนมาทางวิศวกรรมโยธา ก็คงจะไม่ได้ช่วยให้เดิมเข้าใจปัญหาของอดีตในสำนักทางประวัติศาสตร์ หรือวิธีวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ ใดๆ ก็ดี ลักษณะที่เด่นกว่าของเดิม อยู่ที่ ความอดสาหัสพยายาม ความมานะอดทน ความผูกพันอย่างลึกซึ้งในการทำงานจนคว้าเรื่องราวที่เกี่ยวกับบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำโขง และประการสำคัญ ความกตมตสนสำนักขุดคุดที่มีอยู่ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ใช้เวลา 9 ปีปรับปรุงแก้ไขก่อนการตีพิมพ์ตามคำแนะนำของนักประวัติศาสตร์ผู้ชื่อเสียงยิ่ง อย่าง หลวงวิภาค วิวัฒน์ ตรี อมาตยกุล ฯลฯ ในขณะที่ ประวัติศาสตร์อีสาน ก็ได้รับการเรียบเรียง (edit) ใหม่ให้กระชับและมีเอกภาพขึ้น โดย นิธิ เอียวศรีวงศ์

สำหรับ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่มนี้ ต้นฉบับเดิมเป็นส่วนหนึ่งของ สองฝั่งโขง ที่เดิม วิชาคณกิจ ได้เตรียมขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2499-2509 บางส่วนของต้นฉบับดังกล่าวเคยตีพิมพ์อยู่ใน ฝั่งขวาแม่น้ำโขง และบางส่วนของต้นฉบับอยู่ใน ประวัติศาสตร์อีสาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ประการหนึ่งว่า ประวัติศาสตร์ของลาว และของบริเวณภาคอีสานของไทยนั้น มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างแนบแน่น และแยกพิจารณาออกจากกันไม่ได้

แน่นอนที่ว่า ประวัติศาสตร์ลาว เล่มนี้ ไม่ใช่หนังสือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของ ลาวที่สมบูรณ์ และน่าพอใจที่สุด แต่ทั้งนี้ ผู้อ่านก็คงต้องคำนึงถึงเงื่อนไขทางเวลา และความ จำกัดในสถานที่ต่าง ๆ ของผู้เขียน นอกจากนี้ ประวัติศาสตร์ลาว ของ เต็ม วิชาศย์พงกิจ ยังกล่าวได้ว่า เป็นงานเขียนภาษาไทยเล่มเดียวที่มีอยู่ในขณะนี้ ที่พยายามกล่าวถึง ประวัติศาสตร์ อันยาวนานของลาว ตั้งแต่ยุคเริ่มแรก จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทตำนาน จนถึง ยุคที่ลาว หรือบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของตกอยู่ใต้อาณาจักรของฝรั่งเศสในสมัยล่าอาณานิคม ในตอนปลายของคริสต์ศตวรรษที่ 19

ขอเท็จจริงดังกล่าวข้างต้น ในความหนึ่ง บ่งบอกสภาพและโอกาสรับรู้ที่ค่อนข้าง จำกัดอย่างน่าตกใจ ที่สาธารณชนของเรามีอยู่ในปัจจุบัน เกี่ยวกับอดีตของประเทศที่กล่าวได้ว่า มีกำเนิดและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมรวมกันกับเรามาช้านาน ทั้งนี้ โดยไม่ ต้องกล่าวถึงความสำคัญที่มีต่อกันในทางเศรษฐกิจและการเมือง ทั้งในขณะนี้ และในอนาคต แต่ ในขณะเดียวกัน ขอเท็จจริงดังกล่าว ก็นับเป็นเหตุผลเพียงพอที่ ประวัติศาสตร์ลาว เล่มนี้ สมควรได้รับความสนใจจากผู้ที่อยู่ในวงการประวัติศาสตร์ ผู้สนใจประวัติศาสตร์ไทยและประเทศ ใกล้เคียง นิสิตนักศึกษา และรวมทั้งบุคคลทั่วไป

ฉลอง สุนทราวาณิชย์

22 กรกฎาคม 2530

แก้คำผิด

หน้า 30	บรรทัดแรก	กานข้าง	คำที่ถูกต้อง	กานข้าง
หน้า 30	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 4	มเหสี	คำที่ถูกต้อง	มเหสี
หน้า 44	บรรทัดแรก	2337	คำที่ถูกต้อง	2237
หน้า 52	บรรทัดที่ 8	พระมเหสีชวา	คำที่ถูกต้อง	พระมเหสีไซ
หน้า 55	บรรทัดกลางสุด	ศักดิ์ศรีจอม	คำที่ถูกต้อง	ศักดิ์ศรีจอม
หน้า 57	บรรทัดที่ 14	พระแก้วชวา	คำที่ถูกต้อง	พระแก้วชวา
หน้า 58	บรรทัดที่ 15	แรพแก้วผลึก	คำที่ถูกต้อง	พระแก้วผลึก
หน้า 59	บรรทัดที่ 9	เกษ	คำที่ถูกต้อง	เกษ
หน้า 59	บรรทัดที่ 2 จากกลาง	พระสุราลัยพมาม	คำที่ถูกต้อง	พระสุราลัยพมาม
หน้า 64	บรรทัดที่ 4	พระองค์	คำที่ถูกต้อง	พระองค์
หน้า 72	บรรทัดที่ 5 จากกลาง	เวียงจันทน์	คำที่ถูกต้อง	เวียงจันทน์
หน้า 72	บรรทัดที่ 11	ไห	คำที่ถูกต้อง	ไห
หน้า 73	บรรทัดที่ 5 จากกลาง	ความหมาย	คำที่ถูกต้อง	ความหมาย
หน้า 76	บรรทัดที่ 14	เวียงจันทน์	คำที่ถูกต้อง	เวียงจันทน์
หน้า 78	บรรทัดที่ 6	กษัตริย์ศึก	คำที่ถูกต้อง	กษัตริย์ศึก
หน้า 78	บรรทัดที่ 11	ทหาร	คำที่ถูกต้อง	ทหาร
หน้า 83	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดแรก	ยี่นนาม	คำที่ถูกต้อง	ยี่นนาม
หน้า 86	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดที่ 3	เลิศหลาน-ภาสัย	คำที่ถูกต้อง	เลิศหลาน-ภาสัย
หน้า 92	บรรทัดที่ 2 จากกลาง	ชุมแพ	คำที่ถูกต้อง	ชุมแพ
หน้า 97	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดที่ 2	จัดตาทัพ	คำที่ถูกต้อง	จัดตาทัพ
หน้า 100	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดแรก	โปรดปราบ	คำที่ถูกต้อง	โปรดปราบ
หน้า 105	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 2	วังบวรฯ	คำที่ถูกต้อง	วังบวรฯ
หน้า 112	บรรทัดกลางสุด	หายจาก	คำที่ถูกต้อง	ห่างจาก
หน้า 115	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดที่ 5	อินทราธิติ	คำที่ถูกต้อง	อินทราธิติ
หน้า 123	บรรทัดที่ 11	สาวนิมกดิ์	คำที่ถูกต้อง	สาวนิมกดิ์
หน้า 124	บรรทัดกลางที่ 4	ปัจจุบัน	คำที่ถูกต้อง	ปัจจุบัน
หน้า 127	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 2	วงศาธิราชสนิน	คำที่ถูกต้อง	วงศาธิราชสนิน
หน้า 129	บรรทัดกลางที่ 4	พระพรค้อมพาด	คำที่ถูกต้อง	พระโรค้อมพาด

แกคำผิด

หน้า 132	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดที่ 7	พิชญ์สิน	คำที่ถูกต้อง	พิชญ์สิน
หน้า 147	บรรทัดสุดท้าย	ในความ	คำที่ถูกต้อง	ในความ
หน้า 151	บรรทัดแรก	(แมคคาร์ธ)	คำที่ถูกต้อง	(แมคคาร์ธ)
หน้า 151	บรรทัดที่ 4	ทราบเรื่อง	คำที่ถูกต้อง	ทราบเรื่อง
หน้า 155	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 7	ตามใจเด็ก	คำที่ถูกต้อง	ตามใจเด็ก
หน้า 158	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 2	อย่างพิงหมาย	คำที่ถูกต้อง	อย่างพิงหมาย
หน้า 158	ย่อหน้าที่ 5 บรรทัดที่ 3	อีกกองหนึ่ง	คำที่ถูกต้อง	อีกกองหนึ่ง
หน้า 159	บรรทัดที่ 4 จากล่าง	เข้ามาอีก	คำที่ถูกต้อง	เข้ามาอีก
หน้า 163	ย่อหน้าที่ 2 บรรทัดที่ 4	ในพระราชราช	คำที่ถูกต้อง	ในพระราชราช
หน้า 182	บรรทัดแรก	มหาวารคาม	คำที่ถูกต้อง	มหาสารคาม
หน้า 182	ย่อหน้าที่ 3 บรรทัดที่ 2	บัญชีของ	คำที่ถูกต้อง	บัญชีของ
หน้า 186	บรรทัดสุดท้าย	พลสงครามบุรี	คำที่ถูกต้อง	พลสงครามบุรี
หน้า 190	บรรทัดที่ 5 จากล่าง	ไฟโก๋ไหม	คำที่ถูกต้อง	ไฟโค๋ไหม

ราชอาณาจักรแดง

ประเทศล้านช้างในสมัยโบราณได้แก่ประเทศไทยปัจจุบัน แต่ก่อนมีอาณาจักร
ล้านช้างนอกจกเขตคนคนเวียตนาม ตั้งคนแต่ประเทศจีนลงมาถึงกัมพูชา ตะวันตกจก
แคว้นล้านนา ไทยและกรุงศรีอยุธยาหัว เขาเพชรบูรณ์และคงคาไฟ แคว้นเหนือจกสิบสอง
ปันนาในเขตลพบุรีของจีน ล้านโขงเขตกัมพูชาสุดเขตเมืองเชียงตุงโตแกงหลี่มีแม่น้ำโขง
อยู่ท่ามกลางประเทศ ชนชาวลาวล้านช้างมีว่าวงศ์กษัตริย์ของตนสืบเชื้อสายมาจากขุนบรม-
มหาราช (ลาว เรียกขุนบรม) โดยตรงไม่ขาดสาย ตั้งแต่ ขุนลอ (หรือขุนซัว) ราชโอรส
ขุนบรมมหาราชลงมาสร้างเมืองเชียงตุง หรือเชียงทองหรือเมืองเข่าเมืองซัวก็เรียกกัน
หลายนาม ครอบราชสมบัติต่อมาชั่ว 40 กษัตริย์จนถึงพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 1 จึงได้
ย้ายราชธานีลงมาตั้งที่เมืองเวียงจันทร์อันเป็นนครหลวงในพุทธศักราช 2102 จนในปัจจุบัน

บรรดาประเทศทั้ง 3 ในอินโดจีนคือ ลาว เขมรและเวียตนาม นับเป็นชนเผ่า
ใหญ่ซึ่งรวมชนเหล่าต่าง ๆ ในอินโดจีน ประวัติศาสตร์ได้ยืนยันบอกเราไว้แล้วว่า ราชอาณาจักร-
ลาวทั้งหมดได้เคยเข้ามารวมเป็นอันเดียวกับราชอาณาจักรไทยในปัจจุบัน และเป็นชนอีก
เผ่าหนึ่งที่มีเชื้อชาติภาษาศาสนา วัฒนธรรม อย่างเดียวกับไทยเหมือนกับชาวล้านนาทุกวันนี้

ในยุคโบราณ พงศาวดารเวียตนามเรียกเมืองหลวงพระบางว่า น่านเจ้า
(สำเนียงญวนว่า นามเจี้ยว จีนเรียก เลาซัว หรือ ลันเจียง) มีเรียกกันหลายชื่อ เช่น
เชียงตุง เชียงทอง ล้านช้าง เมืองซัว (พม่า เรียกชวา) และศรีสัตนาคนหุต ฯลฯ
เป็นต้น ที่มีชื่อต่าง ๆ กันเช่นนี้ตามตำนานเดิมเล่าไว้ว่า

มีฤๅษีสองพี่น้องมาเทศนาสั่งสอนบรรดาปีศาจ ยักษ์ร้ายและภู นาคใหญ่
นางพญาเงือกซึ่งสถิตอยู่ตามดำและเกาะแก่งในลำแม่น้ำโขง เมื่อเทศนาสั่งสอนไม่ให้
บังเบียดแย่งชิงกันแล้ว ฤๅษีทั้งสองยังได้สร้างเมืองให้ตั้งชื่อให้หลายชื่อ เช่น เชียงทอง
เพราะเอาคนทองเป็นนิมิตร ตั้งชื่อ ศรีสัตนาคนหุต เพราะเอานาคสำคัญมี 7 เศียรที่มา
ฟังเทศเป็นนิมิตร จึงมีนามเป็นศัพท์มาคำว่า กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาว แรกหมาย
เอาเพียงหลวงพระบาง ต่อมาหมายเอาทั้งเวียงจันทร์ด้วย อยากรู้อาเป็นเมืองไหนก็
เอานามเมืองนั้นต่อท้ายเช่น "กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาวหลวงพระบาง" หรือ
"กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างร่มขาวเวียงจันทร์" เป็นต้น ส่วนเวียงจันทร์มาเรียกภายหลัง

ตอนที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชย้ายราชธานีมาตั้งที่เวียงจันทน์ คำว่า รมชาว ลาว เรียก ย่มชาว (1) ไต่แกบาลีและสันสกฤตว่า เสถฉัตร หรือ เศวตฉัตร นั้นเอง รมชาวหรือกลดขาวจัดเป็นเครื่องสูงของไทยและลาวมาแต่โบราณ ส่วนที่เรียก "หลวงพระบาง" นั้นมาเรียกภายหลังตอนที่ได้อัญเชิญพระพุทธรูป "พระบาง" มาประดิษฐาน

คำว่า ลาว กับ ไทย มีผู้สันนิษฐานไปต่าง ๆ อย่างเดียวกับคำ สยาม เสียม ชาน หรือ ฉาน ประวัติศาสตร์ของลาวเริ่มแรกเดิมทีตามคำปร่ำปรามผู้แต่งกุแ่เคยเล่า ๆ กันต่อมาและพงศาวดาร กล่าวเป็นนิยายว่า :-

"ยังมีพญายักษ์คนหนึ่งมาแต่เมืองลงกาชื่อ นันทา เมียชื่อ มหาเทวี ลูกชื่อ นางกวางสี (2) (เมรี) เขาเจ้าศัวันางตายก่อนเมียจึงไปเป็น พญาอินทรี เกิดลูกชื่อ เจ้าพุทธเสน (พระรุด) มาเอนางกวางสีเป็นเมีย มีลูกชายคนหนึ่งชื่อ ท้าวสีพี มีลูกหญิงคนหนึ่งชื่อ นางพิไลย เขาเจ้าเอาเป็นคู่เมียกัน เขาฝูงนั้นหากเป็นวงศ์านันท์ มหาเทวีแตนางกวางสีหันมาแล เขาฝูงนั้นฉิมหายไปแล้ว"

พอจะอนุมามาตามพงศาวดารหลวงพระบางไว้ว่า คนสำคัญคนแรกที่มาสร้างนครล้านช้างหรือมาอยู่ก่อนลาวเที่ยวนั้นนี้ ก็คือพวกขอมหรือเขมร เพราะได้บ่งลักษณะคนสมัยก่อนไว้ว่า "ปากกว้างหูรี สูง 8 ศอก" และตามนิยายนั้นก็แถลงว่า สมัยที่ไทยอพยพลงมาทางใต้นั้นดินแดนภาคในลุ่มสองฝั่งโขงและภาคสุวรรณภูมิก็ที เป็นดินที่อยู่ของขอมมาก่อน

(1) ตามราชประเพณีลาว (ในสมัยโบราณ) มิได้ทำเศวตฉัตรนั้น ให้มีรูปร่างเป็นชั้น ๆ เช่นของประเทศไทยทุกวันนี้ และเอาเครื่องหมายที่ทราบกันว่า รมชาวหรือย่มชาวซึ่งมีระย้าชুমสายนั้น ก็คือองค์แห่งทานผู้ครองนคร จะได้มีอยู่ในบรรดาลาวประเทศเดียวกันหาไม่ ผู้ปน จีน เวียดนาม เขมร แยกก็ถือว่าเศวตฉัตรนั้นมีลักษณะดังระย้าชুমสายนี้เหมือนกัน หากแต่ต่างรูปร่างลักษณะไปด้วยความนิยมของแต่ละชาตินั้นๆ

(2) หนังสือ จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า มีสวนแดน มีธาตุมะรีเป็นพระเจดีย์เก่าแก่อยู่ในสวนนั้น ชาวเมืองเคารพนับถือว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาก เมื่อฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกเป็นของฝรั่งเศส ร.ศ. 112 แล้ว ฝรั่งเศสก็ทำลายพระเจดีย์เสีย กล่าวว่ามีทรัพย์สมบัติในพระเจดีย์มาก

และถูกเจ้าของดินเดิมปกครอง คือขอมซึ่งมีอำนาจรุ่งเรืองอยู่ในสมัยนั้น และในพงศาวดาร
ที่ว่า "เขาผู้นั้นหนีหายไปแล้ว" ก็คืออำนาจขอมได้เสื่อมสูญไปแล้ว อ้ายลาวหรือไทยจึงได้
เขามามีบทบาทอำนาจปกครองแทน

ข้อความในพงศาวดารล้านช้างมีหลายตอนที่ควรรู้และศึกษา ตอนต้น ๆ ได้
สาธยายถึงเรื่องแรกเริ่มเป็นเพนียดาย ซึ่งเป็นคติของชนโบราณที่จะเล่าและอ้างถึงศักดิ์สิทธิ์
ต่าง ๆ เป็นฝอยประกอบ หากจะคัดมาทั้งหมดก็จะเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่ง จึงขอคัดมาเป็น
บางตอน

"ยามหนึ่งหนาว คราวหนึ่งร้อน หนาวมีหมีโสมงามายังบึงน้ำอุ่นแลน้ำเย็น
ช่วยผอแทนหัวคนบางนั้นแลแล้วเจ้าฤาษีสองพี่น้อง⁽¹⁾ จึงแบ่งเมืองบ้านล้านช้างเป็นปฐมก่อน
เจ้าจึงมาตั้งเสาอินทขิลคือว่าหลักมันไว้ตะวันออกอันหนึ่ง อันถวนสองไว้ข้างนาไฮเดียว
อันถวนสามไว้สุฟโสม เมืองอันนี้ได้อื่อว่า "เชียงทอง"

กาลจำเนียรมา มีพ่อค้าคนหนึ่งถือเรือบรรทุกของจากทางใต้จะไปขายที่เชียงดง
เชียงทอง คืนหนึ่งฝันว่า "เมื่อชวาบายพระอาทิตย์ มือซ้ายบายพระจันทร์ สองคืนยันกรด
พระอาทิตย์" พ่อค้าเล่าความฝันให้เพื่อนฟังเพื่อนก็เขาจะเขยว่าใส่สูงเกินตัว เมื่อพบมหาเดระ
องค์หนึ่งก็เล่าให้ฟัง มหาเดระทำนายว่า เมื่อขึ้นไปถึงเมืองเชียงดง เชียงทองคราวนี้จะ
ประสบโชคยิ่งใหญ่ แต่ระหว่างทางที่ไปนี้ ถ้ามีทองคำคิด่อขึ้นมากก็อย่าได้เก็บเอา ถ้าทำ
ได้ตลอดทางเมื่อไปถึงเมืองเชียงดง เชียงทองแล้วจะได้พบแก้วแหวนเกลื่อนกล่นทั้งสอง
ฝั่งแม่น้ำ

แลพานิชจึงไปหาพ่อค้าแก่คำฝันอันอัศจรรย์ พ่อค้าผู้นั้นว่า "ผู้นอยฝันใหญ่จักได้
กินขี้เพื่อน" พ่อค้าพานิชจึงเมื่อไหว้มหาเดระแก่คำฝัน มหาเดระเจ้าจึงให้พานิชขึ้นมามาก
ขี้ขากินแล้วสหัส แล้วมหาเดระเหอญ" พ่อค้านั้นก็ปฏิบัติตามคำทำนาย ครั้นไปถึงเมืองเชียงดง
เชียงทองแล้วก็ได้แก้วแหวนเงินทองมาแจกจ่ายให้แก่ประชาชนพลเมืองชาวเมืองจึงนิยมเลื่อมใส
ยกให้เป็นเจ้าครองเมืองเชียงทอง ลูกหลานเจ้าเมืองนี้ได้ปกครองสืบกันมาหลายชั่วคน

---

(1) ในตำนานอุรังคธาตุว่า พระอมรฤาษี และ โยธิกฤาษี สร้างเมืองขึ้นที่ดอยนั้นทั้งสี่

ต่อมามีขุนผู้ใหญ่ 3 ขุนชื่อ ปลูางเซิง ขุนเค็ก และ ขุนคาน ทั้งสามสร้างบ้านเมืองอยู่ที่ราบลุ่ม ทำนาไคขาวไคปลาก็ไม่เส้นไหวผี ผีจึงโกรธบันดาลให้น้ำท่วมบ้านเมือง ขุนทั้งสามก็ต่อแพพญากเมียล่องลอยอยู่จิ้งจอกชีวิต แล้วพากันถ่อทวนน้ำขึ้นไปเมืองสวรรค์ไปเฝ้าพญาแดน (1) เพื่อร้องทุกข์

พญาแดนได้อนุเคราะห์ให้ขุนทั้ง 3 พร้อมด้วยครอบครัวอาศัยอยู่บนสวรรค์โดยมิให้อศุขยากเข็ญเป็นเชษฐ แต่มนุษย์เหล่านี้อยู่ไม่ได้ จึงไปเฝ้าพญาแดนทูลว่า "ขอยนี้้อยู่เมืองบนบแกวน แลนเมืองฟ้าเป็น" ขออนุญาตตกลงลงไปอยู่เมืองคนอย่างเดิม พญาแดนจึงให้ลงมาอยู่ตำบล นาบนอน อยู่ยอญพร้อมกับให้ความมาทำนาด้วย

ต่อมาอีกรึ้นน้ำเตาใหญ่ลูกหนึ่งเกิดที่นาบนอนนั้น เมื่อเติบโตเต็มที่แล้วปลูางเซิงและขุนทั้ง 3 จึงเอาเหล็กชี้เผาไฟจนแดงแล้วเจาะคานหนึ่ง และอีกคานหนึ่งใช้ลิ่วเจาะก็มีคนหลังไหลออกมาจากน้ำเตานั้นมากมายเหลือคณานับตั้ง 3 วัน 3 คืนจึงหมด พวกที่ออกมาทางรูลิ่วผิวขาวเป็น ไค พวกที่ออกมาทางเหล็กชี้เจาะผิวคล้ำเป็นพวก ชา พวก ขอย (นานมาเลยฟังเพี้ยนเป็นชาแถวเรียก มอย) ที่อยู่ตามคอยตามเขาปัจจุบัน เป็นชาทาสของพวกไทยพวกลาว

เรื่องชากับลาวมีผู้เล่าต่าง ๆ กันอีกว่า เดิมทั้งสองชาติเป็นที่น้องกัน ชาเป็นที่ลาวเป็นน้อง แต่พวกลาวออกจกน้ำเตาภายหลังที่น้ำเตาเย็นแล้วจึงมีผิวขาว ส่วนชาออกมาก่อนตอนปลูางเซิงเอาเหล็กชี้แดงเจาะน้ำเตาผิวจึงคล้ำ แล้วก็ชวนกันเดินทางจากเมืองแดนลงมาทางเมืองหลวงพระบาง (ก่อนหลวงพระบางยังไม่ตั้ง) ต่างล่องแพมาตามลำน้ำนัว ลาวใช้ไม้ไผ่ทำแพ ชาใช้หนังสัตว์ทำแพ เมื่อนานเข้าหนังถูกน้ำก็ส่งกลิ่นเน่าเหม็น พวกชาไม่มีอะไรรับประทานก็ตัดกิ่งเน่านั้นมาต้มกับหัวปลีกล้วยรับประทาน ปลีกล้วยริมฝั่งน้ำนัวโกรธพวกชาจึงเอาปลายชี้ทำตั้งแต่นั้นมา ครั้นมาถึงน้ำอุตรงผาสูง (ผารุง) มีหินปรากฏเป็นรูปเหยี่ยวอยู่หน้าผา ลาวชวนชายิงธนูหน้าผาแข่งกันว่าใครยิงไปปักตัวเหยี่ยวได้เป็นนาย ตายิงไปไม่ปักตัวเหยี่ยวต้องเป็นชา ชาผู้พิพาทชื้อยิงไปเท่าไรก็ไม่ปักตัวเหยี่ยว ลูกธนูกระดอนตกทุกครั้งน้องลาวฉลาดกว่าใช้ลูกธนูทำควยไม้ออน ๆ เอาชั้นยางไม้ติดปลายลูกศรยิงไปปักตัว

(1) ลาวหมายถึงพระอินทร์หรือเทวดาอยู่เมืองฟ้าคือเมืองแดน เวียดนามเรียก เทียนหรือเถียน

เหยี่ยวทุกครั้ง ตั้งแต่นั้นมาข้าจึงยอมเป็นข้าทาสให้ลาวไซ่ส่วยและส่งส่วยลาวต่อ ๆ มา

ส่วนในประวัติเมืองแตงนี้ว่า "มีเทพบุตรเทพธิดา 5 คู่จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์โดยอาศัยอยู่ในน้ำเต้าลอยลงมาจากเมืองแดนแสนสวรรค์ขึ้นฟ้าแล้วมาตกบนยอดเขาทุ่งนาโต (1) ทั้ง 5 คู่ลงมาจากภูเขามาพบหนองน้ำ คู่แรกผานไปไม่ยอมอาบนำผิวจึงคล้ำ เลยกกลายเป็นตระกูลชาในปัจจุบันี้ อีก 4 คู่ลงอาบนำผิวพรรณจึงผ่องใส กลายเป็นตระกูลชาวไทย ชาวลาว จีนชุนานกับเวียตนาม บัณฑิต "จะเท็จจริงประการใดเป็นของเก่าเล่าสืบมา

เมื่อปูตางเซิงและขุนผู้ใหญ่อั้งสามเจาะน้ำเต้าคนหลังไหลออกมามากต่อมาก ขุนทั้งสามก็ได้ช่วยสอนให้รู้จักทำนา ทอผ้าและให้อยู่สุ่มเป็นหัวเมียกัน โดยที่คนเหล่านี้มีจำนวนมากขุนทั้งสามไม่สามารถว่ากล่าวปกครองให้ทั่วถึงเป็นที่เรียบร้อยได้ จึงได้พากันขึ้นไปร้องทุกข์ต่อพญาแดนหลวงอีก พญาแดนหลวงจึงให้เทวดา 2 องค์จุติเป็นมนุษย์ลงมาช่วย คือ ขุนครู กับ ขุนครอง แต่ก็ได้ปรากฏว่าไม่สามารถจะปกครองให้ดีได้ รอนถึงพญาแดนตองส่งเทวดาผู้สามารถลงมาช่วยอีกองค์หนึ่งชื่อ ขุนบรม (2) ให้เป็นผู้ปกครอง และได้มอบอาญาสิทธิที่จะลงโทษปราบปรามคนผิดอีกด้วย และให้มุขมนตรีมาช่วยทำหน้าที่สำคัญ ๆ ด้วย ฉะนั้นการปกครองจึงเป็นไปโดยเรียบร้อย

เทวดา 2 องค์แรกลงมามิได้ทำอะไรให้เป็นล่ำเป็นสัน "สร้างบ้านกับเป็เรื่องสร้างเมืองกับกว้าง" จำนวนพลเมืองก็มากขึ้นทุกที "มากตั้งทรายหลายตั้งน้ำ" ขุนบูลมอยากให้พลเมือง อันมีหมอันปก อันกินจึงวิงวอนพญาแดนหลวงขอได้โปรดช่วยอีกครั้ง พญาแดนจึงส่ง พระวิษณุกรรม ลงมาสร้างเมือง ให้สอนการปลูกการหวานแต่งไฮ่ไถนา สอนการทำนาทอผ้า สอนให้รู้จักพืชพรรณไม้มี่เป็นยารักษาโรค นอกจากนี้ยังได้ส่งเทพอัปสร 2 องค์ลงมาเป็นชายาขุนบูลมคือ พระนางแอกแดง (หรือเอตแดง) และ พระนางยมผลา (หรือยมลา) นอกจากการปลูกสร้างแล้วพระวิษณุกรรมยังได้สอนวิชาฟ้อนรำ คนตรี เข็ดฆ้อง เข็ดกลองกับ โห่ข้าวเมืองด้วย

(1) อยู่ในแคว้นเมืองแตง ฉวนเรียก "เตียนเปี่ยนฟู" ระยะทางเท่า 1 วัน

(2) บางตำนานก็ว่าขุนบรม(ลาวเรียก ไทยเรียกขุนบรมหาราช) เป็นบุตรพระเจ้าฟ้างูเกะ บางตำนานก็ว่าพระเจ้าฟ้างูเกะ(หรือฟ้างูเกะ) ก็คือขุนบรมฯ อีกชื่อหนึ่งลาวเรียก "ขุนล่อคำ"

ตอนที่พญาแลนมมีรับสั่งแก่ขุนบุญลมว่า "แต่ต่อไปไม่ให้อื่นไปรบกวานอีก ต้องทำเอง
สร้างเอง และต่อแต่นั้นมาขุนบุญลม สร้างบ้านก็เปรี๊ยะ สร้างเมืองก็สูง ผุ่งไพรก็ไถนา ผุ่งชา
ก็พันไฮ

ขุนบุญลมมีลูกชาย 7 คนคือ ขุนขัว (หรือขุนล่อ) ยี่ผาลาน สามจุสง ไล่ผง
จัวอินทร์ ลกกลม และ เจ็ดเจิง (หรือเจ็ดเจื่อง) เมื่อลูกทั้งเจ็ดเติบโตก็แบ่งทรัพย์สมบัติ
ให้พรอมควยอาวุธแล้ว เองจาข้างไขวข้างขวามาแบ่งเป็น 4 ทอนแจกให้ลูกชาย 4 คนที่เกิด
จากพระนางแอกแดง จาข้างไขวข้างซ้ายแบ่งเป็น 3 ทอนให้ลูกชาย 3 คนที่เป็นลูกเกิด
จากพระนางยมผลาตลอดขาหาสปริวารให้แล้ว ก็ส่งลูกทั้ง 7 คนให้แยกย้ายกันไปสร้างเมือง
ครอบครองเอง เพื่อขยายไทยให้กว้างขวาง ส่วนคนสุดท้าย (ท้าวเจ็ดเจิง) ให้อยู่แทนพระ
แลกล่าวขั้วว่าไม่ให้แย่งชิงอำนาจกัน เพื่อให้คำสั่งนี้ศักดิ์สิทธิ์จึงได้สาปแช่งไว้ดังนี้

"เจ้าพี่น้องหากแม้นลูกผู้เดียวตาย เมื่อผู้ตายไป ลูกอยู่หลังกู ผู้เจาก็ป่วยแปง
เมือง บุญผู้ใดมี หากไถ่ขานสร้างเมืองอันกว้างใหญ่ บุญผู้ใดมีหลาย หาก
จักใดที่แสนอันชะแลงบันใหญ่เจ้าแล้วคั้งนี้ ภายหนาไปผู้ใดอย่าโลกศุภมหาอิฉฉา
มักมากู แลเอารีผลไปตกแดน เอาหูกคาบเข็นแพนไปคกหุง รุบเอาบานเมือง
กัน ให้ผู้นั้นวินาศนิหุหาย ทำอันใดอย่าให้เป็น เช่นอันใดอย่าให้ใด บุลูกไมอย่า
หันตาย บุลูกหวายอย่าหันหลอน ขอหมอนูอย่าให้อี ปี่ลมน์อย่าให้กว้าง เทียว
ทางให้ฟ้าผ่า เมื่อป่าให้เลื้อกีน ไปทางน้ำให้เงือกทอเชือกจุก (จก) ไปทางบก
ให้เลื้อทอมากินมันแล เมืองอายุไวแกอายุ เมืองนงูไวแกนงู อย่าทำชาย
เบียดูเบียดูกัน ถ้าผู้ใดตั้งอยู่ในทิศพิธราชธรรมและอยู่ในราโชวาทของพอนี้
ให้ผู้นั้นมีความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปเทอญ"

1. ขุนขัว (หรือขุนล่อ) บุตรคนโตโดยกกำลังรีพลจากเมืองน่านอนน้อยออยหนุ
ลงมาสู่เชียงใหม่เชียงใหม่เวลานั้นมีเจ้าครองเมืองชื่อ ขุนกันฮ้าง (หัวหน้าชาวดินข่า) ขุนขัวจึง
ยกพลเข้าตีชนะได้เข้าครองเมืองนั้น การเขารบนี้ไม่ขัดกับคำห้ามของพ่อ เพราะผู้ครอง
เชียงใหม่ เชียงทองไม่ใช่พี่น้องขุนขัวทองเดียวกัน แล้วตั้งนามเมืองใหม่ว่า เมืองขัว (1)
ซึ่งต่อมาคือนครหลวงพระบาง ปกครองสืบกันตริยต่อมา

(1) ความประชุมพงศาวดารภาคที่ 11 ว่า เมืองขัว (ออกเป็นสำเนียงพม่า) สำเนียงลาวว่า
เมืองเซา หรือ เมืองซา วุ่ญเรียก "ลันเจียง" หรือ "เลาขัว" สำเนียงพม่าที่ว่า "ขัว"
นั้นบางคนก็ว่าเป็น เมืองซา แต่ไม่ใช่ขัวในมลายู

2. ขุนยี่ศาลาน ไปสร้างเมืองหอแตก เข้าใจว่าจะเป็นเมืองอยู่ในจีนใต้ หรือเมืองตาหอ(ตาลีฟู) หรือเมืองหนองแส ซึ่งเป็นเมืองหลวงของไทยอยู่ในชานานมาก่อน
3. ขุนสามจุสง ไปสร้างเมืองจุมพี้ คือแคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหกเดี๋ยวนี้ พงศาวดาร ลานช้างว่าไปสร้างเมืองบัวชุมหรือฉนวนแควแคว้นตั้งเกี่ย
4. ขุนไล่ผง ไปสร้างเมืองยวนโยนกนาคนคร (เชียงใหม่) ก่อนควนลานมา เมื่อราว พ.ศ. 1300
5. ขุนจ้าวอินทร์ ไปสร้างเมืองจโยธยาใต้
6. ขุนลกกลม ไปสร้างเมืองคำเกิดหรือเมืองภูเทือก(หนังสือบางเล่มแจ้งว่า ไปสร้างเมืองเชียงคานอยู่ลาวใต้ปัจจุบันไม่ทราบเมืองอะไร บางตำนานก็ว่าเมืองเชียงคาน- ยอสามในอาณาจักรรามัญในพม่าเดี๋ยวนี้)
7. ส่วนขุนเจ๊กเจิง (หรือเจ๊กเจือง) ไปสร้างเมืองเชียงขวาง(เมืองพวน) บางเล่มว่าโคตรองเมืองแทนพอ (สิบสองเจ้าไทย)

พระนามโอรสขุนบรม มีชื่อลำดับเป็นภาษาไทยกลจีน เว้นขุนลอกคนเดียว เทียบกับ จีนใต้ดังนี้ ยี่ = ยี่ สาม = ซา ลี่ = ไล่ เหงาะ = จั้ว ลัก = ลก ชิด = เจ็ด (ใน กรุงศรีอยุธยาเคยมี ขุนหลวงพะงั่ว สงสัยเป็นคนที่ 5 เจ้าอายุพระยา เจ้ายี่พระยา เจ้าสามพระยา)

เมื่อถึงตอนนั้นจะเห็นได้ว่าพงศาวดารลานช้างมีข้อความตรงกับพงศาวดารที่ได้ กล่าวมาแล้วแต่ต้นคือ ตอนที่ขุนบรมมหาราชสั่งให้พระยาโอรสทั้งหกแยกย้ายกันไปสร้างบ้าน แปรเมืองปกครองเอง

ตามประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชนชาติที่เรียกว่า ลาว หรือ ไทย และ ความสำคัญของพงศาวดารลานช้างที่กล่าวมานี้ ก็เป็นอันแน่ใจว่า บุคคลแรกผู้เป็นต้นตระกูล ของไทย ลาวปัจจุบันที่เคลื่อนย้ายลงมาอยู่ในแคว้นสุวรรณภูมิหรือสยามทุกวันนี้ก็คือ ขุนบลม หรือ ขุนบรมมหาราช ลูกชายทั้งหกที่แยกย้ายกันไปตั้งบ้านเมืองนั้นก็คือหัวหน้าหรือผู้ปกครอง ของไทยแต่ละภาคที่กระจายกันอยู่ พวกเราทั้งหมดนี้จึงนับว่าสืบเชื้อสายอันเดียวกันมาและ แต่ละภาคก็มีผู้คุ้มครอง เป็นปฐมกษัตริย์สืบสายโลหิตมาจากบรรพบุรุษคนเดียวกัน

อังกะเขำกรุง ของอารยันตฤปตพทหนึ่งว่า พระเจ้ามทวัน นครชัยบุรี (เชียงแสน) อพยพลมค้ำงม่น้อยตำบลโนนจันทรเรียกว่ำ นครไทย (1) ในแคว้นสุโขทัยราว พ.ศ. 1731 ตรงกับรัชสมัยรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กรุงกัมพูชา พระเจ้ามทวัน (หรือ มหทานมก็เรียกว่ำครองราชสมบัติอยู่ที่นครไทยจนสิ้นรัชกาลขุนนางกลางท่าว เจ้าเมืองเงินยาง (2) ลีบเชื้อสายมาจากพระเจ้ามทวันราชวงศ์ลิ่งทนต์เชียงแสน (หรือลิ่งทระ ลิ่งโล) ลีบจาก ขุนบรมมหาราช (เมืองแดง) การอพยพของพระเจ้ามทวันลงมค้ำงม่นที่นครไทยนี้ได้อพยพ พร้อม ๆ กับพระเจ้าชัยศิริ โอรสพระเจ้าพรหมราชนครชัยปราการ (3) เมื่อพระเจ้าพรหม- ราชสวรรคตใน พ.ศ. 1720 พระเจ้าชัยศิริลีบราชสมบัติมได้ 11 ปีตรงกับ พ.ศ. 1731 ทรงเห็นว่ำจะอยู่ในลำนนาไทยต่อไปก็ลำบากเนื่องจากพมำและมอญเดยมารุกกรำบ้อย ๆ ทั้งเห็นว่ำพวกขอมทงสุโขทัยและแคว้นละโว้ก็เลื่อมอำนำกลง เมื่อทรงปรึกษำกับพระญาติ ทั้ง 3 รัช (4) พร้อมเพรียงกันแล้ว ก็เผำเมืองทั้ง 4 แล้วกวำต้อนผู้คนพลเมืองยกกองทัพ บำทนำลงมทงใต้ พระเจ้าชัยศิรินครชัยปราการกับพระเจ้าสรอยทล่ำ นครชัยนารายณ์ อพยพมำอยู่ที่ทุ่งย้ง หรือเมืองศรีพนมมศ (5) แล้วยกเคลื่อนลงมทงแคว้นละโว้ตรงไปสู่อสุวรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) พระเจ้าสรอยทล่ำครองเมืองอุทง (6) ส่วนพระเจ้าชัยศิริอพยพ จากสุวรรณภูมิเลยลงไปสรำงเมืองใหม่อยู่ที่เมืองร่ำงเทงหนึ่ง ต่อมค้ำคือเมืองนครศรี- ธรรมราชเค็ยวัน เมื่อครองราชสมบัติแล้วทรงพระนำมว่ำ ศิริธรรมราช (ศรี) มีราชโอรส

(1) อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลกปัจจุบัน

(2) หรือเมืองบางยางก็เรียก เมืองร่ำงอยู่ที่คลองย่ำงริมสถำนี่คลองย่ำงสวรรคโลก ยังมี โบราณวัตถุปรากฏอยู่จนบัดนี้

(3) คืออำเภอฟำงปัจจุบัน

(4) เวลำนนั้นอำณจักร์เชียงแสนได้แบ่งออกเป็น 4 รัช 4 นครคือ นครชัยศรี นครชัยปราการ นครชัยนารายณ์ และ นครพำงค้ำ

(5) เมืองร่ำงในอำเภอลำบแล จังหวัดอุตรดิตถ์

(6) เค็ยวันเป็นเมืองร่ำงอยู่ที่ อ.จรเข้สามพันตะวันตกเฉียงใต้ของ จ.สุพรรณบุรี

ทรงนามว่า เจ้าศิริชัย (หรือศรีวิชัย) พระบิดาได้ส่งทูตมาขอเจ้าหญิงสุนทร ราชธิดาของ พระเจ้าไตรตรึง (1) ไปเป็นมเหสีใน พ.ศ. 1856 เมื่อพระบิดาสวรรคตแล้ว เจ้าศิริชัยได้ ครองราชสมบัติแทน ทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริชัยเชียงใหม่ (ราชวงศ์สิงหนวัต) มีโอรส ทรงนามว่า เจ้าราม และต่อมาทรงตั้งเจ้ารามเป็นมหาอุปราช

ในภายหลังทรงเห็นกษัตริย์ทางสุโขทัย (ราชวงศ์พระร่วง) อ่อนกำลัง ทาง ทวายก็แข็งเมืองไม่ยอมขึ้นกับสุโขทัย แม้ทางแควนละโว้ก็อ่อนแอ เกรงว่าพวกขอมทางกัมพูชา จะกำเริบขึ้นอีก จึงทรงย้ายราชธานีมาสร้างใหม่อยู่ในแควนทวาราวดี ซึ่งเป็นเมืองร้างคือ นครปฐม เมื่อสร้างขึ้นแล้วทรงให้นามว่า นครชัยศิริ (2) ตรงกับรัชสมัยรัชกาลของพระเจ้าเอกไทย ระหว่าง พ.ศ. 1860 - 1890

เจ้าราม โอรสพระเจ้าชัยศิริเชียงใหม่ เป็นผู้มีความสามารถในทางศิลปวิทยาการ ต่าง ๆ อย่างยอดเยี่ยมในยุคนั้น เจ้ารามได้ทรงปลอมองค์ (ท้าวแสนปม) จนได้เป็นราชบุตรเขย ของพระเจ้าอู่ทอง และใน พ.ศ. 1877 เจ้ารามทรงให้กำเนิดโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า รามศวร ต่อมาเจ้ารามได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินครองเมืองอู่ทองแควนสุวรรณภูมิแทนพ่อตา อาณาเขตเมืองอู่ทองเวลานั้นยังไม่กว้างขวางนัก ทิศใต้จดเพียงเขตเมืองราชบุรีเท่านั้น ทิศเหนือ จดเมืองสรรค์ ทิศตะวันออกจดเมืองอ่างทอง ทิศตะวันตกจดแดนของพวกมอญ

ครั้นต่อมาเมืองอู่ทองเกิดโรคระบาด ผู้คนพากันอดตายลงเป็นอันมาก จึงได้อพยพเมืองอู่ทองมาตั้งอยู่ที่เมืองอโยธยา ตำบลเวียงเหล็ก (3) เมื่อพ.ศ. 1891 ต่อมา นำได้ เกษม เดิมเวียงว่างเข้าไปทุกที่ไม่เหมาะที่จะสร้างเป็นราชธานี จึงได้ย้ายไปตั้งที่เมืองใหม่ ตำบลหนองโสน (บึงพระราม) และขนานนามว่า กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา แล้วราชาภิเศก ถวายพรหมทั้ง 8 ซึ่งได้ส่งราชทูตเจริญทางพระราชไมตรีขอมาจากกษัตริย์พาราณสีในอินเดีย เมื่อพ.ศ. 1893 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีสุนทรบรมพิตรที่ 1 เป็นอันว่าวงศ์สุโขทัย

(1) ปัจจุบันนี้คือ อำเภอสรรคบุรี

(2) ต่อมาคือ นครชัยศรีเดี๋ยวนี้

(3) คือวัดพุทธไสวรรคเดี๋ยวนี้

(วงศ์พระร่วง) ก็ตั้งวงศ์อุทองกัณฑ์และวงศ์ชัยศิริกัณฑ์ ได้สืบเชื้อสายเนื่องจากวงศ์สิงหนวัต
 เชียงแสนวงศ์สิงหนวัตเชียงแสนสืบต่อจากขุนบรมมหาพรหม กษัตริย์ไทยผู้ยิ่งใหญ่ เมืองแดง (1)
 ในสิบสองเจ้าไทยทั้งสิ้น ขุนลอ ราชโอรสองค์ใหญ่ของขุนบรมฯ เป็นต้นวงศ์ล้านช้าง ณ เมือง
 ชั่ว (หลวงพระบาง) เป็นปฐมซึ่งสืบเชื้อสายมาจนถึงปัจจุบันถึงรัชสมัยรัชกาลของพระเจ้า
 สว่างวัฒนา กษัตริย์แห่งราชอาณาจักรลาวไม่เคยเปลี่ยนวงศ์เลย

ปัญหาเรื่องลาว - ไทยนี้ เป็นปัญหาที่โตถกเถียงกันมาห้อยคืดและในปัจจุบัน
 บางขณะคำว่า ไทย และ ลาว ก็นำมาซึ่งการทะเลาะวิวาทเหยียดหยามกัน แลแต่ในหมู่
 พวกนักศึกษาคลอดจนนักการเมืองในสภาผู้แทนราษฎร ผู้ซึ่งที่ถือว่าตนเป็นไทยหรือคนไทย
 ได้แก่พวกที่อยู่ภาคกลาง ก็เคยต่อว่าต่อขานกันว่า "ลาวเป็นพวกกินกบกินเขียด กินปลาร้า
 ปลาตาก และกินข้าวมือไม้กลาง..." นอกจากนี้ยังมีบางพวกบางคนเมื่อทางการใดแต่งตั้ง
 ไปจากเมืองหลวงให้หน้าข้าราชการไปประจำทางภาคอีสานและภาคเหนือแล้ว ก็มักจะไป
 เบงอวดอำนางศักดิ์คำว่า ข้าเป็นไทยมาปกครองลาว หรือเป็นนายลาว... ฯลฯ อะไร
 ทำนองนี้

เพราะความหลงผิดและความไม่เข้าใจในประวัติศาสตร์อันแท้จริง ซึ่งตาม
 ประวัติศาสตร์ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างต้นโดยสังเขปนี้ ก็พอจะชี้ให้เห็นแล้วว่า ลาว หรือ
 ไทย หรือ ไทย หรือ ลาว ก็คือชนชาติเดียวกัน เราเป็นพี่น้องร่วมสายเลือดจากบรรพบุรุษ
 เดียวกันมา เราจึงจะมาแยกกันเป็น ไทย และ ลาว เมื่อประมาณ 7 - 800 ปีมานี้ พวกที่
 อพยพลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาตามลุ่มและแควของแม่น้ำนี้ เรียกว่า ไทย หรือเป็นไทย พวกที่
 อพยพลงสู่แม่น้ำโขงหรือแควของแม่น้ำนี้เรียกว่า ลาว ทั้งสองพวกนี้ชื่อดั้งเดิมก็คือ อายลาว
 แต่เราเรียกตนเองว่า ไทย และใช้คำว่าไทยนี้เป็นคำกลาง เมื่อเรียกถามกันก็ว่า "พี่น้องสยาม

(1) เมืองแดงเดิมเรียก "เมืองน่านน้อยอยุธยา" ต่อมาเรียก "เมืองแดง" คือเมืองเทวคา
 หรือพระพรหมผู้สร้างโลกครั้นต่อมา แดน เลยกลายเป็น แดง เมื่อเราเสียแคว้นสิบสองเจ้าไทย
 แก่ฝรั่งเศส พ.ศ. 2431 ฝรั่งเศสจึงเอาไปรวมการปกครองขึ้นกับตั้งอยู่ในเขตเวียตนามเหนือ
 เดียวนี้ ฉวนเลขเรียก เตียนเบียนฟู อยู่ที่ทิศใต้ห่างจากเมืองไล (หรือไลเจา) ประมาณ 90 กม.

นั้นไทยหลวงพระบาง ไทยเวียงจันทน์ ไทยเชียงใหม่ ไทยใต้ ไทยอีสาน ฯลฯ เป็นต้น
ปัจจุบันนี้ก็คือ ไทยและลาวดังกล่าวแล้ว

อันที่จริงดินแดนซึ่งเป็นพื้นที่กำเนิดของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือแม่น้ำโขงก็ดี ก็คือ
แหล่งกำเนิดของพี่น้อง "ไทย - ลาว" เรามาแต่โบราณกาล แต่ได้พากันอพยพโยกย้าย
ครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานมาชองอยู่ตามลุ่มแม่น้ำ 2 สายดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้เอง จึงมี
แม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำโขงเปรียบเสมือนสายโลหิตใหญ่ของพี่น้องไทย - ลาว ซึ่งมี
บรรพบุรุษและแหล่งกำเนิดเดียวกัน มีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ภาษาพูดเขียน
เหมือนกัน เมืองกัพระมหากษัตริย์เป็นองค์พระประมุขปกครองประเทศมาแต่โบราณกาลเช่น
เดียวกัน ซึ่งมีต้นตระกูลเดียวกัน แต่ต่างก็แยกกันพำนักหากินอยู่คนละฝั่งของแม่น้ำทั้ง 2
เท่านั้น จึงเป็นการยากที่พี่น้องไทย - ลาวจะแยกออกจากกันได้

บทที่ 2

กรุงศรีสัตนาคณหุตลานช้างรมชาวหลวงพระบาง

ต่อจากนี้ผู้เขียนจะไต่ถวิลประวัติกรุงศรีสัตนาคณหุตลานช้างรมชาวหลวงพระบาง
ต่อไป คือนับแต่ขุนลอ ราชโอรสองค์ใหญ่ของขุนบรมมหาราชาสร้างเมืองขัว

แควนลานช้างกับแควนสามก 2 แควนนี้ ได้รับการปกครองขึ้นอยู่ในราชอาณาจักร
นานเจ้าตลอดมา จนราว พ.ศ. 1445 กษัตริย์วงศ์สิงหนวัตกัสินสุดลงสมัยนี้ ในรัชกาลของ
ท้าวหลวง (หรือท้าวหวาง) นับเป็นองค์ที่ 22 ตรงกับศักราช 633⁽¹⁾ ปีมะแมตรีศก (พ.ศ.
1814) ไทยล่านนามีอำนาจมาก ไทยในสิบสองเจ้าไทยจึงได้อพยพเคลื่อนย้ายลงมาอยู่ใน
แควนใหม่ทั้งสองนี้โดยมาก และมีอำนาจไปปกครองแควนสิบสองปันนา สิบสองเจ้าไทย และ
เมืองพวนไว้ในอำนาจ

บัดนี้ อาณาเขตที่นับว่าเป็นแควนสิบสองเจ้าไทยจริง ๆ นั้นเล็กลงกว่าเดิมมาก
และแยกออกเป็น 3 แควน แควนตะวันตกต่อแดนพม่าเรียกว่า "แควนสิบสองปันนา" ไต๋นามว่า
พวกลื้อ แควนกลางต่อจีนตงเรียกสิบสองเจ้าไทย (หรือสิบสองจุไทย) ไต๋นามว่า ผู้ไทย
แควนตะวันออกต่อแดนเวียตนามเรียกว่า ลาวพวน ต่างก็พูดภาษาไทยและก็ถือว่าเป็นไทย
ด้วยกัน ฉะนั้น คำที่กล่าวกันในปัจจุบันโดยทั่วไปและในพงศาวดารลาวซึ่งมีพวกไทยอยู่ใน
ตั้งเกย 80 เปอร์เซนต์ของพลเมืองทั้งหมด ก็คือพวกไทหรือไทยเราแขนงหนึ่งอันสืบเชื้อสาย
ต่อกันมานั่นเอง

- 1. ขุนลอ ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ลานช้างในราวศตวรรษที่ 13 (พ.ศ. 1200 - 1300) ครองราชสมบัติอยู่ที่เมืองขัว (หรือชวา) จนชรามากจึงสวรรคต ขุนขัว ราชโอรส

(1) ศักราชนี้จากหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ 11 (พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง) พิมพ์
แจกในงานศพอำมาตย์เอก พระยาอุตรกิจพิจารณ์ (สุด สาระสิทธิ์) พ.ศ. 2462 แต่บางเล่ม
เป็นรัชกาลของท้าวหวางหรือท้าวหลวง เมื่อท้าวหวางสิ้นพระชนม์ ท้าวตั้งโอรสขึ้นครองราช
สมบัติ ทรงพระนามว่า พญาลังคิราช แล้วก็ถูกเนรเทศไปอยู่ป่าดงโดยความผิดบางประการ
เมื่อ พ.ศ. 1859

ได้เสวยราชย์สืบต่อ นับจากขุนลอมกษัตริย์ลาวพระองค์นี้ไป มีกษัตริย์ครองเมืองช้วนจนถึงรัชกาล
พญาฟ้างุม (หรือฟ้างึม) โดยมีชาติสาย รวม 25 ชั่วกษัตริย์ สืบลำดับต่อไปนี้ :-

2. ขุนซั่ว (หรือขุนซัว) บางตำนานก็ว่าเป็นคน ๆ เดียวกับขุนลอม
3. ขุนซั่วเลา (หรือขุนซัวเลา) โอรสขุนซั่ว
4. ขุนสูง โอรสขุนซั่วเลา
5. ขุนเค็ด โอรสขุนสูง
6. ขุนคุม โอรสขุนเค็ด
7. ขุนก๊ีบ โอรสขุนคุม
8. ขุนกบ โอรสขุนก๊ีบ
9. ขุนก้อ (หรือขุนก้อ) โอรสขุนกบ
10. ขุนกาน โอรสขุนก้อ หรือขุนกัวก็เรียก
11. ขุนแพง โอรสขุนกาน
12. ขุนเทิง โอรสขุนแพง
13. ขุนเพ็ง โอรสขุนเทิง
14. ขุนพี โอรสขุนเพ็ง
15. ขุนกำ โอรสขุนพี
16. ขุนสูง โอรสขุนกำ ครองราชย์เมื่อพ.ศ. 1406 เรียก 16 เช่น (ซั่ว) ขุน

ต่อจากนี้ค่านำหน้าพระนามกษัตริย์ลาวจึงแปลงจาก ขุน มาเป็นท้าว

ขุนสูงกษัตริย์ลาวพระองค์นี้ ไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม เห็นว่โดยยกไพร่พลไปทำ
สงครามกับหิรัญนครเงินยาง (ลาวกวัด) ไพร่พลล้มตายเป็นอันมาก เมื่อขุนสูงสวรรคตแล้ว
ท้าวแทนโม ราชโอรสได้ครองราชสมบัติแทน เป็นอันดับที่ 17

18. ท้าวสูง โอรสท้าวแทนโม
19. ท้าวเย็ก โอรสท้าวสูง
20. ท้าวพิน โอรสท้าวเย็ก
21. ท้าวผาด โอรสท้าวพิน
22. ท้าวหลวง (หรือท้าวหวาง) โอรสท้าวผาด ได้เฉลิมพระนามว่า พญาลัง-

ฉิราช ครองราชสมบัติเมื่อ จ.ศ. 633 (พ.ศ. 1814) สิ้นชีพิตักษัย จนถึง จ.ศ. 678 (พ.ศ. 1859)

เมืองข้าตอมาภายหลังไคชนานนามเมืองใหม่ว่า เมืองเชียงใหม่ ในรัชกาลของ พญาสุวรรณหำผง โอรสพญาฉิราช ครองราชสมบัติเมื่อศักราช 678 ปีมะโรง อัฐศก พ.ศ. 1859 แลชนานนามเมืองใหม่ว่า เมืองหลวง

พญาสุวรรณหำผงมีราชโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า ขุนยักษำฟ้า (พงศาวดารเรียก ท้าวฝำฟ้า) มีโอรส 6 องค์คือ

1. เจาพำงุม
2. เจาพำเงี้ยว
3. เจาพำยาม
4. เจากานคำ
5. เจาพำกำ
6. เจาพำขาว

ในตำนานกล่าวว่าขุนยักษำฟ้าไปมีชู้กับนางสนมของพ่อ พ่อจะประหารชีวิตแต่เสนาพุดกามาตย์ได้ช่วยชีวิตไว้ เป็นแต่เพียงให้ขับไล่ไสหนีล่อยแพ (1) ไปเสียจากราชอาณาจักรพร้อมด้วยเจาพำงุมโอรส เพราะเจาพำงุมมีลักษณะแปลกกว่าคนทั้งหลาย เมื่อเกิดมา มีพระทนต์เต็มพระโอษฐ์แต่ในครรภ์ เวลาบรรทมหลับ เจาพำงุมกรนเสียงไพเราะเหมือนกับเสียงดนตรี ใครได้ทำนายพยากรณ์ไว้ว่าเป็นเด็กกาลีสืบบ้านกาลีเมือง ไทขิ่นจะมาพ่อตีแม่ เมื่อแพล่อยไปถึงแก่งห้ำสี่สอพ่อลูกก็เดินทางเข้าแคว้นกัมพูชา ไปขออาศัยอยู่กับพระมหาเดระ-ปาสมันต์ อยู่มาคืนวันหนึ่งขณะที่เจาพำงุมนอนหลับเสียงกรนดังเสียงไพเราะ พระมหาเดระ-ปาสมันต์นั้น มีความรู้ในเหตุการณ์อนาคต ทราบว่าเจาพำงุมจะมีฐานะเป็นกษัตริย์เรื่องอำนาจต่อไปภายหน้า จึงนำเจาพำงุมเวลานั้นพระชันษาได้ 16 ปี เข้าไปฝากถวายตัวเป็นมหาดเล็กในราชสำนักของพระเจ้ากรุงอินชวปะต เพื่อศึกษาศิลปวิทยาการต่าง ๆ เจาพำงุมก็ตั้งใจ

(1) หนังสือขุนบรมฯ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ขุนยักษำฟ้าบิดาเจาพำงุมไม่ได้ถูกไล่นำไปถวาย

ทำราชการและทรงศึกษาวิชาการเป็นอย่างดี เพราะในเวลานั้นขอมเห็นว่ามีการศึกษาที่ดีที่สุด
พระเจ้าศิริอนุราช พระเจ้ากรุงอินชวสุปัต ทรงโปรดปรานมากถึงกับยกพระนางคำหยาด (1)
พระราชธิดาให้เจ้าฟ้างุ้มเป็นชายา

ต่อมาพระเจ้ากรุงอินชวสุปัตตรัสถามเจ้าฟ้างุ้มว่า คิดถึงนครล้านช้างหรือไม่
เจ้าฟ้างุ้มก็กราบทูลว่า คิดถึง ด้วยพรัดพรากมาหลายปีแล้ว พระเจ้าอินชวสุปัตจึงตรัสว่า
ถ้าเช่นนั้นเราจะอนุญาตให้กลับไป และเวลานั้นตรงกับแผ่นดินไทยกรุงศรีอยุธยา รัชกาล
พระเจ้าอู่ทอง (รามธิบดีที่ 1) ขอมเริ่มเลื่อมอำนาจ จึงหวังให้เจ้าฟ้างุ้มพระขามากาไป
ยึดนครล้านช้าง (ต่อมาคือนครหลวงพระบาง) เพื่อไว้ป้องกันไทยศรีอยุธยา จึงโปรดให้
จัดกองทัพมีกำลังพล 1 หมื่นให้ไปตีเมืองหลวงเมื่อ พ.ศ. 1894 เจ้าฟ้างุ้มได้ตีหัวเมืองใหญ่
น้อยขึ้นมาตามรายทางแม่น้ำโขงจนถึงเมืองปากซัน เจ้าฟ้างุ้มจึงมีศกอักษรไปเกลี้ยกล่อม
หัวเมืองรายทางคือ เมืองศรีโคตบอง (2) เมืองห้วยหลวง (3) และ เมืองไตพนาม (4)
ขอให้ขอมอ่อนน้อมเสียโดยดีและขอให้จัดกองทัพไปช่วย ข้างฝ่ายพญากหัวเมืองทั้งสามหัวเมือง
จึงมีศกอักษรตอบมาว่า "ซึ่งท่านจะยกทัพไปตีเมืองพระอัยกานั้นเห็นว่าไม่ควร จะเป็นการ
อกตัญญูต่อท่านผู้มีพระคุณ พวกข้าพเจ้าเกรงกลัวพระเดชานุภาพของพระเจ้านครล้านช้าง
สุดแต่ท่านจะดำริเถิด" เจ้าฟ้างุ้มเมื่อได้ทรงทราบในหนังสือคั่งนี้ก็โกรธ และทรงตอบไปว่า
"เมื่อท่านไม่ให้กองทัพไปช่วยก็ตามใจเถิด ภายหน้าคงจะได้เห็นตักัน"

ขณะนั้น ท้าวเดิมคำฉู บุตร ท้าวผืน เจ้าเมืองพวน (เชียงขวาง) ผิดใจ
กับพ่อเรื่องไปทำศึกกับบรรชานอยของพ่ออีก กลัวพ่อจะมา จึงหลบหนีมาอาศัยอยู่กับพวก พญาเท

---

(1) ลาวเรียกพระนางยอดแก้ว ไทยเรียก พระนางคำหยัก

(2) เมืองเก่าใต้เมืองท่าแขก ซึ่งเป็นนครร้างในปัจจุบัน

(3) เข้าใจว่าจะเป็นเมืองโพธิสัย เพราะตั้งอยู่ปากห้วยหลวง ไหลตกลำน้ำโขง

(4) ต่อมาเปลี่ยนเรียกเป็นเมืองเวียงคำ

(หรือพญาเอก) เจ้าเมืองไผ่ทนาม จึงได้เข้ามาหาเจ้าฟ้างุ้ม ขอให้บุญญารมีด้วย ขอให้เจ้าฟ้างุ้มช่วยเหลือยกกองทัพไปตีเมืองพวนโดยสัญญาว่า ถ้ากองทัพเจ้าฟ้างุ้มรบชนะ ท้าวเดียมคำญอก็จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป เจ้าฟ้างุ้มเห็นเป็นโอกาสดี ก็ได้ยกกองทัพไปตีเมืองพวนชนะ จับท้าวผู้บิดาท้าวเดียมคำญอได้สำเร็จโทษเสีย เจ้าฟ้างุ้มก็ตั้งท้าวเดียมคำญอเป็น พญาคำญอ ครอบงำบริวารในเมืองพวน เมื่อ พ.ศ. 1895

เมื่อได้จัดการบ้านเมืองพวนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ในปีต่อมาเจ้าฟ้างุ้มจึงให้พญาคำญอเกณฑ์ทัพเมืองพวนไปตีเมืองตามทีสัญญาไว้ต่อไป การไปตีนครลานช้างคราวนี้ ได้จัดออกเป็น 2 ทัพ โดยให้ขุนยักษ์ทำผู้พายกไปทางต้นน้ำโขง น้ำแข่งทางหนึ่ง ตีป่าลงมาบรรจบกันที่เมืองหลวง พอกองทัพขุนยักษ์พ่ายกมาถึงปากห้วยसानไหลตกน้ำโขง ขุนยักษ์พ่ายเลยมีอันเป็นไปโดยป่วยลงถึงอสัญกรรม ณ ปากห้วยसानนั่นเอง

สมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้ม ยกกองทัพไปตามลำน้ำคาน ครั้นไปถึงพรมแดนลานช้างเจ้าฟ้างุ้มจึงแต่งทูตถือสาส์นไปเฝ้า พญาสุวรรณคำผางพระอัยกาว่า "จะขอเอาราชสมบัติในนครลานช้าง" พญาสุวรรณคำผางเมื่อทรงทราบเช่นนั้นก็ทรงพระพิโรธ มีรับสั่งให้เสนาบดีเร่งเกณฑ์ทัพออกไปตอรับกับกองทัพเจ้าฟ้างุ้มพระนัดดาเป็นสามารภ และหลายครั้งไม่เอาชนะได้ พญาสุวรรณคำผางอยู่ในราชสมบัติได้ 37 ปี พระชนมายุเท่าใดไม่ปรากฏ เจ้าฟ้างุ้มจึงมีรายดาภิเศกขึ้นครองนครลานช้าง ทรงพระนามว่า พญาฟ้างุ้มแหล่งหล้าธรณี

เมื่อพญาฟ้างุ้มทรงทราบว่าพระบิดาพิราลัยระหว่างทาง จึงรับสั่งให้เสนาบดีจัดการเมรุมาศให้สมแก่พระอิสริยยศแล้วก็ปลงพระศพพระอัยกาและพระบิดา เมื่ออยู่ครองราชย์ได้ 3 ปี พญาฟ้างุ้มฯ มีราชโอรสองค์หนึ่ง ทรงนามว่า ท้าวอุณเฑาะ ในปี พ.ศ. 1899 ขณะที่พระองค์ครองราชย์นั้น หัวเมืองใหญ่น้อยฝ่ายเหนือต่างเกรงกลัวอำนาจยอมเป็นเมืองขึ้นทั้งหมด ยิ่งแต่เมืองฝ่ายใต้ที่ตั้งเป็นอิสระมีเมืองไผ่ทนาม เมืองห้วยหลวง และเมืองศรีโคตบองไม่ยอมอ่อนน้อม จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์พลหลายหมื่นสมทบกับกองทัพพญาคำญอยกกองทัพไปตีเมืองทั้งสามและตีได้เมืองห้วยหลวง กับเมืองศรีโคตบอง เว้นแต่เมืองไผ่ทนาม เพราะมีกบฏไผ่ทนามล้อมรอบตีเอาไม่ได้ พญาฟ้างุ้มจึงคิดเป็นอุบาย โดยเอาทองคำจากท้องพระโรงทำเป็นลูกปืนยิงเข้าไปในกอไผ่รอบ ๆ เมืองนั้น แล้วสั่งให้เลิกทัพกลับไป ให้กองสอดแนมไว้คุมดูอยู่

ฝ่ายเมืองไผ่ทนาม ไผ่ทราบกลอุบายข้าศึก เมื่อลอยกลับไปแล้วราษฎรเห็นลูกปืน
 หองคำตกเกลื่อนกลาดอยู่ในบริเวณป่าไผ่ ก็พากันดากดางกอไผ่เพื่อค้นหาหองคำจนกระทั่งป่า
 ไผ่โล่งเตียน กองสอดแนมจึงนำความไปทูลพญาพำงุมฯ พญาพำงุมฯก็ยกทัพหลวงกลับมาอีก
 เมืองไผ่ทนามก็เสียแก่พญาพำงุมฯ พญาเพาเจ้าเมืองไผ่ทนามยอมอ่อนน้อมขอเป็นไมตรี
 พญาพำงุมฯไม่ทรงเอาโทษ ต่อมาเมืองไผ่ทนามเรียกกันว่า เมืองเวียงคำ ตั้งพญาเพาเป็น
พญาเวียงคำเจ้าเมืองเวียงคำสืบต่อไป

พญาพำงุมฯและลงหลาธรณี กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ นับได้ว่าเป็นวีรกษัตริย์ของ
 ลาวพระองค์แรกที่สามารถรวบรวมหัวเมืองอันอยู่ในลุ่มแม่น้ำโขงทั้งสองฝั่งให้เป็นอันหนึ่ง
 อันเดียวกันได้สำเร็จ อาณาจักรประเทศลาวในรัชกาลของพญาพำงุมฯ นับว่ากว้างขวางมาก
 มีหัวเมืองน้อยใหญ่มาขึ้นต่อพระองค์หลายสิบหัวเมือง คือแคว้นเมืองพวน (เชียงขวาง)
 เมืองเวียงคำ เมืองห้วยหลวง เมืองศรีโคตบอง เมืองตะโปน (เซโปน) และแคว้นเมือง
 มิลาน ต่อมาเรียกเมืองพลาน (พะลาน) แขวงเมืองพิน เมืองนอง ฯลฯ

อนึ่ง ตอนที่พญาพำงุมฯยกกองทัพลงไปปราบหัวเมืองฝ่ายใต้ ครัวที่กล่าวมา
 แล่นนี้ ขณะที่ยกกองทัพมาถึงเมืองพลาน กองทัพล้านช้างได้พบกับกองทหารรักษาเขตแดน
 ของเวียงคนามได้สกัดไว้ ทั้งต้องจึงตกลงแบ่งปันเขตแดน โดยถือเอาภูเขนแกวไม่ลมแบ่ง
 หรือภูไม้เน็ง (1) แบ่งเป็นพรหมแดนตรงสันเขาระหว่างลาว กับแนวทางทิศตะวันออก ส่วน
 ทางทิศเหนือได้กำหนดเอาลำแม่น้ำดำ ทางทิศใต้จดแกวที่มีต้นเขนกับขอม (เขมร) ทิศตะวันออก-
 ตกจดภูเขาพญาฟ้อ (หรือภูเขาพญาฟ้อเทือกเขาดงพญาไฟ) และภูสามเสา ปัจจุบันอยู่ในเขต
 จังหวัดเพชรบูรณ์

(1) ผู้เขียนผ่านไปฮานอยเมื่อศ.ศ. 2468 โดยรถยนต์ทางสุวรรณเขต - ดงฮา - วินท์
 และทางท่าแขก นาแป - วินท์ ภูเขาหินแดนเขนกับลาวนั้น ต้นไม้พำกตะวันตกเอนมาประเทศ
 ลาว ด้านตะวันออกเอนไปทางเวียงคนามห้วยน้ำสายธารต่าง ๆ ที่เกิดจากสันเขานี้ทางด้าน
 ตะวันตกไหลลงแม่น้ำโขง ด้านตะวันออกไหลลงทะเลจีนเป็นเช่นนี้มาแต่ดึกดำบรรพ์

กิติศัพท์พญาพำจุ่มฯยกทัพไปตีบ้านปล้น เมืองอุยุมิไตชาติ เป็นเหตุให้ไพร่ฟ้าประชาชน
 ได้รับความลำบาก ทราบไปถึงพระเจ้ากรุงอินทระบันนครผู้เป็นพระสัสสุระ จึงแต่งทูตให้หาตัว
 พญาพำจุ่มฯพระขามาตาไปเฝ้า ณ กรุงอินทระบัน ขอให้พญาพำจุ่มฯตั้งอยู่ในทศทิศราชธรรม
 และขอให้เลิกการสงครามกับบ้านเมืองอื่นถ้าเขาไม่ไต่มาถูกรานก่อน แลวกั้ทรงแบ่งดินแดน
 ลาวกับขอม นับแต่ไตแกงหลี่ผี (คอนสุด) ขึ้นไปให้เป็นเขตแดนลาว แลวเชิญเจ้าพำจุ่มฯไป
 รับศีล 5 จากพระอาจารย์มหาเถระป่าสมันต์ ผู้ซึ่งได้เคยชูปเลี้ยงพญาพำจุ่มฯมาแต่อดีต และ
 พญาพำจุ่มฯทรงตั้งให้เป็นหอหลวง (สมเด็จพระสังฆราช)

ก่อนที่พญาพำจุ่มฯจะเสด็จกลับนครล้านช้าง ได้ทูลขอพระพุทธรูปคือ พระบาง
 ขึ้นไปนครล้านช้างด้วย พร้อมทั้งพระอาจารย์ป่าสมันต์มหาเถระกับพระภิกษุอีก 4 รูป สามเณร
 3 รูป ราชบัณฑิตเรียนจบไตรปิฎก 3 คนคือ นรสิงห์ นรเทศ และนรศำคร กับอาจารย์ธรรม-
 การกหัวหน้าฝ่ายการช่างต่าง ๆ อีก 1 และต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่ไต่มาจากลังกาอีก 1 ต้น ไต่มา
 พระพุทธศาสนาที่ลังกาวงศ์ขึ้นมาประดิษฐานไว้ลานช้างครั้งแรก

พระบางนี้ ตามตำนานว่าไต่กำเนิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 236 พระเจ้ากรุงกัมพูชาได้
 อาราธนาอัญเชิญมาจากลังกาทวีป พระจุลนาถเถระพระอรหันต์ซึ่งอยู่ในลังกา เป็นหัวหน้าให้
 กำเนิด เพื่อหวังใครจะให้พระพุทธรูปค่าแรงอยู่ตลอด 5,000 ปี จึงได้จัดสร้างขึ้นด้วยวัตถุ
 แรธาตุผสมหลายอย่างคือ เงิน ทอง ทองแดงและทองเหลือง เป็นพระพุทธรูปยกพระหัตถ์ทั้งสอง
 ชันห้ามญาติ ในสมัยพระญาติกับพระยาโกศรี ณ แม่น้ำโรหิณี ต่อมาเรียกสั้น ๆ ว่า
พระห้ามญาติ ครั้นหลอมหล่อสำเร็จแล้ว พระจุลเถระจึงขนานพระนามว่า พระบาง (ต่อมา
 เลยเพี้ยนเป็นพระบางจนเดี๋ยวนี้) พระจุลเถระได้ตั้งมโนอธิษฐานสัจจาธิษฐานอัญเชิญพระบรม
 ธาตุ 5 พระองค์แห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสด็จเข้าสิงสถู้อยู่ในที่ 5 แห่งคือ พระนลาฏองค์
 1 พระหนุองค์ 1 พระอุระองค์ 1 ที่พระหัตถ์ซ้ายขวาข้างละองค์ พระบางสูงแก่พระบาทถึงยอด
 พระโมลี 2 ศอกกับ 7 นิ้ว ทองหนัก 42 ชั่ง 1 ตำลึง

ครั้นเสด็จไปถึงเมืองเวียงคำ พญาเวียงคำ (หรือพญาเอก) มีความโสมนัสยิ่งนัก
 จึงเฝ้าอ้อนวอนขอนิมนต์เอาพระบางไว้สักการบูชา พญาพำจุ่มเสียคำอ้อนวอนไม่ได้ก็ทรงยก
 พระบางให้พญาเวียงคำไว้สักการตามศรัทธา เมื่อดังเมืองหลวงแล้วก็สร้างวัดถวายพระอาจารย์

มหาเถรสมาคมต์เรียก "วัดป่าสมันต์"⁽¹⁾ ต้นพระศรีมหาโพธิปลูกเหนือวัดป่าสมันต์ขึ้นมา
อยู่ริมหนองปราสาท สมพัคคมเมื่อ พ.ศ. 2442 อายุได้ 542 ปี

ต่อมาในแผ่นดินพระเจ้าไชยจักรแผ่นดินแคว้จึงอยู่เหนือพระบางไปไว้ ณ เมืองหลวง
พระพุทธศาสนาได้แผ่ไปทั่วอาณาจักรล้านช้างในรัชกาลพระเจ้าฟ้างุ้มแหล่งหลายครณียิ่ง ๆ ขึ้น
แต่นั้นมา และได้เจริญรุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาการมากมายอันเป็นของหอมหลังไหลเข้าสู่ดินแดน
ล้านช้างเป็นลำดับ

ในปลายรัชกาลของพระเจ้าฟ้างุ้มนี้ พระนางคำหยาดพระมเหสีสวรรค์ การสูญเสีย
เสียดพระมเหสีอันเป็นที่รักพาให้พระทัยของพระองค์เลอะเลือน ไม่เอาพระทัยใส่ต่อราชการ
บ้านเมือง ทางลุ่มหลงอิสตรีไม่เลือกว่าลูกเมียของผู้ใด บรรดาเสนาอำมาตย์จึงพากันถอดเสียด
จากราชบัลลังก์ และเนรเทศพระองค์จากนครล้านช้างเมื่อ พ.ศ. 1916 ไปอาศัยอยู่กับ
พญาคำตัน เจ้าเมืองน่านและสวรรค์ที่นั่นเมื่อพ.ศ. 1917 พระชนมายุได้ 58 ปี อยู่ในราช
สมบัติ 20 ปี

แสนท้าวพญาลาวทั้งหลายจึงได้พร้อมกันยก ท้าวอุ้นเฮื่อน ราชโอรสพระเจ้า-
ฟ้างุ้มทรงกำเนิดด้วยพระนางคำหยาดขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 1915 ทรงพระนามว่า
พญาสามแสนไทไตรภูวนาด กษัตริย์ลาวพระองค์นี้มีพระประวัติย่อว่า พระองค์ประสูติเมื่อ
พ.ศ. 1899 โหราจารย์แห่งราชสำนักพยากรณ์ไว้ว่า กุมารองค์นี้จะเป็นศัตรูของพระบิดา
พระเจ้าฟ้างุ้มฯ จึงเอาไปลอยแพเสีย เช่นเดียวกับพระองค์ แต่ปรากฏว่า สมเด็จพระสังฆราช
(ทอหลวง) ปาสะมัน เอาไปเลี้ยงไว้จนเติบใหญ่จนพระชนม์ได้ 17 ปี เสนาอำมาตย์จึงได้
อัญเชิญขึ้นครองราชย์ หลังจากครองราชย์ได้ 3 ปี จึงให้มีการสำรวจจำนวนพลเมืองในราช
อาณาจักรล้านช้างปรากฏว่ามีพลเมืองถึงสามแสนครัวเรือน ฉะนั้นจึงได้ทรงพระนามว่า
"พญาสามแสนไทไตรภูวนาด" ดังกล่าวแล้ว

พญาสามแสนไทมีราชโอรสและราชธิดา 11 องค์คือ ท้าวลานคำแดง
ท้าวใส (ท้าวหมื่นไชย) ท้าวคำเต็ม สามองค์นี้เกิดจากพระนางยอดฟ้าราชธิดาของ

(1) คนเก่าแก่หลวงพระบางที่รับบอกว่า วัดป่าสมันต์นั้นได้ร้างไปแล้ว และพวกญวนได้มาปลูก
วัดใสแทน

พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา (ไม่ปรากฏว่าพระองค์ใด) ท้าวทองแก้ว ท้าวสี่ไชย ท้าวฟ้าคิม
 ทั้งสามองค์เกิดกับพระนางอนสราราชธิดาของเจ้านครเชียงใหม่ ก็มีพระราชธิดาอีก 5 องค์
 คือ :- เจ้านางแก้วพิมพ์ เจ้านางอนุชา เจ้านางมโนห์รา เจ้านางสุหัตรา และ เจ้านาง-
ศรีไวยกา

ในรัชกาลของพญาสามแสนไทบ้านเมืองได้รับความร่มเย็นเป็นสุข พระพุทธ
 ศาสตรารุ่งเรืองยิ่งขึ้นกว่ารัชกาลของพระเจ้าฟ้างุ้มมกุณเฒ่าเป็นพระราชบิดา ทรงสร้างวัดมโนรมย์
 อุโบสถ สร้างหอสมุดโรงเรียนพระปริยัติธรรม ความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศ คือกรุง-
 ลานนาไท (เชียงใหม่) และกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา)
 เป็นเสมือนบ้านพี่เมืองน้องมีความสัมพันธ์สนิทสนมยิ่ง การไปมาติดต่อค้าขายระหว่างประชาชนได้
 เป็นไปด้วยความสะดวกสบายเป็นปรกติสุขมาตลอดจนถึงรัชกาลเสวยราชสมบัติอยู่ได้ 23 ปี
 สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 1959 มีพระชนมายุ 60 พรรษา

เมื่อพญาสามแสนไทสวรรคตแล้ว ท้าวพญาทั้งหลายจึงได้อัญเชิญ ท้าวลานคำแดง
 ราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นเสวยราชย์แทน เมื่อ พ.ศ. 1959 ถึง พ.ศ. 1917 มีราชโอรส 2 องค์
 คือ ท้าวพรหมทัต และ ท้าวอัยครอง (บางเล่มเรียกท้าวขุศล)

ในแผ่นดินพระเจ้าลานคำแดงนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามได้ส่งทูตนำพระราชสาส์น
 มาสู่ลานช้างขอกองทัพไปช่วยรบจีนซึ่งยกมารุกรานประเทศเวียดนาม พระเจ้าลานคำแดงได้
 จัดกำลัง 3 หมื่นให้แม่ทัพคุมไปพร้อมกับบุตร เพื่อช่วยเหลือพระเจ้าแลเลยกษัตริย์เวียดนาม
 แต่จะเนื่องด้วยเหตุผลอันใดไม่ปรากฏชัดแจ้งในพงศาวดาร แม่ทัพลาวที่นำทหารไปช่วยเวียดนาม
 นั้น กลับไปเข้ากับฝ่ายจีนเสีย แต่ในที่สุดทหารจีนก็แตกพ่ายกลับไป ทหารลานช้างถูกเวียดนามจับ
 ได้เป็นอันมาก การกระทำของทหารลาวครั้งนี้เองเป็นเหตุให้สัมพันธ์ไมตรีระหว่างเวียดนามและ
 ลาวต้องขาดสะบั้นลง ต่อมาอีกประมาณ 50 ปี กษัตริย์เวียดนามต่อจากพระเจ้าแลเลยได้ยก
 กองทัพมารุกรานนครลานช้าง

เมื่อพระเจ้าลานคำแดงสวรรคตแล้วเมื่อ พ.ศ. 1971 อาณาจักรลานช้างที่เคย
 ร่มเย็นก็บังเกิดความเดือดร้อนไปทุกหย่อมหญ้า ด้วยความโหดร้ายของ พระนางมหาเทวี (หรือ
 เจ้านางแก้วพิมพ์) ราชธิดาของพญาสามแสนไทฯ ซึ่งมีอำนาจมากในราชสำนักมาแต่ตอนปลาย
 รัชกาลของพระเจ้าลานคำแดง เมื่อพระเจ้าลานคำแดงสิ้นบุญแล้ว สิ้นท้าวพญาได้อัญเชิญ

เจ้าพรหมทัต ขึ้นเสวยราชย์แทน แต่อยู่ในราชสมบัติได้เพียง 10 เดือน พระนางมหาเทวี ก็จับไปสำเร็จโทษเสีย โดยประหารชีวิต ณ ที่ผาเดี่ยวใกล้หน้าถ้ำโดยวิธีหัวทิ่มหินตัน เลื่อนน้ำละ (1)

เมื่อจัดการประหารพระยาพรหมทัตแล้ว พระนางมหาเทวีสั่งให้ท้าวพญาไปอยู่เชิญอนุชาของพระนางเองคือ ท้าวคำเต็ม หรือ พญาปากห้วยหลวง ซึ่งเวลานั้นเป็นเจ้าเมืองอยู่เมืองปากห้วยหลวง เป็นกษัตริย์อยู่เพียง 5 เดือน เกิดไม่สบายอารมณ์ของพระนาง จึงสั่งให้ปลดออกเสียจากราชสมบัติ ต่อมาพระนางฯ โดย กษัตริย์หมื่นไชย หรือ ท้าวใส ราชโอรสของพระเจ้าสามแสนไทมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อยู่ได้เพียงครึ่งปีไม่เป็นที่พอใจอีก ท้าวใสทราบดีว่าพระนางมหาเทวีจะลอบปลงพระชนม์พระองค์ จึงได้ปลงพระชนม์เองเสียที่พระราชวังเชียงทอง เมื่อ พ.ศ. 1973 ต่อจากนั้นก็เป็นที่ราชกาล ท้าวทำใจ โอรสของท้าวทำใจ ขณะนั้นครองเมืองโดยอยู่ที่นครราชสีมาอยู่ได้ 3 ปี ถูกพระนางฯ จับไปสำเร็จโทษอีก เมื่อ พ.ศ. 1976 แล้วต่อมาเป็นที่ราชกาลของ พญาเชียงสา พระนัดดาพระเจ้าสามแสนไทฯ ครองราชย์อยู่ได้ 7 เดือนถูกสำเร็จโทษ ต่อมาเป็นที่ราชกาลของ ท้าวอยู่ครอง ราชโอรสพระเจ้าล้านคำแดง อยู่ในราชสมบัติได้ 2 ปี ทราบว่าพระนางฯ จะปลงพระชนม์จึงได้เสด็จหนีแต่มีพิน ถูกพระนางฯ จับไปสำเร็จโทษอีกเมื่อ พ.ศ. 1978 ความโหดร้ายของพระนางฯ หาได้จบสิ้นลงไม่ คือเมื่อถึงรัชกาลของ พญาคำเกิด ซึ่งเป็นมหาดเล็กคนโปรดของพระนางฯ มาก่อนเป็นกษัตริย์ลาว เคารพราชวงศ์สุดท้าย พอเสวยราชย์ได้เพียง 3 ปีพระนางฯ ก็ทำเรื่องจับไปสำเร็จโทษเสีย ไม่ปรากฏว่าเนื่องจากสาเหตุใด

การผลัดเปลี่ยนแผ่นดินโดยอารมณ์ของพระนางมหาเทวี บ้านเมืองเกิดยุคเข็ญขึ้น ประชาชนเดือดร้อนไปทุกหย่อมหญ้า เช่นนี้ บรรดาเสนาท้าวพญาข้าราชการต่างไม่มีความพอใจ จึงได้คบคิดกันจับพระนางมหาเทวีผู้เป็นต้นเหตุให้บ้านเมืองเกิดระส่ำระสายไปสำเร็จโทษเสีย ณ ที่ผาเดี่ยวอันเป็นสถานที่สวรรคตของพระเจ้าพรหมทัตที่พระนางได้กระทำ ความโหดร้ายไว้ เมื่อ พ.ศ. 1981

---

(1) "หัวทิ่มหินตัน เลื่อนน้ำละ" เป็นวิธีทรมานนักโทษโบราณอย่างทารุณ คือให้เขม เอาก้อนหินเอาดินแฉ่น้ำกำลังไหล

ครั้นถึง พ.ศ. 1978⁽¹⁾ เสนาพดุมมาศยราชบุโรทิศ จึงพร้อมกันอยู่เชิญท้าวลือไชย
 ราชโอรสของพระเจ้าสามแสนไท้อันเกิดจากพระนางยอดฟ้า ขึ้นครองราชสมบัติทรงพระนามว่าพระเจ้า-
 ไชยจักรพรรดิแผ่นดินในต้นรัชกาลนี้ เนื่องจากบรรดาหัวเมืองขึ้นต่าง ๆ ยังกระต้างกระเดื่องอันเป็น
 ผลสืบเนื่องมาจากในเมืองหลวงเกิดความวุ่นวายเป็นเวลาถึง 10 ปี ข้างฝ่ายเมืองเวียงคำ (เวียงจันทน์)
 อันมีพญาไชยภูมิ⁽²⁾ เป็นใหญ่อยู่ ได้ส่งให้เตรียมไพร่พลเพื่อยกไปตีเมืองหลวง แต่ฝ่ายแสนท้าวพญาทั้ง
 หลายเมื่อได้ทราบข่าวว่า พระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ ได้ราชสมบัติแล้ว ก็ไม่เต็มใจจะยกไปรบพุ่งกับเมือง-
 หลวง จึงสมคบกันลอบหาพญาไชยภูมิเสียที่จะไปแย่งชิงราชสมบัติ ด้วยคิดศัพทความดีงามของพระเจ้า-
 ไชยจักรพรรดิฯ หัวเมืองอื่น ๆ ก็ไม่มีใครกล้าแข็งเมือง เหตุการณ์ในรัชกาลนี้จึงสงบเรียบร้อยตลอดมา

พระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ มีราชโอรส 6 องค์คือ ท้าวก้อนแก้ว ท้าวแหงคำ ท้าวยวน
ท้าวขวาวอ่อน ท้าวจาง และ ท้าวหล้า⁽³⁾ และมีราชธิดา 7 องค์คือ เจ้านางศรีวิชัย เจ้านางคต
เจ้านางคำหยาด เจ้านางอิน เจ้านางมี เจ้านางขาว และ เจ้านางธารา

พระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นดินแห่งพระปรีชาสามารถในการทำนุบำรุงแผ่นดินเป็นอย่างที่
 และได้โปรดฯ ให้ท้าวก้อนแก้ว ราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราช เจ้าเมืองลอ บางคนก็เรียก
 ท้าวลอ อีกพระนามหนึ่งตามชื่อของเมือง ส่วนท้าวแหงคำนั้นโปรดฯ ให้ไปครองเมืองชัยกรุงล้านช้าง
 เมื่อบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อยแล้ว จึงมีรับสั่งให้เสนาพดุมมาศพร้อมด้วยไพร่พลไปอยู่เชิญพระบาง
 มาจากเมืองเวียงคำไปไว้ ณ เมืองหลวง ครั้นมาถึงแก่งจันทร์เรือที่รับพระบางมานั้นบังเอิญให้ลม
 พระบางจมน้ำหายไป ต่อมาปรากฏตามตำนานว่าพระบางได้ปาฏิหาริย์กลับคืนมาอยู่ที่เวียงคำอย่างเดิม
 ทั้งนี้มีเรื่องเล่าสืบกันต่อมาว่า เหตุที่เชิญพระบางไปยังนครล้านช้างไม่สำเร็จนั้น เพราะว่าพระบาง
 รู้อยู่แล้วว่าญวนจะยกกองทัพมาย่ำยีเมืองหลวง จึงไม่ยอมเสด็จไปแล้วกลับไปประดิษฐานอยู่ ณ เมืองเวียงคำ
 เวียงจันทน์ตั้งกลาวแล้ว

(1) พงศาวดารล้านช้างฉบับพระยาประมวลาว่า "บิวกโทศกศักราช 802 (พ.ศ. 1983)"

(2) หนังสือบางเล่มเรียกพญาไชยภูมิว่า เจ้ามูย

(3) พงศาวดารฉบับของกองวรรณคดีของลาวได้บันทึกไว้ว่า พระโอรสของพระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ
 มีดังนี้ ท้าวก้อนแก้ว ท้าวแหงคำ ท้าวหมื่นหลวง ท้าวหล้าแสนไท ท้าววิบูลราช และ ท้าวเทพา

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2022 พระเจ้ากรุงเวียดนามรัชกาลของพระเจ้าแลหันตง ซึ่งสืบราชสมบัติจากพระเจ้าแลเลยมีความแค้นเคืองลาวคราวที่ญวนขอลองทัพให้ไปช่วยรบจีน แต่ลาวกลับไปเข้าข้างจีนในสมัยพระเจ้าล้านคำแดงตั้งกล่าวมาแลนั้น ญวนจึงได้มาเกลี้ยกล่อมเอาแคว้นเมืองพวนเข้าไปเป็นพรรคพวกได้สำเร็จ แลแต่งตั้งให้บัวขวางขุน กับเบ็กง รวบรวมกำลังไพร่พลญวนและลาวพวนยกมาตีนครหลวงพระบางตีได้หัวเมืองรายทางมาจนถึงเขตกรุงล้านช้างแลก็ตั้งค่ายล้อมนครหลวงไว้ ส่วนทางนครหลวงพระบางได้คกแดงป้อมค่ายคูหอรบป้องกันเมือง เจ้าอุปราชเชียงใหม่เห็นว่าหาญมากได้ขับพลลาวเข้ารบแควเป็นสามารบแม้จะมีทหารกล้าตายอยู่ 4 คนคือ นรสิงห์ นรสาร นรเคน และนรารายณ์ นั้ว่ามีกำลังมากกระโดดขึ้นไปได้ถึง 4 คอก เข้าคลุมบอบรบแควจนถึงอาวุธสิ้น แต่ก็ไม่อาจขับไลญวนให้กลับถอยออกไปได้ เพราะญวนมีกำลังมากนัก ฝ่ายพระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ เห็นเหลือกำลังก็จัดทหารเอกสู้รบตีฝ่าวงล้อมอพยพครอบครัวไปอยู่ที่เมืองเชียงคาน (1) ฝ่ายเจ้าอุปราชเชียงใหม่ก็รีบรุดตามหานางหญิงเหี่ยวชาติไว้เพื่อพระเจ้าแผ่นดินจะได้รับเสด็จพันเชกอันตราช เมื่อเห็นว่านางจะตามนางกำลังแควไม่ไหวเห็นทหารเห็นเคเหนื่อยมากก็ลงจากคอกข้าง ลงเรือที่น้ำจะข้ามโขงมาฝั่งตะวันตก ขณะมาถึงกลางแม่น้ำเรือล่มเจ้าอุปราชฯ ถึงอสัญกรรม (2) ในกลางลำน้ำ ช้างเผือกที่ทรงก็ตายลงย่น้ำไปด้วยกัน ในที่สุดญวนเข้ายึดนครล้านช้างได้เมื่อ พ.ศ. 2022

ญวนได้ยกกองทัพตามพระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ ไปจนถึงปากน้ำพูน (3) ฝ่ายลาวที่แตกถอยร่นมาจากเมืองหลวงมารวมกันได้ที่เชียงคาน พระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ จึงมีรับสั่งให้เจ้าแห่งคำ รายโอรสนำทหารไปต่อสู้ญวนที่ปากน้ำพูน คราวนี้ทหารแควสู้ไม่ได้ก็แตกพ่าย ท้าวแห่งคำจึงรีบยกทหารตามตีแควไปจนถึงนครหลวง ฝ่ายบัวขวางขุนกับเบ็กงนำทหารเหลือตายกลับไปยังกรุงเวียดนาม เมื่อเข้าเขตเวียดนามแล้ว บัวขวางขุนถูกฟ้าผ่าตายที่เมืองบัวขวางขุนเขตญวน ซึ่งเป็นข้อที่ได้นำมาเล่าสู่ต่อกันมาภายหลังว่า เพราะแควผิดสัญญาสาบานของขุนบรมฯ ผู้เป็นบรรพบุรุษโดยนำกองทัพมาตีลาว จึงมีอาเภทไปตามคำสาปแช่งที่ว่า "เหี่ยวทางให้ฟ้าผ่า เมื่อป่าให้เลื้อกิน" นั้นแล

(1) คือเมืองสานคานฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตรงข้ามอำเภอเชียงคานเดี๋ยวนี ส่วนอำเภอเชียงคานปัจจุบันเวลานั้นเรียก "บ้านทานาจัน" มาเรียกเชียงคานภายหลัง ดูความละเอียดประวัติจังหวัดเลย ประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 1 ของผู้เขียนพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2513

(2) บางเล่มว่าเจ้าอุปราชเชียงใหม่สิ้นพระชนม์ในที่รบขณะที่รบกับญวน

(3) อยู่เหนือปากกลาย ในแขวงไชยบุรีปัจจุบัน

เมื่อท้าวแห่งค่านำทหารขับไล่นวนออกไปจากแดนลาวแล้ว ก็นำทหารกลับมาเฝ้าพระเจ้าไชยจักรพรรดิพระราชบิดาที่เมืองเชียงคาน พระเจ้าไชยจักรพรรดิทรงเสียพระทัยอย่างยิ่งที่นวนยกทัพมารุกรานบ้านเมืองจนเสียเจ้าอุปราชเชียงลอและข้างเผือก พระองค์สวรรคตในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน 5 พ.ศ. 2022 อยู่ในราชสมบัติได้ 41 ปี พระชนมายุ 64 ปี แสนท้าวพญาจิงพร้อมกันราชาภิเษกเจ้าแห่งคำ (หรือเจ้าเพนคำ) ราชโอรสขึ้นเสวยราชย์แทนใน พ.ศ. 2022 นั้นเอง ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุวรรณมัลลังก์

เมื่อได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดาแล้ว พระเจ้าสุวรรณมัลลังก์ก็ได้ทรงสร้างวัด ๆ หนึ่งและสร้างพระปฏิมาภักดิ์องค์หนึ่งบรรจุพระอัฐิพระชนกไว้ในเจดีย์นั้น ต่อมาจึงมีนามว่า วัดสขเชียงคาน ปรากฏมาเท่าทุกวันนี้ แล้วทรงให้นามเมืองว่า เมืองเชียงคาน แลก็ทรงอพยพพระราชวังสถานวงศ์พร้อมด้วยประชาราษฎรทั้งปวงขึ้นไปประทับ ณ นครล้านช้างตามเดิม พระเจ้าสุวรรณมัลลังก์ประสูติเมื่อ พ.ศ. 1988 สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2029 พระชนมายุ 41 ปี ไม่มีราชโอรสและราชธิดาจะสืบราชสมบัติ แสนท้าวพญาจิงพร้อมกันอยู่เชียงคาน ท้าวแสนไท พระอนุชาขึ้นสืบราชสมบัติแทนต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2029 ทรงพระนามว่า พระเจ้าหล้าแสนไทภูวนาท ในรัชกาลนี้ได้อยู่เชียงคานบางที่เมืองเวียงคำ ขึ้นมายังนครหลวงพระบางสำเร็จได้กระทำพิธีต้อนรับอย่างแข็งแรง กรันแรกได้อยู่เชียงคานประคองฐานไว้ในพระวิหารนี้ เมืองเชียงทองหรือเมืองหลวงแต่ในรัชกาลของพระเจ้าหล้าแสนไทฯ จึงมีนามว่า เมืองหลวงพระบาง โดยเอานามของพระบางเดิมท้ายเมืองหลวงแต่นั้นมาจนบัดนี้

พระเจ้าหล้าแสนไทภูวนาทครองราชย์อยู่ได้ 10 ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2039 พระชนม์ได้ 33 ปี เจ้าชุมภู พระราชโอรสได้ครองราชย์แทนเมื่อพระชนม์ได้ 7 ปี เจ้าวิบูลราช (หรือเจ้าภูเพน) เป็นผู้รักษาราชการแผ่นดินแทน กรันเมื่อ พ.ศ. 2039 แสนท้าวพญาจิงพร้อมกันอภิเษกเจ้าชุมภูขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่อยู่ในราชสมบัติได้ไม่นาน พอถึง พ.ศ. 2044 ก็ถูกปลตออกจากราชสมบัติ และในปีต่อมาที่สวรรคต เจ้าวิบูลราช ราชโอรสพระเจ้าไชยจักรพรรดิฯ ได้สืบราชสมบัติต่อมาในปีนั้นทรงพระนามว่า พระเจ้าวิบูลราชธิบดี⁽¹⁾

---

(1) บางตำนานว่า "พญาวิบูลราชธิบดี" ซึ่งตามพงศาวดารปรากฏความเป็นมหัศจรรย์ว่า ขณะที่ทรงอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีปรากฏการณ์คือ บังเกิดรัศมีส่องแสงไปทั่วทิศ เพราะบุญญาภิบาลของพระองค์ เสนาอำมาตย์จึงถวายพระนามว่า พระเจ้าวิบูลราชธิบดี

เมืองขึ้นเกลิงราชสมบัติแล้ว ทรงมีโอรสองค์หนึ่งประสูติเมื่อ พ.ศ. 2049 ตามตำนาน
ปรากฏกล่าวไว้ว่า ก่อนประสูติพระกุมารองค์นี้พระเจ้าวิบุลราชทรงพระสุบินนิมิตว่า ไททศพระเนตร
เห็นคนโพธิ์ใหญ่คนหนึ่งออกดอกผลเต็มต้น มีฝูงวิหคานาชนิดอาศัย พระองค์มีรับสั่งให้โหรทำนาย โหร
ทำนายว่าพระองค์จะโค้พระโอรสอันก่อปรควญบุญญธิการเป็นเชื้อพระโพธิ์สัคว์ เมื่อประสูติพระกุมาร
องค์นี้เมื่อ พ.ศ. 2049 แล้วได้พระราชทานนามว่า พระโพธิ์สารราชกุมาร

ในแผ่นดินลวราชกาลของพระเจ้าวิบุลราชที่ บ้านเมืองไม่มีการศึกสงครามสงบราบคาบ
อุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหารโค้ทรงทะนุบำรุงพระพุทศศาสนาและสร้างวัดวิบุลราชสถาราม⁽¹⁾
พร้อมด้วยอุโบสถหลังหนึ่งกว้างขวางใหญ่โตเป็นที่โรฐาน แล้วอุ้เชิญพระบางจากวัดมโนรมย์มาประดิษ-
ฐานไว้ในอุโบสถหลังนี้ต่อมาจนบัดนี้

พระเจ้าวิบุลราชที่อยู่ในราชสมบัติโค้ 20 ปี สวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2063 รวมพระชนม์
โค้ 55 ปี พระโพธิ์สารราชกุมารพระราชโอรสสืบราชสมบัติแทน ทรงพระนามว่า พญาโพธิ์สารธรรม-
มิการช⁽²⁾ครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2063

กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม มีบุญญาภพมาก ตามพงศาวดาร
เมืองหลวงพระบางกล่าวว้ พระแช่กคำ⁽³⁾ ที่สถิตย์อยู่ในพระวิหารเมืองเชียงใหม่กรุงล้านนา โค้
เสด็จมารวมพระโพธิ์สมภาร ฝ่ายพระเจ้าพรหมราชพระเจ้านครเชียงใหม่ ทรงทราบว้พระแช่กคำ

---

(1) ปัจจุบันยังอยู่ในพระเจดีย์หลวงธาตุมะโน (ชาวหลวงพระบางเรียก "ธาตุหมากโม") เพราะเป็น
รูปโอ้กว่าคล้ายลูกแตงโมผาคั้งแล้วคว้ไว้จึงเรียกเช่นนั้น

(2) บางฉบับเรียก "พระเจ้าโพธิ์สารราชาธิบดี"

(3) บางตำนานว้พระแช่กคำมีโค้บำเพ็ญจริยเสด็จมาเอง พระเจ้าโพธิ์สารได้ทรงแต่งตั้งไปขอจาก
พระเจ้าเชียงใหม่ พร้อมด้วยแต่งตั้งให้พระเทพมงคลเดระเป็นผู้นำมาพร้อมคัมภีร์พระไตรปิฎก 60 คัมภีร์
ครันต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีพระพุทศรูปองค์นี้ถูกเชิญจากเวียงจันท์พร้อมพระแก้วมรกตเมื่อ พ.ศ. 2321
เวลานี้ประดิษฐาน ณ พระอุโบสถวัดกศุภคี ธนบุรี ตรงข้ามวังบางขุนพรหม

หายไปถึงหัวไพร่เที่ยวลี้ไปถึงกรุงล้านช้างและตามหัวเมืองนา ๆ ประเทศพวกละ 20 คน พวกที่ไปลี้ทางกรุงล้านช้างจึงเห็นพระแชกคำไปประดิษฐานร่วมกับพระนางอยู่ในพระอุโบสถวัดวิบูลราช จึงได้คิดอาณักจะลักเอาพระแชกคำลงมาจากแท่นกลับคืนไปเชียงใหม่เมื่อเวลาตีสาม พระแชกคำได้ทรงปาฎิหาริย์บันดาลให้บรรดาเลวักตื่นขึ้นแล้วพากันจับชาว เชียงใหม่ไว้ แล้วนำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน แต่เมื่อพระเจ้าโพธิสารทรงทราบเรื่องราวแล้วก็ไม่ทรงเอาโทษ ทรงตรัสว่า "พวกเจ้าทั้งหลายมากระทำการนี้เป็นการประมาทไม่มีคำยำเกรงเราก็เป็นพระเจ้าเอกเทศ คนพวกนี้มีโทษถึงประหารชีวิต แต่เราจะยกโทษให้สักครั้งเพื่อเห็นแก่พระเจ้าเชียงใหม่ แต่พระพุทธรูปนั้นเราจะเอาไปสักการบูชา ด้วยเรามีได้ไปสักเอามาหากเป็นด้วยบุญญาธิการพระพุทธรูปจึงเสด็จมาโปรดเราและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง" แล้วพระองค์ก็ทรงปล่อยนักโทษนั้นไป

ฝ่ายชาวเมืองเชียงใหม่เมื่อถูกปล่อยตัวกลับไปแล้วก็พร้อมกันเข้าเฝ้าพระเจ้าเชียงใหม่ กราบทูลแจ้งคดีเหตุที่ตนได้ประสบมานั้นทุกประการ พระเจ้าเชียงใหม่ทรงทราบแล้วก็ตรัสสรรเสริญพระเจ้ากรุงล้านช้างว่า ทรงตั้งอยู่ในยุคธรรม ไม่ทรงเอาโทษแก่ผู้ผิด ควรจะยกพระธิดาไปถวายจึงจะควร พระเจ้ากรุงเชียงใหม่จึงแต่งพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรี พร้อมให้เสนาอำมาตย์ผู้ใหญ่แหเอาพระนางยอดคำทิพย์ ราชธิดาไปถวายพระเจ้าโพธิสารธรรมิกราชพระเจ้านครล้านช้าง ดังนั้นทั้งสองเมืองจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น

ในรัชกาลของพระเจ้าโพธิสารนั้นนับว่ามีความเป็นไปอย่างสำคัญยิ่งก็คือ ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภ์ ทรงเชื่อมั่นในคุณพระศรีรัตนไตร ทรงกล่าหาญถึงกับออกพระราชกำหนดให้พลเมืองเล็กน้อยถือผีสงฆ์เช่นมีการเข้าทรงลงเจ้าหัวพระราชอาณาจักร ให้หรือศาลเจ้าหลวง ศาลเจ้า ผีเสื้อเมืองทรงเมืองและให้สร้างวัดขึ้นแทนชื่อวัดสุวรรณเทวโลก ให้หันมานับถือพระพุทธศาสนาอย่างเดี่ยว แต่อย่างไรก็ดีประเพณีการนับถือผีซึ่งมีมาแต่โบราณกาลและได้ฝังแน่นอยู่ในจิตใจของพลเมืองจะให้เลิกโดยเด็ดขาดนั้นมิได้ เหตุนี้การนับถือผีเข้าทรงลงเจ้าจึงยังคงมีอยู่บ้างในประเทศลาวจนบัดนี้

พระเจ้าโพธิสารธรรมิกราชมีราชโอรส 3 องค์ ซึ่งประสูติแต่พระมเหสีพระนางยอดคำทิพย์ราชธิดาพระเจ้าเชียงใหม่คือ เจ้าเชษฐวงศ์ เจ้าทาเรือ และเจ้ารววงศ์ (หรือเจ้าวรรังโส) ส่วนที่ประสูติจากพระสนมเอกคือ เจ้านางแก้วกุมารี เจ้านางคำเหลา และเจ้านางคำใบ

ในพ.ศ. 2089 พระเจ้ากรุงเชียงใหม่พิราลัย เจ้าทรายคำ ราชโอรสได้ครองราชย์แทนแต่ครองอยู่ได้ 3 ปีก็สิ้นพระชนม์ ไม่มีพระโอรสและพระธิดาเหมาะสมที่จะสืบสันตติวงศ์ เสนาบดี

ผู้ใหญ่พร้อมด้วยแสนท้าวพญา เมืองเชียงใหม่จึงปรึกษาหารือกัน และพร้อมใจกันเห็นว่า เจ้าเชษฐวงศ์สมควรได้รับราชสมบัติในกรุงล้านช้าง เมื่อตกลงแล้วจึงมาเฝ้าพระเจ้ากรุงล้านช้างขอเจ้าเชษฐวงศ์ขึ้นปกครองนครเชียงใหม่

พระเจ้าโพธิสารฯ ผู้เป็นพระเจ้าตากีทำได้ทรงชดช้อย์แต่อย่างใด จึงโปรดให้ตกแต่งจัดเป็นขบวนแห่เจ้าเชษฐวงศ์ไปยังเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าโพธิสารฯ ก็เสด็จไปด้วย สมณพราหมณาจารย์ เสนาพศุดกมาตย์จึงพร้อมกันราชาภิเศกเจ้าเชษฐวงศ์ถวายพระนามว่า พระเจ้าไชยเชษฐาเสวยราชย์ในเมืองรัตนคิงษาอภิณหพิงคบุรีศรีเชียงใหม่ ครั้นเสร็จการราชาภิเศกแล้ว พระเจ้าโพธิสารฯ จึงเสด็จกลับนครล้านช้าง

ครั้นต่อมาพระเจ้าโพธิสารฯ ได้เสด็จประพาสป่าถูกช้างล้มทับกลับถึงพระนครได้ 7 วัน ก็สวรรคตในพ.ศ. 2090 พระชนมายุได้ 41 ปี อยู่ในราชสมบัติได้ 27 ปี ภายในราชสำนักจึงเกิดวุ่นกันอยู่ระยะหนึ่ง คือ เจ้าท่าเรือ ขึ้นครองราชสมบัติแทน แต่เจ้าวรวงศ์ไม่ยอมจึงเกิดวิวาทกันขึ้นและไต่แย่งแผ่นดินลาวออกเป็น 2 อาณาจักร คือตั้งแต่ไตปากน้ำมีเมืองเชียงคาน (เมืองसानะตามปัจจุบัน) ลงไปทางใต้ให้เจ้าวรวงศ์อนุชาครอง จากเมืองเชียงคานเหนือปากน้ำนี้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและฝั่งขวา แต่ปากน้ำเหนือขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงให้เจ้าท่าเรือครอง

พวกเสนาบดีแสนท้าวพญาทั้งหลายไม่เห็นชอบด้วยที่ลาวจะต้องแบ่งแยกออกเป็น 2 อาณาจักร จึงได้แต่งสาสน์เล่าพฤติการณ์ขึ้นไปทูลพระเจ้าชัยเชษฐา ณ นครเชียงใหม่ พระเจ้าชัยเชษฐาจึงรีบเสด็จกลับมายังนครล้านช้างหลวงพระบาง พร้อมด้วยอัญเชิญพระแก้วมรกต (1) ซึ่งประสิทธิ์

---

(1) พระแก้วมรกตนี้ ชาวลาวถือว่าไทยแย่งเอามาจากลาว ทางเชียงใหม่ถือว่าพระเจ้าชัยเชษฐาที่ 1 เอาไปจากเชียงใหม่ ทางเชียงรายถือว่าเชียงใหม่เอาไปจากเชียงราย ส่วนพระบุษย์รัตนนี้ (พงศาวดารโยนกว่าพระเจ้าชัยเชษฐาอัญเชิญไปพร้อมกับพระจันทร์รัตนคราวเดียวกันกับพระแก้วมรกตที่กล่าวนี้) จะเป็นองค์เดียวกับที่เจ้าสร้อยศรีสมุทรท้าวสุทนต์ได้มาจากพราณทิงพราณเทืองแขวงเมืองสะพาด ต่อมาจึงได้มาประดิษฐานอยู่ในกรุงเทพฯ หรือไม่ว่าที่ไหนก็ไม่อาจทราบได้ แต่ถ้าเป็นองค์เดียวกันเหตุไฉนจึงตกไปอยู่ในถ้ำภูเขาศระแกวแขวงเมืองว้าปีคำทองประเทศลาวปัจจุบัน ซึ่งอยู่ห่างไกลจากเวียงจันทน์มากนัก หรืออาจเป็นเพราะเวลานั้นเวียงจันทน์เกิดศึกสงครามกับพม่าหลายครั้งหลายหน พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชให้อัญเชิญไปซ่อนไว้ในถ้ำภูเขาศระแกวห่างไกลหูตาข้าศึกแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้ นานเข้าหลงลืมที่ซ่อนหรือผู้ซึ่งเชิญไปมหายศตายจากคนภายหลังไม่รู้ที่ซ่อนก็เลยไม่มีผู้ซึ่งเชิญกลับคืนมา พราณทิงพราณเทืองจึงไปพบเข้าในตอนหลัง แล้วจึงเคลื่อนย้ายไปยูนครจำปาตักก์ และในกรุงเทพฯ ในที่สุด ท่านผู้รู้โปรดพิจารณา

อยู่ที่วัดบุปผาราม นครเชียงใหม่ พระนุชยรัตน์ (พระแก้วผลึก) และพระแช่ก่ำ ไปยังนครหลวง
พระบางควย เมื่อเสด็จถึงนครหลวงพระบางแล้ว เจ้าทาเรือและเจ้าวรวงศ์จึงได้เฝ้าราชสมบัติ
คืนให้แก่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชครองสืบไป และประทับอยู่ที่นครหลวงพระบางจนถึง พ.ศ. 2094
เฉลิมพระนามใหม่ว่า พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 1

พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจึงได้แต่งตั้งให้อำมาตย์ผู้ใหญ่ไปแจ้งทางนครเชียงใหม่ว่า พระองค์
ไม่สามารถจะกลับคืนมาครองนครเชียงใหม่ได้อีกแล้ว จึงขอมอบให้พระนางเจ้าจิริประภา เป็น
ผู้สำเร็จราชการบ้านเมือง ฝ่ายแสนท้าวพญาเมืองเชียงใหม่ไม่ยอมอยู่เป็นเมืองขึ้นนครล้านช้างหลวง-
พระบาง จึงพร้อมกันไปเชื้อเชิญพระเมกุติซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ขุนเกรือราชโอรสองค์ใหญ่ พระเจ้า-
เมงรายที่เมืองนายมาครองนครเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2096 ข้างฝ่ายพระเมกุตินั้นยังมีความเกรงกลัว
พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจะยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่อยู่ จึงแต่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปยังกรุง
หงสาวดี (รัชกาลบุเรงนอง) ขอเป็นเมืองออกของพม่า

ฝ่ายพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชครั้นทราบข่าว พระเมกุติแย่งชิงราชสมบัติเมืองเชียงใหม่
มีหน้าข้ายังเอาบ้านเมืองไปขอขึ้นกับพม่าจะยกศึกมาสู่บ้านเมือง ทรงพิโรธนัก จึงสั่งให้จัดเกณฑ์พล
ข้างม้าเพื่อไปตีเอาเมืองเชียงใหม่คืนใน พ.ศ. 2098 โดยยกกองทัพไปทางเมืองเชียงแสนให้
พญาเกียรติเป็นทัพหน้าตีเอาเมืองเชียงแสนได้ แล้วยกทัพหลวงเข้าไปอยู่ในเมือง ทิศการศึกจะไป
ตีเมืองเชียงใหม่ต่อไป

ฝ่ายพระเมกุติทราบข่าวว่าพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจะยกทัพมาตีเชียงใหม่ โดยแต่ใหม่
เรื่อนำสาส์นไปแจ้งแก่กรุงหงสาวดีขอกำลังมาป้องกันบ้านเมือง ทัพพม่าจึงได้มีสาส์นถึงพระเจ้าชัย-
เชษฐาธิราชว่า นครเชียงใหม่ล้านนาเป็นเมืองออกของพม่า ขอให้พระองค์ยกทัพกลับไปเสีย

เมื่อเหตุการณ์ได้กลับกลายเป็นเช่นนี้ พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจึงได้ถอยทัพมาตั้งอยู่เมือง-
เชียงของ แล้วแต่งสาส์นตอบพม่าไปว่า "นครเชียงใหม่เป็นสิทธิอันชอบธรรมของพระองค์ ด้วยพระ-
ราชมารดาของพระองค์เป็นพระราชธิดาของพระเมืองเกษเกล้ากษัตริย์ผู้ครองนครเชียงใหม่ เมื่อ
พระองค์สวรรคตแล้ว พวกเสนาบดีได้ไปอัญเชิญให้พระองค์ขึ้นเสวยราชสมบัติครองนครเชียงใหม่
ล้านนาตามราชประเพณี ใครก็แจ้งอยู่แล้ว"

ฝ่ายพม่าได้รับสำส่นแล้ว ก็มีสำส่นอยู่เฉยๆให้พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชกลับไปครองนคร-
 เชียงใหม่อีก แต่พระองค์มีเกล้าเสด็จ ด้วยมีพม่าอยู่ในนครเชียงใหม่เป็นอันมาก เกรงจะเป็นอุปนาย
 ของพม่าชาติศึก จึงยกทัพกลับนครลานช้างหลวงพระบาง พม่าได้แต่งให้พระเมกุติผู้มาจากเมืองนาย
 เป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ถวายพระนามว่า พระเจ้าเมกุติสุทิวังต์

เมื่ออาณาจักรลานช้างลานนาไทตกไปเป็นเมืองขึ้นของพม่าแล้ว พระเจ้าชัยเชษฐาธิราช
 จึงทรงดำริที่จะผูกสัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาซึ่งเคยถูกพม่ารุกรานถึง 2 ครั้ง เพื่อจะได้
 เป็นมิตรร่วมกันต้านทานพม่า พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทรงเห็นว่า นครลานช้างหลวงพระบาง อยู่ใกล้
 ชิดกับเขตแดนนครเชียงใหม่ ถ้ามีสงครามมาประชิดก็จะทำให้การต่อสู้ไม่มั่นคง จึงทรงย้ายราชธานี
 พร้อมด้วยอยู่เฉยพระแก้วมรกต ซึ่งนำมาจากเชียงใหม่ ลงมาตั้งที่เวียงจันทน์ในปีมะแม เอกศกจุล-
 ศักราช 920 (พ.ศ. 2101) ขนานนามเมืองใหม่ว่า กรุงจันทบุรีศรีสัตนาคนหุตอดมหาราชธานีลานช้าง
 รมชาวเวียงจันทน์ ก่อนที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจะย้ายมาตั้งที่นครเวียงจันทน์นั้น เมืองเวียงจันทน์เดิม
 แต่ครั้งที่ยังเรียกว่า เมืองชายฟองไคร่างไปครั้งหนึ่งแล้ว

ปีที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทรงย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองเวียงจันทน์ ตรงกับรัชสมัย
 รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กรุงศรีอยุธยา ในเวลานั้นทั้งหลวงพระบางและเวียงจันทน์ยังรวม
 เป็นอาณาจักรเดียวกัน เป็นแต่เมื่อก่อนพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจะเสด็จย้ายไปเวียงจันทน์ พระองค์ได้
 เวนเมืองหลวงพระบางให้สมเด็จพระเจ้าราชาคณะทั้งปวง แล้วทรงรับสั่งให้เสนาพศกมาตย์ผู้ทรงเห็นควร
 ให้อยู่ประจำเมืองช่วยกันดูแลรักษา เมื่อได้ย้ายเมืองหลวงมาเวียงจันทน์แล้วกิจการอันแรกคือได้วาง
 แผนผังก่อสร้างกำแพงเมืองก่อด้วยอิฐสูงถึง 10 ศอกมีเนินดินอยู่รอบเมือง กั้นในแบ่งเป็นสามชั้น
 ชั้นนอกเป็นป้อมปราการนอยใหญ่ มีประตูเข้า 2 ด้านคือด้านตะวันออกและตะวันตก แล้วก็ทรงสร้างวัด
 พระแก้ว วัดกลาง พระราชวัง กำแพงเมืองนี้มีความมั่นคงแข็งแรงได้ใช้ป้องกันนครเวียงจันทน์ต่อมา
 หลายสมัย

ในพ.ศ. 2103 นี้ กรุงศรีอยุธยาว่างการสงครามอยู่คราวหนึ่ง พระเจ้ากรุงหงสาวดี
 กำลังปราบปรามศึกทางเมืองพม่ารามัญอยู่ พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชก็คิดที่จะผูกสัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้า
 กรุงศรีอยุธยา เพื่อจะได้รวมกำลังกันต่อต้านพม่าชาติศึก จึงได้พร้อมกันกระทำพิธีปักปันเขตแดนกันขึ้น
 ทรงกระทำสัตย์สาบานต่อกันไว้ว่า จะไม่รุกรานซึ่งกันและกัน ก็ทะเลาะเพื่อเป็นสัจชีพยานในการนี้
 จึงได้พร้อมกันสร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งให้เป็นยานศูนย์กลางหลักสัตย์ธรรมระหว่างประเทศทั้งสอง

ปัจจุบันอยู่ระหว่างปากน้ำ⁽¹⁾ ไหลตักน้ำหมั้น ห่างจากตัวอำเภอด่านช้างประมาณ 50 เส้น เมื่อปี
วอกโทศก จุลศักราช 922 (พ.ศ. 2103) และสร้างเสร็จเมื่อปีขุนเบญจศก จุลศักราช 925 (พ.ศ.
2106) เดือน 6 ขึ้น 14 ค่ำ โดยมีฐานขนาดสี่เหลี่ยมจัตุรัสด้านละ 8.00 เมตร สูงสุดยอด 28.00
เมตร กอด้วยอิฐถือปูนขนานนามว่า พระเจดีย์ศรีสองรักเจ้า เป็นที่ศักดิ์สิทธิ์มีคนสักการะมาตราบนาน
ทุกวันนี้

หลังจากที่สร้างพระเจดีย์ศรีสองรักแล้วไม่นาน เพื่อจะผูกสัมพันธ์ไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา
ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจึงมีพระราชสาส์นขอพระเทพกษัตรี พระราชธิดาองค์ที่ 2
ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อันประสูติแก่สมเด็จพระศรีสุริโยทัยไปเป็นมเหสี ให้ราชทูตนำราชสาส์น
พร้อมด้วยเครื่องบรรณาการนำไปถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ณ กรุงศรีอยุธยาในปลายปี พ.ศ.
2106 นั้นเอง

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้รับพระราชสาส์นแล้ว โปรดให้ประมุขบรรดาขุนนาง
ผู้ใหญ่ปรึกษาหารือกัน บรรดาขุนนางเห็นพร้อมกันว่า สมควรที่จะเป็นราชไมตรีด้วย เพราะหากมีมหา
ข้าศึกมาประชิดบ้านเมือง ก็จะได้เป็นกำลังช่วยกันต่อต้าน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงเห็นชอบด้วย
จึงดำรัสให้มีพระราชสาส์นถึงพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชให้จัดส่งคนไปรับ

ฝ่ายพระเจ้าชัยเชษฐาเมื่อได้รับพระราชสาส์นตอบแล้ว ก็ดีพระทัย จึงจัดแต่งทูตานุทูต
พร้อมกับท้าวพญานางแจกแจกจำนวน 500 คนลงมายังกรุงศรีอยุธยา แต่บังเอิญพระเทพกษัตรีกำลัง
ประชวรหนัก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงยก พระนางแก้วฟ้า ราชธิดาอีกองค์หนึ่งไปแทนพระเทพกษัตรี
พร้อมด้วยเครื่องราชูปโภคสำหรับมเหสีนางสนมกำนัลข้าทาสชายหญิงจำนวน 500 คนไปกับทูตที่ส่งมา

ฝ่ายพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชแจ้งว่ามีไของค์พระเทพกษัตรี ก็ทรงเสียพระทัย จึงมีพระราช
สาส์นให้ทูตนำมถวาย และส่งพระนางแก้วฟ้ากลับคืน ในพระราชสาส์นนั้นมีใจความว่า

---

(1) น้ำอู เป็นแม่น้ำเล็ก ๆ เกิดจากภูเขาน้ำกลาง ซึ่งอยู่ระหว่างเขตแดนอำเภอนครไทย จังหวัด
พิษณุโลก กับเขตแดนอำเภอด่านช้าง จังหวัดเลย

"เดิมพระองค์ได้ประสาพระเทพกษัตริย์หาพระองค์ กิตติศัพท์ได้รู้ไปแล้วทั่ว ต่างนิยมชมชอบ
 ขอบขัตติย์มา บัดนี้ พระองค์ส่งพระแก้วฟ้าเปลี่ยนให้แทนนั้น มาตราว่าพระแก้วฟ้าราชบุตรจะมีพระสิริ-
 ลักษณะเลอโฉมโสภายิ่งกว่าพระเทพกษัตริย์ร้อยพันทวีก็ดี ก็ยังหาได้กลางกิตติศัพท์พระเทพกษัตริย์เสียได้ จะเป็น
 ที่อดสู่วิวักลปาวสาน ข้าพระองค์จึงขอส่งพระแก้วฟ้าคืน ขอพระองค์จงทรงพระเมตตาพระราชทาน
 พระเทพกษัตริย์แก่หาพระองค์จึงมีพระราชสาส์นอนุญาตมาแต่ก่อนนั้นเถิด"

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิแจ้งข้อความในพระราชสาส์นนั้นแล้ว ก็รู้สึกละอายพระทัย
 เมื่อพระเทพกษัตริย์หายประชวรแล้ว ก็ทรงจัดเครื่องราชูปโภคพร้อมด้วยผู้คนจำนวน 500 คน ให้
 พระยาแผนนำเอาพระเทพกษัตริย์ไปส่งในเดือน 5 ปีชวด ตักราช 926⁽¹⁾ (พ.ศ. 2107)

ฝ่ายพระมหาธรรมราชาผู้พี่ฝ่ายข้างพม่าอยู่ก่อนแล้ว เมื่อคราวศึกข้างเผือก ต่อมาในกรุงศรี
 อโยธยาเสื่อมหนึ่งเป็นเมืองออกของพม่า พระเจ้ากรุงหงสาวดีได้แต่งตั้งให้พระมหาธรรมราชาอยู่
 ครองเมืองพิษณุโลกตามเดิม และให้ความสนธิติดยอยิ่งกว่าทางสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทั้งนี้เป็นอุบาย
 ของพม่าที่จะให้ไทยแตกสามัคคีกัน และการณ์ก็สมคิด ดังนั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาทราบข่าวจะส่ง
 พระเทพกษัตริย์ไปยังกรุงล้านช้าง จึงมีหนังสือแจ้งไปให้พระเจ้าบุเรงนองทราบ ฝ่ายพม่าก็คิดจะตัดไม้ตรี
 ระหว่างไทยกับลาวอยู่แล้ว จึงแต่งให้พระตะบะเป็นนายกองยกพล 5,000 รุกมาชุมนุมอยู่ที่ตำบลมะเรียง
 นอกด่านเมืองเพชรบูรณ์ แล้วสกัดตีทัพฝ่ายล้านช้างซึ่งมารับพระเทพกษัตริย์แตกพ่ายไป และได้องค์พระเทพ-
 กษัตริ์นำไปถวายพระเจ้าบุเรงนอง

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทราบข่าวแก่นพระทัยนัก ฝ่ายพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชนั้น
 ทรงพระพิโรธมากกว่า การที่พม่ายกทัพลงมาแย่งเอาพระเทพกษัตริ์ไปคราวนี้ เป็นเพราะพระมหาธรรม-
 ราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นต้นเหตุ จึงเตรียมยกกองทัพเพื่อจะยกไปที่เมืองพิษณุโลก แต่สมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิมีพระราชสาส์นห้ามไว้จึงงดเสีย

ครั้นถึงปีฉลู จุลตักราชได้ 927 ตรงกับพ.ศ. 2108 เดือน 12 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 มอบราชสมบัติให้แก่พระมหินทราธิราช พระราชโอรสแล้ว ก็เสด็จออกผนวช พระมหินทราธิราชทรงแทน
 พระทัยเรื่องพระมหาธรรมราชาแจ้งให้พม่ามาแย่งชิงเอาพระเทพกษัตริ์ จึงหวังจะรวมคิดกับพระเจ้า-

(1) พงศาวดารภาษาลาวว่า "จุลตักราช 913 (พ.ศ. 2094)"

ชัย เษษฐาธิราชกษัตริย์พระมหาธรรมราชาซึ่งไปฝึกฝายอยู่กับพม่านั้นเสีย จึงจัดให้พระยาตรีราชเคไป
กับพระยาทนายนำขึ้นไปช่วยราชการอยู่ที่เมืองพิษณุโลก แต่ได้สั่งเป็นความลับไปว่า เมื่อกองทัพกรุง-
ลานช้างเขาล้อมเมืองพิษณุโลกแล้ว ให้คุมตัวพระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกไว้ให้จงได้ แล้วก็
ใหม่มาเร็วรีบไปแจ้งข่าวให้พระเจ้ากรุงลานช้างเวียงจันทน์ยกทัพสมทบมาตีเมืองพิษณุโลกตามที่คิดไว้

ครั้นเมื่อส่งพระยากุมทัพไปตีเมืองพิษณุโลก กลับเอาความลับที่พระมหินทราธิราชส่งมา
นั้นไปแจ้งแก่พระมหาธรรมราชาจนสิ้น พระมหาธรรมราชาจึงคิดซ่อนกล ขณะกองทัพเรือพระมหินทรา-
ธิราชจะยกไปตีเมืองพิษณุโลกจึงจุดแพไฟลอยให้ไหม้ทัพเรือพระมหินทราธิราชพินาศ

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงทราบเรื่องเกรงศึกใหญ่จะเกิดขึ้น จึงเสด็จลาสิกขาบท
ไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์ชายาของพระมหาธรรมราชาธิคาก่อใหญ่และเป็นพระพี่นางพระเทพกษัตริย์ เหตุการณ์
ตอนต่อจากนี้ทางกรุงศรีอยุธยายุ่งเหยิงหนักขึ้นจนกลายเป็นศึกใหญ่ เนื่องจากพระมหาธรรมราชาหนีบอก
แจ้งให้พระเจ้ากรุงหงสาวดียกทัพใหญ่มาตีกรุงศรีอยุธยา ซึ่งก็ได้เสียแก่พม่าในพ.ศ. 2110 ดังกล่าวมา
แล้วนั่นเอง

ข้างฝ่ายพระเจ้าชัย เษษฐาธิราชได้ทราบข่าวจากพระมหินทราธิราชก็รีบยกทัพไปช่วยปราบ-
ปราบพระมหาธรรมราชา จึงรับยกทัพลานช้างมาล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ 1 เดือนยกพลเข้าตีหลายครั้ง
หักเอาไม่ได้ เพราะมีกำลังเดียว ยิ่งกว่านี้ยังมีพม่ายกมาเป็นศึกกระหนาบอีกด้วย โดยพระเจ้าบุเรงนอง
สั่งให้พญาจัน พญาพุกาม และพญาเสื่อหาญ ทัพมาราว 10,000 เษษฐมาช่วยพระมหาธรรมราชาป้องกัน
เมืองพิษณุโลกด้วย พระเจ้าชัย เษษฐาธิราชจึงยกทัพกลับเวียงจันทน์ แต่ได้แต่งตั้งให้พญาแสนสุรินทร์-
ขวางฟ้า พญาน้อย พญามือไฟ ไปยึดตาดหัวร้างท้ายไว้ ครั้นมาถึงตำบลวาริอันเป็นช่องทางแคบ จึงแต่ง
ทหารคอยข่มอยู่สองข้างทาง

เมื่อทัพพม่ายกตามมาถึงตำบลวาริไม่ทราบวากองทัพลาวตั้งข่มไว้ เมื่อเห็นพลม้าที่แต่งทำ
เป็นอิดโรยลาช้า ทัพพม่าก็ยกพลไล่ติดตามทันที จนเข้าไปตกอยู่ในช่องแคบทหารลานช้างที่คอยดักรออยู่
นั้นเห็นได้ทีก็พร้อมกันเข้าโจมตีชนาบทั้งสองข้าง พวกพม่าไหลมตายลงเป็นอันมาก และยี่ภมาเครื่อง-
ศาสตราวุธได้เป็นอันมาก พญาพุกามกับพญาเสื่อหาญแตกพ่ายหนีกลับไป เมื่อความเรื่องนี้ทราบไปถึง
พระเจ้าบุเรงนองก็ทรงพระพิโรธ สั่งให้หาตัวพญาพุกามและพญาเสื่อหาญกลับไปจะลงโทษ พระมหา-
ธรรมราชาส่งสารพญาพุกามกับพญาเสื่อหาญจึงยกมาช่วยในยามคับขัน จึงไปยังเมืองหงสาวดีพร้อมกัน
พญาทั้งสองทูลขอกษัตริย์ไทยให้

ในรัชสมัยรัชกาลของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราช กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ ได้ทรงสร้างชาติลาว ให้เจริญด้วยศีลธรรมและวัฒนธรรมเป็นอันมาก ได้ทรงสร้างพระเจดีย์ไว้หลายแห่ง เช่น ได้ทรงปฏิสังขรณ์ สร้างเสริมครอบพระเจดีย์ศรีธรรมมาโตก ซึ่งนับว่าสร้างในสมัยพระยาศรีธรรมมาโตกราชกษัตริย์อินเดีย สถิตอยู่ ณ วัดธาตุหลวง ห่างจากเวียงจันทน์ทางเหนือราว 3 กม. เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุและเป็นโบราณเจดีย์ที่สักการบูชามานาน สร้างครั้งแรกราวจุลศักราช 430 (พ.ศ. 1611) ใหญ่สูงใหญ่งดงามเป็นศิลปะขอม เข้มของเวียงจันทน์ และตามจดหมายเหตุของฝรั่งว่า "ค.ศ. 1641 พระเจ้าสุริยวงศา กษัตริย์กรุงล้านช้างทรงเสด็จออกให้ราชทูตเมืองโอรลงเข้าเฝ้า ณ พระธาตุหลวงนี้ ราชทูตเมืองโอรลงบันทึกไว้ว่า เจดีย์องค์นี้ที่เล็กสง่างามมาก"

นอกจากพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชได้ทรงปฏิสังขรณ์สร้างเสริมองค์เจดีย์แล้ว ยังได้ทรงก่อสร้างพระธาตุบารมี 30 ที่ล้อมรอบพระธาตุและมีศิลาจารึกติดกับประตูคานตะวันออก⁽¹⁾ เป็นภาษามาลีคอนหนึ่งแปลได้ความว่า "พระสถูปของสมเด็จพระสัมมาพุทธเจ้าองค์นี้ชื่อโลกจุฬามณี อันสมเด็จพระมหา-ราชเจ้าทรงนามว่า ชัยเชษฐาธิราชได้ทรงก่อสร้างไว้"

ต่อมาเวียงจันทน์ร้าง พวกฮ่อเข้าปล้นเมืองและหักขอยศพระเจดีย์ลงมาเพื่อเอาทองคำเงินในสมัยลาวตกมาอยู่ในบ่ารุงของฝรั่งเสแล้ว 7 ปี (คือในพ.ศ. 2442) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (George Coedes) ประธานกรรมการสมาคมโบราณคดีฝรั่งเศสภาคตะวันออกเฉียงใต้ เมืองชานอยได้ขออนุมัติจากพระเจ้าสีหกรินทุธิ เจ้ามหาชีวิตนครหลวงพระบางและรัฐบาลลาวขอมเสริมตอยอดของเก่า จะหาตุ้ได้จากรูปถ่ายเก่า ๆ หรือที่หล่อทองเหลืองจำลองไว้ ปรากฏตามวัดในเวียงจันทน์ ส่วนวิหารกตนั้น เจาเพชรชามหาอุปราชเล่าว่า พระองค์เป็นประธานอำนวยการสร้างเองเมื่อพ.ศ. 2473 นอกจากนี้สมาคมนักปราชญ์ฝรั่งเศสยังได้เข้าไปพิสูจน์เจดีย์องค์เดิมอีกด้วย ประชาชนส่วนมากนิยมเรียกพระเจดีย์นี้โดยทั่วไปว่า พระธาตุหลวง คำว่า "พระธาตุหลวง" นี้ แปลว่า "พระธาตุใหญ่" หากไปเป็นชื่อพระธาตุที่แท้จริงไม่ และเป็นเพราะพระธาตุนี้อยู่ในวัดหลวงก็เลยเรียกพระธาตุหลวงอีกนามหนึ่ง เมื่อถึงเดือน 12 เพื่อมีงานประจำปีอย่างมหาโศหาร พระเจ้ามหาชีวิตหลวงพระบางต้องเสด็จมาในงานเป็นราชประเพณี

(1) ผู้เขียนได้ไปนมัสการเป็นครั้งแรกเมื่อ เดือนเมษายน พ.ศ. 2477 และต่อมาอีก 2 - 3 ครั้ง

นอกจากนี้พระองค์ได้สร้างพระพุทธรูปเป็น พระองค์คือ 3 องค์ หลอดควยทองเหลือง หน้าตักกว้างถึง 3.25 เมตร สูง 4.00 เมตร อยู่ที่เวียงจันทน์ 2 องค์ อยู่น้ำโมง อำเภอน้ำโมง 1 องค์ และสร้างพระสุก พระเสริม และพระใส อีก ซึ่งพระพุทธรูป 3 องค์นี้ตามตำนานกล่าวว่า พระราชบิดาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทรงสร้างขึ้นไว้ประจำพระองค์ ก็พระเสริมประจำผู้ใหญ่ พระสุกประจำคนกลาง พระใสประจำน้ององค์สุดท้าย คราวเกิดศึกกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ พ.ศ. 2721 พระเจ้าศิริบุญสารให้อัญเชิญพระพุทธรูป 3 องค์ไปซ่อนไว้ที่เมืองวังเวียง เมื่อเสร็จศึกแล้วจึงให้อัญเชิญ กลับคืนมาไว้ที่วัดโพธิ์ชัยที่เวียงจันทน์ตามเดิม ถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯ คราวปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ ชาวเมืองอัญเชิญไปซ่อนไว้ที่ภูเขาควาง ความทราบถึงกรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสด็จโปรดให้อัญเชิญกลับมาที่หนองคาย โดยทำแกลองมาตามลำน้ำห่ม (1) พอถึงปากห่มบังเอิญทำให้แกลอง พระสุกเลยจมน้ำที่ปากน้ำห่มนั้นเอง คงอัญเชิญมาตั้งหนองคายใต้แต่พระเสริมกับพระใส แล้วประดิษฐาน พระเสริมไว้ที่วัดโพธิ์ชัย พระใสประดิษฐานไว้ที่วัดหอกอง (2) พอถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธรูป 2 องค์ไปกรุงเทพฯ แต่เกรียนเล่มที่ประดิษฐานพระใสนั้น พอเคลื่อนที่ก็บังเอิญให้ หักหลายครั้งเห็นเป็นปาฏิหาริย์ จึงมิได้นำไป โปรดเกล้าฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่วัดหอกองตามเดิม ส่วน พระเสริมนั้นเมื่ออัญเชิญมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว โปรดฯ ให้นำไปประดิษฐานไว้ที่วัดบhumนาราม เมื่อพ.ศ. 2401 จนตราบเท่าทุกวันนี้ นอกจากนี้พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชยังได้ทรงสร้างวัดสำคัญ ๆ อื่น ๆ อีก หลายวัด เช่น วัดป่าเรือศรีสังขร อุโมงค์ไต่ธาตุ พระอรหันต์ปางมหาพุทธวัง วัดปากันทอง วัดหนองยาง ฯลฯ และสร้างพระธาตุศรีโคตบูรที่เมืองมรุกขนคร มีวัดน้อยใหญ่อยู่ในกำแพงเมืองเวลานั้นถึง 80 วัด ครั้นมาในสมัยหลัง ๆ ระหว่างพ.ศ. 2442 - 2443 ฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาว จึงได้อาวัดวาอาราม ลงบ้างเป็นบางวัดและรื้อกำแพงเมืองเวียงจันทน์ที่สร้างในสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชทิ้งกล่าวแล้วนั้นลง เพื่อวางแผนผังเมืองเวียงจันทน์ ฉะนั้น ในปัจจุบันของเก่าส่วนที่เหลือให้เห็นอยู่เวลานี้แทบไม่มีอยู่เลย

นอกจากนี้ได้ทรงซ่อมแซมองค์พระธาตุพนมเจริญรอยตามพระราชบิดา มีนักปราชญ์ทาง ศาสนาและนักประพันธ์วรรณคดี เกิดขึ้นในรัชกาลนี้มากต่อมาก ศิลปกรรมก็ไต่รุ่งเรืองขึ้นถึงขนาด จึงอยู่ใน ความทรงจำของชาวกรุงศรีสัตนาคณหุตมาจนกระทั่งบัดนี้

(1) ปากน้ำห่มอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ใต้อำเภอน้ำโมง เห็นอำเภอบึงกาฬไหลตกแม่น้ำโขง
(2) คือวัดประดิษฐานธรรมคุณในจังหวัดหนองคายเดี๋ยวนี้

เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี พ.ศ. 2112 แล้ว พระเจ้าบุเรงนองจึงตั้งให้พระมหา-
ธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลกครองราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยา และกั้นจุลศักราช 932 (พ.ศ. 2113)
พระเจ้ากรุงหงสาวดีจึงแต่งใหม่หาอุปราชอิมมาเล ราชโอรสบุเรงนองกับพญาอังวะราชอนุชาภคกองค์
ไปที่เวียงจันทน์ พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจึงตั้งเมืองแลอพยพชาวบริวารพลเมืองไปตั้งรับศึกที่หน้าหัง
พร้อมด้วยอัญเชิญพระแก้วมรกตไปด้วย ปล่อยให้พม่าเข้าตีเข้าเมืองไปพลางก่อน

ครั้นเมื่ออพยพครอบครัวไปบ้างแล้ว ก็ให้พญาหาญแก้ว พญาหาญปราบ และพญาธรรมคุณ
คุมกำลังออกชุมนุมอยู่ตามป่าใกล้เวียงจันทน์ ทางฝ่ายเวียงจันทน์สร้างกวาดต้อนพลเมืองอพยพไปอยู่ตามป่า
ฝ่ายพม่าเขาใจว่ากองทัพฝ่ายเวียงจันทน์ไม่ต่อสู้ จึงยกทัพติดตามไปยึดเมืองเวียงคำ เมืองพรานพร้าว
ไวกอง แล้วเกณฑ์ไพร่ให้ทำสะพานข้ามแม่น้ำโขงตอนใดตอนหนึ่งคือ ยกทัพมาตั้งอยู่ริมน้ำหังทางเหนือ

ฝ่ายพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชจึงชุมพกอยู่ก่อนแล้วนั้น จึงยกทัพเข้าโจมตีพม่า ประจวบกับ
เป็นฤดูฝนไพร่พลพม่าเจ็บป่วยล้มตายเข็นอนมาก พระมหาอุปราชจึงส่งถอยทัพกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองเวียง-
จันทน์

ฝ่ายกองทัพเวียงจันทน์ทั้งสาม ซึ่งคอยค้ำค้ำอยู่ตามป่านอกเวียงจันทน์นั้น ได้คอยสกัดแย่ง
ชิงเสบียงอาหารที่พม่าลำเลียงมาส่ง ทัพพม่าอดหยากเพราะขาดเสบียงและเจ็บป่วยบอบช้ำล้มตายลง
เป็นอันมาก พระเจ้ากรุงหงสาวดีจึงสั่งให้เลิกทัพกลับไป ทัพพญาแสนสุนทรช้างฟ้า (หรือพญาสน-
สุนทรกองฟ้า) ได้โอกาสก็ยกทัพเข้าตีพม่าที่บ้านอะโนสม จับได้ไพร่พลช้างม้าเครื่องศาสตราวุธเป็น
จำนวนมาก แล้วพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชก็เสด็จขึ้นเวียงจันทน์ครั้งเดิม

ตอนต่อจากนี้พงศาวดารกรุงศรีสัตนาคนหุตออกจะสับสนกันหน่อย บางตำนานก็ว่าพระเจ้า-
ชัยเชษฐาธิราชสวรรคตเมื่อคราวอพยพไปตั้งรับศึกพม่าที่หน้าหัง แต่ไม่กล่าวว่าการสวรรคตนั้นเนื่องด้วย
เหตุใด ส่วนพงศาวดารเมืองหลวงพระบางนั้นกล่าวว่า หลังจากพม่าโดยทัพพม่าตีเวียงจันทน์แล้วจับเอา
พระราชาชนนี้กับพระขนิษฐภคินีและเจ้าอุปราชราชอนุชาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชไปด้วยแล้ว ก็ยกทัพ
กลับเวียงจันทน์เสด็จมาครองราชสมบัติตามเดิม ครั้นพระชนม์ได้ 56 ปี ก็พาข้าเฝ้าท้าวพญาเสด็จ
ดำเนินออกประพาสป่า พระองค์เลยหายสาบสูญไปในป่า พวกข้าเฝ้าทูลลองงาพากันเที่ยวค้นจนสุดสามารถ
ไม่พบ

ส่วนพงศาวดารฉบับของพระยาประมวลาฯ กล่าวว่า "ในตอนท้ายรัชกาล หัวเมืองลาวฝ่ายใต้
แถบเมืองอัตถิอ สาร์วันแข็งเมือง พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชยกทัพไปปราบ ถูกกลลวงของพวกข้าวกองทัพ

ตกอยู่ในวงล้อมระหว่างเขาและถูกโจมตีแตกพ่าย พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชเสด็จหนีเข้าป่า เลี้ยหายสาบสูญไปเมื่อพ.ศ. 2114"

พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชมีพระราชโอรสทรงนามว่า พระหนอแก้ว พญาแสนสุรินทรสว่างทำกับพญาสีหราช เสนาบดีเมืองเวียงจันทน์แย่งกันจะเอาพระหนอแก้วไปอภิบาล ต่างปรารถนาจะเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระหนอแก้วซึ่งยังเยาว์วัยอยู่ แต่ไม่เป็นที่ตกลงกันก็เกิดการพุ่งกันขึ้น พญาแสนสุรินทรฯ มาพญาสีหราชตาย เสนาอำมาตย์จึงพร้อมกันยกพญาแสนสุรินทรสว่างขึ้นครองราชย์ขณะที่ยังอายุได้ 60 ปี ทรงพระนามว่า พระสุมังคลโพธิสัตว์ ในพ.ศ. 2114 นั้นเอง

ครั้นต่อมาไม่นานพม่ายกทัพมาตีเวียงจันทน์อีกครั้งที่สอง จับเอาพระสุมังคลโพธิสัตว์กับพระหนอแก้วกุมารไปไว้ที่กรุงหงสาวดี และตั้งเจ้าอุปราชอนุชาพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่พม่าเอาตัวไป คราวนั้นกลับมาครองเวียงจันทน์

เมื่อพ.ศ. 2122 มีผู้อ้างตนว่าเป็นพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชซึ่งว่าได้หายสาบสูญไปแล้วนั้น กลับกล่อมผู้คนทางประเทศลาวตอนใต้ได้หลายหัวเมืองแลแยกเป็นขบวนทัพ ด้ได้หัวเมืองรายทางมาจนถึงเมืองคำทองใหญ่ พระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ได้แต่งตั้งให้ พญาเชียงโต พญาเชียงเหนือ พร้อมด้วยกำลังเมืองกุมกองทัพไปตีหัวเมืองฝ่ายใต้รบกันเป็นสามารรถ แต่สู้กำลังรบพวกลาวฝ่ายใต้ไม่ได้ก็แตกทัพกลับไปยังเวียงจันทน์ พาเอาพระราชธิดาแลบ่าวไพร่ลงเรือที่น้ำอพยพไปทางเหนือ พอไปถึงแก่งฟ้าแก่งจันทร์ เรือล่ม พระเจ้าแผ่นดินและราชธิดาพิราลัยในน้ำ พม่าส่งกองทัพมาปราบจลาจลได้เมื่อพ.ศ. 2123 แล้วตั้งให้พระสุมังคลโพธิสัตว์ขึ้นครองเวียงจันทน์อีกครั้งที่ 2 อยู่ในราชสมบัติได้ 2 ปีก็สิ้นพระชนม์ พญานครนอยราชบุตรพระสุมังคลโพธิสัตว์ได้สืบราชสมบัติ เมื่อพ.ศ. 2125 - 2126 แต่ไม่ตั้งอยู่ในทศ-พิธราชธรรม เสนาบดีท้าวพญาทั้งปวงจึงพร้อมกันไปทูลพระเจ้ากรุงหงสาวดี พระเจ้ากรุงหงสาวดีทรงทราบจึงให้คุมเอาตัวพญานครนอยไปเมืองพม่า แต่ก็ยังมีไต่เตงตั้งใครขึ้นแทน เวียงจันทน์วางกษัตริย์ครอบครองมา 8 ปีบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ก็แยกออกปกครองตัวเอง

ถึงพ.ศ. 2134 ท้าวพญาเมืองเวียงจันทน์จึงขอพระหนอแก้วราชโอรสของพระเจ้าชัย-เชษฐาธิราช ซึ่งพม่าเชิญเอาตัวไปคราวนั้น คืนมาครองกรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์ ซึ่งตรงกับแผ่นดินไทยเป็นรัชสมัยรัชกาลของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อพม่าพ่ายแพ้แก่ไทยพ.ศ. 2135 แล้ว ลาวจึงประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นแก่พม่า พระหนอแก้วพิราลัยเมื่อพ.ศ. 2139

พระหนอแก้วไม่มีราชโอรสและราชธิดา เสนาอำมาตย์จึงอยู่เฉยใจว่างดี ซึ่งนับว่าเป็น
เชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชขึ้นเป็นกษัตริย์ในพ.ศ. 2139 ทรงพระนามว่า พระเจ้าวรวง-
ศาธรรมิกราช พระองค์มีโอรส 3 องค์คือ เจ้าอุบุญราช เจ้าหม่อมแก้ว (หรือพระหม่อมแก้ว) และ
เจ้าหม่อมชัย

ครั้นพ.ศ. 2164 มีผู้ขย่งว่า เจ้าอุปราศ (ไม่ทราบนามเดิม) คิดแย่งชิงราชสมบัติ จึงให้
จับกุมตัวเจ้าหม่อมแก้วกับขุนนางรวมกันยี่คนกรไต่ในเดือน 4 พ.ศ. 2165 แล้วอยู่เฉยเจ้าอุบุญราช
ขึ้นครองราชย์ ส่วนพระวรวงศาธรรมิกราชเสด็จหนีลี้ภัยไปทางใต้ เจ้าอุบุญราชชกทัพตามพระราชธิดา
และทำปิตุฆาตที่บ้านเตง พระเจ้าอุบุญราชมีโอรส 2 องค์คือ เจ้าตองคำ⁽¹⁾ และเจ้าวิชัย

เสนาอำมาตย์จึงไปอยู่เฉยพญามหานาม ผู้ครองเมืองนครพนม (เมืองศรีโคกบูรณหลวง
ท่าแขกเก่า) ขึ้นครองราชย์แทนทรงพระนามว่า พระเจ้าอภิตตโพธิสาร กษัตริย์ลาวพระองค์นี้ในตำนาน
ไม่ปรากฏว่า ทรงมีเชื้อสายมีพระประวัติมาจากวงศ์ใด และด้วยเหตุผลใดเสนาท้าวพญาลาวจึงได้ไปอยู่
มาครองเวียงจันทน์ เสวยราชย์ได้เพียง 5 ปีก็พิราลัยในพ.ศ. 2170 เจ้าตองคำ เสวยราชย์แทน

บางตำนานกล่าวว่า เมื่อหลังสงครามคราวพม่าตีเวียงจันทน์ พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชไป
ตั้งรับศึกพม่าที่น้ำงึมเห็นว่า พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชยังคงมีพระชนม์อยู่ และต่อมาอีก 2 - 3 ปีได้ทรง
ยกทัพไปที่พระยาละแวก เจ้าเมืองเขมร เลยหายสาบสูญไปในสงครามคราวนี้ ส่วนพระหนอแก้วพระ-
ราชโอรสกับพระชนนีนั้น พม่าได้เอาตัวไปพร้อมกับเจ้าอุปราศคราวพม้ายกทัพมาตีเวียงจันทน์คราวแรก
พญานานี้ เสนาบดีผู้หนึ่งได้ตั้งตนเป็นเจ้าขึ้นครองเวียงจันทน์ พระเจ้าหงสาวดีส่งทูตมาคัดค้าน เพราะ
หวังจะให้เจ้าอุปราศอนุชาของพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชมาครองเวียงจันทน์ แต่พญานานี้หายอมไม่

ในปีต่อมาพระเจ้ากรุงหงสาวดี (บุเรงนอง) ให้พระยาดาลา (หรือพระยาทะละ) ขุนนาง
ผู้ใหญ่นำเจ้าอุปราศเวียงจันทน์ โดยส่งให้ทางกรุงศรีอยุธยาและไทยใหญ่จัดทัพพร้อมกันไปช่วย แต่เมฆทัพ
ทั้งสองคลาดกัน พระยาดาลาตองนำเจ้าอุปราศกลับคืนพม่า แต่ภายหลังพระเจ้ากรุงหงสาวดียกทัพนำ
เจ้าอุปราศมาครองกรุงศรีสัตนาคนหุตจนได้ ทรงพระนามว่า พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 2 กรุงศรีสัต-
นาคนหุตก็ขึ้นต่อพม่า เหตุการณ์ภายนอกสงบเรียบร้อยมาหลายปี และปรากฏว่ามีเชื้อพระวงศ์ของพระ

(1) บางตำนานว่า เจ้าตองคำกับเจ้าวิชัยเป็นโอรสของเจ้าหม่อมแก้ว

เจ้าชัยเชษฐาธิราชครองเวียงจันทน์ต่อ ๆ มาอีก แต่ไม่ปรากฏพระนามในพงศาวดารนี้ จนถึงรัชสมัย
รัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาครองกรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์

เมื่อได้อนุমানข้อความต่าง ๆ ตามตำนานดังกล่าวจึงได้มาลงกันตรงนี้ ฉะนั้น ที่จะกล่าว
ต่อไปนี้ ผู้เขียนจะได้เริ่มแต่ตอนรัชสมัยรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศา

เจ้าต๋อนคำมีโอรส 3 องค์คือ เจ้าชมภู เจ้าบุญญ และเจ้าสุริยะะ ส่วนเจ้าวิชัยพระอนุชา
เจ้าต๋อนคำ มีโอรส 2 องค์คือ เจ้าบุ และเจ้าสร้อย (บางตำนานว่าเจ้าสังข์) ครั้นเจ้าต๋อนคำพิราลัย
แล้ว เจ้าสุริยะะได้ครองราชสมบัติ เมื่อพ.ศ. 2180 ทรงพระนามว่า พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชบรม-
บพิท ต่อมาพระเจ้าสุริยวงศา (สุริยะะ) รอนตัว เพราะมีเชษฐาและโอรสพระอาเป็นผู้มีอาวุโสทาง
อายุ เกรงจะชิงราชสมบัติ จึงขับไล่เชษฐาทั้ง 4 ไปเสียจากเมือง เจ้าชมภูเชษฐาใหญ่กับชายาพร้อม
แสนทิพย์นำบัวมหาดเล็กหนีไปอาศัยอยู่ในเมืองญวน เกิดบุตรองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้าชัยองค์เวียด (1)
เพราะไปโตในเมืองญวน ๆ จึงให้ชื่อว่า "องค์เวียด" ครั้นเจ้าชมภูวายชนม์แล้วชายาเจ้าชมภูได้กับ
แสนทิพย์นำบัว เกิดบุตรด้วยกัน 1 คนนามว่า ทาวลอง (บางแห่งว่าทาวนอง) ส่วนเจ้าบุญญหนีไปทรง
ผนวชอยู่หูกุโสง (2) เจ้าบุไปอยู่เมืองนครพนม (ท่าแขกเก่า) มีบุตรคนหนึ่งชื่อเจ้านันทราช เจ้าบุ
สิ้นพระชนม์ที่นี้ ส่วนเจ้าสร้อยอนุชาเจ้าบุหนีไปอยู่บ้านสะพือหลวง (คือบ้านสะพืออุสกร ท้องที่อำเภอ
ตระการพืชผล จังหวัดอุบลฯ เดียวนี้)

พระเจ้าสุริยวงศาฯ (สุริยะะ) มีโอรสองค์หนึ่งทรงนามว่า พระอุปยุวราช เป็นเจ้าราช-
บุตรเวียงจันทน์ มีราชธิดา 2 องค์คือ เจ้านางกุมารีลงทา (บางแห่งกว่า เจ้านางกุมารีโรจธรรม)
กับเจ้าหญิงสุ้มงคละ (หรือเจ้านางสุ้มงกีเรียก) ในขณะนั้นพวกฮ่อหัวขาวยกทัพมาตีเมืองเชียงรุ่ง

(1) พงศาวดารอีสานในประชุมพงศาวดารภาค 4 และพงศาวดารเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า ตอนที่เจ้าชมภู
และชายาถูกเนรเทศไปอยู่เมืองแคว้นนั้น มีโอรสพระชนม์ได้ 3 ขวบแล้ว ชื่อว่า "เจ้าองค์หล่อ"
แต่ในพงศาวดารหลวงพระบางว่าโอรสเจ้าชมภูและชายาที่ติดตามไปนี้ไปเกิดที่เมืองญวน และโตที่นั่นและ
มีพระนามเดี๋ยวนั้นคือ "เจ้าองค์เวียด" ส่วนตำนานอื่นที่กล่าวแล้วว่าเจ้าองค์เวียดกับเจ้าองค์หล่อคือคน ๆ
เดียวกัน

(2) กุโสงหรือภูมะโรงเห็นมีคู่กันอยู่กับภูผาศักดิ์ แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ อีกแห่งหนึ่งเรียกกุหลุกโสงเหมือน
กันอยู่ในเขตท้องที่อำเภอภูกระดึง จ.เลย ที่สัปดาห์ตักเจียงเหนือภูกระดึง เชียงภูหลวง จะใช้ที่ 2 ตำบล
นี้หรือประการใดไม่อาจทราบได้

เจ้าอินทร์กุมาร กับเจ้าหญิงจันทร์กุมารี สองพี่น้องโอรสและธิดาเจ้าฟ้าแสนหวีเมืองเชียงใหม่หนีภัยพาไพร่พลมาพึ่งโพธิสมภารพระเจ้าสุริยวงศาฯ ณ เมืองเวียงจันทน์ พระอุปยุวราช เจาราชบุตรจึงทรงขอเอาเจ้าหญิงกุมารีลงมาเป็นชายา เกิดบุตรด้วยกัน 2 คนคือ เจ้ากิงกิศราช และเจ้าอินทร์โสม ต่อมาพระอุปยุวราชทรงกระทำมิจงจากรับภรรยาทาวโกมหาดเล็ก พระราชบิดาสั่งให้เอาไปสำเร็จโทษเสีย ฝ่ายเจ้าอินทร์กุมารเมืองแสนหวีมาได้กับเจ้าหญิงเวียงจันทน์องค์หนึ่ง (ไม่ปรากฏนาม แต่ในพงศาวดารเมืองหลวงพระบางว่ามาถูกลูกตระกูลนางลาวคนหนึ่ง) เกิดบุตรด้วยกันทรงนามว่า เจ้าองค์นก เพราะโปรดคนเขามาก จึงมีนามว่าเจ้าองค์นก

ครั้นที่กรุงศรีอยุธยา 1005 ปีมะแม เบญจศก (พ.ศ. 2186) กิตติศัพท์เล่ากันว่า ยังมีท่านพระครูยอดแก้ว (1) เมืองเวียงจันทน์ ในเพลากลางคืนขณะที่จำวัด ฝันว่าเห็นช้างพลายเชือกใหญ่เข้ามาในอารามวัด แล้วทำลายพระวิหารขึ้นไปบนภูฎิ เลยไปแทงหอไตรทะลายลง จับได้ทีบนั่งสือแล้วกลืนกินหมกทั้งหีบ พระครูยอดแก้วตกใจตื่นขึ้นก็เป็นเวลาจวนรุ่งพอดี หมกครองผ้าเสร็จแล้วก็ลั่นระฆังเป็นการใหญ่ ราชอาณาประชังเจ้าในพระอารามได้ยินเสียงระฆังดังแต่เช้าตรู คิดว่าเกิดเหตุการณ์ใหญ่โตอะไรขึ้น จึงได้พร้อมกันรีบไปหาท่านพระครูฯ ท่านจึงเล่านิมิตรนั้นให้คณะสงฆ์ฟังฟังจนสิ้น วันรุ่งขึ้นคณะสงฆ์กลับจากบิณฑบาตเห็นสามเณรน้อยรูปหนึ่งอายุประมาณ 15 - 16 ปี นั่งอยู่กลางลานวัด ท่านพระครูยอดแก้วจึงเข้าไปถามว่า มาจากแห่งหนตำบลใด แล้วจะไปใส? สามเณรน้อยกราบนมัสการแล้วตอบว่า "มาแต่กะลิมเมืองทาน เป็นลูกศิษย์ท่านพระครูลิมบอง และว่า ข้าน้อยเป็นคนเขลาเบาปัญญา จะเล่าเรียนสิ่งใดก็หาทำไม่ได้ ฟังท่านสมภารองค์ใดท่านก็ไม่ให้อยู่ด้วย ข้าน้อยจึงจรมาหาที่พึ่ง"

ท่านพระครูยอดแก้วได้ทราบดังนั้น ก็รู้ในอัญญาสัยของสามเณรว่าตรงกับนิมิตร จึงรับไว้เป็นศิษย์ต่อไป ท่านพระครูยอดแก้วให้สามเณรน้อยท่องสวดมนต์เตนะโมฯ ขึ้นไปจนสูตรปาฏิโมกข์สวดได้หมด คนพระคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งชั้นต้นชั้นปลาย และไม่ว่าพระคัมภีร์ใด ๆ เมื่อได้เล่าเรียนแล้วก็รอบรู้หมดสิ้นหาผู้เสมอเหมือนได้ยาก กิตติศัพท์ก็เลื่องลือไปถึงพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ ทรงโสมนัสเลื่อมใสได้ทรงจัดผ้าไตรมาถวายและทรงตั้งให้เป็น ข่าจัว (ราชาสามเณร) ตั้งแต่นั้นมา

(1) ไม่ปรากฏนามเดิม คำ "ยอดแก้ว" นั้น มีผู้เทียบเอาไว้ว่าเป็นตำแหน่ง "สังฆนายก หรือ พระสังฆราช" เวลานั้น

ข้าวจ้าวก็เล่าลือไปทั่วเขตแควนเวียงจันทน์ พออายุครบ 21 ปี ทานพระครูยอดแก้วและราชาคณะสงฆ์ทั้งหลายก็จัดการจะอุปสมบทเป็นภิกษุให้ แต่ข้าวจ้าวได้ขอร้องทานพระครูให้สร้างโบสถ์น้ำขึ้นเป็นที่อุปสมบท ณ ที่ท่าน้ำเมืองเวียงจันทน์ ให้มีพระสงฆ์นั่งหันดบาส⁽¹⁾ 500 รูปจึงจะอุปสมบท ทานพระครูยอดแก้วผู้เป็นครูบาใหญ่ จึงเข้าไปถวายพระพรพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุต (พระเจ้าสุริยวงศา) พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตจึงมีรับสั่งให้เสนาอำมาตย์จัดหาเรือมาคาคพวงกันเป็นแพโบสถ์น้ำ จุพระสงฆ์ได้ 500 รูป พอขณิสัยเสร็จแล้วพระกรรมวาจาจะให้อนุศาสน์โบสถ์น้ำก็จมลง พระราชาคณะสงฆ์ทั้งปวงวายน้ำขึ้นฝั่งไปได้ จีวรเปียกหมดทุกองค์ แต่พระบวชใหม่ไม่เปียก เห็นเป็นอัศจรรย์ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตทรงโสมนัสเลื่อมใสยิ่งนัก ครั้นพระภิกษুবวชใหม่อยู่ได้ครบ 1 พรรษา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตก็ทรงจัดไตรภุชชะบริหารครบถ้วน และทรงตั้งให้มีฐานันดรสมณศักดิ์เป็นพระครูแต่เมื่อยังหนุ่มปรากฏตามหลักฐานว่าท่านฝึกหัดทางกลีธ⁽²⁾ อยู่ 8 ปี อารารนาทานไปอยู่วัดโพนสะเม็ก ชานเมืองเวียงจันทน์อันเป็นอรัญวาสีในสมัยนั้น ตั้งแต่นั้นมาประชาชนก็พากันเรียกท่านว่า เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (ไม่ปรากฏนามเดิม)

เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ก็ได้ตั้งใจอบรมสั่งสอนศาสนิกจกภิกษุสามเณรและประชาชน ทั้งคันถธุระและวิปัสสนาธุระ มีคนเคารพนับถือท่านมาก ศิษย์โยมเจ้าในราชตระกูล (เช่นเจ้าแก้วบุญสม) ฯลฯ ฝากตัวเป็นศิษย์มากมาย มีชื่อเสียงโด่งดัง นัยว่าท่านเป็นผู้สำเร็จญาณว่าสิ่งใดแนบยา เพื่อให้สมกับความเคารพนับถืออย่างสูงและคุณธรรมความดีของท่าน ประชาชนจึงเรียกชื่อท่านอีกชื่อหนึ่งโดยเนมิศคนามว่า ท่านพระครูชื่อหอมก็มี คือท่านชอบฉันแต่มะตูม คือไม่หอมแต่คุณธรรมและศิลาจาวัวตรอยางเดียว แม้นใดที่มีในท่านก็พากันเหอคิดขึ้นว่าเป็นของหอม

"ในหนังสือเกรประวัติ ฦฉบับอนุสรณ์งานฉลองรูปพระมหาเถระฯ" ของท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี (แก้ว กนฺโตภาโส ปธ. 6) เจ้าคณะจังหวัดนครพนมฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2513 กล่าวถึงประวัติท่านว่า

(1) ที่นั่งทำสังฆกรรมแห่งสงฆ์ มีระยะสองตอกคือ สององค์โหนดอยู่ในเขตสองตอก คือโหนดห่างกันคืบหนึ่ง

(2) สมถกรรมฐานหมวดหนึ่ง ว่าด้วยอารมณ์ที่กำหนดธาตุ 4 คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย ฯลฯ

"....เจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก เป็นพระมหาเถระมีบทบาทสำคัญในประวัติศาสตร์
พระธาตุพนม จำปาศักดิ์และประวัติศาสตร์ลาว เทาที่ตรวจจนแล้วได้ความดังนี้ :-

เจ้าราชครูหลวงฯ ย้ายมาเมื่อจุลศักราช 993 ปีมะแม ตรงกับพ.ศ. 2174 ณ บ้านกะลิม
เมืองพาน อยู่เชิงเขาภูพานสถานที่ประดิษฐานพระบาทบัวบก เทียนนีอยู่ในเขตอำเภอต่อ
จังหวัดอุดรธานี บ้านกะลิมเมืองพานทราบว่ายังมีอยู่ เป็นบุตร ท้าวอุทร และนางผู้ดี
อาชีพรำนาทำสวนและค้าขายในแผ่นดินพระอุปัชฌาย์ ครองกรุงศรีสัตนาคณหุตล้านช้าง
เวียงจันทน์ ตรงกับแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองกรุงศรีอยุธยา....เจ้าราชครูโค
เขาอยู่วัดเป็นศิษย์พระครูลิ้มบองแต่อายุ 7 ขวบ เพื่อศึกษาเล่าเรียนอบรมความรู้ใน
วัด 7 ปี อายุได้ 15 ไต่บรูพรหมเป็นสามเษร ในระยะนี้ก็จะได้เรียนหนังสือธรรม
และลาวสวดมนต์ต่าง ๆ แล้วก็เริ่มเรียนบาลีตามความนิยมในสมัยนั้น

ต่อมาอาจารย์ได้นำเข้าฝากเป็นศิษย์พระครูยอดแก้ว (สังฆนายกหรือสังฆราช)....ปรากฏ
ว่า ได้ศึกษารวดเร็วว่องไว เป็นผู้มีไหวพริบดีเฉลียวฉลาดเร็ว จนพระราชาธิบดีรับเป็น
อุปัชฌาย์และสถาปนาเป็นข่าจิว (ราชาเษร)....."(ต่อจากนี้ขอความคล้ายคลึงกับผู้อื่น
จะกล่าวต่อไป)

ครั้นต่อมาพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชฯ อยู่ในราชสมบัติได้ 57 ปีก็สวรรคตในพ.ศ. 2237
ขณะนั้นพญาเมืองจันทน์เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่เห็นว่าเจ้ากิงกิตราช เจ้าอินทร์โสม เจ้าองค์น้อยเจ้าอยู่
พญาเมืองจันทร์เลยชิงเอาราชสมบัติได้เป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ กิตติศัพท์ดังไปถึงเจ้านันทราชบุตร
เจ้าบุญที่หนีไปอยู่เมืองนครพนมแต่ก่อนนั้น เมื่อเจ้าบุญสิ้นชีพก็ได้เป็นเจ้าเมืองนครพนมแทนบิดา จึงเกณฑ์
เอากองทัพเมืองนครพนม กับเกลี้ยกล่อมเอาหัวเมืองขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์ได้หลายเมือง ยกขึ้นมาตี
พญาเมืองจันทร์ฯ ทนฝีมือกองทัพเจ้านันทราชมิได้ ก็แตกกระจายหนีไป เจ้านันทราชจับพญาเมืองแสน
ได้เอาไปสำเร็จโทษเสีย แล้วเจ้านันทราชก็ขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าจันทบุรีศรีสัตนาคณหุตล้านช้าง
รมชาว

ฝ่ายพระขัยองค์เวียด (หรือเจ้าองค์เวียด) บุตรเจ้าบุญที่หนีไปอยู่เมืองเวียดนามแต่ก่อนนั้น
ทราบว่เจ้านันทราชได้ขึ้นครองราชสมบัติ ก็ขอเอากองทัพชวนกับพระเจ้าเวียดนามยกลงมาตีเมืองจันทบุรี
(เวียงจันทน์) เจ้านันทราชก็เกณฑ์ทหารออกตอบเป็นสามารบ ทนฝีมือเจ้าองค์เวียดมิได้ก็แตกหนีไป จับได้
เจ้านันทราชรับสั่งให้เอาไปสำเร็จโทษเสีย พระขัยองค์เวียดก็ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าจันทบุรีศรี-
สัตนาคณหุตล้านช้างรมชาว....." (จบขอความพงศาวดารเมืองหลวงพระบางในประชุมพงศาวดาร

ภาคที่ 11 เกี่ยวกับพระยาเมืองจันท์บ้างตอน (1) เท่านั้น)

ส่วนในพงศาวดารล้านช้าง (2) สัมข้อความตรงกับพงศาวดารเมืองหลวงพระบางอยู่หลายตอน แต่ตอนเกี่ยวกับพระยาเมืองจันท์มีแตกต่างไปว่าดังนี้ :-

"...ปีเถาะตรีศก พ.ศ. 2254 พระยาเมืองจันท์หรือพระยาเมืองแสนเสนาบดีผู้ใหญ่ เห็นเจากิงกัศราช เจาอินทโสม ยังเยาว์อยู่จึงชิงเอาราชสมบัติโคเป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์ และยกเจานางส้มังเป็นมเหสี..." ฯลฯ ดังนี้

ฝ่ายในหนังสือพงศาวดารอีสาน ในประชุมพงศาวดารภาค 4 หม่อมอมรวงศ์วิจิตรเรียบเรียงว่าดังนี้ :-

"...สมัยกาลครั้งนั้นยังมีพระภิกษุรูปหนึ่งเป็นพระครูเจ้าวัด อยู่ที่โพนเสม็ด แขวงกรุงศรีสัตนาคณหุต ประชุมชนเรียกพระภิกษุรูปนั้นว่า "พระครูโพนเสม็ด" ท่านศิษย์ญาติโยม และประชาราษฎร์ในแคว้นแควนนั้น นับถือรักใคร่เขาเป็นพรรคพวกมาก ครั้นจุลศักราช 1050 พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตถึงแก่พิราลัย พระยาเมืองแสนซึ่งเอาราชสมบัติ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตมีโอรสสองคนชื่อ "เจ้าองคหลอ" อายุได้ 3 ปี มารดาของเจ้าองคหลอเป็นผู้เป็นช้าษาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตนั้น ยังมีกรรมกลางอยู่ด้วย พระยาเมืองแสนผู้ครองกรุงศรีสัตนาคณหุตจะรับเอามารดาเจ้าองคหลอไปเป็นภรรยา นางหาญดีด้วยไม่ จึงพาเจ้าองคหลอหนีมาอยู่กับพระครูโพนเสม็ด ๆ จึงไต่ถามช้าษาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคณหุตกับเจ้าองคหลอโอรสไปอยู่ ณ ตำบลภูชะงูหอกคำ พอถึงกำหนดครุกรรมนางนั้นก็คลอดบุตรเป็นช้าษา คนทั้งหลายเรียกกันว่า "เจ้าหนอกษัตริย์" ฝ่ายเจ้าองคหลอผู้เป็นเชษฐาในนี้มีความโกรธ กัดแค้นพระยาเมืองแสน จึงพาบ่าวไพร่ของตนไปอยู่เมืองฉนวน ตั้งเกลี้ยกล่อมหัวสุมกำลังผูกนคยหาโอกาสแค้นพระยาเมืองแสนอยู่ ...จุลศักราช 1094 ปีชวด จัตวาศก ฝ่ายเจ้าองคหลอผู้เป็นเชษฐาเจ้าสรอยศรีสมุท (เจ้าองคหลอ) ตั้งเกลี้ยกล่อมช้องสุมผูกนโคเป็นกำลังมากขึ้นแล้ว จึงยกกำลังมายังกรุงศรีสัตนาคณหุตจับพระยาเมืองแสนมาเสีย แล้วเจ้าองคหลอก็ขึ้นครองเมืองศรีสัตนาคณหุตต่อไป...."

ข้างฝ่ายในหนังสือ "เดรประวัติ" อนุสรณ์งานฉลองพระมหาเดระฯ ของท่านเจ้าคุณเทพรัตน์โมลีฯ ดังกล่าวมาแต่ต้น เกี่ยวกับตอนนี้นั้นท่านกล่าวไว้ว่า :-

(1) ฉบับพิมพ์แจกในงานศพ อำมาตย์เอก พระยาอุตรกิจพิจารณ์ (สุตสาระสุทธิ) พิมพ์.ศ. 2462
(2) ฉบับกรมสามัญศึกษาพิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน ณ วัดเทพราชกุญชร พระนคร พ.ศ. 2462

"....พ.ศ. 2183 เจ้าต่อนคำครองกรุงศรีสัตนาคนหุตแทนพระราชบิดาอยู่ 14 ปี
ถึงพ.ศ. 2197 ก็ถึงวคต มีโอรส 3 องค์คือ เจ้าชมพู เจ้าบุญชู และเจ้าสุริย-
วงศาரசกุลมาร

....พ.ศ. 2197 เจ้าสุริยวงศาரசกุลมารได้รับอภิเษกเป็น พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิ-
กราชบรมพิตร ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ สืบต่อแต่เป็นมา เจ้าชมพู
และเจ้าบุญชูได้หลบภัยการเมืองไปอยู่เมืองเวพรัมมควยเจ้าองค์หล่อโอรสและชายา
เจ้าหนอกษัตริย์ของเจ้าองค์หล่อโอรสเจ้าชมพูเขาพึ่งพระครุโพนสะเม็ก ท่านได้ให้ศิษย์
เอาไปเลี้ยงไว้หลบภัยอยู่สงหวอคำ และบ้านจิวพันลำสมสนุก เจ้าบุญโอรสเจ้าสุริยวงศา
อนุชาเจ้าต่อนคำได้หลบไปอยู่เมืองนครพนม สิ้นพระชนม์ที่นั่น เหลือบุตรคือเจ้านันทราช
เจ้าบุญชูเข้กราพระเจ้าสุริยวงศาอีกองค์หนึ่งบวชอยู่วัดภูโง้ง เจ้าสุรอนของเจ้าบุญชูไป
อยูบ้านสะพ้อหลวง (เขตอำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลฯ) สิ้นพระชนม์ที่นั่น....

....ภายหลังพระเจ้าสุริยวงศาถึงวคตแล้ว เจ้านันทราชโอรสเจ้านันทดาเจ้าต่อนคำ
ซึ่งอยู่นครพนมได้ขึ้นไปกราบพระยาเมืองแสนโคตรองเวียงจันทน์อยู่ไม่ถึงปี เจ้าองค์หล่อ
ซึ่งเรียกอีกนามหนึ่งพระขัยองค์เว (หรือพระขัยองค์เวียต) รวบรวมสมัครพรรคพวกได้
ยกจากเมืองเวมาปราบเจ้านันทราชขณะ แล้วตั้งตัวเป็นกษัตริย์ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต
เป็นกษัตริย์ล้านช้างองค์ที่ 55 นับจากขุนลอโอรสขุนบรมลงมา เมื่อจุลศักราช 1076
(พ.ศ. 2257) หลังจากเจ้าหนอกษัตริย์ครองนครจำปาศักดิ์ 1 ปี...."

จบข้อความที่เกี่ยวกับเจ้าองค์หล่อในหนังสือ "เดรประวัติฯ" ตอนหนึ่งเพียงเท่านี้
ที่ ในหนังสือ "ความเป็นมาของไทย-ลาว" โดย อุทัย เทพสีธา กล่าวไว้หน้า

238 ว่าดังนี้ :-

"...พระเจ้าสุริยวงศาที่มีราชโอรสและธิดาสามองค์คือ เจ้าราชบุตร เจ้านางกุมารี
เจ้านางสุ้มงคละ ต่อมเจ้าราชบุตรได้ประพาศิษฏกลูกเมียทาน โดยเป็นคู่กับเมีย
มหาดูเล็ก ๆ ได้เป็นใจทักถวายฎีกาสวมเศ็พระเจ้าสุริยวงศาได้สอส่วนเป็นความสผู้ศย์
จึงได้นำเจ้าราชบุตรไปประหารชีวิตที่ผาราง เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่คนอื่น ๆ ต่อไป

.....สมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชอยู่ในราชสมบัติได้ 57 ปี สวรรคตเมื่อพ.ศ.
2237 ไม่มีราชโอรสสืบราชสมบัติแทน เพราะเจ้าราชบุตรถูกนำไปประหารแล้ว
ขณะนั้นพระยาเมืองจันทน์ เป็นเสนาบดีโคตมราชซึ่งราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินในปี

พ.ศ. 2337 พระยาเมืองจันทร์ปรารถนาที่จะได้พระนางสุ้มงคละราชธิดา (1) ของพระเจ้าสุริยวงศา ซึ่งเป็นหม้าย มีราชโอรสชื่อว่า เจาองค์หล่อและกำลังทรงครรภ์อยู่อีกมา เป็นมเหสีพระนางไม่ยอม พระยาเมืองจันทร์จึงคิดกำจัดเจาองค์หล่อและพระนางสุ้มงคละเสีย อำมาตย์พวกที่เป็นพวกเจาองค์หล่อจึงพาเจาองค์หล่อนี้ไปอยู่เมืองพานภูซุ่น ส่วนพระนางสุ้มงคละหนีไปพึ่งพระครูยอดแก้ววัดโพนเสม็ด (2) พระยาเมืองจันทร์เห็นคนนับถือพระครูยอดแก้วมาก ก็เกรงจะแย่งราชสมบัติ จึงคิดกำจัดพระครูยอดแก้ว ทานพระครูตัวเสียก่อนจึงพาญาติโยมประมาณ 3,000 คน พรอมควยพระนางสุ้มงคละหนีจากเวียงจันทน์ลงไปตามลำน้ำโขง (ของ) ถึงบ้านจิวพันลำสมสนุก ก็พาญาติโยมขึ้นพัก ส่วนพระนางสุ้มงคละหนีไปซ่อนตัวอยู่ที่ภูสูงงอหัวคำ และประสูติราชโอรสทรงนามว่าเจาหนอกษัตริย์ ฝ่ายพระยาเมืองจันทร์ครองราชย์ได้ 6 เดือน ก็ถูกพรรคพวกของเจาองค์หล่อรองเมืองได้ 4 ปีก็ถูกเจานันทราชจับประหารชีวิตเสียเมื่อ พ.ศ. 2242

.....เจานันทราชเป็นโอรสของเจาบุ ซึ่งหนีไปอยู่เมืองนครพนมในสมัยแผ่นดินของเจ้าสุริยวงศา เมื่อใดทราบข่าวว่าเวียงจันทน์เกิดวุ่นวาย ก็ยกกองทัพขึ้นมาตีเอาเวียงจันทน์ จับเจาองค์หล่อมาเสีย แล้วขึ้นเสวยราชแทน เจานันทราชครองราชสมบัติได้ 2 ปี ก็ถูกเจาชัยองค์เวจจับมาเสีย เสนาอำมาตย์จึงอุกเชิญเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงนามว่า พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ 2 (เจ้าไชยองค์เว) แล้วตั้งเจาลองเป็นอุปราชขึ้นไปครองเมืองหลวงพระบาง....."

ถ้าถือตามหนังสือ "ความเป็นมาของไทย-ลาว" ของนายอุทัยฯ ดังกล่าวมานี้ เจ้าไชยองค์เว (หรือองค์เวียด) กับเจาองค์หล่อจะรวมพระมารดาเดี่ยวหรือต่างพระมารดาก็ตาม ต้องเป็นคนละคนไม่ใช่คน ๆ เดียว เช่นอย่างพงศาวดารอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว

(1) พงศาวดารจำปาตักดิ์และพงศาวดารอีสานกล่าวตอกกันว่าที่พญาเมืองแสนต้องการเป็นมเหสีนั้น คือชายาของพระเจ้าสุริยวงศาฯ ไม่ใช่พระธิดา และในหนังสือของนายอุทัยฯ ที่กล่าวอ้างว่าพระนางสุ้มงคละเป็นหม้ายเสียด้วย (ไม่ทราบได้หลักฐานมาจากไหน) แต่ไม่กล่าวชัดเจนไปว่า พระสวามีเดิมของพระนางฯ (ที่ว่า เป็นหม้าย) นั้นคือใคร เหตุใดพระนามโอรสของพระนางสุ้มงคละจึงมามีชื่อพ้องกับเจาองค์หล่อ (องค์เวียดหรือองค์เว) ซึ่งพงศาวดารหลวงพระบาง และพงศาวดารล้านช้างรวมทั้งของทานเจาอุ้มเทพฯ ก็ว่าเป็นโอรสของเจ้าชมพู เรื่องเดียวกันอยู่เช่นนี้ ไม่ทราบจะถือของใครเป็นอันยุติ ฯลฯ

(2) พระครูยอดแก้ววัดโพนเสม็ดคนนั้น ในพงศาวดารอีสานและจำปาตักดิ์และในหนังสืออื่นว่าพระครูยอดแก้วนั้นเป็นอาจารย์ของพระครูโพนสะเม็ก เรื่องขัดกันอยู่เช่นนี้

ในพงศาวดารอีสาน จำบากี้ดี กล่าวพ้องกันว่า "เมื่อพระยาเมืองแสน (หรือเมืองจันทร์) ได้ครองเวียงจันทน์แล้ว จะเอาพระมเหสีของพระเจ้าสุริยวงศาฯ ซึ่งมีโอรสนามว่าเจ้าองค์หล่อเป็นภรรยาด้วย แต่พระนางไม่ยอม เป็นต้น ส่วนของนายอุทัยว่า พระยาเมืองจันทร์ต้องการพระนาง-สู่มังคละราชธิดาของพระเจ้าสุริยวงศาฯ เป็นมเหสี แต่พระนางก็ไม่ยอมเช่นกัน มีแต่พงศาวดารล้านช้างฉบับเดียวที่ว่า เมื่อพระยาเมืองจันทร์ชิงเอาราชสมบัติได้เป็นเจ้าเมืองเวียงจันทน์แล้ว และยกเจ้านาง-สู่มัง (หรือสู่มังคละ) เป็นมเหสี ซึ่งก็หมายความว่าพระนางยินยอมเป็นภรรยาพระยาเมืองจันทร์ แต่ไม่กล่าวถึงว่าพระนางเป็นหม้าย หรือมีลูกติด หรือกำลังทรงครรภ์แต่อย่างใด

นอกจากนี้ที่กราชวันเดือนปีของพงศาวดารแต่ละฉบับ ไม่ตรงกันสักแห่งเดียว เช่นในพงศาวดารอีสาน ตอนพญาเมืองแสนชิงราชสมบัติว่าจุลศักราช 1050 เจ้าองค์หล่ออายุได้ 3 ขวบ ครั้นถึงจุลศักราช 1094 ปีชวด ก็ยกกำลังมาจับพญาเมืองแสนฆ่าเสีย ซึ่งเป็นเวลาตั้ง 44 ปี อายุเจ้าองค์หล่อ (หรือเจ้าองค์เวียด) ก็คงจะรวมเข้าไปได้ 47 ปีแล้ว จึงมากุณบ้านเมืองคืน

ส่วนในหนังสือประวัติมหาเถระฯ ของท่านเจ้าคุณเพชรรัตน์โมลีว่า พระเจ้าสุริยวงศาฯ ถึงแก่กรรมแล้ว พ.ศ. 2255 พระยาเมืองจันทร์ก็ชิงราชสมบัติ และอยู่ได้ปีเดียวพ.ศ. 2256 เจ้านันทราชก็มาปราบ

ส่วนของนายอุทัยว่า พระยาเมืองจันทร์ชิงราชสมบัติในพ.ศ. 2337 ครองราชย์ได้ 6 เดือน ก็ถูกพวกเจ้าองค์หล่อมานจับฆ่าเสีย (ไม่กล่าวถึงชั้นษาของเจ้าองค์หลอกวว่า มีชั้นษาเท่าใด) แต่เจ้าองค์หลอมมีชั้นษา 3 ขวบ เช่นพงศาวดารอื่น ๆ กล่าวก็แปลว่า เจ้าองค์หล่อได้ครองเวียงจันทน์ในปีเดียวขณะที่พรรคพวกปราบพระยาเมืองจันทร์สำเร็จแล้ว เพราะพระยาเมืองจันทร์อยู่ในราชสมบัติได้ 6 เดือนเท่านั้น แล้วเจ้านันทราชก็ยกกองทัพมาปราบเจ้าองค์หลอมอีกทีหนึ่ง เป็นต้น

จดหมายเหตุหรือพงศาวดารต่าง ๆ ที่นำมาอ้างได้อกเดียวกันอยู่อย่างนี้ ไม่ทราบว่าจะใครใคร่คิด ขอนักประวัติศาสตร์และผู้รู้ทั้งหลายจงพิจารณาเหตุผลเอาเองเถิด

จะอย่างไรก็ตาม ที่ผู้เขียนจะกล่าวต่อไป นี้ก็จะได้จับแต่ตอนเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กหนีจากเวียงจันทน์ ตอนที่พญาเมืองจันทร์ชิงราชสมบัติตามนัยพงศาวดารเมืองล้านช้างต่อไป

พญาเมืองจันทร์เห็นราษฎรนับถือเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กมาก เกรงจะเป็นภัยต่อบัลลังก์ จึงคิดจะกำจัดเสีย ฝ่ายท่านพระครูรู้เท่าทันคิดว่ามีมารผจญแล้ว ก็ต้องหนีให้พ้นมาร จึงได้ให้ศิษย์ที่ไว้วางใจไปรับเอาเจ้าหน่อขัตติย์ พร้อมทั้งพระมารดาที่ภูสะง้อหอคำเป็นทางลับ ปะปนกรอบครัวศิษย์โยม

ประมาณ 3,000 คน คอยหนีไล่ตลอดไปที่ละเล็กละน้อย หนีออกจากแขวงเวียงจันทน์เมื่อศักราช 1052 (พ.ศ. 2232) ลองเรือไปตามลำแม่น้ำโขง ครั้นถึงบ้านจันทน์ลำสมสนุก⁽¹⁾ เจ้าราชครูหลวงฯ ให้ เจ้าหน่อภัยศรีและพระมารดาพร้อมด้วยครอบครัวส่วนหนึ่งอยู่ปรนนิบัติภักษัตริย์ทั้งสองไปก่อน จนกว่าท่าน จะหาที่พักพิงเป็นหลักแหล่งได้แล้ว จึงจะมารับเชิญไปตามภายหลัง ส่วนท่านเจ้าราชครูหลวงฯ และภริยา ภรรยา โศกโศกจากนั้น ไกลองเรือต่อไปตามลำแม่น้ำโขง จนถึงพระธาตุพนมแล้วลงมือบูรณะพระธาตุพนม เมื่อจุลศักราช 1052 (พ.ศ. 2233)

ในการปฏิสังขรณ์พระธาตุพนมคราวนั้น ในหนังสือเดรประวัติ อนุสรณ์งานฉลองรูปพระมหาเถระ ของท่านเจ้าคุณเทพรัตนโมลีฯ พ.ศ. 2513 ว่า ท่านไต้บูรณะแต่ภูมิด่วน 2 ขึ้นไป คือปฏิสังขรณ์ภูมิตั้ง 3 ไต้แกตัวระสังและยอดสุด ยอดที่ตั้ง **บนหัวระสัง** ก่อเป็นฐานมีเอว ตั้งทับหนังสือหรือทับศพโบราณ บนทับเป็น รูประสังคว่ำลงใส่หลังทับ ขึ้นไปเป็นดวงปลี จากยอดปลีก็เป็นโถงฉัตรแล้วปักฉัตรต่อขึ้นไป

บนหลังทับหรือปลีนี้เป็นโลหะหล่อเป็นโถงสวมลงในปูน เล่ากันว่าเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ได้ให้คน **ไปขุดเอา** โลหะชนิดหนึ่งคล้ายตะกั่วหรือเงิน ซึ่งไทยล้านช้างเรียกเหล็กเปี้ยก ไทยใต้เรียกเหล็ก-ไหล⁽²⁾ ที่ขุดเหล็กเปี้ยกนั้น อยู่ภูเหล็กโกลसानดอนข้าวหลาม ตำบลน้ำคำ อำเภอรัตนพนม อยู่ทางทิศใต้

(1) ในพงศาวดารมโหฬารกล่าวไว้ว่า บ้านจันทน์ลำสมสนุกนี้ตั้งอยู่ในเขตแขวงเมืองโค ปัจจุบันในลำแม่น้ำโขง มีหมู่บ้านที่มีชื่อคล้ายกับที่กล่าวถึง 2 แห่งคือ บ้านพันลำ ขึ้นอำเภอบึงกาฬแห่งหนึ่ง กับอีกแห่งหนึ่งอยู่ที่ปากน้ำกระดังงา เล็กน้อยทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงขึ้นกับแขวงคำม่วน (ลาว) เรียก "บ้านสมสนุก" จะใช้คำปลทั้งสองนี้หรืออย่างไรไม่ทราบ แต่เจ้าคุณเทพรัตนโมลีฯ เจ้าของตำนานนี้ท่านว่าได้สอบสวนดูแล้ว ว่าสองตำบลดังกล่าวนี้ อยู่ในเขตอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคายของเราจริง

(2) การที่จะไปเอาเหล็กเปี้ยกหรือเหล็กไหลนี้ โดยทั่วไปแล้วมีผู้เลวๆ ผู้ที่จะไปเอานั้นก็หาไม่รู้ว่าวิธีอยู่เฉย และอาศัยทางไสยศาสตร์ช่วยแล้ว จะไปขุดเอาเหมือนขุดเผือกขุดมันนั้น จะเอามาได้เป็นอันขาด แม้จะเอาช่างสารไปจุดก็จะไม่หลุดออกเบาหรือที่เหล็กไหลเกาะจับอยู่นั้นเลย และหากปฏิบัติไม่ถูกต้องแล้ว ผู้ไปเอาอาจจะเกิดภัยกับตัวขึ้นทันตาเห็น ที่เจ้าราชครูฯ ใช้ให้คนไปเอามาได้นั้นต้องนับว่าท่านเชี่ยวชาญใน ทางนี้มาพอตัวทีเดียว

องค์พระธาตุฯราว 8 กม. เดิวยังมีหลุมและรอยอยู่ ภูนี้เป็นภูเขาคีลาแลง เดียเป็นเนินสูงจาก
ทองคำ

เจ้าคุณรัตนโมลีว่าทานใดที่ผู้จนแล้วที่ยอดพระธาตุฯตอนที่ทำด้วยเหล็ก เบี่ยง ได้เอามีดยุด
ดูได้เห็นเนื้อโลหะขาวตั้งเราชุกตะกั่วหรือเงิน สีข้างนอกเป็นสีเหมือนเปลือกตะกั่ว ส่วนยอดปลิ้นขึ้นไปถึง
โคนฉัตรเป็นทองแดงตลอดจนถึงที่ใกล้ฉัตร แต่ฉัตรนั้นคงจะไม่ใช้ฉัตรที่นำลงมาเก็บไว้ปัจจุบัน คงเป็น
ฉัตรทองแดงปิดทองคำเปลว ซึ่งเคยได้รับบอกเล่าว่า แต่ก่อนเคยเห็นอยู่ลานพระธาตุหรือโรงธรรมเก่า
ฉัตรนั้นมีลายวิจิตรตลอดรูปยกเขี้ยวประดับ ภายหลังมาไม่รู้ว่าเป็นใครนำเอาไปไหนจนกระทั่งบัดนี้ บางคนสงสัย
ฝังลงในฐานพระประธานหอพระแก้วคราวซ่อมเมื่อพ.ศ. 2454 ไม่ได้ทราบแน่นอน

ในการซ่อมยอดพระธาตุพนมคราวนั้น เจาราชครูหลวงโพนสะเม็กได้หล่อพระพุทธรูปใหญ่
ปางมารวิชัยหน้าตักกว้าง 1.80 เมตร เป็นพระประธานอยู่พระวิหารหอพระแก้วปัจจุบัน และต่อมาถึง
พ.ศ. 2497 เจ้าคุณเทพรัตนโมลี เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมปัจจุบัน ได้ซ่อมแซมพระวิหารหอพระแก้ว
ก่อนบูรณะเบื้องลายฉิมเมืงต์ ได้สั่งให้ขุดขึ้นวิหารตรงหน้าพระประธาน ได้พบกรุพระ มีพระทองคำ
250 องค์ พระเงินและพระเล็ก ๆ เป็นจำนวนมาก แต่มิได้เอาขึ้นมา เอาขึ้นแต่พระทองคำ 1 องค์
หนักประมาณ 4 กิโลกรัมครึ่ง พระนาค 1 องค์ พระทองคำบุ 3 องค์ พระหินคำ 1 องค์ และทอง-
สัมฤทธิ์สีสุก 1 องค์ นอกนั้นอยู่ในกรุหมด

พระทองคำองค์ใหญ่มีสิ่งวาลุพลอยนิลหายส่งมาภูและที่ฐานโดยรอบ จารึกที่ฐานว่า "พระเจ้า
สุวรรณาวรวิสุทธิ อุตตมิโรจน์ โสติรัตนาลังการ สร้างสังกราช 42 ทัพป์ฮวงเฮ้า" คือจุลศักราช 1042
ปีระกา ตรงกับปีที่ 32 แห่งแผ่นดินพระเจ้าสุริยวงศ์ฯครองกรุงศรีสัตนกันหุต

ครั้นเมื่อจุลศักราช 1055 (พ.ศ. 2236) หลังจากที่เจาราชครูหลวงโพนสะเม็กบูรณะ
พระธาตุพนมเสร็จแล้ว ได้แบ่งครวว์เรือนจำนวนหนึ่งให้ยู่อยู่ภูรากพระบรมธาตุ นอกนั้นได้พากันอพยพ
ลงไปตามลำแม่น้ำโขง เมื่อไปหยุดพักอยู่ตำบลใดก็มีคนเการพนับถือปีติยินดี แล้วก็ติดตามท่านเจ้า-
ราชครูฯไปตำบลละ 2 - 3 ครวว์เรือน เมื่อไปถึงเขาบรรทัดแดนเขมร ซึ่งมีช่องเขาอยู่ช่องหนึ่งจะ
ไปทางอื่นไม่ได้ ซึ่งช่องทางที่จะไปนี้มีนายคานเขมรรักษาอยู่ แต่พวกขุนคานไม่เห็นเจาราชครูฯผ่านไป
ต่อมาถึงเรียกช่องนั้นว่า "ช่องพระลับกาย" มาจนเท่าทุกวันนี้

ครั้นลุดถึงเข้าไปในเขตดินทมิฬนคร พวกครัวที่ติดตามไปมีบางครอบครัวที่เมื่อลาตามไป
 ไม่นาน ก็พากันตั้งรกราก หยุคอยู่ที่ตำบลหนึ่ง ณ ที่นั้น ต่อมาภายหลังจึงได้ชื่อว่า "บ้านลาวเดิม" หรือ
 "บ้านทะเลาย" มาเท่าทุกวันนี้ ส่วนพวกที่ยังแข็งแรงมีกำลัง ก็ตามท่านเจ้าราชครูฯ ไปจนถึงทางตรุษ-
 จังวะ (แหลม) ซึ่งบัดนี้เขมรเรียก "จะรอยจังวะ" โดยเห็นว่ามิชยภูมิกว้างขวาง มีเขาน้อยใหญ่
 เรียงราย ท่านเจ้าราชครูฯ จึงพาญาติโยมหยุคอยู่ที่นั่น แล้วก็สร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งไว้บนเขานี้ เมื่อวัน
 จะเสด็จมีหญิงเขมรคนหนึ่งชื่อยายเต็มลงไปอาบน้ำสระหมอยุ่ จึงเห็นแสงรัศมีอันสว่างงามออกจากวัด
 ขึ้นหนึ่งล่องไหลมาบนผิวน้ำ ยายเต็มเห็นเป็นประหลาด จึงเอาขันน้ำเข้ารับรองไม่ทราบว่าจะไร้ จึงนำ
 ไปถวายท่านเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก เจ้าราชครูฯ จึงพิจารณาแล้วก็แจ้งในธรรมว่า สิ่งนี้คือพระบรม-
 สารีริกธาตุแน่นอน ก็ขอมิถกษาคกับยายเต็ม ฝ่ายยายเต็มจึงว่า ข้าพเจ้ามีความเลื่อมใสอันบริสุทธิ์ใจ
 ขอให้เอาพระบรมธาตุนี้บรรจุไว้ในเจดีย์ ข้าพเจ้าขอเอานามของข้าพเจ้าใส่ไว้ด้วย ท่านเจ้าราชครูฯ
 จึงอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในพระเจดีย์ให้ชื่อว่า ธาตุยายเต็ม ต่อมาภายหลังก็มีนามว่า
 "ภูเขายายเต็ม" แต่เขมรเรียก "พนมเพ็ญ" (เพ็ญ แปลว่า เต็ม พนม แปลว่า ภูเขา)

ครั้นต่อมาพระเจ้าแผ่นดินเขมรในรัชสมัยสมเด็จพระอุทัยราชา ราวพ.ศ. 2355 ได้ย้าย
 เมืองหลวงเขมรจากเมืองบันทายเพชร (ต่อมาเรียกกูดงดาชัยหรือกูดงมีชัยตอนเจ้าพระยาบดินทร์
 (สิงห์) ไปปราบญวนออกไปจากเขมรขณะ) มาตั้งใกล้บริเวณเจดีย์พนมเพ็ญ จึงได้นำเมืองหลวงใหม่
 ตามนามภูเขานี้ว่า "พนมเพ็ญ" แต่เสียงเขมรอ่าน พ. เป็น ป. จึงเรียก พนมเพ็ญ ตั้งแต่นั้นสืบมา
 จนทุกวันนี้ ต่อมาเขมรได้เสริมพระธาตุนี้ให้สูงใหญ่ขึ้น ซึ่งก็ปรากฏมาจนบัดนี้

ขึ้นต้น เจ้าราชครูฯ หวังจะฝังรกรากท่านัก ณ ที่ตำบลเจดีย์พนมเพ็ญ ก็เริ่มหล่อพระพุทธรูป
 ๖ ทวยทองเหลืองหล่อได้เพียงพระเศียรลงมาถึงพระกรขาวยังไม่เสร็จ พระเจ้ากรุงบันทายเพชรจึงว่า
 พระลาวพาครอบครัวญาติโยมเข้ามาในแดนเขมร จึงให้พญาเขมรมาเก็บภาษีครัวเรือนละ ๘ บาท
 ท่านเจ้าราชครูฯ เห็นจะเป็นการเดือดร้อนแก่บริวาร จึงได้อพยพครอบครัวญาติโยมขึ้นขึ้นไปตามลำแม่น้ำ-
 โขง ครั้นมาถึงตำบลแห่งหนึ่งท่าเลดี ท่านเจ้าราชครูฯ ตั้งใจจะอยู่ที่นี้ จึงได้สร้างพระวิหารเรียงเสร็จ
 ไปหลังหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินเขมรทราบที่ท่านเจ้าราชครูฯ ยังหนีไปไม่พ้นเขตแดน จึงแต่งตั้งให้พระยา
 เขมรยกทหารมาขับไล่ไปไหน ท่านเจ้าราชครูฯ จึงพาญาติโยมหนีขึ้นไปทางเหนืออีกตำบลหนึ่งสร้าง
 วิหารไว้ที่นั่น ต่อมาเลยกลายเป็นเมืองอันมีนามว่า เมืองสมบุรณ์ (เขมรเรียกเมืองกระแจะ) จนบัดนี้
 เป็นเมืองท่าที่สำคัญในปัจจุบัน มีเรือสินค้าใหญ่ ๆ จากไซ่งอนเข้าถึง

ครั้นมาถึงเกาะแห่งหนึ่งเป็นชัยภูมิที่ จึงได้พาบริวารพักอยู่ที่นั่น พร้อมกับหล่อพระปฏิมากร
 ได้เฉพาะใต้พระตอลงมาถึงหน้าตักบาทตลอดจนพระแทนสำเร็จ จึงให้ศิษย์ไปเชิญพระเศียรพระปฏิมากร
 ที่หลอกลงไว้ยังไม่เสร็จที่เจดีย์พนมแปดมาสวมใส่เข้า จึงครบเป็นองค์พระปฏิมากรแล้วถวายพระนามว่า
 พระองค์แสน (1) เกาะที่ท่านเจ้าราชครูหล่อพระองค์แสนนี้ต่อมาเรียกว่า "ดอนท่านพระครู" จนบัดนี้
 เมื่อท่านเจ้าราชครูหล่อพระองค์แสนเสร็จแล้ว ก็พร้อมด้วยญาติโยมแห่งองค์พระแสนขึ้นมาถึงตำบล
 หางโขง (2) ปากเซของ (หรือเซกอง) ตะวันออก เป็นชัยภูมิเหมาะสมจะตั้งเป็นที่พำนักอาศัยได้จึงพัก
 อยู่ที่นี้

ยังมีชายคนหนึ่งทำไร่แดงอยู่ที่ปากเซของนี้ เห็นท่านเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็กก็มีจิต-
 ศรัทธาเก็บเอาแดงไปถวาย และขออาราธนาให้โยไปรด ท่านเจ้าราชครูฯพิจารณาเห็นว่าที่ตรงนี้นาน
 ไปจะเป็นบ้านเมือง จึงพร้อมด้วยญาติโยมอยู่เชิญเอาพระองค์แสนขึ้นประดิษฐานก่อพระวิหาร ณ ตำบล
 หางโขง (หางซอง) นั้นไว้ จึงตั้งให้ชายที่เอาแดงไปถวายเห็นว่าเป็นผู้มีลักษณะประกอบด้วยวุฒิ 4
 ประการ ขึ้นเป็นหัวหน้าปรนนิบัติพระองค์แสน แล้วให้ท้าวสุตตั้งดูแลรักษาตำบลนี้ ท้าวสุตมีบุตรคนหนึ่ง
 ชื่อ ท้าวคำแพง ต่อมาท้าวคำแพงได้เป็นที่พระอุดมเดช มีบุตรคนหนึ่งชื่อ ท้าวบุญสาร เมื่อท้าวสุต
 ถึงแก่กรรมแล้วได้แทนพ่อต่อมา บ้านหางโขงต่อมาคือเมืองเชียงแตง ปัจจุบันอยู่ในแดนเขมร เขมร
 เรียกว่า "สี่ตังตรง"

---

(1) สามัญชนเรียกย่อ ๆ ว่า "พระแสน" หล่อด้วยทองเหลืองทองแดงมีน้ำหนัก 1 แสน (10 ชั่งเท่า
 กับ 1 หมั้น 10 หมั้นเท่ากับ 1 แสน ตามมาตราชั่งตวงของชาวล้านช้าง) อยู่ที่เชียงแตงช้านาน จนดู
 ถึงรัชกาลที่ 4 กรุงเทพฯทรงทราบถึงลักษณะและเกียรติคุณของพระองค์แสนก็ต่อพระราชนิพนธ์สั่งให้
 โปรดเกล้าฯ ให้มีทองตราให้ชาหลวงไปอาราธนาเชิญมาไว้ที่วัดพระรัตนาราม พระอารามหลวงในกรุง-
 ธนบุรี ตลอดจนทุกวันนี้

(2) บางคนเรียก "หางโค" เห็นจะเพี้ยนไป

ข้างฝ่ายเจาราชครูฯเมื่อขัตติราชานางแพงและแสนท้าวพญาไม้ไค้ ก็ตกลงขามมาอยู่ฝั่งขวา
แม่น้ำโขงที่ห้วยสะหั่ว ซึ่งนางแพงได้จัดสร้างวัดถวายคือ วัดหลวงเก่า เดียวนี้ แล้วก็จัดให้ศิษย์หนุ่มสาว
หนุ่มสาว 16 คน ไปหานิมิตรทางเหนือทางใต้คงเช่นทำกันอยู่ที่เกาะแดง เมื่อได้ทราบนิมิตรนั้นแล้ว
ท่านพระครูจึงได้พยากรณ์เมืองนครจำปาศักดิ์ไว้ว่า "แรกสร้างบ้านแปงเมืองก็จะอยู่เป็นสุขสมบุรณ์ดี
ตอนานไปจะเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ เตื่อครอนแกสมณชีพราหมณ์อาถรรพษาราชครูโดยทั่วไป"

ครั้นอยู่มานางแพงพร้อมด้วยมุขมนตรีประหาราชครูทั้งปวง มีความเลื่อมใสศรัทธาและ
เคารพนับถือในเจาราชครูยิ่งขึ้น จึงพร้อมกันถวายทั้งพุทธจักรและอาณาจักรให้เจาราชครูปกครอง
ทั้งสิ้น นครจำปาศักดิ์ก็เลยกลายเป็นพระปกครอง

ครั้นศักราชได้ 1071 ปีฉลู เอกศก (พ.ศ. 2252) ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าท้ายสระ
กรุงศรีอยุธยาขึ้น เมืองนครจำปาศักดิ์ก็มักเกิดเรื่องทะเลาะวิวาทกัน และโจรผู้ร้ายชุกชุมกำเริบ
ท่านเจาราชครูฯได้ใช้วิธีปกครองโดยทางธรรม แต่ก็ไม่สำเร็จ เรียบร้อยเหมือนกาลก่อน ครั้นจะ
ชำระว่ากล่าวตามอาญาแผ่นดินก็กลัวคิดทางวินัย ครั้นจะนิ่งเสียก็จะเกิดเตื่อครอนฝ่ายโลกยังขึ้น จึง
พิจารณาเห็นว่าเจ้าหนอกษัตริย์เป็นโอรสเชื้อสายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ จะปกครอง
ราชครูให้อยู่เช่นเป็นสุขได้ จึงได้ปรึกษากันแสนท้าวพญาให้ จารย์แก้วบุดและเชียงสา่งกับบรรดา
ท้าวเพี้ย พร้อมด้วยไพร่พลไปอยู่เชิญเจ้าหนอกษัตริย์ กับพระมารดาที่บ้านจิวพันลำสมสนุกลงมายังเมือง
นครจำปาศักดิ์ ได้ทำพิธีอภิเษกเจ้าหนอกษัตริย์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ถวายพระนามว่า เจ้าสร้อย
ศรีสมุทรพุทธางกูร ทรงราชสมบัติมีอำนาจสมบูรณ์ตามราชประเพณี เมื่อจุลศักราช 1075 (พ.ศ.
2256) เป็นเจ้าเอกราชในมลาประเทศ ได้เปลี่ยนนามเมืองใหม่จากกาลจำปาศักดิ์ศรีเป็น นครจำปาศ-
ักดิ์นครศรีแต่บัดนั้นมา แล้วก็จัดพระราชพิธีแห่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรเสียบพระนคร พิธีกรรมบวง-
สรวงเสื่อเมือง ทรงเมืองตลอดจนผีไท้ ผีมหันต์ที่หลักเมือง แล้วก็ประกาศบ้านชา บ้านลาวที่อยู่ริมแม่น้ำ-
โขงจัดเรือยาวแข่งถวาย 3 วัน 3 คืน จุดดอกไม้ไฟพะเนียงบูชาเทวดาอาฮักฆ่าชะเมืองเป็นอันเสร็จ
พิธี แล้วก็จัดตำแหน่งแสนท้าวพญา เมืองแสน เมืองจันทร์ กรมอาษาหกเหล่าสี่เท่าข้าง ตำรวจ มหาดเล็ก
ชาวที่ กรมแสง ฯลฯ ตามแบบกรุงศรีสัตนาคนหุตครบทุกตำแหน่ง นครจำปาศักดิ์จึงได้มีเจ้านายเชื้อสาย
เวียงจันทน์ปกครองแต่กาลก่อน

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร เมื่อได้รับอภิเษกเป็นกษัตริย์แล้ว ก็ระลึกถึงอุปการะคุณของท่านพระครูโพน-
 สะเม็กที่ได้อุปการะศาสนาบ้านเมืองและพระองค์เอง เปรียบเสมือนพ่อเลี้ยงผู้มีคุณสูง และเป็นผู้ทรง-
 คุณธรรมสูง ภูมิธรรมสูง เป็นที่เคารพของมหาชนอย่างยิ่ง สมควรที่พระองค์จะยกย่องให้เป็นมหาพุดา-
 จารย์ ให้ปรากฏแก่แผ่นดินสืบกาลนาน จึงได้ทรงทำพิธีเดิราภิเษกถวายนามยกขึ้นเป็นพระมหाराชครู
 ว่า ท่านเจาราชครูหลวง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นที่เคารพสักการะอันสูงสุด ทั้งฤทธิศักดิ์และบรรพชิตแห่ง
 แคว้นนครจำปาศักดิ์ และสร้างวัดถวายวัดหนึ่งขนานนามว่า วัดหลวงใหม่ แล้วอาราธนาเจาราชครูฯ
 ไปอยู่ครองวัดนั้น พร้อมด้วยพระภิกษุอันคณานุกรมเป็นอันมาก

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร มีโอรสกับพระมเหสีชื่อนามว่า เจ้าชัยกุมาร องค์หนึ่ง
 กับมเหสีชาย 2 องค์ คือเจ้าธรรมเทโว และเจ้าสุริโย

ครั้นต่อมาเจ้าสร้อยศรีสมุทรฯได้ปรึกษากับแสนท้าวพญาทั้งปวงว่า เมื่อท่านเจาราชครู
 หลวงโพนสะเม็กไปกรุงกัมพูชานั้น พระเจ้ากรุงบ้นทวยเพชรคิดก่อการวิวาทกับฝ่ายลาว และขับไล
 ท่านเจาราชครูฯกับบริวารมิให้พำนักอยู่ในแดนเขมร หากเมื่อทางเขมรได้ข่าวว่าท่านเจาราชครูฯ
 จัดการบ้านเมืองใหญ่โตอยู่ที่นั่นแล้ว อาจจะเกิดศึกสงครามขึ้น ควรจะไปขอเป็นไมตรีกับเขมรตามโบราณ
 ราชประเพณีจึงจะควร เมื่อเป็นที่ตกลงพร้อมกันแล้ว ก็ได้มีพระราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณา-
 การขอเป็นไมตรี และขอพระราชธิดามาเป็นบาทบริจาริกาด้วย

พระเจ้ากรุงบ้นทวยเพชรทรงยินดี มีพระราชสาส์นตอบเป็นไมตรีด้วยและถวายราชธิดา
 องค์หนึ่งพร้อมด้วยบ่าวไพร่หญิงชายเป็นอันมาก ครั้นพระนางมาอยู่สัก 3 เดือนก็ทรงครรภ์ เจ้าสร้อย-
 ศรีสมุทรฯไม่ทรงทราบแล้วพระนางก็ลาไปเยี่ยมพระบิดา ครั้นครรภ์แก่พระนางก็กลับคืนมาเจ้าสร้อย-
 ศรีสมุทรฯทรงของพระทัย ก็เลี้ยงสัตว์ยาธฐานว่า ถ้าเป็นบุตรของข้าพเจ้าจริงแล้ว เมื่อคลอดขอให้
 อวยวะส่วนใดส่วนหนึ่งพิการ ถ้าไม่ใช่ขอให้ทรบถวน เมื่อคลอดแล้วก็เสียเนตรข้างหนึ่งเจริญขึ้น
 มาทรงพระนามว่า เจ้าโพธิ์สาร

ในตอนนี้เจ้าสร้อยศรีสมุทรฯกับท่านเจาราชครูหลวงโพนสะเม็ก ได้จัดให้เจ้านายและ
 ศิษย์อุใจของท่านเจาราชครูฯไปปกครองบ้านเมืองต่าง ๆ ที่ขึ้นกับนครจำปาศักดิ์เวลานั้นคือ:-

1. ให้ท้าวสุคตเป็นที่พระศรีไชยเชษฐ ไปปกครองบ้านทางโขง (คือเมืองเชียงแตงปัจจุบัน)

2. ให้ท้าวจารย์แก้ว (1) ไปตั้งรักษาอยู่บ้านทุ่ง ภายหลังเรียกบ้านเมืองหง (หรือทุ่ง) ต่อมาคือ อำเภอสวรรภูมิเดี๋ยวนี้ รักษาเขตแดนฝ่ายเหนือตั้งแตงสามต้น อันสามชวาญ หลักทอค-ยอดยั้ง (2) ตะวันออก แล้วข้ามโขงตะวันออกต่อแดนเวียงคานม ข้างฝ่ายตะวันตกนับแต่ปากห้วยก็กว้าง ถึงปากชะบุงแดนเมืองทิมายเป็นเขตของจารย์แก้วรักษา
3. ให้จารย์หวด ไปรักษาบานเพอะรวมเข้ากับบ้านคอนโขง ต่อมาคือเมืองโขงเดี๋ยวนี้ คลุมไปจนถึงแก่งหลี่ผี สี่พันดอน (เพี้ยนเป็นสี่พันคร) ในกาลต่อมา
4. ให้เชียงสา่ง ไปตั้งรักษาบานกุดหวาย (หรือดีก่อนเตา) ต่อมาคือเมืองรัตนบุรีหรือ อำเภอรันบุรี จังหวัดสุรินทร์เดี๋ยวนี้
5. ให้ท้าวมน เป็นหลวงเอกข้าหลวงเดิมนางแพงไปรักษาบานโพน ภายหลังเรียกเมือง มนตามนามท้าวมน ต่อมาคือเมืองสารวันเดี๋ยวนี้
6. ให้จารย์โสม ไปรักษาบานอิดกระบือ บ้านนี้เป็นทำเลเมืองร้างสมัยขอมมาก่อน เรียก เมืองโศก เมืองรุ่งหรือเมืองพะเนียด ซึ่งแตกอนชาวเวียงจันทน์มาฝึกช้างเดือนที่สี่ เลยกกลายเป็นบ้าน เมือง พลเมืองส่วนมากเป็นชาซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ก่อน ปัจจุบันคือเมืองอิดบือ และให้จารย์โสม

(1) ในพงศาวดารหัวเมืองอีสาน ในประชุมพงศาวดารภาค 4 ฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราช-ทานเพลิงศพพระสาร์คามมณี เจ้าคณะจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2506 หน้า 26 มีผู้ทำเป็งอรรถ-ธิบายเพิ่มเติมจากของเดิมไว้ว่า "ท้าวจารย์แก้วผู้ ดำเนินนางฉับ เรียกเจ้าแก้ว หรือเจ้าแก้วบุษมา-ว่าเป็นราชันต์ดาของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช เป็นบุตรเขยของเจ้านครน่านฯ เจ้าแก้วได้กลับไปรับ ราชการที่เวียงจันทน์ ได้บุตรกับภรรยาใหม่อีก 2 คนคือ ท้าวมีดและท้าวทนต์ เจ้าแก้วผู้ เลื่อมใสใน เจ้าหัวครูโพนสะเม็กมาก จึงขออุปสมบทจนมีความรู้แตกฉานทางพระธรรมวินัย ภายหลังลาสิกขาบท จึงเรียกจารย์แก้ว" ฯลฯ.

(2) หลักทอคยอดยั้ง : หลักทอคคือเส้าหิน ปัจจุบันอยู่ในเขตบ้านกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ มีอักษรไทย น้อยจารึก ยังอยู่ในสภาพดี (โปรดดู ในอ.ส.ท. ปีที่ 2 เล่มที่ 11) ยอดยั้ง คือคนลำนํ้ายังเกิดจาก ภูพานด่านหรีด ไหลตกลำนํ้าสี่ ระหว่างอำเภอยโสธรกับอำเภอสลภูมิกันเขตแดน จังหวัดอุบลราชธานี กับจังหวัดร้อยเอ็ดปัจจุบัน

ปกครองไปถึงเมืองกง⁽¹⁾ เมืองตะโปน (เซโปน) เมืองพิน เมืองนอง ต่อมาภายหลังจึงแยก
เมืองลิม (หรือเมืองโพน) เมืองพิน เมืองนอง เมืองวังให้ท้าวจันทรสุริวงศ์ไปรักษา

7. ไทท้าวพรหม ตั้งเป็นชาบุตรโคตรไปรักษานบ้านแก้งอาเอิม ซึ่งมีเจดีย์หรือธาตุกำเคา
ที่กอยู่ที่นั่น ต่อมาคือเมืองคำทองหลวง ปัจจุบันเรียก "เมืองคำทองใหญ่"

8. ไทท้าวหลวง บุตรพระละงุมเป็นขุนนักเฒ่าไปรักษานบ้านโขงเจียง ต่อมาเป็นเมือง
โขงเจียม อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ที่ถูกควรเป็นโขลงเจียงตามความหมายเดิม เพราะคำ "เจียง"
ภาษาส่วย แปลว่า "ข้าง" โขลงเจียงก็คือโขลงข้างนั่นเอง

ยังมีศิษย์ของท่านที่มีชื่อปรากฏควรอ้างถึงอยู่อีกคือ พระครูตี⁽²⁾ เป็นช่างไวลวดลาย
ปรากฏอยู่ทุกวันนี้ เพราะท่านได้ติดตามอาจารย์มาซ่อมพระธาตุพนมควย (พ.ศ. 2233) พอซ่อมเสร็จ
ได้ลาอาจารย์แยกทางไปพักอยูบ้านหม้อ (บ้านอำนาจเก่าใกล้เขมก อุดลฯ) ต่อมาท่านผู้นี้ได้สร้างโบสถ์
และพระพุทธรูปใหญ่องค์หนึ่งไว้ที่บานพนา (อำเภอบานพนา จังหวัดอุดรธาธาธานีเดี๋ยวนี) โดยร่วมมือกับศิษย์
เจ้าราชาครุหลวงโพนสะเม็กที่เป็นกฤสดี 3 คนคือ ท้าวสีหานาม ท้าวคำอาษา และท้าวแก้วดวงตา

คนทั้ง 3 นี้เป็นศิษย์เจ้าราชาครุฯคราวอยู่เวียงจันทน์ นัยว่าเป็นข้าราชการในพระเจ้า
กรุงศรีสัตนคนหุต มีบรรดาศักดิ์เป็น "เพี้ย" ครั้นบ้านเมืองเกิดจลาจลได้อพยพติดตามเจ้าราชาครุฯ
มาแต่แรก เมื่อเจ้าราชาครุฯมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และตั้งหลักแหล่งอยู่ที่นี่แล้ว ท่านเพี้ยทั้ง 3 จึง
ได้ลาอาจารย์พาครอบครัวและพรรคพวกไปตั้งอยู่ที่บ้านขามเน็ง ใกล้ภูมะโฮง (ภูมะโรง) แขวงเมือง

(1) ปัจจุบันเรียก "เมืองดงเซโปน" เป็นที่ตั้งที่ทำการแขวงวาปีคำทอง ริมทางหลวงสายที่ 13 ห่าง
จากปากเซราว 62 กม. ตั้งริมฝั่งเซโปนตะวันออกมีเมืองปกครอง 5 เมืองคือ เมืองดงเซโปน
เมืองนครเพ็ง เมืองท่าแดง เมืองตางอย และเมืองวาปี (หรือวาปีไผ่บุลย์)

(2) ดูในหนังสือเดรประวัติ อนุสรณ์งานฉลองรูปพระมหาเถระ ฯลฯ ของพระเทพรัตนโมลี (แก้ว
อุทุมมาลา) เจ้าอาวาสวัดพระธาตุนม เจาคณะจังหวัดนครพนม พิมพ์เมื่อพ.ศ. 2513

เสร็จ เป็นการสมเกียรติยิ่ง แลวก่อเจดีย์ไว้ 3 องค์ แล้วยังสร้างเจดีย์องค์ใหญ่ที่ปลงศพเจ้าราชครูฯ อีกองค์หนึ่ง เจดีย์นี้เรียก ธาตุฝุ่น แล้วยังสร้างวัดกัณโฑวิหารในเขตพระสงฆ์ไปพำนักจึงได้เรียก "วัดธาตุฝุ่น" มาจนบัดนี้ ส่วนเจดีย์ 3 องค์นี้ทราบว่ามีโขงเขาเตี้ยพังจมน้ำหายไปนานแล้ว ส่วนอัฐิของท่านเจ้าราชครูฯ ได้แบ่งขึ้นมาก่อเจดีย์ไว้ในวัดพระธาตุพนม 1 องค์ เมื่อราว พ.ศ. 2264 ยังพากันเรียกอยู่ทุกวันนี้ว่า "ธาตุอาณานิคม" หรือ "ธาตุท่านพระครูขี้หอม"

ครั้นเจ้าโพธิสาร พระราชบุตรเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ซึ่งพระมารดาตามดเมืองเขมรนั้น เจริญวัยเติบโตขึ้น เจ้าสร้อยศรีสมุทรจึงปรึกษาเจ้านายแสนท้าวพญาว่า จะให้เจ้าโพธิสารไปตั้งรักษาประเทศราชฝ่ายเขมรก็เป็นที่ยกย่องพร้อมกัน จึงได้มีพระราชสาส์นไปยังกรุงกัมพูชาว่ามีพระประสงค์จะให้เจ้าโพธิสารเป็นพระนัดดาปกครองฝ่ายเขมร เพราะมีเชื้อแควทางพระมารดาแต่ยังไม่ทราบทางฝ่ายพระเจ้านางจะทรงโปรดประการใด

ข้างฝ่ายพระเจ้ากรุงกัมพูชา เมื่อแจ้งในพระราชสาส์นแล้ว จึงจัดให้พระยาเขมรผู้ใหญ่มาพร้อมกันเพื่อจัดการให้ท้าวโพธิสารเป็นเจ้าเมืองใดเมืองหนึ่งที่เห็นควร ชูนางเขมรเห็นว่าบ้านทุ่งบัวศรี เป็นบ้านใหญ่มีพลเมืองมาก ตั้งอยู่ฝั่งน้ำเซลาเก่า เห็นควรที่จะตั้งเป็นเมืองในภายหน้าได้ จึงได้ยกบ้านทุ่งบัวศรีขึ้นเป็นเมืองศิริจำบังขึ้นนครจำปาศักดิ์ตั้งแต่นั้นมา

ฉะนั้น เขตแคว้นนครจำปาศักดิ์จึงได้ขยายกว้างขวางออกมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ คือตั้งปากคลองน้ำเหล็กไปตามปลายคลองถึงลำน้ำแสนเป็นเขตแดนเมืองสะโตง เมืองกัมปงสวาย ส่วนฝั่งแม่น้ำโขงตะวันออกตั้งแต่มงขลาไปถึงลำน้ำปากคลองชะบา

เมื่อศักราชได้ 1086 ปีมะโรง (พ.ศ. 2267) มีข้าสองคนพี่น้องชื่อพรานถึง และพรานเทือง บ้านนาบอน แขวงเมืองสะทาด⁽¹⁾ ไปเที่ยวล่าสัตว์บนเขาใหญ่แห่งหนึ่ง กระหายน้ำจึงพักอยู่ที่โคนไม้ริมอ่างน้ำ ซึ่งน้ำในอ่างนั้นใสแจ่มมองเห็นถึงก้นอ่างอย่างชัดเจน ขณะที่พรานทั้งสองไปไม่ทันที่น้ำจะเต็ม ปรากฏมีแก้วเป็นแสงประกายแวววาว เงามือสว่างลงไปในสุดเขนหมายจะเอาแก้วขึ้นมา แต่แก้วนั้นกลับจมถึงก้นไปเอาไม่ได้ ครั้นเอามือขึ้นก็ปรากฏอีกว่าแก้วนั้นลอยน้ำขึ้นตามขึ้นมา

(1) เวลานั้น เมืองสะทาดยังไม่ตั้ง เพิ่งตั้งขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 กรุงเทพฯ

พอจะเอื้อมมือถึง ครั้นหย่อนมือลงไปจะเอา ก็กลับจมตึงลงไปอีก เป็นเช่นนี้อยู่หลายครั้ง พรานทั้งสอง
 ผูกคอกคิดขึ้นมาได้ แล้วพร้อมกันเตงกันจามสายหนาไมหย่อนลงไปคลองเอาแคว้นนั้นขึ้นมาได้ แล้ว
 เอามาตั้งไวบนกอนหินพิจารณ ปรากฏเหมือนรูปมนุษย์นอน กูอย่างหนึ่งเหมือนรูปนั้นเพ่งมาหา กูอีก
 อย่างหนึ่งกลับมองไปทางอื่น พอรุ่งเช้าก็เอา เชือกผูกรูปมนุษย์นอนนั้นติดกับก้นหนาไมคองใส่ปากลับบาน
 พอโผล่เขาบานลูกเมียเห็นทักขึ้นก่อนว่า "วันนี้ไปใครูปคนนอนมาจากไหน" พรานทั้งสองว่า "กูโผล่มา
 จากโบกน้ำไกลกว่าเขา" (1) เมื่อโกเห็นไมกลาเขาไกลและตั้งแตพรานทั้งสองไปใครูปคนนอนมาไกลไมกลา
 ขึ้นบนเรือนเหมือนเตกอน เห็นเป็นอัศจรรย์ จึงเอาขาวเปลือกใส่กระตังแล้วเอารูปคนนอนวางกลาง
 กระตังตากแดดไว้กลางลานบ้าน ไกและสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ เห็นไมกลากล้ากลายเข้ามาไกล ชาวบ้าน
 ก็เอาขาวเปลือกมาขอฝากตากแดดมากมาย

ความนี้เลื่องลือทราบไปถึงเจ้าสรอยศรีสมุทรธวัช กู เจานกรจำปาศักดิ์จากหอคำที่มา
 เทียวชื่อของป่าและหนังสือต่าง ๆ เจ้าสรอยศรีสมุทรจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ไปสืบเอารูปคนนอนนั้น
 มา จึงทราบวารูปคนนอนนั้นเป็นพระพุทธรูปแก้วขาวบริสุทธิ์ พรานทั้งสองเอา เชือกผูกพระศอให้ลูกลาก
 เล่น แกวตรงพระกรรณข้างขวาไปหน่วยหนึ่ง

เมื่อได้ดูเชิญมาถึงตำบลแห่งหนึ่งริมน้ำเข้โดนพักแรม ครั้นรุ่งเช้าขึ้นทราบวาพระแก้ว-
 ขวานนั้นหายไปจึงให้คนเทียวตามสืบ ก็ปรากฏไปประดิษฐานอยู่บ้านพรานทั้งสองตามเดิม แล้วก็กระทำพิธี
 การวบนานอยู่เชิญไปเมืองนครจำปาศักดิ์ขออย่าได้ลักหนีไปอีก ท้าวเพี้ยจึงให้พรานทั้งสองนั้นตาม
 ไปส่งลงเรือล่องไปตามลำน้ำเข้โดนถึงกลางทางจึงให้กลับ ครั้นไปถึงปากเข้โดนไหลตกแม่น้ำโขง
 (คือที่ตั้งเมืองปากเข้เดียนี้ แต่เมืองปากเข้ยังไม่ตั้ง) จะล่องเรือต่อไปยังเมืองนครจำปาศักดิ์
 บังเอิญเกิดฟ้าฝนมีพายุจัดเรือที่ประดิษฐานองค์พระแก้วขาวมานั้นเอียงตะแคง พระแก้วตกลงไปในน้ำ
 ท้าวพญาโสภาไพร่ลงดำหาจนสุดความสามารถก็ไม่เห็นจึงนำความกราบทูลเจ้าสรอยศรีสมุทร เมื่อได้
 ทราบแล้วจึงทรงกระทำพิธีปลีกรรมบวงสรวงเทพารักษ์ตั้งสัตย์อธิษฐาน ขอให้ได้พระแก้วผลึก
 คืนมาเป็นที่สักการบูชามิชงวญเมืองสืบไป แล้วในคืนนั้นทรงพระสุบินว่า "ให้ไปเอามาจึงจะหาเห็น"

(1) ต่อมาภูเขาภูนี้ชาวบ้านเมืองไกลเคียง เรียก "ภูเขาพระแก้ว" มาจนเท่าทุกวันนี้ปัจจุบันอยู่ใน
 เขตเมืองวาปีปทุม แขวงวาปีคำทอง ห่างจากเมืองวาปีประมาณ 6 กม. ทางเหนือ

จึงโปรดให้ท้าวพญาไปตามเอาพวกชาพรานทั้ง พรานเทืองมาค้ำมหาจิ้งไตพระแก้วผลึกขึ้นมา แล้ว ท้าวพญาผู้ใหญ่นำเอาพวกขานนายอนมาควย เมื่อมาถึงเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นว่า เป็นพระปฏิมากร อันวิเศษสวยงามยิ่งนัก เจาสร้อยศรีสมุหจิ้งทรงกระทำการฉลองสมโภช 3 วัน 3 คืน ส่วนพวกชา ที่ตามมาส่งและเป็นผู้ที่ไ้พระแก้วผลึกมานั้นให้อพยพครอบครัวไปตั้งอยู่บ้านขามเนิ่ง (หรือบ้านขาม) อยู่เชิงเขาแดนเมืองใกล้กับภูเขาวัดภูคานทางประเทศไทย ให้เป็นหมู่บ้านชาพระแก้วฯ เมืองนคร- จำปาศักดิ์จึงมีพวกขานลาวมาทราบเท่าทุกวันนี้ ส่วนพรานทั้ง พรานเทือง มีความชอบเจ้านครจำป- ศักดิ์ โปรดให้เป็นหัวหน้าชาวชาขึ้นเมืองนครจำปาศักดิ์แต่นั้นมา

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ 2 กรุงเทพฯโปรดเกล้าฯให้พระยาโกษาโหม เป็นข้าหลวงนำท้าว คีลาหน่าเพลิงเครื่องไทยทานไปลงศพนเจ้าพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติราช⁽¹⁾ (เจ้าหน้า) เจ้านคร- จำปาศักดิ์เมื่อจุลศักราช 1172 (พ.ศ. 2354)ไปพบเขา จึงบอกแก่ท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พระแก้วผลึกนี้เป็นของวิเศษไม่ควรจะเอาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ปลายแดนพระราชอาณาเขต เพราะเคยมีโจรผู้ร้ายเข้ามาปล้นบ้านเมืองอยู่เนื่อง ๆ ถ้ามีเหตุเช่นนี้เกิดขึ้นอีกของวิเศษอาจเป็น อันตรายสูญหายไป พวกท้าวพญาเมืองนครจำปาศักดิ์เห็นชอบด้วย จึงมีบอกเข้ามากรุงฯถวาย พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกนี้ จึงโปรดเกล้าฯให้พระยาโกษาโหมรับเอาพระแก้วผลึกนั้นลงมากรุงฯ เมื่อจุลศักราช 1173 (พ.ศ. 2355) เมื่อผ่านบ้านเมืองใดมีการฉลองสมโภชแรพระแก้วผลึกมาตลอด ทาง ระยะใดที่ขบวนแห่ผ่านหรือเป็นที่พักแรมกันคนแรกก็โปรดเกล้าฯให้ชุดสระน้ำไว้เป็นกำลังข้างมา พาหะ เตรียมไว้เป็นแรม ๆ ปี ซึ่งสระหรือหนองน้ำเหล่านี้ยังปรากฏอยู่เท่าทุกวันนี้คือ

1. สระอัฐน อยู่ในเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์
2. หนองตักใหญ่ อยู่ในเขตเขมรเวลานี้
3. หนองลู เป็นหนองใหญ่คันดินสูงมาก

ผู้เขียนมีโอกาสไปอยู่เมืองวาปีไพรบูรณ์และเมืองสะพาด (เก่า) เมื่อพ.ศ. 2509 ได้มีโอกาสพบกับเจ้าเมืองวาปีฯและผู้เข่าผู้แก่เมืองสะพาดเก่า ได้เล่าเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมา ขององค์พระแก้วขานนี้ให้ฟังอย่างพิสดาร ดังโคลงไว้ในตอนต้นแล้วนั้น ความเชื่อถือตลอดความเลื่อมใส

(1) ประวัติละเอียดยกทานผู้นี้ โปรดดูในบทหลัง

ศรัทธาอันมีต่อองค์พระแก้ว ผลึกของประชาชนพลเมืองลาวแถบใกล้เคียงนี้ ยังฝังแน่นอยู่ในความทรงจำ
 เมืองคพระแก้วฯ จะใคร่มาประดิษฐานอยู่ในเมืองไทยแล้วก็ดี ไต่พากันไปทำบุญประกอบพิธีทางศาสนา
 มีการฉลองสมโภชมหาสมอล้ำหมอแคน เพื่อระลึกถึงพระบารมีอภิไศรยของพระองค์ท่านที่ถูกเขาพระแก้ว
 อันเป็นที่ประดิษฐานพระแก้ว ผลึกมาก่อนที่พราณทั้งพราณเทืองไปพบ ตรงเชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำพระแก้ว
 และพระพุทธรูปเก่า ๆ อยู่ในถ้ำเป็นอันมาก โดยถือเอาวันเพ็ญเดือน 3 ขึ้น 15 ค่ำเป็นวันประกอบพิธี
 ต่อมาจนทุกวันนี้

พระแก้วผลึกนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า เป็นเนื้อแก้วสนิทและ
 เป็นแท่งขนาดใหญ่ ยังไม่เคยปรากฏทรวัดทรงพระพุทธรูปปฏิมาทำงานยิ่งกว่าพระแก้วอย่างเดียวกัน
 อย่างที่ช่างเรียก เพชรน้ำค้าง หรือเพชรน้ำขาว ขนาดสูงประมาณแต่ที่สูกทับ เกษขึ้น ไปจนสุดปลายพระ-
 จุฬาราศี 12 นิ้ว 2 กระเบียดอัญญาณ์ ฯลฯ ก่อนแก้วเดิมจะใคร่มาจากที่ใด ผู้ใดเป็นผู้สร้างและสร้าง
 ที่ไหน ไม่ปรากฏหลักฐาน

เมื่อแรกมาถึงกรุงเทพฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภช 3 วัน 3 คืนที่พระตำหนักแพ
 แลแพทางสถลมารคมาประดิษฐานที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้ข้าราชการ พระบรม-
 วงศ์านุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดจนประชาชนโดยทั่วไปได้บูชาทุก ๆ 3 เดือน แล้วโปรดเกล้าฯ ให้
 ช่างทำเนื้อแก้วผลึกให้เหมือนกับองค์พระพุทธรูปมาเจียรระไนเป็นรูปพระกระรอกที่ลือชื่อนั้น (คือที่ปั้นอยู่ครั้ง
 พราณเทืองพราณเทืองเอา เชือกผูกให้ลูกลากเล่น) ให้บริบูรณ์ ต่อจากนั้นก็ให้ช่างปั้นฐานเป็นรูปสิงห์บัว-
 หงายให้ไต่ทรงสัมพันธ์กับพระพุทธรูป แล้วให้หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มด้วยทองคำ ยอดพระรัศมีทำด้วย
 แผ่นทองคำ มีฉัตรทองคำ 5 ชั้น ปลายกันฉัตรปักลงกับฐาน เบื้องหลังพระปฤษฎางค์ แล้วทำฉัตรห้อย
 หน้าฐานพระปฏิมาทำด้วยทองคำจำลองลายราชวดีประดับเพชรพลอย แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานไว้
 ในหอพระสุราลัยพิมาน ซึ่งเป็นที่สำหรับทรงพระสักการะ หอพระสุราลัยพิมานนี้ อยู่ทางทิศตะวันออก
 ของพระที่นั่งไพศาลทักษิณในพระบรมมหาราชวัง พระแก้วผลึก หรือ "พระพุทธรูปรัตนจักรพรรดิพิมล-
 มณีมัย" สำหรับเป็นพระประธานตามงานพิธีหลวงที่สำคัญ เช่น พิธีโสกันต์ พิธีสมโภชฉัตรฉัตร พิธีรัฐ-
 ศาสตร์ และพิธีอาพาธวินาศอุทโกสธนะ ฯลฯ เป็นต้น ยังคงประดิษฐานอยู่ในหอพระสุราลัยพิมานมาจน
 กระทั่งบัดนี้

เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรพิราลัยเมื่อจุลศักราช 1099 ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. 2281) ครองราชสมบัติได้ 25 ปี พระชนม์ได้ 50 พรรษา พระเจ้าองค์หลวง (เจ้าไชยกุมาร) โอรส ขึ้นครองราชสมบัติแทน ให้เจ้าธรรมเทโว อนุองค์เป็นเจ้าอุปราชฝ่ายหน้า ให้เจ้าสุริโยเป็นเจ้าราชวงศ์

ในสมัยพระเจ้าองค์หลวงครองนครจำปาศักดิ์ ได้สร้างพระพุทธรูปทองเหลืองไว้องค์หนึ่ง จารึกตรงพระแทนไว้ว่า "สร้างเมื่อจุลศักราชได้ 1100" ซึ่งประติษฐานไว้ที่วัดศรีสุ่มังจนบัดนี้ พระเจ้าองค์หลวงทรงปกครองประชาราษฎรได้รับความร่มเย็นตลอดมา และเป็นผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาทุนบำรุงให้ถาวรเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น จนหมดสมัยของพระองค์

ครั้นอยู่มาถึงจุลศักราช 1120 (พ.ศ. 2301) เจ้าอุปราชธรรมเทโว กับท้าวศรีธัญญาบุตรจารย์หัดเมืองโขงสมทบกันยกไพร่พลขึ้นมาเมืองนครจำปาศักดิ์ ด้วยเรื่องเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) วิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์ แต่พระเจ้าองค์หลวงไม่คิดจะสู้ เพราะเกรงจะเดือดร้อนแก่ไพร่พลจึงโกเหน็บไปอยู่ดอนมดแดงลำแม่น้ำมูลก่อนที่เมืองอุบลฯยังไม่ตั้งเป็นเวลาหลายปี

ฝ่ายเจ้ากิงกิสราช และเจ้าองค์คำ 2 พี่น้องเชื้อสายเมืองพานหนี่ยกย้ายไปอยู่เมืองแสนหัวสิบสองปันนา เมืองลา เมืองพง ส่วนเจ้าอินทร์โสมกับเจ้าองค์เอกไปอยู่เมืองแพร์ เพราะทั้ง 4 องค์กลัวภัยที่พระอัยกาได้ทรงกระทำไว้กับพระบิดาพระชายองค์เว้แต่อดีต

ต่อมาพระเจ้าชัยองค์เว้โปรดให้ท้าวลองลูกแสนที่พญานาบัวอนุชารวมพระมารดา เป็นเจ้าอุปราชขึ้นไปครองเมืองหลวงพระบาง

ถึงพ.ศ. 2249 เจ้ากิงกิสราชกับเจ้าองค์คำช่องสู่มุคนอยู่ในเขตแคว้นเชียงรุ่ง เมื่อมีกำลังมากแล้วก็ยกไพร่พลลงมาหมายจะรบกับท้าวลองเจ้าอุปราชนครหลวงพระบาง ฝ่ายท้าวลองทราบข่าวศึกเกรงจะรักษาบ้านเมืองไว้ไม่ได้ จึงได้อัญเชิญเอาพระบางที่ลงมาตั้งเมืองเวียงจันทน์ประติษฐานไว้ที่วัดป่าสระหลวง พระเจ้าชัยองค์เว้โปรดให้ดำรงตำแหน่งเจ้าอุปราชเวียงจันทน์สืบไป

ฝ่ายทางนครหลวงพระบาง เมื่อท้าวลองหนีไปอยู่เวียงจันทน์ไม่คิดจะสู้รบแล้ว สมณพราหมณ์จารย์เสนาพุดกมตย์พร้อมกันอัญเชิญ เจ้ากิงกิสราชอภิเษกให้ครองราชสมบัติเป็นพระมหาราชวงศ์สืบต่อนครหลวงพระบาง ฉวยพระนามว่า พระเจ้าธรรมกิจลานช้างรมชาวบรมพิธแล้วเชิญเจ้าองค์คำผู้เป็นเชื้อพระวงศ์อันสนิทเป็นเจ้าอุปราชฝ่ายหน้าแต่นั้นมา ส่วนเจ้าอินทร์โสมกับเจ้าองค์เอกหนีจากเมืองแพร์ไปอยู่กับพวกเขาทางเมืองฮอก

พระเจ้าธรรมกิจล้านช้างจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็ยกกองทัพจะไปตีเวียงจันทน์ ทางฝ่ายพระเจ้าชัยอังกะเวมีพระราชสาส์นมาขอกำลังทางไทย ซึ่งตรงกับรัชสมัยรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา กรุงศรีอยุธยาไปช่วยกองทัพไทยกลับไปไกลเกลี้ยให้ทั้งสองฝ่ายคืนดีกันสำเร็จ แต่ทั้งสองฝ่ายได้ตกลงแบ่งเขตการปกครองในรัชสมัยพระเจ้าชัยอังกะเว กับเจ้ากิ่งสุราชซึ่งปรากฏตามพงศาวดารดังนี้

1. ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงนับตั้งแต่ไตปากน้ำเหือง (หรือน้ำเหือง) ลงมาถึงเขตถนนเมืองสุวรรณเขตเป็นอาณาจักรเวียงจันทน์ เหนือปากน้ำเหืองขึ้นไปบนฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกคือพรมแดนกรุงศรีอยุธยาเป็นอาณาจักรหลวงพระบาง

2. ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กำหนดเอาปากน้ำ⁽¹⁾นี้ ไต่ลงมาเป็นอาณาจักรเวียงจันทน์ เหนือปากน้ำนี้ขึ้นไปหรือบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตะวันออก คือแดนเวียงคานม กำหนดเอาต้นสามง่ามน้ำท่าสามแคว⁽²⁾ ภูไม้เนินต้นไม้มแขวงแขวง หัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองพันาแดนเจ้าไทย เป็นอาณาจักรหลวงพระบาง เมื่อพ.ศ. 2250

ในบรรดาเมืองขึ้นหลวงพระบางที่เป็นเมืองไกล ๆ หลวงพระบางได้ตั้งให้ท้าวเพ็ญไปเป็นตำแหน่งหัวพันปกครองเดิมมีอยู่แล้วหาเพิ่มขึ้นอีกหนึ่ง จึงเป็นหกเรียกว่า "หัวพันทั้งห้าทั้งหก" หรือหัวพันห้าทั้งหกจนบัดนี้ ส่วนแขวงสิบสองเจ้าไทยมีเมืองแฉง เมืองไล ฯลฯ หัวเมืองเหล่านี้อยู่ไกลไปมาลำบากทุรกันดาร จึงให้ปกครองกันเองทำนองประเทศราชเล็ก ๆ เป็นแต่เพียงตั้งกำหนดปีส่งส่วยไปยังเมืองหลวงพระบางบาง

ส่วนอาณาจักรนครจำปาศักดิ์ เมื่อครั้งพ.ศ. 2250 - 2256 เป็นสมัยนางแพ นางแพงปกครองโดยเอกเทศอยู่ และต่อมาได้มอบบ้านเมืองให้ทานพระครูโพนสะเม็กดูแลไม่ขึ้นแก่นครเวียงจันทน์จนถึงพ.ศ. 2257 จึงเป็นรัชสมัยของพระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร⁽³⁾ มีอาณาเขตทางเหนือแม่น้ำโขงต่อแดนเมืองสุวรรณเขตลงไปทางใต้ จนถึงแก่งหลี่มีต่อแดนประเทศกัมพูชา

(1)ที่ตั้งเมืองนครราชสีมา (เมืองสุวันนภูมิ) ตรงข้ามอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยปัจจุบัน

(2)หลวงพระบางเรียก "สามคอน"

(3)ความละเอียดโปรดดูพงศาวดารเมืองนครจำปาศักดิ์ในประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 1 ของผู้เขียน

ในรัชสมัยที่พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 2 (ชัยองค์เว) ทรงราชสมบัติกรุงศรี-
 ลักนาคนครเวียงจันทน์ พระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนม (ท้าวแขกเก่า) ซึ่งขึ้นกับเวียงจันทน์
 มาแตกก่อนไม่ยอมอ่อนน้อม โดยยกทัพมาตีเมืองเวียงจุก และทวายพองในพ.ศ. 2252 แต่ถูกกองทัพ
 เวียงจันทน์ตีแตกพ่ายกลับไป พระบรมราชาจึงแตกกรรมจึงได้นครพนมกลับคืนมา และตั้งให้ท้าวคำ-
 ลิงห์ บุตรเขยพระบรมราชาเป็นเจ้าเมืองนครพนม ส่วนเจ้ากุแก้ว บุตรพระบรมราชาหนีไปอยู่
 เมืองนครจำปาศักดิ์ พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 2 พริาลัยเมื่อพ.ศ. 2274 หากนับตามตัวเลขที่
 ปรากฏในพงศาวดารนี้แล้ว พระเจ้าชัยเชษฐาธิราชที่ 2 มีพระชนม์ยืนนานเกือบ 100 ปี ท้าวลอง
 (หรือเจ้าลอง) อนุชาพระเจ้าชัยองค์เวได้สืบราชสมบัติแทนเพียง 4 ปี ถึงพริาลัยในพ.ศ. 2278

เสนาพฤตภคมาตย์แสนท้าวพญาจึงได้อัญเชิญเจ้าองค์บุญ (เจ้าศิริบุญสาร) โอรสเจ้า
 องค์รองราชันต์ดาพระเจ้ายองค์เวขึ้นครองราชสมบัติ เพราะพระเจ้ายองค์เวไม่มีราชโอรส
 จะสืบสันตติวงศ์ ให้เจ้าดวงหน้าพระอนุชาเป็นเจ้าอุปราช ในรัชกาลของพระเจ้าศิริบุญสารนี้บ้าน
 เมืองยุงเหยิง มีศึกมาตีตีบ้านเมืองแทบตลอดรัชกาลในที่สุดถึงกับเสียเอกราชตกไปเป็นประเทศ-
 ราชกรุงสยาม

ฝ่ายเจ้ากุแก้วบุตรพระบรมราชาที่หนีไปอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น เมื่อทราบข่าวว่า
 พี่เขยได้เป็นเจ้าเมืองนครพนมจึงได้ขึ้นมากลี้ยกล่อมชักชวนพลเมืองเชียงฮ่ม เมืองผาบ้ง เมืองวัง
 เมืองคำเกิด คำมวน ฯลฯ ให้แข็งเมือง ท้าวคำสิงห์พี่เขยไม่สามารถจะปราบปรามได้ จำต้องให้
 ท้าวมหาชัยเป็นทูตนำช่างหลาย 2 เชือกนอแรด 2 นอ และเงิน 40 แพนขึ้นไปบรรณาการเจ้า-
 เมืองภูซันที่เมืองแก้ว เพื่อขอกำลังมาปราบเจ้ากุแก้ว แล้วท้าวมหาชัยกลับบ้านเมืองก่อน

เจ้าเมืองภูซันก็ได้แต่งตั้งทหาร 6,000 คนขึ้นมาส่วย พอมารั้งเมืองคำเกิดท้าวภูแก้ว
 จึงให้ทูตพร้อมทั้งบ่าวไพร่ 100 คนชวนช่างเชือกหนึ่ง นอแรดหนึ่งไปคอยต้อนรับอยู่ แล้วก็นำ
 ทหารแก้วไปพบเจ้ากุแก้ว ทั้งแก้วและลาวสมทบกันได้พล 9,000 ก็ยกไปตีเมืองนครพนม ท้าวคำสิงห์
 พี่เขยสู้ไม่ได้ก็หนีออกจากเมืองนครพนมไปอยู่ดงเขกา (ต่อมาก็กลายเป็นหมู่บ้านและเป็นอำเภอเขกา
 จังหวัดหนองคายในปัจจุบัน) แล้วก็แต่งท้าวเพี้ยผู้สามารถไปขอกำลังทางเวียงจันทน์มาต่อรบเมื่อ
 พ.ศ. 2307

พระเจ้าศิริบุญสารได้แต่งตั้งให้พญาเชียงสาเป็นแม่ทัพตีพล 10,000 เศษ ยกลงมาตีทัพ
 แก้วที่เมืองนครพนม กองทัพแก้วแดงแพไม้ไผ่เอี้ยะ (ไม้ไผ่เอี้ยะ) จะข้ามโขงมาตีเมืองเวียงจันทน์ทาง

ฝั่งตะวันตก ฝ่ายพญาเชียงใหม่ไปรอคอยอยู่ในน้ำตรงที่หาดกอง ขณะที่ทหารญวนลง
แพจะข้ามแม่น้ำโขงนั้น ทหารลาวที่รอคอยอยู่แล้วก็ตัดเชือกคานตรงข้ามเสีย แพไม่เสียที่
ทหารแควไ้เป็นพาหนะไปนั้นก็ขาดออกจากกันไหลลงไปที่คอกอยู่ที่หาดกองทหารลาวที่คอกชุมอยู่
นั้นก็เข้าตลุมบดโจมตีทหารแควบนแพตายเกือบหมด จึงเรียกที่ตรงนั้นในกาลต่อมาว่า หาด-
แควกองจนบัดนี้ พวกที่เหลือก็แตกหนีกลับไปเมืองกุซุน ส่วนท้าวภูแก้วนั้นพญาเชียงใหม่ได้
ไม่ให้อันตราภกลับตั้งให้เป็นเจ้าเมืองนครพนม แล้วยกท้าวคำสิงห์ พร้อมควยครอบครัว
บ่าวไพร่ขึ้นไปนครเวียงจันทน์ เหตุการณ์เมืองนครพนม และหัวเมืองที่แข็งต่อเวียงจันทน์อยู่
แตกอนก็กลับสงบเป็นปกติ

ข้างฝ่ายพระเจ้าธรรมมิกุลานช้างร่มขาวหลวงพระบางอยู่ในราชสมบัติได้ 19 ปี
ก็สิ้นพระชนม์ ครองราชสมบัติเมื่อพ.ศ. 2250 - 2269⁽¹⁾ เจาองค์คำ เจาอุปราชฝ่ายพญา
ไต่สืบสันตติวงศ์แทนทรงพระนามว่า พระเจ้าบรมขัติยวงศา พระองค์โปรดคนเกษมมาก ในพระ-
ราชวงศ์ที่ประทับเต็มไปด้วยกรงนกเขา จนมีอีกพระนามหนึ่งว่า เจาองค์นก

ฝ่ายเจ้าอินทร์โสมนุชาที่อาศัยอยู่เมืองชานัน ไต่เกลี้ยกล่อมชาวเมืองลา เมืองพง
อันเป็นเมืองของพระเจ้าเมธูราชที่ออกมาประทับครั้งแรกแล้วก็ยกไปที่เมืองหลวงพระบาง ขณะที่
ยกทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองงอยริมน้ำอันนี้ แทนที่พระเจ้าบรมขัติยวงศาจะต่อสู้ กลับให้สมเด็จพระเจ้า-
ราชาคณะและข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปเจรจาให้ตั้งสัตย์สาบาน แล้วทรงยอมให้เจ้าอินทร์โสมนุ
มาวาระาชการงานเมืองด้วย

อยู่มานานหนึ่งพระเจ้าบรมขัติยวงศาก็มีมหาดเล็กออกไปต้อนนกเขา เจ้าอินทร์โสมนุกับ
พญาเมืองชายเห็นได้โอกาสจึงชิงราชสมบัติ สั่งให้ไพร่ไปแจ้งพระเจ้าบรมขัติยวงศาให้เสด็จ
กลับคืนมายังพระนคร พระเจ้าขัติยวงศาจึงเสด็จลงเรือชลาหนี่ขึ้นไปตามลำน้ำโขงพร้อมด้วย
มหาดเล็กจนบรรลุถึงเมืองเชียงแสน จึงรับสั่งให้มหาดเล็กไปตัดเอาไม้เบญจมาศมาต้นหนึ่งโต
ประมาณ 3 กำเศษ มาทอเป็นสะพานข้ามลำน้ำเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง พระองค์ทรงอธิษฐานว่า
"ถ้ายังมีบุญญาธิการจะได้ครองราชสมบัติเป็นเจ้าเมื่อนานาประเทศสืบไปเบื้องหน้าอยู่อีกแล้ว
ขณะที่โตสะพานนี้ขอให้บรรดาสัตว์กลอง" เมื่อเสร็จคำอธิษฐานแล้วก็เสด็จโตสะพานชมนุญา-

(1) พงศาวดารลาวว่า พ.ศ. 2265

นุภาพของพระองค์สะพานนั้นก็หักลง พระองค์จึงทรงผนวชอยู่ในวัดเมืองเชียงใหม่ แล้วเสด็จไปยังเมืองเชียงใหม่พำนักอยู่ในวัดช้างเผือก

บังเอิญขณะนั้น พระเจ้านครเชียงใหม่พิราลัย มีราชบุตรยังเยาว์อยู่ทั้งสองพระองค์ เป็นที่เวลาที่พ่ายกทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่ พวกกำลังเมืองเชียงใหม่ออกต่อต้านก็แพ้กัมมาทุกครั้ง แสันทวาทญานทราบข่าวดีกษัตริย์ล้านช้างหลวงพระบางหนีมาทรงผนวชอยู่ที่วัดช้างเผือก จึงพร้อมกันเสียดายพากันเอาพานทองสามใบไปจารึกพระนามราชบุตรพระเจ้าเชียงใหม่ทั้งสองใส่พานองค์ละใบ จารึกพระนามพระบรมชติยวงศาใส่อีกใบหนึ่ง แล้วเอาไปวางลงในลำน้ำปิงพร้อมกันอธิษฐานว่า กษัตริย์สามพระองค์นี้ ถ้าองค์ใดจะมีบุญญาธิการได้ครองราชสมบัติ จงบรรดาให้พานทองคำที่บรรจุพระนามขององค์นั้นลอยทวนน้ำขึ้นไปทางเหนือ ปรากฏว่าพานทองคำที่มีพระนามพระเจ้าบรมชติยวงศาลอยทวนน้ำขึ้นไปทางเหนือเสนาพศกมาตย์ราษฎรทั้งปวงเห็นมหัศจรรย์ยิ่งนัก จึงพร้อมกันไปอยู่เชิญพระเจ้าบรมชติยวงศานิมนต์เสด็จลาผนวช แล้วอยู่เชิญอภิเษกขึ้นครองราชสมบัตินครเชียงใหม่ ทรงพักอยู่ 7 วัน จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพใหม่เข้าต่อสู้ชาติเป็นสามารบ ทว่าพมามีมือไม้ได้ก็แตกกระจาย ต่อจากนั้นก็อยู่ในราชสมบัติที่นครเชียงใหม่จนสิ้นพระชนม์

ฝ่ายพระเจ้าอินทโรดม หลังจากแย่งชิงราชสมบัติจากพระเจ้าบรมชติยวงศาเมื่อพ.ศ. 2270 แล้วก็ทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองสร้างวัดวาอารามขึ้นหลายแห่ง มีราชโอรสรวม 9 องค์คือ:-

1. เจ้าโชติกะ	5. เจ้าเชษฐวงศ์
2. เจ้าอนุรุธ	6. เจ้าองค์เอก
3. เจ้านาค	7. เจ้าสุรวงศ์
4. เจ้านารัตนะ	8. เจ้าสุริยวงศา
9. เจ้าอินทรวงศ์	

มีราชธิดา 6 องค์คือ:-

1. เจ้านางแก้วรัตนพิมพา	4. เจ้านางสุธรรมา
2. เจ้านางศรีกำกอง	5. เจ้านางสุนันทา
3. เจ้านางสุธาดา	6. เจ้านางแว่นแก้วสามผิว

พิราลัยเมื่อพ.ศ. 2292

ขณะที่พระเจ้าอินทรวโชนพิราลัยยังว่างผู้สืบสันตติวงศ์อยู่นั้น บังเอิญเกิดมีศึกฉนวนมาตีคันทันบ้านเมืองอีก เสนาพยุพมาตยทั้งหลายจึงพร้อมกันเสี่ยงทายได้เจ้าอินทรวงศ์เป็นแม่ทัพออกรบฉนวน ทัพฉนวนหนีมือไม้ได้ก็แตกกระจายล้มตายเป็นอันมาก เสนาข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันอัญเชิญเจ้าอินทรวงศ์ขึ้นครองราชสมบัตินครหลวงพระบางแต่อยู่ได้ ๘ เดือนก็รอนตัว เกรงพระเชษฐาทั้งแปดที่อาวโสภาทางพระขมายุ เจ้าอินทรวงศ์จึงเวนราชสมบัติให้แก่พระเชษฐาองค์ใหญ่คือ เจ้าโชติกะครองนครลานช้างหลวงพระบางสืบไป ฝ่ายเจ้าอินทรวงศ์เสด็จไปปลูกโรงอยู่บ้านพันหลวงฝั่งน้ำคานตะวันออก

ทางฝ่ายนครหลวงช้างเวียงจันทน์ลอมมีหนังสือขึ้นไปทูลพระเจ้ากรุงหงสาวดีขอให้ส่งกองทัพมาตีนครหลวงพระบาง พระเจ้ากรุงหงสาวดีจึงแต่งให้ไปนานอ เป็นแม่ทัพยกกำลังลงมาตีนครหลวงพระบาง เจ้าโชติกะหนีมือไม้ได้ก็อพยพครอบครัวข้าราชการหนีออกจากเมืองหลวงพระบางไป พม่าคงจับได้แต่เจ้าสุริยวงศา อนุชากับไพร่พลประมาณ 500 ไปยังเมืองหงสาวดี เมื่อพม่ายกทัพกลับไปยังเมืองหงสาวดีแล้ว เจ้าโชติกะจึงทาบไพร่เชื้อพระวงศ์กลับมาครองนครหลวงพระบางต่อไป

พ.ศ. 2306 พระเจ้ากรุงหงสาวดีใช้ให้เจ้าสุริยวงศาเป็นแม่ทัพคุมพม่าและลาวที่กวาดต้อนเอาไปเมื่อคราวพม่ายกทัพมาตีหลวงพระบาง ขึ้นไปที่เมืองลา เมืองแมนที่ยังไม่อ่อนน้อม เจ้าสุริยวงศาจึงเอาไพร่พลหลวงพระบางที่ขึ้นไปด้วยคราวนั้น ที่หักออกจากทัพพม่าที่ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองแดง แล้วมีหนังสือให้คนถือลงมาทูลเจ้าโชติกะพระเชษฐาที่นครหลวงพระบางว่า จะขอเข้ามาช่วยทะนุบำรุงราชการด้วย แต่พระเจ้าโชติกะไม่ทรงอนุমิต เจ้าสุริยวงศากริ้ว จึงเกณฑ์และเกลี้ยกล่อมพลเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้พอสมควรตามต้องการแล้ว ก็ยกเป็นขบวนทัพลงมาตีปล้นเมืองหลวงพระบาง โดยที่พระเจ้านครหลวงพระบางไม่ทรงรู้พระองค์ก็แตกตื่นหนีเอาตัวรอด พระเจ้านครหลวงพระบางกวาดต้อนเอาเจ้านายราชบุตรและราชันคดาเสด็จมาประทับอยู่น้ำสูง⁽¹⁾ ครั้นรุ่งเช้าขึ้น เจ้านางศรีกำกอง

(1) คือตรงที่ตั้งแขวงไชยบุรีประเทศลาวในปัจจุบัน บางคนก็เรียก "เมืองสะมาบุรี"

ที่มีโทษหนักตามพระเจ้าโชติกะไปนั้น จึงเสด็จมาถามเจ้าสุริยวงศ์ว่า ยกทัพมาครั้งนี้หมายจะมาทำญาติพี่น้องทั้งหมด หรือว่าคิดอ่านประการใด เจ้าสุริยวงศ์ทูลตอบว่า "มิได้จะมาทำร้ายญาติพี่น้อง คิดถึงเจ้าพี่เจ้าน้องที่พม่าลงมาด้วยความลำบาก ครั้นนี้หนังสือให้คนถือมาโดยที่กลับตอบไปว่า ไม่ให้เข้าบ้านเมือง ครั้นจะไม่มาเป็นขบวนทัพไหนเลยจะได้เห็นหน้าพี่น้องกัน"

เจ้านางศรีกำกองจึงทรงตอบไปว่า ถ้าคิดดังนั้นก็ชอบแล้ว แต่เจ้านายญาติพี่น้องที่หลบหนีไปนั้น จะให้กลับกันมาอยู่ด้วยหรือประการใด เจ้าสุริยวงศ์ทรงตอบว่า "ถ้าไม่เชื่อให้ไปนิมนต์เอาสมเด็จพระราชาคณะทั้งปวงเข้ามาถวายพระพรเอาสัตย์" เจ้าสุริยวงศ์ก็ทรงสาบานแล้วจึงไปอยู่เชิญพระเจ้าโชติกะเสด็จกลับคืนมา พระเจ้าโชติกะก็ทรงมอบราชสมบัติให้แก่เจ้าสุริยวงศ์ปกครองสืบไป

ครั้นอยู่มาราว พ.ศ. 2310 พระเจ้าสุริยวงศ์ทรงมีความพยายามเมืองเวียงจันทน์มาแต่ก่อนด้วยเมืองเวียงจันทน์ลอบมีหนังสือขึ้นไปบอกกองทัพพม่าลงมาตีนครหลวงพระบาง จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์พล 5,000 คนยกไปตีเมืองเวียงจันทน์ เข้าล้อมกำแพงเมืองไว้ ซึ่งทางเวียงจันทน์เป็นรัชกาลพระเจ้าศิริบุญสาร พระเจ้าศิริบุญสารก็เกณฑ์พลออกตอรับเป็นสามารบ ห้ำหั่นกันอยู่ 2 เดือน ในที่สุดพระเจ้าศิริบุญสารเห็นจะสู้กองทัพหลวงพระบางไม่ได้ จึงมีศุภอักษรแจ้งให้พญาผู้ใหญ่อพยพหนีไปยังกรุงอังวะขอกำลังพม่ามาช่วย พระเจ้ากรุงอังวะจึงสั่งให้ชักฉิ่งไปคุมพล 2,000 เป็นทัพหน้า ให้ไปสุ่พลาคุมพล 3,000 เป็นทัพหนุน ซึ่งแม่ทัพทั้ง 2 คนนี้พระเจ้ากรุงอังวะให้มารักษาเมืองเชียงใหม่ เพราะเวลานั้นเชียงใหม่ตกไปเป็นเมืองขึ้นของพม่าแล้ว ยกลงมาตีนครหลวงพระบางเป็นศึกกระหนาบ พระเจ้าสุริยวงศ์ทราบข่าวกองทัพพมालอบยกลงมาตีนครหลวงพระบาง ก็เลิกทัพกลับไปตอรับพม่าอยู่ประมาณ 15 วัน พม่าก็ยกเข้าเมืองหลวงพระบางได้ เพราะเหตุที่กำลังเมืองหลวงพระบางไปบอบช้ำศึกเวียงจันทน์มากอนแล้ว เมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์ก็ตกไปเป็นเมืองขึ้นของพม่าเป็นครั้งที่ 2 (1) อีก แต่พม่าไม่พอใจเวียงจันทน์

(1) ครั้งแรกเสียเอกราชในสมัยพระนอแก้วกุมาร ราชโอรสพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชพระชนม์ 3 ขวบ พระยาแสนสุรินทรกว้างฟ้า (พระเจ้ามังคละโพธิสัตว์) เป็นผู้สำเร็จราชการแทน พ.ศ. 2118 เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงกู้เอกราชไทยจากพม่า ลาวก็พลอยประกาศอิสรภาพแยกจากพม่าไปด้วย

จึงได้ยึดเอาราชโอรสและราชนัดดาของพระเจ้าศิริบุญสารไปไว้เป็นประกันที่ประเทศพม่า
ควยเป็นการตอบแทนที่พม่าได้ส่งกองทัพมาตีหลวงพระบางตามที่ขอไปดังกล่าวแล้ว

พ.ศ. 2314 ประเทศสยามเป็นรัชกาลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
เจ้าพระตา เจ้าพระวราชนัดดี (สามัญชนเรียกย่อ ๆ ว่า เจ้าพระวอ) เสนาบดีเมือง
เวียงจันทน์เกิดขัดใจไม่ปรองดองกันกับพระเจ้าศิริบุญสาร ควยสาเหตุที่เจ้าแผ่นดินประกอบ-
กิจต่อราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนโดยทั่วไป เช่น ได้ขี่ช้างมาเหยียบฆ่าชาวนาของราษฎร
แม่เจ้าพระตา เจ้าพระวอจะไต่พยายามทักทวนในฐานะที่เคยไต่อุบายกระพระเจ้าศิริบุญสาร
กับพระอนุชาแต่เยาว์ เสมือนหนึ่งลูกหลานจนได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็หาเชื่อฟังไม่ นอกจากนี้
นี้บางตำนานก็ว่าพระเจ้าศิริบุญสารมีบังคับเอาบุตรเจ้าพระยา พระวอไปเป็นหมามือกควย
เผด็จจะเป็นคราวเวียงจันทน์ถึงมาค เวลานั้นเวียงจันทน์มีเสนาหามากซึกาเป็นส่วนใหญ่
ประจบสอพลอสอเสี้ยมคยงให้พระเจ้าแผ่นดินระแวงพระทัยว่า เจ้าพระตา เจ้าพระวอ
จะชิงราชสมบัติ และว่าเคยฝักฝ่ายทางหลวงพระบางมาแตกอน ตั้งแตคราวได้ช่วยเหลือ
อุปการะให้เจ้ากิงกีสราชกับเจ้าอินทโสม 2 พี่น้องหลบภัยไปอยู่เมืองแสนหัว ๆ สิบสอง
บ้านดังกล่าวแล้ว บางตำนานก็ว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอโดยกยองช่วยเหลือพระเจ้า-
ศิริบุญสารได้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดิน แทนที่จะตั้งคนเป็นที่อุปราชตามที่สัญญาไว้กลับไป
ตั้งอนุชาแทน เหตุผลหนึ่งเขาไป ท้าว่าเจ้าพระยา เจ้าพระวอขอเป็นที่อุปราชก็ดี พระเจ้า-
ศิริบุญสารบังคับเอาธิดาเจ้าพระตา เจ้าพระวอไปเป็นหมามือกก็ดี มีสมกับเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ควย
กันทั้งสองฝ่ายหรือจะเป็นจริงตามที่เจ้าพระตา เจ้าพระวอขอเป็นที่อุปราช ก็เป็นที่มักใหญ่
ใฝ่สูงไปหน่อย แต่เมื่อพระเจ้าศิริบุญสารรับปากมีสัญญาไว้ต่อกันเช่นนั้น ก็เมื่อได้เป็นพระ-
เจ้าแผ่นดินแล้วจะให้เป็นที่อุปราช แตกลับไม่ได้เป็นเช่นนี้ เจ้าพระตา เจ้าพระวอก็ยอม
จะเสียใจอยู่บ้างเป็นธรรมดาของปุถุชน แต่ก็ไม่การแปลกประหลาดอะไร เหตุวิวาทขัดใจกัน
คงมีมูลมาจากสาเหตุในข้อที่ว่าเจ้าพระตา เจ้าพระวอเอาใจฝักฝ่ายพระราชวงศ์ทางหลวง
พระบางมากไปหน่อยก็ได้ แต่ก็เป็นการลวงเลยมาแล้ว เพราะเมื่อก่อนนั้นเวียงจันทน์กับ
หลวงพระบางผูกอาฆาตจองเวรกันมาแต่ครั้งพระเจ้าสุริยวงศา (เจ้าสุริยะ) เนรเทศ-
เชษฐาทั้ง 4 จากเมืองอยู่แล้ว ครั้นตมาถึงชั่วลูกหลานความอาฆาตมาดร้ายกันคือ "เวร
ยอมไม่ระงับควยเวร" จึงได้สืบทอดมาหลายชั่วคน พร้อมกับมีข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนัก

แข่งดื่มน้ำเย็นให้พระเจ้าศิริบุญสารทรงระแวงเจ้าพระตา เจ้าพระวอ จึงไม่ลงรอยกันก็
อาจเป็นได้

เจ้าพระตา เจ้าพระวอสองพี่น้องจึงใคร่รำพึงแก่กันว่า "เวียงจันทน์ร้อนเป็น
ไฟอยู่ไม่ได้แล้ว" จึงได้ชักชวนพรรคพวกที่รวมใจขึ้นหัวหน้าครอบครัวผู้ใหญ่โตหลายคนมี
หลวงราชโขน้อย ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ ท้าวเซียง และท้าวนาม ฯลฯ พวกนี้อพยพครอบครัว
ครัวบ่าวไพร่จากเวียงจันทน์ไปอยู่บ้านหินโงม⁽¹⁾ เขตเมืองหนองบัวลุ่มภู ต่อมาจึงได้ย้าย
ไปอยู่เมืองหนองบัวลุ่มภู อันเป็นเมืองของเจ้าปางคำ⁽²⁾ เจ้าเมืองหนองบัวลุ่มภูมาก่อน
คือบิดาของเจ้าพระตา เจ้าพระวอนั่นเอง ทั้งนี้เพื่อมิให้เกิดหรือเลื่องการรบราฆ่าฟันกันเอง
คราวนี้ได้มีราษฎรไพร่พลอพยพติดตามเจ้าพระตา เจ้าพระวอ ซึ่งเป็นที่เคารพรักใคร่นับถือ
ของอาณาประชาราษฎรเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่ราษฎรรักใคร่มากก็เพราะเจ้าพระตา เจ้าพระวอ
ปกครองด้วยความเป็นธรรมและเอาใจใส่ต่อราชการบ้านเมืองมาก

พระเจ้าศิริบุญสารเห็นเหตุการณ์เช่นนั้นก็คิดว่าเจ้าพระยา เจ้าพระวอจะ
เป็นกบฏ จึงได้จัดกองทัพยกมาตีเมืองหนองบัวลุ่มภู ข้างฝ่ายเจ้าพระตากับพวกเมื่ออพยพ
ผู้คนมายังหนองบัวลุ่มภูแล้วก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าศิริบุญสารจะยกทัพมาตี จึงได้จัดสร้างเสริม
เมืองให้แข็งแรง สร้างป้อมคูประตูหอรบไว้พร้อมสรรพและขนานนามเมืองใหม่ว่า นครเขื่อน-
ชั้นกาบแก้วบัวบาน เพื่อให้สมแก่ความมั่นคงและความใหญ่โตของเมืองให้ทัดเทียมกับนคร-
เวียงจันทน์ ทราบกันว่าเมืองยังปรากฏที่อำเภอหนองบัวลำภูอยู่จนทุกวันนี้ แต่มีบางส่วนได้
ทรุดโทรมหรือทิ้งไปแล้ว เป็นส่วนมาก

---

(1) ปัจจุบันอยู่ในเขตท้องที่อำเภอเมืองฯ จังหวัดหนองคาย

(2) บางแห่งเรียกกลับกันเป็น "เจ้าคำปาง" ประวัติเจ้าปางคำนี้ สืบได้ความจากนครจำ-
ปาตักดีว่าเป็นโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าสุริยวงศา (เจ้าสุริยวงศ์) หลวงพระบาง จะเกิดจาก
เจ้าจอมองค์โตหาหลักฐานไม่ได้ เป็นผู้พนธ์เรื่องสังคัมภ์ชัย คำกลอนโบราณอีสาน เป็นหนังสือ
ผูกงานโบราณซึ่งเป็นที่ยอมรับของชาวลาวและชาวอีสานมาก มีกล่าวไว้ในคำกลอนตอนหนึ่งว่า
"วันนั้น อาทิตยจวนแจ้งเดือน 3 คัดพิศดลฐูป เนื่อเนาสร้อยชอชยาม ปางคำคุ่มคิ่งธรรมทรง
มาก เห็นหุงยามยอดแก้วเพียงใช้ชาติพระองค์" เป็นต้น

ข้างฝ่ายนครเวียงจันทน์ พระเจ้าศิริบุญสารทรงพิโรธ เมื่อทราบข่าวเจ้าพระตา
เจ้าพระวอไปสร้างเมืองใหม่ จึงแต่งกองทัพออกไปปราบ แต่กลับถูกกองทัพพวกเจ้าพระตา
ตีแตกพ่ายกลับมามากหลายครั้ง สู้รบกันอยู่เป็นเวลาเกือบ 3 ปีไม่มีใครเห็นะกัน เจ้าพระตาจึง
ได้มีคำสั่งถึงพระเจ้ากรุงอังวะขอกองทัพพมามาช่วย การที่เจ้าพระตาขอกองทัพพมามาช่วยนี้
เห็นจะลึกลับคิดว่าเวียงจันทน์เวลานี้ก็เป็นเมืองขึ้นพมายุ่งพระเจ้าศิริบุญสารทราบข่าวก็รีบ
ชิงแต่งทูตไปเจรจากับพม่าก่อน ขอให้เขาข้างฝ่ายตน และจะขอให้นำทัพไปตีหนองบัวลุมภู
ฝ่ายพม่าก็ยอมจะเห็นข้างฝ่ายเวียงจันทน์ดีกว่าข้างฝ่ายเจ้าพระตาเป็นธรรมดา จึงได้เขา
ข้างฝ่ายเวียงจันทน์ แต่งให้มังละแง (Mang Lange) เป็นแม่ทัพยกมาสมทบทัพเวียงจันทน์
ลงไปตีทัพเจ้าพระตาที่เมืองเขื่อนขันธกาบแก้วบัวบาน จนเจ้าพระตาลิ้นชีพในที่รบ (1) สัมภีร์ศิษย์
ที่เป็นชายชาติทหาร ก่อนเจ้าพระตาจะสิ้นใจได้ส่งลูกหลานไปภายหลังว่า "ไม่ลำเค็ญลอมชัว
บไชว ไพรบพรอมแปงบ้านบ เมือง ใผ่ผู้เป็นขุนกล้าครองเมืองจึงสูง กันแก่นขุนขี้นครองบ้าน
กับเฮือง ออย่าเห็นแก่เงินแสนได้ ให้เห็นแก่ไพร่แสนเมือง ได้ขึ้นเฮือนแล้วอย่าลืมหาแปดลองไม้ได้
ได้เป็นใหญ่แล้วอย่าลืมหาผู้พลอย ได้กินพาคำอย่าลืมหาเบี่ยนย่าง ได้ขี่ช้างกั้งฮ่มเป็นพญา ออย่า
ลืมหาประชาชีควายเกาอื่น" ฯลฯ เป็นคำอุคมการดีสืบมาจนบัดนี้

การทำศึกครั้งนี้ทางฝ่ายเวียงจันทน์เจ้าอุปราช (ดวงคำ) เป็นแม่ทัพ ไคชนข้าง
ต่อสู้กับเจ้าพระวอเป็นการประชิดอย่างสามารถและเป็นสงครามครั้งสุดท้ายที่แม่ทัพเข้าต่อสู้
ตัวต่อตัว เจ้าพระวอขณะแต่ไม่กลายกกำลังส่วนใหญ่ไปตีทัพเวียงจันทน์ได้ เพราะมีทัพพมา
ช่วยเป็นศึกกระหนาบอยู่ ปรากฏในกาลต่อมาว่า กุบข้าง (แหงข้าง) ของเจ้าพระวอขึ้นข้าง
กับเจ้าอุปราชยังอยู่ในหอพระเจ้าแผ่นดิน เล่ากันต่อ ๆ มาว่าเป็นแหงข้างที่เจ้าพระวอชี้ทำ
สงครามกับเจ้าอุปราชครั้งนั้น

เมื่อเจ้าพระตาเป็นแม่ทัพใหญ่สิ้นชีพในที่รบแล้ว ก็แตกจากหนองบัวลุมภู เจ้าพระ-
วราชักดีกับเจ้าฝ่ายหน้า (หรือเจ้าหน้าก็เรียก) เจ้าคำแฉ่ง เจ้าพรม 3 คนนี้เป็นบุตรเจ้า-

(1) ต่อมาประชาชนได้สร้างศาลเจ้าพระตาไว้ใกล้เขาภูพาน ปากช่องริมทางเกวียนเก่าทางสาย
จากอุดรฯ หนองบัวลำภูไปจังหวัดเลย มีประชาชนผู้ผ่านไปมานับถือสักการะมาจนทุกวันนี้

พระศา และเจ้ากำบุตรเจ้าพระวอฯที่ฝาชาคีก็ออกไปไต่แลอพยพรอบครัวบ่าวไพร่ว่าจะไปตั้งอยู่ที่บ้านสิงห์โตก บ้านสิงห์ท่า แต่หาได้ยังไม่ เพราะเป็นแดนที่ใกล้ชิดเวียงจันทน์ เกรงจะเกิดศึกใหญ่ในภายหน้าจะคิดการไม่ตลอด จึงได้จัดให้ท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ อยู่ที่บ้านสิงห์โตก สิงห์ท่าบ่าวไพร่พลเป็นการลับไว้ และได้จัดให้เจ้านางอุสา⁽¹⁾ธิดาคนโตของเจ้าพระศา พี่สาวเจ้าฝ่ายหน้าให้อยู่กับท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ผู้เป็นญาติสนิทไปพลาถกอนส่วนเจ้าพระวอฯ เจ้าฝ่ายหน้า เจ้าคำผิง เจ้าพรหม เจ้ากำไคยอพยพรอบครัวและบ่าวไพร่เลยลงไปอาศัยอยู่กับพระเจ้าองค์หลวง (เจ้าชัยกุมาร) เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ แต่เป็นเวลาที่พระเจ้าองค์หลวงวิวาทกับเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) ผู้นอง หนีไปอยู่คอนมกแดง (ห้องที่อำเภอมือเมืองฯ จังหวัดอุบลฯ เดิมนี่ก่อนเมืองอุบลฯยังไม่ตั้ง) เจ้าพระวอกับพวกจึงได้พาก่ออาศัยครอบครัวอยู่เฝ้าพระเจ้าองค์หลวงที่คอนมกแดงไปก่อน

ส่วนหลวงราชโกชนัย ท้าวนาม ท้าวเชียง ก่อนที่เจ้าพระวอจะแยกไปนครจำปาศักดิ์ได้สั่งให้ไปกวาดต้อนเวาครอบครัวเมืองภูเขียว ภูเวียง บ้านผาขาว พรรณา ฯลฯ ไปด้วย เพื่อไว้เป็นกำลังต่อไป เมื่อหลวงราชโกชนัยกับพวกจึงกล่าวได้ไปกวาดต้อนครอบครัวหัวเมืองดังกล่าวแล้วขณะที่เดินทางผ่านมาถึงลำห้วยเสียวน้อย เสียวใหญ่ซึ่งเป็นทางรวมและต่อมาที่ตรงนี้เรียกว่า บ่อพันขัน เป็นเขตแดนเมืองร้อยเอ็ด หลวงราชโกชนัยจึงแยกไปตั้งครอบครัวอยู่แขวงเมืองกุยขัน (ต่อมาเขียนเป็นขุยขัน) บ้านดงลำควนใหญ่ซึ่งเวลานั้นพระไกรภักดิ์เป็นเจ้าเมืองกุยขันอยู่แล้ว ยังมีท้าวขมอีกคนหนึ่งเป็นบุตรพระภักดิ์ภูธรสงคราม (อุณ) บลัดเมืองกุยขัน ก่อนที่เมืองกุยขันยังไม่ตั้ง ซึ่งเป็นหัวหน้าครอบครัวอีกคณะหนึ่งแยกจากหลวงราชโกชนัยไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านพันหา บ้านเจียงฮี่-ต่อมาจึงได้ตั้งเมืองกุยขันขึ้นใหม่ใน

(1) ตาของผู้เขียน (พระอุบลการประชาธิบดี บุนนาค พรหมวงศานนท์) ไฉนที่กไว้ในสมุดข่อยของตำนานเมืองอุบลฯว่า เจ้านางอุสา มีบุตรธิดาทั้งสิ้น 8 คนคือ:- 1. นางใจ 2. ท้าวท้าว 3. นางจอมศรี (มีบุตรชื่อนางคำคือ) 4. ท้าวโน 5. ท้าวสอ (สีหานาม) 6. นางอุค (มีบุตรชื่อสีหาบุตร 7. นางลุน (มีบุตรชื่อนางสุวหรืออนุสา ต่อมาในรัชกาลที่ 3 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระประทุมเทวาภิบาลเจ้าเมืองหนองคายคนแรก อันเป็นคนสกุล ๗าหนองคายทุกวันนี้) และ 8. ท้าวลา

ภายหลัง ฝ่ายหัวหน้านั้น พาครอบครัวและชาวไพร่แม่ไปตั้งอยู่เมืองหง (เมืองทุ่ง) คือ เมืองสุวรรณภูมิหรืออำเภอสุวรรณภูมิ เดียวนี้

ปีที่เจ้าพระวอฯกับพวกอพยพครอบครัวไปอาศัยอยู่กับพระเจ้าองค์หลวงนครจำ- ปาศักดิ์นั้น ตรงกับปีมะโรง จัตวาศก จุลศักราช 1133 (พ.ศ. 2314) ซึ่งสมเด็จพระเจ้า- กรุงธนบุรีทรงกู้เอกราชของไทยจากพม่าใหม่ ๆ ก็เคยมีพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้าล้านช้าง รมยาวหลวงพระบาง และพระเจ้านครเวียงจันทน์ ขอให้เป็นเมืองมีพระราชไมตรีต่อกัน พระเจ้าสุริยวงศาหลวงพระบางทรงตอบรับเป็นไมตรีด้วยความยินดี แต่ไม่กล้าผลจากพม่า โดยเปิดเผย จึงจำต้องส่งไป ส่วนทางเวียงจันทน์พระเจ้าศิริบุญสารโคตมราช- สาส์น 4 ฉบับ) ภายหลังเลยจึงกลับไปฝึกฝ่ายทางพม่า

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงผูกไมตรีกับพระเจ้านครหลวงพระบาง และเวียงจันทน์นั้นน่าจะมีพระราชประสงค์เพื่อจะทรงแยกประเทศลาวเสียจากอำนาจพม่า ซึ่งถ้าสำเร็จตามพระประสงค์ก็เท่ากับเป็นการทอนกำลังพม่าลง และเพิ่มกำลังของไทยไม- ด้วยในคราวเดียวกัน แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขับไล่พม่าออกไปจากดินแดนแถบ- นี้แล้ว คือในปีวอก อัฐศก จุลศักราช 1138 (พ.ศ. 2319) พระเจ้านครหลวงพระบางได้- ส่งราชบรรณาการลงมายังกรุงธนบุรี ซึ่งแสดงว่าเป็นไมตรี หรือยอมรับความเกี่ยวพันอย่าง- ที่เคยมีมาก่อนแต่ก่อน ส่วนทางเวียงจันทน์ไม่ทำเช่นนั้น กล่าวคือพระเจ้าศิริบุญสารเห็นว่า- กองทัพพม่าเข้มแข็งเกรงขามไทยหลายครั้ง อ่างไรเสียทางไทยคงสู้พม่าไม่ได้ ความ- สัมพันธระหวางไทยกับเวียงจันทน์จึงขาดลง จนในที่สุดก็บาดหมางกันและทำสงครามกันขึ้น- ในปีพ.ศ. 2321 จนเวียงจันทน์ต้องสูญเสียเอกราช ทั้งนี้เพราะพระเจ้าศิริบุญสารดำเนิน- นโยบายการเมืองผิดพลาด ไม่ตกลงพระทัยแนนอนรวมกำลังกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี- เพื่อต่อต้านพม่าชาติศึก เหมือนกับสมัยพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชร่วมกับสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ- กรุงศรีอยุธยา พระเจ้าศิริบุญสารกลับไปฝึกฝ่ายเป็นพวกพม่าซึ่งเป็นศัตรูและกบฏกับลาว

(1) พระราชสาส์นนี้หากจะนำมาลงจะยืดยาว โปรดดูในหนังสือ "พระราชวิจารณ์ถึงกษัตริย์- ความทรงจำ พระราชปณิธานในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" และในหนังสือ- "วชิรญาณเล่ม 3 หน้า 42 ปีกุน นพศก จุลศักราช 1249" ฯลฯ

ในชั้นต้นตอนที่เจ้าพระวอฯกับพวกกลางมาอาศัยพระเจืองค์หลวงอยู่ที่คอนมดแดง นั้น พระเจืองค์หลวงจะไม่ยอมให้อยู่ด้วย เกรงจะเกิดศึกใหญ่หัวพันกันไปหลายทาง แต่ซัดไม่ได้ก็โดยที่เจ้าพระตา เจ้าพระวอฯก็เกี่ยวเป็นเชื้อสายสืบเนื่องกันมาแต่พระเจ้านครหลวง พระบางและเจ้าปางคำแต่เบื่องบรรพการที่ร้อนมาพึ่งเย็น อีกประการหนึ่งเวลานั้นพระเจืองค์หลวงกำลังวิวาทกับเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) ผู้นองมาพักอยู่คอนมดแดง จึงยอมให้เจ้าพระวอฯกับพวกอาศัยอยู่ในขอบเขตที่เมืองนครจำปาศักดิ์ หากแต่จะเกิดเรื่องรุนแรงขึ้นจะได้เอาไว้เป็นพรรคพวกด้วย ถ้านั้นเมื่อพระเจืองค์หลวงคืนดีกับเจ้าอุปราช (ธรรมเทโว) คืนไปครองเมืองนครจำปาศักดิ์ตามเดิมแล้ว จึงอนุญาตให้เจ้าพระวอฯกับพวกย้ายไปตั้งอยู่บ้านเวียงฆ้องกลอง (1) แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ในภายหลัง

ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทรงทราบ ว่า เจ้าพระวอฯกับพวกมาอาศัยอยู่ในเขตแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ยังไม่ละความพยายาม จึงแต่งให้อัครฮาด (हांทอง) ยกกำลังลงมาตีเจ้าพระวอฯกับพวก เมื่อจับได้แล้วให้สำเร็จโทษเสีย พระเจืองค์หลวง (นัยกุมาร) จึงให้พญา เชียงสาคุมทัพไปคานทานทัพเวียงจันทน์ที่หลวงคำเขตแดนเข้ามาโดยไม่กล่าวบอก และให้เจรงจนายทัษนายกองไว่กอน พร้อมด้วยมอบสุกอักษรที่พระเจ้านครจำปาศักดิ์มีไปถึงพระเจากรุงศรีสัตนาคนหุตเวียงจันทน์ ขอให้นายทัพจัดมาเร็วส่งไปยังเวียงจันทน์โดยด่วน ในสุกอักษรนั้นขอเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจากรุงเวียงจันทน์ ขอให้ยกโทษพระวอฯไว้สักครั้ง เพราะเป็นผู้มีความชอบมาแต่ก่อนแล้ว อีกประการหนึ่งเจ้าพระตาผู้พี่ได้สิ้นชีพไปแล้ว คงจะไม่กล้าแข็งต่อเวียงจันทน์อีก เมื่อพระเจ้าศิริบุญสารทรงทราบในสุกอักษรนั้นแล้ว ก็ทรงยกโทษให้เจ้าพระวอฯกับพวกตามที่พระเจ้านครจำปาศักดิ์ทรงขอไป แล้วให้เรียกทัพอัครฮาด (हांทอง) กลับเวียงจันทน์

---

(1) เจ้ายุติธรรมธร (หุขุ) เจ้าองค์ครองเมืองนครจำปาศักดิ์ได้กรุณาเล่าให้ผู้เขียนฟัง เมื่อคราวไปเยี่ยมท่านที่นครจำปาศักดิ์ พ.ศ. 2467 ว่า บ้านคูบ้านแกหรือเวียงฆ้องกลองนี้ตั้งอยู่ริมทางหลวงสาย 16 (หินดาด-ช่องเม็ก) แล้วต่อไปยังเมืองเก่า (ตรงข้ามปากเป) ริมทวยพริ้งในเขตเมืองโพนทอง แขวงจำปาศักดิ์ปัจจุบัน และห่างจากเมืองโพนทองราว 4 กม.

ฝ่ายเจ้าอุปราษ (ธรรมเทโว) เมื่อนครจำปาตัดก็ได้ตั้งสัญญากรรมแต่ปี
ศักราช 1130 มีบุตรธิดารวม 5 คนคือ เจ้าโอ⁽¹⁾ เจ้าอินทร์ เจ้าธรรมกติกา เจ้าคำสุก
และเจ้านางตวย (หรือตวย)

ศักราชได้ 1133 ปีเดาะ ตรีศก (พ.ศ. 2314) พระเจ้าองค์หลวงทรงดำริ
จะสร้างเมืองใหม่ทางจากเมืองเก่าไปทางทิศใต้ประมาณ 200 เส้น เจ้าพระวอฯรู้สึก
กตัญญูในพระเจ้านครจำปาตัดที่ให้ที่อยู่อาศัยที่ร้อนมาพึ่งเย็นเป็นสุขสบาย จึงรับอาสาจะ
สร้างกำแพงเมืองถวาย ฝ่ายพระโทธิสาราชกับพระศรีอิศร์ยาด เมืองโขงก็รับอาสาจะสร้าง
หอคำถวาย ครั้นสร้างเสร็จแล้วในปีต่อมาพระเจ้าองค์หลวงก็ยกไปตั้งอยู่เมืองใหม่คือที่
เรียกว่า "เมืองปาตักดีหินรอด"⁽²⁾

อยู่มานานหนึ่ง ขณะที่พระเจ้าองค์หลวงเสด็จออกวาราชการพร้อมด้วยแสนหา
วพญาทั้งปวง ณ หอราชสิงห์หาญ⁽³⁾ เจ้าพระวอฯได้ทูลถามขึ้นว่า "การที่ตนสร้างกำแพง
เมืองถวายกับผู้ที่สร้างหอคำถวายนั้น สิ่งใดจะประเสริฐกว่ากัน"

พระเจ้าองค์หลวงตรัสว่า "กำแพงนั้นก็อยู่เป็นที่ป้องกันอริราชศัตรูหมู่มาร
แต่หอคำนั้นยังประเสริฐกว่าสักหน่อย ด้วยได้นั่งนอนคืนหลับเป็นที่สบาย"

เจ้าพระยาราชภักดีได้ฟังพระเจ้าองค์หลวงตรัสดังนั้นก็เสียใจ เกิดความ
อภัยแก่เหล่าแสนหาวพญา แลวก้อพยพครอครบ่าวไพร่ไปตั้งอยู่ตอมตแดงตามเดิม แต่งให้

(1) "โอ" ภาษาอีสานแปลว่า "ใหญ่" เช่นลูกโหวด หรือลูกบั้งไฟ ถ้าลูกใหญ่เขาเรียก
"ลูกโอ" ผู้ที่ตั้งชื่อคงมีความหมายดังกล่าวนี้ เพราะเจ้าโอเป็นบุตรคนหัวปีหรือบุตรคนโต
ในหนังสืออื่นเรียก "เจ้าโอ" จึงไม่มีความหมาย นอกจากหมายถึงโอดักน้ำ (หรือขันตักน้ำ)
ชาวนครจำปาตัดก็เรียกกันว่า "เจ้าโอ" ห้างนั้น

(2) ส่วนที่ตั้งเมืองนครจำปาตัดเดี๋ยวนี้ คืออยู่ระหว่างโพนบกกับวัดละคร

(3) หอราชสิงห์หาญเป็นที่ว่าการหรือโสงการ ส่วนหอคำนั้นเป็นที่ประทับหรือที่บรรทม

ผู้ไว้วางใจคุมเครื่องราชบรรณาการไปยังเมืองนครราชสีมาบอกขอสมัครขึ้นอยู่ในความปกครอง
ของกรุงธนบุรีสืบไป และขอให้ยกทัพไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ด้วย ดังนั้นอาณาบริเวณที่ไกล
เคียงคอนมดแดงที่เคยเป็นเขตแดนของนครจำปาศักดิ์มาก่อน (หรือนัยหนึ่งเขตจังหวัด
อุบลราชธานีปัจจุบัน) ก็เข้าไปรวมอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามโดยปริยาย

เมื่อได้พิจารณาในตำนานนี้แล้ว เจ้าพระวอฯออกจะเป็นคนใจน้อยอยู่สักหน่อย
แทนที่เจ้าพระวอฯกับพวกจะตั้งช่องสุ่มกำลังเพื่อทำศึกกับเวียงจันทน์สืบไป ยังมีเรื่องกับ
นครจำปาศักดิ์อีกด้วยอันเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่เมืองนครจำปาศักดิ์จะตกมาเป็นประเทศ
ราชสยามในรัชสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะมีศึกใหญ่ทั่วหน้าไปจนถึงกรุงศรี-
สัตนาคนหุต เวียงจันทน์ ดังจะกล่าวต่อไปนี้

บทที่ 3

ศึกระหว่างกรุงธนบุรี กับ กรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์)

ในจุลศักราช 1139 (พ.ศ. 2320) ข้างฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารทรงทราบ
 เรื่องว่า เจ้าพระวราชภักดีเกิดขัดใจวิวาทกับเจ้านครจำปาศักดิ์แล้วอพยพสมัครพรรค
 พวกมาตั้งอยู่ที่ดอนมดแดง หากขึ้นปล่อยไว้จะเป็นภัยต่อราชบัลลังก์ จึงแต่งให้พญาสุโธ (1)
 ยกทัพมาตีเจ้าพระวอฯและเมืองจันทน์ได้ก็ให้สำเร็จโทษเสีย ข้างฝ่ายเจ้าพระวอฯขาดกำลัง
 ศึก โดยพวกที่แตกศึกหนองบัวลุมภูตรึงเจ้าพระตาเสียชีวิตในที่รบ ต่างก็ได้แยกย้ายกัน
 ไปตั้งภูมิลำเนาในที่เหมาะสมควรในการที่จะประกอบอาชีพ ซึ่งปรากฏภายหลังว่าหมู่บ้าน
 ตำบลที่พรรคพวกเจ้าพระตา เจ้าพระวอฯได้ยกไปตั้งอยู่นี้ ภายหลังได้ขอตั้งขึ้นเป็นเมือง
 คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองศรีสะเกษ เมืองยโสธร เมืองพรหม เมืองกาฬสินธุ์ ฯลฯ
 เป็นต้น เจ้าพระวอฯได้รักษาพรรคพวกเท่าที่มีอยู่ว่า หากขึ้นอยู่ที่ต่อไปเห็นจะคาน-
 ทานกำลังศึกครั้งนี้ไม่ได้ เพราะกำลังพลของเราได้กระจายรวบรวมกันไม่ทัน จึงพร้อม
 กันอพยพครอบครัวหนีกลับไปตั้งอยู่คายนานุกุมาตามเดิม และขอกำลังเจ้าชัยคุนวาร
 นครจำปาศักดิ์มาช่วย แต่คราวนี้เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่เล่นด้วย พญาสุโธยกกำลังตามจับ
 เจ้าพระวอฯได้ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบ ริมแม่น้ำโขง (เหนือเมืองเก่าตรงข้ามปากเข
 ขึ้นมาเล็กน้อย) เจ้าพระวอฯต่อสู้จนสิ้นชีวิต ต่อมาพระเจ้าองค์หลวงจึงมาขอเจดีย์
 ครอบม้วย ณ ที่พระวอฯถึงแก่อสัญกรรมนี้ (2)

(1) ชื่อตำแหน่ง (ไม่ใช่ชื่อตัว) เทียบแผนที่ฝ่ายทหารสูงสุด

(2) ที่ตำบลซึ่งเจ้าพระวอฯถึงแก่อสัญกรรมนี้ ภายหลังฝ่ายเจ้าหนานบุตรเจ้าพระตาซึ่งเป็นพี่ชาย
 เจ้าพระวอฯในรัชกาลที่ 1 กรุงเทพฯโปรดเกล้าฯตั้งให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ จึงได้มา
 สร้างเจดีย์สรวมไว้ เรียกว่าธาตุพระวอฯอยู่ที่บ้านสักเมืองสมอเลียบเหนือเมืองเก่าคนแก
 มาจนทุกวันนี้

การมรดกกรรมของเจ้าพระวอ^๕เอง เป็นต้นเหตุอันสำคัญยิ่งที่กลายเป็นเรื่อง การเมืองใหญ่โตขึ้นระหว่างกรุงธนบุรี กับ กรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) คือ เจ้ากำ เจ้าคำผาง เจ้าพรหม (หรือท้าวทิตพรหมก็เรียก) และเจ้าหนาโตใหญ่ไว้วางใจ แต่งให้เพียงแก้วท้าวข้าง เพี้ยขันอาสาพรหมโลก ถือใบบอกเป็นการลับไปยังเจ้าเมือง นครราชสีมา แจ้งเหตุการณ์ที่ทัพเวียงจันทน์มาตีพระเจ้าวอจนสิ้นชีพในที่รบชอกกองทัพ กรุงธนบุรีไปช่วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบเรื่องพิโรธทรงชักเคืองว่า พระเจ้า ศิริบุญสารทูลหมิ่นมาทำร้ายชายขอบเขตสัสมา คือเวลานั้นทางกรุงธนบุรีเพิ่งกู้เอกราชจากพม่า ใหม่ ๆ ต้องการขยายอำนาจอยู่แล้ว จึงพอเหมาะแก่กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

ครั้นเมื่อพ.ศ. 2321 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกฯ เป็นแม่ทัพใหญ่กับเจ้าพระยาสุรสีห์^๖ผู้อง ชกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ ให้แตก สมเด็จพระยามหาฯให้เจ้าพระยาสุรสีห์แยกทัพลงไป ณ กรุงกัมพูชาให้เกณฑ์พล เมืองเขมร 10,000 คนต่อเรือรบเรือไล่ให้จงมากแล้วไปบรรจบทัพใหญ่พร้อมกัน ณ เมืองเวียงจันทน์ ส่วนสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกไปชุมนุมพล ณ เมืองนครราชสีมา แล้วยกกองทัพยกผ่านไปเมืองภูเขียว พร้อมด้วยตีหัวเมืองรายทางที่ขึ้นกับเวียงจันทน์โดย เจ้าเมืองเหล่านั้นไม่อาจจะขัดขืนได้ ขอมสวามีภักดีโดยดีเข้ากับกองทัพไทยสิ้น

ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ฯครั้นต่อเรือรบเรือไล่เสร็จแล้ว ก็เกณฑ์กำลังเมืองเขมร ยกขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง ครั้นมาถึงแก่งหลี่ผี (ชาวบ้านเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า คอน) ซึ่งเป็น แก่งใหญ่ขวางลำแม่น้ำโขง จึงมีบัญชาให้นายเชียงแตง นายบ้านทางโค เป็นแม่กองขุด คลอง⁽¹⁾ อ้อมเขาหลี่ผี เพื่อให้ทัพเรือขึ้นไปตามคลองได้สะดวกต่อมาในรัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ)โปรดฯให้ยกบ้านทางโคเป็นเมืองเชียงแตง และโปรดฯตั้งนายเชียงแตง เป็นพระอุดมเดช เจ้าเมืองเชียงแตงคนแรก ในปัจจุบันเขมรเรียก "สตึงแตง"

(1) คลองนี้ต่อมาชาวบ้านเรียก "ฮู" เมื่อฝรั่งเศสเข้ามาปกครองลาวจึงใช้คลองนี้ยาวไม่ น้อยกว่า 5 กม. เป็นที่ล่องซุงจากลาวไปยังกัมพูชาและไซ่งอน

เมื่อชุดคลองเสร็จแล้ว ก็ยกทัพเรือขึ้นมาตามคลองที่ขุดขึ้นที่หัวเมืองรายทาง
ขึ้นมาคือ เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองนครพนม (ท่าแขกเกา) เมืองมุกดาหาร เข้าสมทบ
กับกองทัพบกสมเด็จพระยามหากษัตริย์ มุ่งเข้าตีนครเวียงจันทน์

ฝ่ายพญาสุโฆเมทัฬหีเวียงจันทน์ ทราบข่าวกองทัพกรุงยกมาก็ไม่คิดสู้ถอยจาก
นครจำปาศักดิ์ไปเวียงจันทน์เพื่อเตรียมศึกใหญ่คอยรับกองทัพกรุงต่อไป ส่วนพระเจ้า-
องค์หลวงเจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์ก็ไม่คิดสู้เช่นกันจึงอพยพครอบครัวชาวไพร่ลงเรือหนี
ไปอยู่เกาะชัย กองทัพไทยตามไปจับเจ้านครจำปาศักดิ์ได้ จึงพันนาการด้วยซีกทองคำ
นำลงไปยังกรุงธนบุรี

เจ้านครจำปาศักดิ์โคกราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสาเหตุที่เกิดขึ้นกับ
เจ้าพระวอฯ ตั้งแต่แรกจนพระเจ้าศิริบุญสารไทพญาสุโฆเมทัฬหีตามจับเจ้าพระวอฯแล้วมา
เสียนั้นว่า

ขึ้นต้นพระเจ้าองค์หลวงได้ทักท้วงห้ามปรามเจ้าพระวอฯที่จะมาขออาศัยอยู่
ด้วยว่า เหมือนจะเอาวานมาใส่เรือเอาเสื่อมาใส่บ้านเกรงศึกใหญ่จะเกิดขึ้น และก็เกิด
จริง ๆ แต่เห็นว่าเจ้าพระวอฯกับพวกหนึ่งร้อนมาหึ่งเย็นยัดไม่ได้ ก็ให้อยู่ในเขตแขวงนคร
จำปาศักดิ์ ครั้นพระเจ้าศิริบุญสารส่งกองทัพตามมาจับเจ้าพระวอฯครั้งแรก ก็ให้พญาเยื้อง-
สาคุมทัพไปตันทานไว พร้อมกับมีศุภอักษรถึงพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ ขอโทษเจ้าพระ-
วอฯไว่ก่อน เพราะมีความชอบมาแต่หนหลัง คือได้ช่วยเหลือพระเจ้าศิริบุญสารกับอนุชา
ได้เป็นถึงพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทั้งนี้เจ้านครจำปาศักดิ์มิได้เป็นใจสมรู้รวมคิดกับเวียงจันทน์
ต่อสู้กองทัพกรุงธนบุรีแต่ประการใด

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพิจารณาพร้อมด้วยมุขมนตรีอำมาตย์ผู้ใหญ่
ได้ความเป็นสัตย์ตามที่เจ้านครจำปาศักดิ์กราบทูล จึงโปรดฯไม่ทรงเอาโทษให้พระเจ้า-
องค์หลวงกลับคืนไปครองนครจำปาศักดิ์ตามเดิม มีฐานะเป็นประเทศราชประเทศสยาม
พระเจ้านครจำปาศักดิ์ยอมถวายต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการตามประเพณีเมือง
ขึ้นแต่นั้นมา

ทางฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารได้จัดกองทัพยกมาต่อสู้ทั้งทางน้ำและทางบกหลาย
จุดในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 2 ตอนหนึ่งปรากฏข้อความว่าดังนี้:-

"ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์เข้าไปตั้งอยู่เมืองหนองคาย (1) ให้ตัดศีรษะลาวชาว
เมืองเป็นอันมาก เอาศีรษะใส่เรือแล้วให้หมู่หญิงลาวพายเรือขึ้นไปร้องขายศีรษะลาวหน้า
เมืองพะโค ชาวเมืองเห็นก็มีใจหดหู่ยุคลงทัพไทยก็เข้าตีเมืองพะโคและเวียงคุกได้ทั้ง
สองเมือง" สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกจึงให้ยกกองทัพใหญ่ไปตีเมืองพรานพร้าว
ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกถึงหน้าเมืองล้านช้าง ชาวเมืองออกตอรับเป็นสามารบ ทหารไทยขึ้น
ปืนป้อมเข้าเมืองโตฆาพวกลาวล้มตายลงเป็นอันมาก และให้ทัพเรือรับกองทัพทั้งปวงข้าม
ไปฝั่งตะวันออกพร้อมกัน เข้าตั้งมั่นล้อมเมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าศิริบุญสารก็เกณฑ์ไพร่พล
ทหารขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินรอบเมืองป้องกันเป็นสามารบแล้ว ให้เจ้านันทเสน
ราชบุตรมหาอุปราชขึ้นขี่ช้างหลายคำสูง 6 คอก 3 นิ้ว คุมทหารลาวออกจากเมืองต่อสู้
กองทัพไทย ซึ่งตั้งค่ายล้อมอยู่คานข้างท้ายเมืองนั้น ทหารไทยยกออกตีทัพเจ้านันทเสนแตก
พ่ายกลับเข้าเมืองทุกครั้ง ทั้งสองฝ่ายล้มตายเป็นอันมาก รบกันอยู่ถึง 4 เดือนเศษ (แต่
น่าจะตีได้เร็วกว่านั้น) พระเจ้าศิริบุญสารเห็นเหลือกำลังจะต่อต้านทัพไทยไม่ได้ก็ละทิ้ง
เมือง พาเจ้าอินทร์ เจ้าพรหม ราชบุตรและข้าหลวงคนสนิทลอบลงเรือหนีไปเมืองคำเกิด
อันเป็นเมืองขึ้นล้านช้างกองทัพไทยเข้าเมืองเวียงจันทน์ได้ จับเจ้านันทเสนมหาอุปราช
พร้อมด้วยเจ้าราชบุตร ราชวงศ์บางสนมก้านลู่ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง กับทั้งรับสมบัติเครื่อง
ศาสตราวุธปืนใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมากให้กวาดต้อนเข้ามาไว้ในเมืองพรานพร้าวพักตะวันตก
แม่น้ำโขงพร้อมด้วยครอบครัวลาวชาวเมืองทั้งหมด แล้วให้ญี่เชิญพระพุทธรูปกุมารแก้ว-
มรกต กับ พระบาง ซึ่งสถิตอยู่ในพระวิหารของพระเจ้าล้านช้างเวียงจันทน์นั้น อาราธนา
ลงเรือข้ามท่ามาประดิษฐานไว้ที่เมืองพรานพร้าวอารามหนึ่ง แล้วแต่งให้ขุนนางไทย
ลาวไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองลาวทั้งปวงที่ยังกระด้างกระเดื่องอยู่ขึ้น โดยกองทัพเมืองหลวง

---

(1) เวลานั้นเมืองหนองคายยังไม่ตั้ง เพิ่งมาตั้งขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 3

พระบางให้ไปตีเมืองทันต์ เมืองมอยโก้ทั้ง 2 เมือง ซึ่งเมืองทั้งสองนี้เป็นเมืองไทยช่งคำ (ไทยกางเกงคำ) ตั้งอยู่ชายแดนพระราชอาณาเขตสยามตอนเหนือ ต่อกับเขตแดนเวียตนาม เนื้อเวลานั้นไทหมกลัน แล้วไหอพยพครอบครัวไทยช่งคำลงมากรุงธนบุรีในเดือนยี่ พ.ศ. 2322 ให้ไปอยู่เมืองเพชรบุรีบาง สุพรรณบุรี และราชบุรีบ้างสืบเชื้อสายเป็นไทยสยาม มาจนทุกวันนี้ คำที่เรียกกันแต่เดิมว่า "ไทยช่งคำ" นั้น เลยมาเพี้ยนเป็นพวกโข่งหรือที่ เรียกว่า ลาวโข่ง ดิตปากมาจนทุกวันนี้ ส่วนพวกไทยเวียงให้ไปอยู่ทางสระบุรีบ้าง ลพบุรี แถวบ้านหมี่สามแฉง และทางอำเภอตะพานหินและจันทบุรีบ้าง ฯลฯ

ทางฝ่ายพระเจ้าสุริยวงศา หลวงพระบาง ซึ่งเป็นอริกับพระเจ้าศิริบุญสาร มาก่อนนี้ เมื่อทราบวาทกกองทัพไทยยกมาทั้งทางน้ำและทางบก มีกำลังมหาศาลกล้าแข็ง สามารถจะต่อต้านพม่าได้ ก็เอาพระทัยออกจากพม่าแล้วแต่งทูตลงมาหาสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก พร้อมด้วยแดงไพรพล 3,000 ลงมาช่วยตีเป็นศึกกระหนาบทางด้านเหนือ เวียงจันทน์อีกด้านหนึ่งด้วย และขอเอากรุงธนบุรีเป็นที่พึ่งสืบไป ตั้งแต่นั้นมาแคว้นเวียงจันทน์ก็ตกมาเป็นราชอาณาจักรสยาม แต่ยังมีใจจัดตั้งเป็นประเทศราช เป็นแต่ให้พญาสุโข (แม่ทัพฝ่ายทหารสูงสุด) อนุรักษ์าราชการเมืองเวียงจันทน์และหัวเมืองอื่น ๆ เป็นอิสระ แยกกันอย่างหัวเมืองขึ้นขึ้นออกไปกลางก่อน

เมื่อเสร็จศึกเวียงจันทน์แล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคำรัสให้หมื่นทองตรา เรียกกองทัพกลับพระนคร กองทัพไทยได้กวาดต้อนเอาชาวเมืองเวียงจันทน์กับขัตติยวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ศาตราวุธช้างมาเป็นอันมากพร้อมด้วยอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบาง ไปยังกรุงธนบุรีด้วย ถึงเมืองสระบุรีในเดือนยี่⁽¹⁾ ปีกุน เอกศก จุลศักราช 1141 (พ.ศ. 2322)

ฝ่ายพระเจ้าศิริบุญสารที่หนีลี้ไปอาศัยอยู่เมืองคำเกิดแล้วหลบภัยเข้าไปอยู่ในแดนญวนนั้น เมื่อกองทัพไทยกลับไปแล้ว ทราบข่าวว่าพระมหากษัตริย์ไทยไม่ได้ทำร้าย

---

(1) หนังสือเล่มอื่นว่า "เดือนสี่"

พระราชบุตรและพระราชธิดาที่จับไป กลับทรงชบเลี้ยงเป็นอย่างดี ครั้นเมื่อถึงเดือนอายุ
จุลศักราช 1142 (พ.ศ. 2323) จึงกลับมายังนครเวียงจันทน์ขอเป็นประเทศราชขึ้นแก่
กรุงสยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทานอนุญาตไม่ทรงถือโทษ พระเจ้าศิริบุญสารครอง
เวียงจันทน์มาอีกได้ปีเศษก็สิ้นพระชนม์ในพ.ศ. 2324

พระเจ้าศิริบุญสารมีราชโอรส 4 องค์คือ เจ้านันทเสน เจ้าอินทรวงศ์
เจ้าอนุวงศ์ และเจ้าพรหมวงศ์ มีราชธิดาคือ พระนางแก้วยอดฟ้า (เจ้านางเวียงจันทน์)
ส่วนเจ้านันทเสน เจ้าอินทรวงศ์ เจ้าอนุวงศ์ และพระนางแก้วยอดฟ้าถูกเชิญตัวลงไปยังกรุง
ธนบุรีด้วย พระมหาภักตร์วิทย์ไทยทรงชบเลี้ยงเป็นอย่างดี(1)

พงศาวดารตอนตั้งเจ้านันทเสนกลับไปครองนครเวียงจันทน์ออกจะสับสนขัด
แย้งกันอยู่บ้าง ดังจะเห็นว่าเรื่องจดหมายเหตุทรงตั้งพระเจ้านันทเสนกลับไปครองนครเวียง-
จันทน์เมื่อปีชวด พ.ศ. 2325 (2) แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคัดค้าน
ว่าพระเจ้านันทเสนนั้น ด้รับตั้งในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ใช่ในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ เพราะมีสำเนาพระสุพรรณบัฏที่ห้องอาลักษณ์ปรากฏอยู่ว่า สมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีทรงตั้งพระเจ้านันทเสนเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนอายุขึ้น 14 ค่ำ พ.ศ. 2324 ก่อน
เปลี่ยนแผ่นดินเป็นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เพียง 3 เดือน แล้วทรงชี้แจงเพิ่มเติมว่า ข้อที่

---

(1) ความละเอียดในคราวที่สมเด็จพระยามหาภักตร์วิทย์ก็ยกทัพไปตีเวียงจันทน์คราวใด
พระแก้วมรกตมานี้ นอกจากพระราชบุตรพระธิดาของพระเจ้าศิริบุญสารดังกล่าวแล้ว ยังมี
คนสำคัญๆ อีกมากซึ่งทานเหล่านี้ต่อมาอันเป็นต้นสกุล มาลากุล ณ กรุงเทพฯ จันทนากร สิทธิ-
สารบุตร พรหมโฆบล และหม่อมมานนท์ ฯลฯ โปรดดูในตำนาน "เจ้าคุณเลื่อน" (หม่อมแวน)
ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐาสารีพระราชธิดาเจ้าจอมมารดาดวงคำใน
รัชกาลที่ 4 พระชนิษฐาเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) เจ้าเมืองอุบลฯคนสุดท้าย
พระนิพนธ์อธิบายไว้เมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2467 ประกอบเป็นเรื่องที่นารู้เกี่ยวกับ
เรื่องนี้ได้

(2) ดูพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 3 หน้า 173

(ผู้เรียบเรียงพงศาวดาร) หลงไปว่าตั้งในรัชกาลที่ 1 กรุงเทพมหานคร เพราะพระเจ้าแผ่นดินได้รับตั้งแล้วคงยังไม่ได้ออกไป ครั้นเมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่แล้วสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงพระราชทานพระบางให้พระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่กลับไปยังนครเวียงจันทน์⁽¹⁾

ตามข้อความที่กล่าวมานี้เป็นอันได้หลักฐานแน่นอนเพียงพอว่า พระเจ้าแผ่นดินได้รับตั้งในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อพระเจ้าแผ่นดินได้รับตั้งเสร็จแล้วก็เสด็จขึ้นไปครองเวียงจันทน์ที่เดียว หรือว่ายังประทับอยู่ ณ กรุงธนบุรีก่อน ยี่สิบปีได้ความในหนังสือตำนานพระแก้วมรกต⁽²⁾ กล่าวว่า:-

"เมื่อจุลศักราช 1144 ปีชลา จัตวาศก (พ.ศ. 2325) เป็นปีที่ 1 ในรัชกาลที่ 1 กรุงเทพมหานคร พระเจ้าเวียงจันทน์ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นแก่กรุงเทพฯ ในรัชกาลปฐมนี้ พระเจ้าเวียงจันทน์ลงมาถวายดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เมื่อจะกลับนั้นได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระพุทธรูปยืนคือ พระบางไปด้วย โดยกราบทูลพระกรุณาว่า พระแก้วมรกตกับพระบางประทับอยู่รวมกันไม่ได้ จะทำให้บ้านเมืองแห่งนี้อศุขยาก จึงโปรดฯ ให้ประทานคืนไป

นี้ ก็เข้าใจว่าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นไปครองนครเวียงจันทน์ก่อนแล้ว ครั้นถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์จึงลงมาเฝ้าทูลละอองฯ ถวายดอกไม้ทองเงินตามพระราชประเพณีเปลี่ยนแผ่นดินใหม่

ยังมีหลักฐานอีก เรื่องหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นแน่ชัดที่เดียวว่า ขณะที่กรุงธนบุรีมีการเปลี่ยนแปลงพระราชวงศ์ใหม่นั้น พระเจ้าแผ่นดินกำลังประทับอยู่ที่นครเวียงจันทน์ ครั้นการเปลี่ยนแปลงสำเร็จแล้ว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดฯ ให้มีสุภอักษรไปยังพระเจ้าแผ่นดินเพื่อให้ลงมาเฝ้าทูลละอองฯ สุภอักษรนี้ขึ้นไปถึงนครเวียงจันทน์เมื่อเดือน 8

---

(1) ดูพระราชวิจารณ์ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 หน้า 183

(2) ฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2478 โรงพิมพ์จักรวัฒนา หน้า 50

ขึ้น 13 ค่ำ จุลศักราช 1144 (พ.ศ. 2325) พระเจ้านันทเสนผู้ยกทัพส่งมาให้ทราบทูล
พระกรรณาว่า จะลงมาเฝ้าพระยุกงคบาทในราวเดือน 12 ศกเดียวกันนั้น

ในจุลศักราช 1149 (พ.ศ. 2330) ญวนได้ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงขวาง
เจ้าเมืองเชียงขวางสู้ไม่ไหวยอมอ่อนน้อมส่งส่วยญวน เป็นส่วยองค์เทียนลือ (1) กำลังปราบ
กบฏไตเซอน พระเจ้านันทเสนยกกองทัพไปตีเมืองเชียงขวางเพื่อจะเอาเมืองเชียงขวาง
กลับคืนมาเป็นราชอาณาจักรไทยอย่างเดิม เวลานั้นเจ้าชมภูเป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง
เมื่อขับไลญวนออกไปแล้วจึงนำเอาเจ้าเมืองเชียงขวางมาเมืองเวียงจันทน์ องค์ไตเซอน
ให้กองทัพญวน 30,000 คนและชาวเมืองเชียงขวาง 3,000 คนยกลงมาตีนครเวียง-
จันทน์ อีกในปีถัดกันมา เจ้านันทเสนเห็นว่า เป็นศึกใหญ่ จึงยอมปรองดอง ส่งเจ้าชมภูกลับ
ไปเมืองเชียงขวางตามเดิม แต่ต้องส่งส่วยให้ลาวกับแควเช่นเดียวกัน

ในศกเดียวกันนี้พระเจ้าสุริยวงศ์ไพราลัย ท้าวพญาเมืองหลวงพระบางได้
ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเจ้าอนุรุฑ โอรสองค์ที่ 2 ของพระเจ้าอินทร์ไสมครอง
นครหลวงพระบาง ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตามที่ขออนั้น ดังปรากฏจดหมายเหตุทรงตั้ง
เจ้าประเทศราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่อไปนี้ :-

"สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ผ่านภิภพกรุงรัตนโกสินทร์อันอยู่ธำ ทรงพระ-
มหากรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่าให้เจ้าอุปราชขึ้นเมืองครองเขตต์สี่มามาม
พระเจ้ารามชาวขัตติยราชสุริยวงศ์ เป็นพระเจ้านครหลวงพระบางราชธานี
ศรีสัตนาคนหุตรัตนบุรี ปาจิณทศฝายตะวันออกพระนครศรีอยู่ธำ เสกไป
ณ วันศุกร์ เดือน 3 ขึ้น 11 ค่ำ (จุลศักราช 1153) ปีกุน ตรีศก (พ.ศ.
2334) (2) และโปรดฯ ให้เจ้านาถ อนุชาเจ้าอนุรุฑตั้งกันมาเป็นเจ้าอุปราช
ให้เจ้ามังฆาตุราช (3) โอรสเป็นเจาราชวงศ์"

(1) ไทยเรียกองค์เทียนลือ

(2) ฎีกาในศิลาจารึกปีที่ 1 เล่ม 4 พ.ศ. 2480 หน้า 83

(3) ลาวเรียก เจ้ามณฑลราช

บทที่ 4

การก่อสร้างภาพของเจ้านวงศ์

ครั้นต่อมาไต่หนึ่งปี มีผู้ยงทางไทยว่าหลวงพระบางหันเหไปเอาใจฝักฝ่าย
 ทอพมา เจ้านันทเสนจึงยกทัพจากเวียงจันทน์ขึ้นมาคุมตัวพระเจ้าอนุรุทธ เจ้าภาคและเจ้า-
 มังธาทูราช ส่งไปกักตัวยังกรุงเทพฯ จนถึงพ.ศ. 2339 ทรงพิจารณาแล้วไม่มีมูลความจริง
 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอนุรุทธได้กลับไปครองนครหลวงพระบางและโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าอภัย
 บุตรเจ้าอุปราช (นาค) มีตำแหน่งเรียกว่า เจ้าหอหน้า อีกตำแหน่งหนึ่ง พระเจ้าอนุรุทธมี
 ราชโอรส 6 องค์คือ :- เจ้ามังธาทูราช เจ้าสุทธิราช เจ้าอภัย เจ้าอนุแก้ว และ
 เจ้าช่าง มีราชธิดาคือ เจ้านางบุษยามา เจ้านางคำพลา และเจ้านางไวยกา

พระเจ้าอนุรุทธมีพระชนม์ช้านามมาได้ 82 ปี พิราลัยเมื่อปีชวศ อัฐศก จุล-
 ศักราช 1178 (พ.ศ. 2359) และเจ้าอุปราช⁽¹⁾ (นาค) ก็ตั้งชัยในเวลาไล่ ๆ กัน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้ามังธาทูราช เป็นพระเจา-
 นครหลวงพระบางสืบสันตติวงศ์แทน ตั้งให้เจ้าสุทธิราช อนุรัตต์กลับมาเป็นเจ้าอุปราชและ
 ตั้งเจ้าอภัยเป็นเจ้าราชวงศ์ อยู่มาไม่นานเจ้าสุทธิราชมีเรื่องปีติบังครอบกรัวเวียงจันทน์
 จึงถูกเรียกตัวมาสอบสวนที่กรุงเทพฯ และสิ้นชีพอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้นเอง จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้
 เจ้าอภัย เป็นเจ้าอุปราชแทน ให้เจ้าสุขเสริมโอรสพระเจ้ามังธาทูราชเป็นเจ้าราชวงศ์
 และตั้งเจ้าจันทราช อนุชาเจ้าสุขเสริมถัดกลับมาเป็นเจ้าราชบุตร

ในปีวอก ฉศก จุลศักราช 1186 (พ.ศ. 2367) พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัยสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ต่อมา พระเจ้า
 มังธาทูราชคุมดอกไม้ทองเงิน เสร็จเรื่องสักการะพระบรมศพหลวงมากรุงเทพฯ ด้วยพระองค์เอง
 และขอพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตอุปสมบทเพื่ออุทิศพระราชกุศลถวายแด่พระบาท-
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันที่ใดทรงอุปถัมภ์ให้โคกกลับไป

---

(1) เจ้าอุปราช (นาค) มีบุตร 7 องค์คือ :- เจ้าอภัย เจ้าสุทธิ เจ้าอินทร์ เจ้าพรหม
 เจ้ามัง เจ้าลาน และเจ้าศรีสฤษดิ์

ครองบ้านเมืองตั้งกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้ามังงัษัตราธิราชเป็นนาครหลวงอุปสมบทในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วโปรดฯ ให้ไปจำพรรษาอยู่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ครั้นเมื่อทรงลาสิกขาบหยั่งได้ทรงฝึกหัดงานราชการอยู่ในกรุงเทพฯ อีก 1 ปี จนจุลศักราช 1188 (พ.ศ. 2369) จึงได้กราบถวายบังคมลากลับไปครองนครหลวงพระบางตามเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเครื่องกุฎภัณฑ์แก่พระเจ้ามังงัษัตราธิราชอย่างกษัตริย์แท้ พระเจ้ามังงัษัตราธิราชได้ทรงให้เจ้าโพธิ์เนื้อทอง และเจ้าอุณคำ พระราชโอรสสองพี่น้องอยู่ฝึกหัดราชการในกรุงเทพฯ

พระเจ้านครหลวงพระบางพระองค์นี้ ทรงมีความสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์ไทยในพระบรมมหาราชวงศ์จักรี เป็นอันมากตลอดจนสิ้นรัชกาลของพระองค์ ทรงมีพระราชโอรส 9 องค์คือ :- เจ้าสุขเสริม เจ้าจันทราช เจ้าโพธิ์เนื้อทอง เจ้าอุณคำ เจ้าบุญคง เจ้าบัวระหัน เจ้าสุทธิสาร เจ้าโพธิ์สาร และเจ้าสุพรรณ และมีพระราชธิดา 6 องค์คือ :- เจ้านางชอจดคำ เจ้านางสิมมา เจ้านางทองทิพย์ เจ้านางคำเนิ้ง เจ้านางสิมพี และเจ้านางทองสุก

ทางฝ่ายนครเวียงจันทน์นั้น เป็นรัชสมัยพระเจ้าอินทเสนา เจ้าอินทวงศ์ เป็นเจ้าอุปราช เวลานั้นเจ้าอนุวงศ์ กับ เจ้าพรหมวงศ์ ยังอยู่ในพระนคร ซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยพระราชทานบ้านหลวงบริเวณักคาวตึงษ์ เป็นที่อยู่อาศัยสืบมา

ทางเมืองพวนซึ่งเคยขึ้นแก่เวียงจันทน์มาก่อน ได้ถูกพวกญวนเข้ามารุกรานจนถึงเมืองพวน (เชียงขวาง) ต้องส่งบรรณาการให้แก่ญวนอยู่คราวหนึ่ง พระเจ้านันทเสนจึงแต่งทัพยกไปตีหัวเมืองพวนเมื่อพ.ศ. 2330 กษัตริย์ญวนแต่งทัพใหญ่มาตีเวียงจันทน์ในปีต่อมา แต่ได้ลาถอยกลับไป

ครั้นต่อมาพระเจ้านุรุทธพระเจ้านครหลวงพระบาง ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงเทพฯ ทราบข่าวว่าพระเจ้านันทเสนร่วมกับพระบรมราชา⁽¹⁾ (พรหมา) เจ้าเมืองนครพนมใช้คนไป

(1) ต้นตระกูล "พรหมประกาย ฦ นครพนม" และ "พรหมสาธา ฦ สกลนคร" ปัจจุบัน

ติดต่อกับญวนเอาใจออกห่างจากไทยจะเป็นกบฏ จึงฟ้องกราบทูลกล่าวโทษขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้เรียกตัวลงมาสอบสวนเป็นความสำคัญ รับสั่งให้ประหารชีวิต แต่สมเด็จพระราชวัง-
 บวรสุรสิงหนาทได้กราบทูลขอพระราชทานชีวิตไว้ ในที่สุดพระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นพระชนม์ใน
 กรุงเทพฯ เมื่อพ.ศ. 2338 นั้นเอง ส่วนพระบรมราชา (พรหม) ได้ตามกองทัพไทยไป
 รบพม่าทางเชียงใหม่ถึงเมืองเถินเมื่อศึกหวานถึงแก่กรรม

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เจ้าอินทวงศ์ อนุชาพระเจ้าแผ่นดิน
 ครองเวียงจันทน์แทนพระนามว่า พระชัยเชษฐา⁽¹⁾ โปรดฯ ตั้งเจ้านุวงศ์เป็นเจ้าอุปราช
 ในระหว่างนี้มีศึกติดพันทางสิบสองเจ้าไทยจึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกทัพไปตีเมืองถดและทาง
 หัวพันทั้งห้าทั้งหก ปีต่อมาในพ.ศ. 2342 เจ้านุวงศ์เจ้าอุปราชเป็นแม่ทัพยกไปสมทบกอง
 ทัพไทยรบกับพม่าทางเชียงใหม่ มีความชอบถึงสองคราว พระชัยเชษฐา (อินทวงศ์) ปรากฏ
 ในจุลศักราช 1168 (พ.ศ. 2347) ครองเมืองมาได้ 10 ปี จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านุวงศ์
 เสวยราชย์ครองเวียงจันทน์สืบมา

ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 กรุงเทพฯ เจ้านุวงศ์ก็ทรงแสดงความจงรักภักดี
 สวามิภักดิ์ฝักฝ่ายต่อกรุงสยามเป็นอย่างดี จนสนิทชิดชอบเป็นที่สัพพระราชอัชฌาสัยของ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คราวหนึ่งเกิดกบฏ อ้ายสาเขียดโจง⁽²⁾ ตั้งตัวเป็นหัวโจกขึ้นใน

(1) พระชัยเชษฐามีพระธิดาองค์เดียวไม่ปรากฏพระนาม ได้นำถวายให้เป็นสนมในพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต่อมาทรงมีสมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรงพระนามว่า เจ้าคุณ-
 พลทิพย์วดี แล้วพระมารตาก็สิ้นชีพิตักษัยเมื่อยังทรงเยาว์

(2) อ้ายสาเป็นพระภิกษุอัครี อยู่บ้านหลุมเลาเตาปูนแขวงเมืองสาบบุรีเดินจงกรมมาพัก
 อยู่ภูเขาลูกหนึ่งฝั่งโขงตะวันออก ที่ชื่อว่า สา นั้นเป็นนามเดิม เขียดโจง เป็นนามสร้อย
 ประชาชนตั้งให้ เพราะอ้ายสามีลักษณะขำขามเหมือนข่าเขียด จึงมีผู้ให้ฉายาเรียกกันต่อ ๆ
 มาว่า อ้ายสาเขียดโจง ก็เรียก ภูเขาคืออ้ายสาใช้สองสมุห์คนจะไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์
 สมัยนั้น จึงมีผู้เรียกกันต่อ ๆ มาว่า ภูสาเขียดโจง เท่าทุกวันนี้ หนังสือบางเล่มเรียก
 "อ้ายสาเขียดโจง" จึงไม่มีความหมาย

พวกเขาเมืองสารวัน คำทองใหญ่และเมืองอัครปือ มีพวกเขาเป็นพรรคพวกราว 8,000 คน
แล้วยกพวกมาตั้งอยู่ใกล้เมืองนครจำปาตักดิ์ระยะทางเดิน 3 คืนจะถึงเมืองนครจำปาตักดิ์
เจ้านครจำปาตักดิ์ (همانอย) เตรียมสู้ไม่ทัน อายสา เขียดโจงยกพวกข้ามโขงมาตีนคร-
จำปาตักดิ์ พวกท้าวเพี้ยที่รักษาเมืองตันทานกำลังอายสาไม่อยู่ เจ้านครจำปาตักดิ์
(همانอย) พร้อมด้วยพระญาติวงศ์พากันอพยพมาตั้งอยู่ตอนมดแดงในลำแม่น้ำมูล เจ้าอนุ-
วงศ์ทราบข่าวขอรับพระราชทานอาสาให้กองทัพเวียงจันทน์โดยให้เจ้าราชบุตร (โย)
บุตรยกกำลังไปปราบชนะ จับอายสา เขียดโจงส่งตัวเขาไปถวายที่กรุงเทพฯ มีรับสั่งให้
จำคุกอายสา เขียดโจงตลอดชีวิต ส่วนพวกเขาที่เป็นพรรคพวกนั้น ให้เป็นตะพุนญาข้าง
(คนเลี้ยงช้าง) เมืองนครจำปาตักดิ์ก็หาตัวผู้ปกครองที่สามารถไม่ได้ เจ้าอนุวงศ์ใคร่อยาก
จะให้บุตรของตนได้เป็นเจ้านครจำปาตักดิ์ จึงได้ทูลขอให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมา
คือรัชกาลที่ 3) ทรงเป็นพระธุระช่วยเพ็ดทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงโปรดเกล้าฯ
อนุญาต แต่สมเด็จพระเจ้าพุทธบาทหลวงพิทักษ์มนตรี ไม่ทรงเห็นชอบด้วย ทรงเห็นว่าควรให้
เมืองนครราชสีมาปกครองไปถึงเมืองนครจำปาตักดิ์ ครั้นเมื่อเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏขึ้นใน
รัชกาลที่ 3 จึงเป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโหม่นสัสข้อหนึ่งที่พระราช
ดำริของพระองค์เป็นฝ่ายผิด

เมื่อเจ้าราชบุตร (โย) ได้เป็นเจ้านครจำปาตักดิ์แล้ว เป็นเหตุให้เจ้าอนุ-
วงศ์มีกำลังและมีอำนาจขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะสามารถวากลาวหัวเมืองชายพระราช
อาณาเขตได้ จึงมีพระหทัยกำเริบ ครั้นพ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน-
ภลัยเสด็จสวรรคต เจ้าอนุวงศ์ลงมาถวายพระเพลิงพระบรมศพพร้อม ๆ กับพระเจ้า-
มิ่งธาทูราช พระเจ้านครหลวงพระบาง ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ก็พระองค์ว่าได้อิทธิพลข้อมมีความ
ดีความชอบมาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 แรกก่อน ๆ นี้จะเพ็ดทูลอย่างไรก็ทรง-
อนุญาติตาม ครั้นมาคราวนี้จวนจะกลับบ้านเมือง เจ้าอนุวงศ์ขอพระราชทานจะเอาครอบครัว
เวียงจันทน์ที่กวาดต้อนไปอยู่สระบุรี เมื่อครั้งศึกกรุงธนบุรีและละครในกับดวงคำไทยเวียง
จันทน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงอนุญาต เพราะทรงเล็งเห็นว่าพวกเหล่านี้
นี้ก็ได้มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในพระนครและหัวเมืองมณฑลชั้นในตั้ง 3 แผ่นดินแล้ว หากขึ้นให้ไป
ไม่พวกใดก็พวกหนึ่งอาจพากันกลับใจคิดการกำเริบขึ้นอีก

ตั้งแต่นั้นมา เจาอนุวงศ์รู้สึกอับยศต่อเหล่าอำมาตย์ข้าราชการทั้งปวงเป็น
 ประการแรก ประการที่สอง เจาอนุวงศ์คงจะเห็นความทุกข์ยากลำบากของพี่น้องชาวลาว
 ซึ่งต้องมาชุกคดลงสร้างกรุงเพมหานครตอนต้นรัชกาลที่ 1 และขนขุงมาทำฐานเตาหม้อ
 พระเจดีย์กลางน้ำ⁽¹⁾ ประการที่สาม อยู่ในระหว่างเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เพราะระหว่าง
 ที่เจาอนุวงศ์พักอยู่ในกรุงเทพฯ เพื่อรอดวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
 เลิศหลานภาลัยนั้น เจาอนุวงศ์เข้าพระทัยว่าจะต้องเกิดความยุ่งยากขึ้นในราชบัลลังก์ไทย
 อย่างแน่นอน เพราะพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 3) ได้เสวยราชย์
 แทนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร⁽²⁾ ประการสุดท้าย มีกิตติศัพท์
 เล่าลือว่าไทยเกิดวิวาทกับอังกฤษกำลังจะยกทัพเรือลงมาตีกรุงเทพฯ

ที่จริงข่าวลือในประการสุดท้ายนี้ เจาอนุวงศ์คาดคิดว่าจะจริงตามนั้น เพราะ
 ขณะนั้นจวบกับลอร์ด แอมเซิสต์ ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษได้ส่งกัปตัน เฮนรี เบอร์นี
 เป็นทูตเดินทางเข้ามาทำหน้าที่สื่อสัญญาทางพระราชไมตรีในกรุงเทพฯ ตอนต้นรัชกาลที่ 3
 แต่เจาอนุวงศ์ไม่ทราบเรื่องแจ่มแจ้งพอเมื่อกลับขึ้นไปถึงเวียงจันทน์ก็ครุ่นคิดร้ายต่อกรุงเพ
 มหานครทันที

อยู่มาวันหนึ่งเจาอนุวงศ์มีรับสั่งให้แสนท้าวพญา ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งทหารและ
 พลเรือนมีเจ้าอุปราช (ติสสะ) อนุชาเจาอนุวงศ์ต่างมารดา เจ้าสุทธิสาร (โป) บุตรคนโต
 เจ้าราชวงศ์ (เหง้า) โอรสเจาอนุวงศ์คนที่สอง ฯลฯ ให้มาประชุมทองพระโรงจงพร้อมกัน

(1) คราวเกิดเฉลยพวกเวียงจันทน์มาสร้างกรุงเทพฯ และพระเจดีย์กลางน้ำคราวที่กล่าว
 ถึงกับมีนักประพันธ์ได้ประพันธ์เรื่องบทร้องใน เพลงลาวแพน ขึ้นต้นว่า "...ฝ่ายพวกเขา
 (ลาว) เป้าแคนแสนเสนาะ มาสะเพาะ (เฉาะ) เขากับแคนแสนขยัน เป็นใจความยาม-
 ยากจากเวียงจันทน์ ตกมาอยู่เขตชั้นธ้อยุทธา อีแม่คุณเอ๋ยเฮา (เรา) บ่เคยตกยาก ตกระกำ
 ลำบากแสนยากนี้หนักหนา พลัดทิ้งที่กินถิ่นฐานพลัดทิ้งบ้านเมืองมา...." สืบมาจากทุกวันนี้

(2) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แล้วมีรับสั่งราชการศึกที่จะไปรบกับเมืองไทย (1) ว่า

ทุกวันนี้บางกอกมีแต่เจ้านายหนุ่ม ๆ ที่ไม่ชำนาญในการศึก ส่วนขุนนางผู้ใหญ่ ก็มีน้อยตัวฝีมือการศึกก็อ่อนแอ เพราะเมืองไทยวางการศึกมานาน เจ้านายและพวกที่ชำนาญ การสงครามเคยรบรา เกี่ยว เชื้อมีชี้ยกับพม่ามาก่อน ก็ล้มหายตายจากไปหมดแล้ว ทาง บางกอกเวลานี้ก็หือ่นกำลังลงกว่าแต่ก่อนมาก ทั้งได้ข่าวว่าเจ้าพระยามนระราชสีมาเจ้า- เมืองฯก็ไม่อยู่ไปราชการหัว เมืองอื่นห่างไกลจากเมืองนครราชสีมา ตามหัวเมืองรายทาง ก็ไม่เห็นหัว เมืองใดที่กล้าแข็งจะต่อรบได้ เห็นเป็นโอกาสอันดีแล้วที่ไม่ควรจะเป็นเมืองขึ้น กับกรุงเทพฯต่อไป ทั้งมีข่าวมาว่าทัพเรืออังกฤษก็มารบกว้นปากน้ำกรุงเทพฯทุกวันอยู่แล้ว เห็นควรที่จะยกทัพใหญ่ไปตีกรุงเทพฯก็จะได้โดยง่าย อังกฤษก็จะตีกระหนาบทางปากน้ำเข้า มา ไทยก็จะพว้าพะวังหน้าหลังลงจะเสียที่เป็นมั่นคง ผู้ใดคิดเห็นประการใดก็เฝ้ากราบทูล

เจ้าอุปราช (ติสสะ) ผู้มีพระทัยสุขุมเยือกเย็น จึงทูลว่า กรุงเทพฯมหานคร เป็นราชธานีอันกว้างใหญ่มีพลเมืองมาก ทุกหัวเมืองเหนือใต้ ตะวันตกตะวันออกจงรักภักดี ต่อกรุงเทพฯมาตมแน เวียงจันทน์ตีได้แล้วจะไปตั้งปกครองอยู่กรุงเทพฯนั้นจะไดหรือ เกรง ไพร่พาลเมืองของไทยจะคุมกันลุกฮือขึ้นเป็นกบฏต่อจะปราบภายหลังได้ยาก เพราะประ- ชาชนพลเมืองราษฎรไม่เต็มใจรักใคร่นับถือ ไทยก็จะเป็นศัตรูเสมอไป เหมือนนอนอยู่บน ขวากหนามทุกวัน

เจ้าอนุวงศ์เมื่อได้ทรงฟังคำปรึกษาของเจ้าอุปราชดังนั้นก็ขัดพระทัยทรงพิโรธ แล้วตรัสตอบว่า ถ้าเวียงจันทน์ตีบางกอกได้แล้ว เห็นว่าจะตั้งอยู่ในบางกอกไม่ได้ ก็กวาด- ตอนเอาครอบครัวพลเมืองที่อพยพหนีมา ไวยานเมืองของเราเสีย ตลอดจนทรัพย์สินของ ที่มีค่าในท้องพระคลังบริบททรัพย์สินของขุนนางข้าราชการ ราษฎรมาเสียให้สิ้น บ้านเมือง เวียงจันทน์ก็จะสมบูรณ์มั่งคั่งยิ่งกว่าเก่าหลายเท่าแล้ว ก็ต้องจัดแต่งกองทัพไปรักษาช่อง

---

(1) ต่อจากนี้ผู้เขียนได้เรียบเรียงตามรายงานการศึกษาของเจ้าพระยาราชสุภาวดี คราวไปทำศึกเวียงจันทน์ในรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯเมื่อจุลศักราช 1188 (พ.ศ. 2369) และจากหลักฐานอื่นประกอบด้วย

ทางด้านที่สำคัญที่ไทยจะยกมาต่อรบเสียทุกด้าน ก็จะทำอะไรได้ เพราะการที่จะยกทัพใหญ่ขึ้นมาถึงเวียงจันทน์นั้น เป็นระยะทางไกลและทุรกันดาร กองทัพไม่ชำนาญทางในป่าดงภูเขา ซึ่งเจ้าอนุวงศ์ลาวไทยต่าง ๆ นานานั้น ก็เพราะซี้ซลาดไปเองแต่ฝ่ายเดียว แต่เจ้าอนุวงศ์ลาวไทย ก็คิดจะทำศึกและกู้อิสรภาพจากไทย ให้แม่ทัพนายกองเร่งจัดการทัพเป็นศึกใหญ่โดยรีบด่วน เจ้าอนุวงศ์จะลงไปเอง ผู้โคขี้ขึ้นจะคัดที่ระเสีย

ฝ่ายเจ้าอนุราช (ติสสะ) เห็นเจ้าอนุวงศ์เจรจางอาจชิงขัง เอาจริงก็มีอาจชิงขึ้นเกรงเจ้าอนุจะฆ่าเสีย เจ้าอนุราชก็จำพระทัยตรัสว่าเห็นดีด้วยทุกประการ

กรุงศรีสัตนาคณหุตเวียงจันทน์ มีเมืองขึ้นที่มีเขตติดต่อกับเขมรและเวียตนามเวลานั้นถึง 79 หัวเมือง ส่วนหัวเมืองที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง ทั้งฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ก็มีถึง 80 หัวเมืองรวมเป็น 165 หัวเมือง

เมื่อเป็นที่ตกลงจะรบกับไทยแน่นอนแล้ว จึงรับสั่งให้เจ้าอนุราช (ติสสะ) คุมกองทัพยกทัพหนึ่งยกไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ขึ้นต่อกรุงเทพฯเวลานั้นคือ :- เมืองกาฬสินธุ์ สุรินทร์ สังขะ สุวรรณภูมิ รอยเอ็ด ชนบท ขอนแก่น อุดบือ และเมืองชุมพร ฯลฯ

ให้เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) ยกทัพไปกวาดต้อนเอาครอบครัวเมืองอุบลฯ เขมรราชธานีศรีสระเกษ เดชอุดม และเมืองยโสธรขึ้นโบโวที่เมืองเวียงจันทน์ให้หมด แล้วไทยยกทัพมาสมทบทัพใหญ่เจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดามารดาเมืองนครราชสีมาให้แตก

ฝ่ายทางเมืองเวียงจันทน์เวลานั้นเกิดมีกลางร้ายใหญ่ปรากฏขึ้น คือวันหนึ่งเกิดพายุใหญ่พัดเอาซอฟ้าโบระกาทางหงษ์ เครื่องหลังคาที่ประดิษฐานหอพระแก้วมรกตและพระบางอยู่ก่อนนั้นหักสะบั้นลงมา ทั้งวังเจ้าอนุวงศ์ตลอดจนตำหนักเจ้าจอมหม่อมหม่อมกักพังลง 4 - 5 หลังบ้านเรือนราษฎรได้รับภัยพิบัติหักพังระเนระนาดไปตาม ๆ กัน เป็นภัยที่หวาดกลัวยิ่งนัก

ครั้น ณ เมื่อบันตุกร เดือน 11 ขึ้น 10 ค่ำปีจอ ขณะที่เจ้าอนุวงศ์เกณฑ์กำลังพลอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์นั้น บังเอิญดาวพศัศคีขึ้นทางทิศทักษิณ เมื่อเวลาตี 2 ยามเศษ

เกิดแผ่นดินไหวแตกแยกออกไปทางกำแพงท้ายเมืองกว้างประมาณ 2 คอก ลึกเส้นเศษ
 เมื่อแสนท้าวพญาเห็นดังนั้นก็พร้อมกันเข้าทูลเจ้านองวงศ์ขอให้โหราจารย์ทำนายว่าเหตุการณ์
 เป็นดังนี้จะเป็นที่ปราชัยหรือมีชัยแก่ข้าศึกศัตรูประการใด โหรก็จับยามตามตำราแล้วทำนาย
 ว่า เหตุการณ์ร้ายแรงนัก จะยกกองทัพไปทำสงคราม ณ ที่ใดใด จะพ่ายแพ้ปราชัยอย่าง
 หนัก

เจ้านองวงศ์ได้ทรงฟังโหรทำนายดังนั้น ก็ทรงพิโรธยิ่งนัก ว่าแลงทำนายให้
 ร้ายจะไม่โทษกองทัพไป เพราะพวกบุตรหลานของโหรจะไม่ได้ไปตีพ่าย ครัสที่เวลานั้นแล้ว
 มีรับสั่งให้จับเอาโหรไปฆ่าเสีย เจ้าขุนนางผู้ใหญ่เข้าทูลทักท้วง ขอภัยโทษโหรไว้เป็น
 หลายครั้ง โหรผู้เคราะห์ร้ายจึงรอดตาย

ฝ่ายเจ้านองวงศ์เห็นเหตุการณ์กลางร้ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จึงสั่งให้ชายรี้พล
 ข้ามแม่น้ำโขงไปตั้งชุมพลกำลังอยู่ที่บ้านพรานพราวฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตรงข้ามเวียงจันทน์
 แล้วตรัสสั่งให้แม่ทัพนายกองฝึกปรี้อทหารแต่ละเหล่า มีเหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารบ ปืนเล็ก
 ปืนใหญ่ ธนุกาไม้หลายหมื่นคนให้เจนนตออาวุธและยุทธวิธี ฝึกหัดอยู่ประมาณ 3 เดือนเศษ
 พอถึงเดือนยี่แรม 13 ค่ำปีจอ ในศกเดียวกัน (พ.ศ. 2369) ไทมทาคุมฤกษ์ศรีไชยมงคล
 เจ้านองวงศ์ให้เจาราชวงศ์ (เหงา) ญบุตรเป็นแม่ทัพหน้าตีอาณาจักรสิขิ คุมทหารยกพลจะไป
 ตีเมืองนครราชสีมา และทำลวงอำพรางเจ้าเมือง กรมการต่าง ๆ ตามรายทางมาว่า มี
 ศุภอักษรไปจากบางกอกว่าอังกฤษจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กองทัพลง
 ไปช่วย

ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการทั้งปวงที่ทัพเจ้านองวงศ์ผ่านมานั้นหารู้เท่าทันไม่ เพราะ
 เห็นว่าเจ้านองวงศ์เป็นกนโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินมาก่อน ก็ยอมให้ผ่านทัพไปโดยสะดวก
 มีหน้าซำยังแถมจ่ายเสบียงอาหารให้ด้วย ส่วนเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ที่เป็นลูกหลานเชื้อ
 สายเจ้าพระตา เจ้าพระวอซึ่งเป็นอริกันมาแต่ครั้งหนองบัวลุ่มภูสมัยพระเจ้าศิริบุญสาร ก็ถูก
 ทหารเจ้านองวงศ์จับมาเสียโดยมาก เช่นที่เมืองเขมราฐและเมืองกาฬสินธุ์ (ภูประวัตต์สอง
 เมืองนี้ในประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 ของผู้เขียน) เป็นต้น หากเมืองใด เจ้าเมือง
 กรมการมีลูกหลานสาวยกให้แม่ทัพนายกองไปเลี้ยงบ้างก็พอจะรอดตัวได้

กองทัพหน้าเจ้าอนุวงศ์ยกมาถึงเมืองนครราชสีมา ณ วันแรม 3 ค่ำเดือนสาม ตั้งชุมพลอยู่นอกเมืองที่ศาลาแก้วมณีเป็นทาง 3 แยก เจาราชวงศ์ (เหงา) สั่งให้แสนสุริยพลคุมคนพันหนึ่งไปทำงานที่ตงพญาภัย (ตงพญาไฟต่อมาเรียกตงพญาเย็น) เพื่อกองทัพเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาจะโดยยกมาโดยสะดวก และให้ตั้งเมืองชายเขาไปในเมืองนครราชสีมา ขอเบิกข้าวปลาอาหารจะเอาไปเลี้ยงทหารจะยกไปกรุงเทพฯ เวลานั้นเจ้าพระยาหนครราชสีมาไม่อยู่ไปราชการเมืองซุขันธ์ อยู่แต่พระยาพรหม (ยกกระบัตรเมือง) พระยาพรหมจึงออกไปพบกับเจาราชวงศ์ ณ ค่ายที่พัก แล้วถามเจาราชวงศ์ว่า ยกรัฟพลมาทำไมมากมาย และจะไปไหนเจาราชวงศ์ตอบกล่าวเพทุบายว่า ทางกรุงเทพฯ มีหนังสือบอกให้เกณฑ์ทัพเมืองลาวไปกรุงเทพฯ เพราะทัพอังกฤษยกมาที่กรุงเทพฯ ทัพของเจายำกระหม่อม (เจ้าอนุวงศ์) ก็ยกมาตั้งอยู่ที่ตำบลน้ำเขินแล้ว อีกสองวันจะยกพลมาถึงเมืองนครราชสีมา

เมื่อพระยาพรหมยกกระบัตรเมืองทราบดังนั้น ก็กริ่งใจอยู่ว่า ถ้าทางกรุงเทพฯ เกิดศึกใหญ่เช่นนั้นจริง เหตุใดเมืองนครราชสีมาจึงไม่ทราบระแคะคายในเรื่องนี้บ้าง เพราะอยู่ไกลพระนครกว่าทางเวียงจันทน์ แต่เมื่อเจาราชวงศ์อ้างกระแสน้ำของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม และหากจริงตามนี้ ครั้นจะไม่ปฏิบัติตามก็เกรงจะมีความผิด พระยาพรหมจึงเบิกจ่ายเสบียงให้กองทัพเจาราชวงศ์ตามที่ขอ

เมื่อเจาราชวงศ์ (เหงา) ได้เสบียงอาหารแจกจ่ายรื้อพลแล้ว จึงสั่งให้เพี้ยเมืองชวากับเชียงโต ยกพลกองหนึ่งเคลื่อนไปยังเมืองสรบุรีก่อน ส่วนเจาราชวงศ์คุมทัพตามไปทีหลังและได้ไปตั้งทัพอยู่ที่บ้านซอนขวาง (หรือซอนขวาง)

เพี้ยเมืองชวากับเชียงโตเมื่อได้มาถึงเมืองสรบุรีแล้ว จึงพาพระยาคุณ-ราชวงศ์ เจ้าเมืองสรบุรี 1 หลวงปลัด 1 กองคำ 1 กองสิงห์ 1 และกองเชียง 1 ซึ่ง 3 คนหลังนี้เป็นชาวเวียงจันทน์ตกค้างมาช้านานเข้าพบเจาราชวงศ์ เจาราชวงศ์จึงได้กล่าวแก่นายทัพนายกองเมืองสรบุรีนั้นว่า บัดนี้ ได้ข่าวว่าทัพวนแควและทัพเรือฝรั่งเศสยกมาตีกรุงเทพฯ พวกเจ้าอยู่อาอยู่เลยจะได้ความลำบาก ให้อพยพขึ้นไปอยู่เสียที่เมืองเวียงจันทน์ก็จะได้ความสุขด้วยกัน ฝ่ายพวกลาวสรบุรีได้ฟังดังนั้นก็เห็นชอบด้วย จึงยอมสมัครขึ้นไปอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ และเจาราชวงศ์ได้ส่งวาทครอครว้ไกร ๆ ก็คุมกันขึ้นไปเองเด็ด

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เจ้าสุทธีสาร (โป)บุตรคนโต ได้ถูกข้อมติที่ยกทัพจาก
 ลำปางนำเงิน (1) ตามทัพเจ้าราชวงศ์ มาพักอยู่ที่ชานเมืองนครราชสีมา กายพักเก่าของ
 เจ้าราชวงศ์ได้ทำไว้รบนั่น ๗ วันแรม 6 ค่ำ เดือน 3 เวลาบ่าย 3 โมง ครั้นรุ่งขึ้น
 เจ้าอนุวงศ์สั่งให้นายทนายกองคุมรีพลไปตัดไม้มาทำค้ายรบ ตามตำราพิชัยสงครามโดย
 นามนาค แล้วให้ผูกปาวรอกว่าทัพเวียงจันทน์ยกมาครั้งนี้ 80,000 บ้าง 90,000 บ้าง
 (ที่จริงยกมาเพียง 20,000) เพื่อชาวเมืองจะได้ชยาดกลัว

ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่อยู่ไปราชการหัวเมือง
 อื่น เจ้าอนุวงศ์จึงรับสั่งให้พระยาพรหม ยกบัตรเมืองไปเผา ๗ กาย แล้วมีรับสั่งว่า
 เจ้าพระยานครราชสีมาประพฤติเป็นคนพาลทุจริต ตั้งเบียดเบียนไพร่บ้านพลเมืองให้ได้
 ความเดือดร้อนมาช้านาน เมื่อข้าพเจ้าผ่านมาทางนี้ ก็มีผู้มาร้องทุกข์อยู่เสมอ บัดนี้
 ให้พระยาพรหม กรมการทั้งปวงตระเตรียมครอบครัวของตนให้เสร็จแต่ใน 4 วัน จะได้
 ยกขึ้นไปอยู่ด้วยกันที่เมืองเวียงจันทน์ แล้วเราจะยกกองทัพลงไปตีกรุงเทพฯ ให้ได้ในคราวนี้
 ทานทั้งหลายอย่าอยู่ที่ไหนเลยรีบเร่งไปด้วยกันเถิด

พระยาพรหม ยกบัตรเมืองได้ฟังดังนั้นก็ตกใจจนใจไม่รู้อะไรจะทำอย่างไรดี
 จึงพูดว่า ยินดีจะไปด้วยแต่จะต้องเข้าไปเกณฑ์ครอบครัวในเมืองก่อน และในคืนวันนั้นได้
 จัดหญิงที่เป็นลูกหลวงนางบ้าง ลูกจันบ้างมาปรนปรี้อเจ้าอนุวงศ์จะได้หลงเชื่อยินดี ทายใจ
 หลงไหลในหญิงรูปงาม แล้วพระยาพรหมได้จัดมาเร็ว เป็นการลับขี้ง ให้รับนำความไปแจ้ง
 เจ้าพระยานครราชสีมาและพระยาปลัดว่า เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพใหญ่จะไปตีกรุงเทพฯ ให้ส่ง
 ทัพหน้าลงไปยังเมืองปากเพรียว (2) แล้ว และในวันนั้นเจ้าอนุวงศ์ให้นายทนายกองคุมพล
 เข้าไปในเมืองนครราชสีมาเก็บอาวุธยุทโธปกรณ์ เอามาเป็นกำลังทัพเวียงจันทน์ แต่เงินทอง
 ข้าวของไม่ต้องเอา เพราะจะทำให้ชาวเมืองไม่รักใคร่นับถือที่จะติดตามไปเมืองลาวโดยดี

(1) ลำน้ำเงิน เป็นลำน้ำเล็ก ๆ ไหลตกน้ำพอง และเป็นถิ่นที่เขตแดนระหว่างจังหวัดขอนแก่น
 กับจังหวัดชัยภูมิท้องที่อำเภอภูเขียว กับอำเภอชุมแพในปัจจุบัน

(2) ต่อมาคือเมืองสระบุรี

เวลานั้นพระยาสุริยะภักดิ์ ซึ่งทางกรุงเทพฯสั่งให้ไปราชการสักเลกที่เมือง
ยโสธร ทราบว่าเจาอนุวงศ์ยกทัพจะไปตีกรุงเทพฯ จึงได้รับเขาหาเจาอุปราช (ทิสสะ)
ที่ยกทัพผ่านมาพูดจาควยอุบายต่าง ๆ เจาอุปราชครีเสว เรารักชอบพอนับถือกัน จะไป
กรุงเทพฯก็ไปเถอะ แล้วขอให้กราบทูลพระกรรณสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทวยหา เรามิได้
คิดรายต่อกรุงเทพฯแต่ประการใด แต่หากขออำนาจเจาอนุฯไม่ได้ด้วยเกรงต่อชีวิตลูกเมีย
จึงทำไปด้วยความจำใจ แล้วมอบหนังสือให้กับพระยาสุริยะภักดิ์ติดตัวไปจะไต่ถามทูลลาวได้
สะควก

เมื่อพระยาสุริยะภักดิ์มาถึงเมืองนครราชสีมา ก็เข้าไปคำนับแสดงหนังสือ
เจาอุปราช เจาอนุวงศ์ก็ให้ผ่านเมืองนครราชสีมาไปไต่สะควก

ฝ่ายเจ้าพระยานครราชสีมาได้ทราบวากองทัพเจาอนุวงศ์เข้ายึดล้อมเมือง
นครราชสีมาไว้ จึงปรึกษากับพระยาปลัด⁽¹⁾ว่า จะทิ้งครอบครัวไว้เห็นจะไม่ได้การ ต้อง
เพทุบายเขาข้างเจาอนุวงศ์ไปพลางก่อนเพื่อจะได้รักษาความปลอดภัยครอบครัวไว้ จนกว่า
จะมีโอกาสแก่แดนที่ทัพเจาอนุวงศ์ตามภายหลัง เจ้าพระยานครราชสีมาเห็นชอบด้วย จึงให้
พระยาปลัดรีบเดินทางมาพบเจาอนุวงศ์แล้วบอกว่า เวลานี้เจ้าพระยานครราชสีมาหนีไป
อยู่เมืองเขมรแล้ว เพราะกลัวอำนาจเจาอนุฯ

เจาอนุวงศ์เชื่อสนิท จึงมอบให้พระยาปลัดกับพระยาพรหมเป็นนายทัพนายกอง
คุมครอบครัวเมืองนครราชสีมาไปเมืองเวียงจันทน์ ส่วนทางทูลลาวซึ่งเจาอนุวงศ์ได้สั่งให้
เพี้ยรามพิชัยเป็นนายกอง ระหว่างเดินทางนั้นพระยาทั้งสองแกล้งทวงเหนี่ยวให้ทัพคุม
ครอบครัวไปช้า ๆ เป็นต้นว่าแกล้งปล่อยวัวเทียมเกวียนที่ขนย้ายของให้หนีแล้วก็หยุดตามจับ
พวกผู้หญิงก็แกล้งเมื่อยลาอ่อนเพลียชลอทัพให้ช้าเพื่อรอทัพเจ้าพระยานครราชสีมาที่ไปเกณฑ์
พลหัวเมืองอื่นให้ตามมาบรรจบเป็นทัพกระหนาบทูลลาว พระยาปลัดและพระยาพรหมก็รีบขึ้น
ไปหาเจาอนุวงศ์ที่หน้าทีเดินทางไปก่อน วากการเดินทางของครอบครัวได้รับความอดหยาก
ยิ่งนัก จึงใครขอเบ็ดมีดท้าว ขวานเสียม ปืนผาหน้าไม้เพื่อเอาไปเป็นเครื่องมือหาเสบียง

(1)นามจริง "พระยาสุริยเดชะวิเศษดุษิติ (ทองคำ)" แต่คนทั้งหลายนิยมเรียกกันว่า
"ทานพระยาปลัด"

ชุด เพื่อถนอมและทนอไม่ระหว่างทางเลี้ยงครอบครัว เจ้าอนุฯ ไททราบดังนั้นก็เห็นด้วย
อนุญาตให้ครัวเมืองนครราชสีมาเป็นพาหน่าไม่ จอบ เสียมไว้สำหรับติดตัวได้

ครั้นพวกไทยได้อาวุธตามที่ขอมานั้นแล้ว เมื่อหยุดพักครอบครัว ณ ที่ใดก็
ปรึกษากันว่าบัดนี้ติดอุปายไปขออาวุธจากพวกลาวมาไ้บางแล้ว เรามาพากันจับพวกลาว
มาเสียบ้าง แล้วก็เก็บอาวุธที่ติดตัวมานั้นจะทำการเช่นชาติต่อไป เมื่อการจลาจลเกิดขึ้น
เราก็จะมีโอกาสได้กลับไปบ้านเมืองเพื่อคิดสู้ทางอื่นอีกต่อไป เมื่อปรึกษานัดแนะเป็นที่ตกลง
กันแล้ว พระองค์ส่งกรมขุนตุนกิต จึงส่งกรมการขุนอยให้วิวกระชับบอกกันต่อ ๆ ไปให้ทั่ว
ถึงว่า เย็นวันนี้เมื่อเราเดินทางไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์ก็เห็นจะพอดีได้เวลาหยุดพัก เราจึงนำ
เกวียนเขาวงกลมเปิดช่องไว้ประตู 3 ด้าน ด้านครอบครัวไทยให้อยู่ภายในวงเกวียน กัน
ให้พวกลาวอยู่ภายนอกวงเกวียนแล้วพวกหญิงสาวไทยให้ไปล้อมพวกลาวให้ออกนอกวงเกวียน
ให้หมด พวกเราจะไ้ลงมือทำการไ้ถนัด เพราะพวกลาวคงจะหลงผู้หญิงในครอบครัวไทย
เรามากอยู่ เราไ้โอกาสก็จะให้สัญญาแล้วลงมือจัดการกันเกิด

เมื่อการเดินทางของครอบครัวไทยไ้มาถึงทุ่งสัมฤทธิ์⁽¹⁾ พวกผู้หญิงก็ตกลงทำ
เป็นเมียสาวหนักเหนื่อยจะเดินทางต่อไปไม่ไหว จึงขอหยุดพักครอบครัว แล้วจัดการพัก
เกวียนตามคำของพระองค์ส่งกรมสั่งเสียไว้แล้วนั้น

ครั้นถึงเวลา 4 ทุ่ม ในวันนั้นพระองค์ส่งกรมไ้แอบไปกระชับจัดให้
คุณหญิงโม อายุ 40 ปี เศษภรรยาทานพระยาปลัด และเป็นผู้ชำนาญในการขี่ช้างมาให้เป็น
แมงกองคุมพวกผู้หญิง แต่งกายหมสาคะแวงบาน (เจียงป่า) เอาผ้าโพกศีรษะให้เหมือนกัน
หมด มีอาวุธไม้พลาว ตะบอง เสียมเป็นอาวุธทุกคนเท่าที่จะหาไ้และมีอยู่เป็นกองหนุน
ตลอดจนการออกอุปายจัดผู้หญิงไปปรนปรือแม่ทัพนายกอง ฝ่ายพระองค์ส่งกรมเป็นนายกอง
คุมพวกผู้ชายแต่งกายผ้าโพกศีรษะมีอาวุธมีด พร้า ขวานและปืนบางที่ไปหลอกไ้มาเป็น
กองหน้า กรมการขุนอยเป็นปีกซ้ายและปีกขวา ทานพระยาปลัดเป็นผู้คุมกองเกวียนและเด็ก
เล็กชรา ฝ่ายพระยาพรหมยกบัตรเมืองคุมชาย **ฉกรรจ์** กองกลางเหมือนทัพหลวง

(1) อยู่ในท้องที่ตำบลชิวาน อำเภอพิมายปัจจุบัน

ส่วนเพ็ชรามพิชัยหัวหน้าทัพลาว คุณหญิงโมได้จัดให้นางสาวเหลือ ธิดาสาวของ หลวงเจริญ กรรมการเมืองนครราชสีมา ผู้เปรียบพร้อมไปด้วยความดีงามไปบำเรอสุข แก่ขุนพลเพ็ชรามพิชัย ซึ่งผู้เขียนขอให้เกียรติว่าเป็นวีรสตรีไทยคนหนึ่ง ที่ถูกลืมไปจนบัดนี้ ด้วยการเสียสละของเธออย่างสูง

ครั้นตกถึงคุณหญิงโมก็สลัดความอ่อนแอของหญิงออกทันที โดยเป็นผู้นำชาว ครัวหญิงชายท้ามกลางความเงี้ยวสงัด โหรงอย่างอึ้งคึงเป็นสัญญาณขึ้นรอบ ๆ ทิศ แล้วก็เข้าแย่งชิงอาวุธชาติที่จ้าว เจี้ยมื่น เมาสุราถูกมอมไปนั้นโดยไม่คิดชีวิต ฝ่ายนายทัพ นายกองลาวตกใจจัดขบวนทัพไม่ติด ถูกพวกครัวไทยฆ่าตายเป็นอันมาก พระยาทั้งสอง และพระณรงค์สงครามจึงสั่งให้ไพร่พลเก็บศาสตราวุธเสบียงอาหาร และให้ไปตัดไม้ไผ่ มาทำค้ายขึ้นที่ทุ่งสัมฤทธิ์เพื่อจะโค่นต่อสู้กับพวกลาวอีกต่อไป การทำค้ายเพิ่งเสร็จไปค้าย เดียวก็ต้องสู้รบกับพวกลาวที่ติดตามมาอีกจนพวกลาวแตกพ่ายไป พวกที่เหลือตายก็รับนำ ความไปแจ้งเล่าสาเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ทราบทุกประการ

ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบเรื่องก็เดือดดาลเป็นอันมากออกอุทานว่า แทนที่จะยกกองทัพไปตีบางกอก อันเป็นจุดหมายได้อย่างสมหวัง กลับมารบกับผู้หญิงเสียร้ผลและ เสียเวลาโดยไม่เป็นเรื่องทหารเวียงจันทน์ที่ยกมาครั้งนี้ล้วนได้ฝึกปรือไว้เป็นอย่างดี เคยออกทัพจับศึกกับพม่ามาหลายครั้ง เหตุไฉนโดนทัพครัวเขลยเพียงกระผัดมือ มีแต่ กระบองกับเสียมเป็นอาวุธที่ไม่แตก ไปหลงกลผู้หญิงมันอวดเต๋ขาลายกินข้าวสุกเสียขาว- สารเปลา ว่าแล้วก็สั่งให้เจ้าสุทธิสสาร (ไป) ผู้บุตร เจากำพรา 1 เจาปาน 1 คู่มพล 3,600 คนกลับไปต่อสู้พวกครัวเขลยเมืองนครราชสีมาให้จับมัดมาทั้งหมด แล้วรีบต้อนไป เวียงจันทน์โดยด่วน

ฝ่ายเจ้าพระนครราชสีมาทราบข่าวก็ยกเมืองนครราชสีมาและกวาดต้อน เอาครอบครัวไปเป็นอันมาก ก็รีบออกจากเมืองชุมชน์เกิดท่ากลางหัวเมืองรายทางมาทั้ง กลางวันกลางคืน พอถึงเจอกองทัพเจ้าสุทธิสสาร (ไป) ก็ถล่มบอนฆ่าฟันกันจนถึงอาวุธสั้นล้ม ตายลงทั้งสองฝ่าย ส่วนครัวเมืองนครราชสีมากำลังใจที่อยู่แล้ว เพราะมีกองทัพหนุนมาช่วย กลับมีกำลังใจอีกให้มระตมเข้าตีข้าศึกซ้ำเติมทั้งพระศุภมาตรา ที่อยู่ในเมืองนครราชสีมา

เข้ามาคุมพลชาวเมืองออกมาต้อนรับเป็นศึกกระหนาบและโคตคคีระหวั่นากองฝ่ายลาวได้
 คนหนึ่งนำไปเลียบประจานไว้ที่หน้าค่ายไทย พวกเวียงจันทน์ที่เสียดำลั้งใจอยู่ก่อนและเห็น
 ทัพมาช่วยพวกครัวเขลยก็แตกกระส่ำระสาย เจ้าสุทิสสาร (โป) รวมกำลังเข้าตีหลายครั้ง
 ไม่สำเร็จ ก็หนีมารายงานเจ้าอนุวงศ์แม่ทัพใหญ่ผู้บิดา

เจ้าอนุวงศ์เมื่อทราบข่าวก็ก็ยิ่งเสียดพระทัยเป็นทวีคูณ ร้อนพระทัยเป็นกังวล
 ในการศึกษาครั้งนี้มาก พอที่เจ้าราชวงศ์ได้กวาดต้อนครัวเมืองสรบุรีมาถึงก็เข้าแจ้งแม่ทัพ
 ได้ครัวไทยมา 110 ครัวจีน 220 ลาวหมิ่นเศษ ยังได้ทราบข่าวจากกองทัพกรุงโดยกษัตริย์
 กำลังมหาศาลและยกมาหลายคาน คือยกมาตั้งที่กรุงเก่าบาง ยกไปทางบ้านนาคนครนายกบาง
 ทางปราจีนบ้าง **กัมพูชาบ้าง** ฯลฯ ดังนี้ เจ้าอนุวงศ์ทราบดังนั้นก็ให้กรังเกรงศึกหวาดกลัว
 ครั้นจะขึ้นยึดเมืองนครราชสีมา เขาเป็นที่มั่นการศึกษาใหญ่ต่อไปก็ไม่เห็นมีช่องทางจะชนะ
 เพราะข่าวเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏได้เป็นที่รู้แพร่ไปตามหัวเมืองรายทางที่เจ้าอนุหลอกลวงเดิน
 ทัพผ่านมาแต่แรกหมดแล้ว จะถูกรุมตีเป็นศึกกระหนาบหน้าหลัง หมดทางที่จะคิดการศึกลงไป
 ตีกรุงเทพมหานครอีกต่อไป จึงรีบโดยที่พอออกจากเมืองนครราชสีมากลับไปเมืองเวียงจันทน์
 เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2369 แต่ก่อนจะไปได้สั่งให้ทหารทำการเผายุ้งฉางบ้านเรือน
 รื้อทำลายกำแพงเมืองป้อมปราการที่สร้างมาแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์หาราชตลอดจนหลัก
 เมือง เมืองนครราชสีมากลายเป็นเมืองร้างไปขณะหนึ่ง ให้เจ้าราชวงศ์ยกทัพไปเมืองหล่ม
 สัก ให้กวาดต้อนเอาครัวเมืองบัวชุม ไชยบาล เพชรบูรณ์ไปด้วย เมื่อถึงเมืองหล่มสักได้
 เรียกพระสุริยวงศ์ เจ้าเมืองออกมาเกลี้ยกล่อมให้เป็นที่เข้าใจดีแล้วไปตั้งค่ายอยู่ในเมือง
 หล่มสักเพื่อสะสมเสบียงอาหารส่งไปให้เจ้าอนุผู้บิดา

ฝ่ายเจ้าสุทิสสาร (โป) ยกทัพไปตั้งอยู่ใกล้เมืองภูเขียวแล้วสั่งให้นายทัพนายกอง
 ไปเชิญเจ้าเมืองภูเขียว (1) ออกมาพบ แต่เจ้าเมืองภูเขียวไม่ยอมพบ เจ้าสุทิสสาร (โป) จึง

---

(1) เมืองภูเขียวเวลานั้นหาได้ตั้งอยู่ที่อำเภอกุ๊เขียว (บ้านผักบั้ง) ปัจจุบันนี้ไม่ตั้งอยู่ทางทิศ-
 ตะวันตกของอำเภอกษัตริย์สมุทรเวลานี้ราว 7 กม. ตรงที่ชาวเมืองเรียกกันว่า "เนินเมือง
 เกา" การเดินทางครั้งนั้นหรือสมัยกรุงธนบุรีไปที่เวียงจันทน์จากหล่มสักต้องผ่านทางช่องลุยลาย
 ภูเขียว-ตำบลสี่ลูกในท้องที่อำเภอบัวชุมแพ (ก่อนชุมเพียงไม่ตั้ง) ตรงไปหนองบัวลำภูที่เดียว

สั่งให้ทหารเข้าปล้นเมือง แล้วจับเอาเจ้านาค เจ้าเมืองพร้อมด้วยบุตรภรรยาและญาติมา
มอบให้เจ้าสุทนต์สาร ๗ สั่งให้เอาไปประหารชีวิต (1) หมดสิ้น แล้วสั่งให้กวาดต้อนชาวเมือง
ภูเขี้ยวส่งขึ้นไปเวียงจันทน์สัก 3 ส่วน อีก 2 ส่วนหลบหนีเข้าป่าดงลับ

เจ้านองวงศ์ตั้งค่ายใหญ่ถาวรมั่นคงเพื่อต่อสู้กองทัพกรุงชั้นที่เมืองหนองบัวลุมภู
ให้พญานรินทร์ตั้งอยู่เพื่อรักษาค่ายนั้น ส่วนเจ้านองวงศ์โดยกพลขึ้นไปตั้งค่ายอยู่ช่องเขาสาร
อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นที่สำคัญทาง 2 แพร่งที่จะแยกไปยังเวียงจันทน์ แล้วให้พญาสุโธเป็นนาย
ทัพคุ้มครองค่ายที่ตำบลสนมและช่องจัวแตกอีกแห่งหนึ่ง

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ติสสะ) ซึ่งตั้งทัพอยู่ที่เมืองขุโสธรนั้น เจ้านองวงศ์มีหนังสือ
ไต่ถามไปตั้งจดตาทัพอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิ ซึ่งเป็นทางที่กองทัพกรุงเทพฯ จะยกมาจากเมือง
กบินทร์บุรีอีกทางหนึ่งเมื่อจัดการทัพเป็นที่เรียบร้อยแล้ว เจ้านองวงศ์ก็ตั้งพักอยู่ในค่ายนั้น

กองทัพเวียงจันทน์กับกองทัพไทยที่รบกันในส่วนภูมิภาคพื้นนั้นนับว่า เป็นส่วนย่อย
คือเป็นที่กระหว่างเมืองตอเมืองขึ้นนอกรบกันแบบกองโจร กวาดต้อนผู้คนแล้วก็ปล้นเสบียง
อาหารผลัดกันแพ้ชนะ ฝ่ายไทยเจ้าพระยานครราชสีมามีคำสั่งให้พระณรงค์ภักดีเป็นผู้เผด็จศึก
ห้าศึกกันอยู่เช่นนี้ตลอดมาจนกว่าจะมีกองทัพกรุงลงไปช่วยเป็นชั้นแตกหัก

ครั้นอยูมาเจ้านองวงศ์ได้สั่งให้ท้าวพิมพ์สารคุมพล 60 คนขึ้นไปถือนั่งลือไปให้

(1) ในรายงานการศึกษาของเจ้าพระยาราชสุภาวดีคราวไปทำศึกเวียงจันทน์คราวนี้ ไม่ได้
กล่าวถึงเมืองชัยภูมิเลย ตามประวัติเมืองชัยภูมิกล่าวถึงท้าวแลเวลานั้นเป็นขุนภักดีชุมพล
ต่อมาเป็นพระยาภักดีชุมพล ว่ามีความชอบโดยกทัพไปช่วยเมืองนครราชสีมามีเจ้านองวงศ์
เป็นกบฏนี้ ในรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้ท้าวแลเป็นพระยาภักดีชุมพลตั้งกล่าวแล้ว และเป็น
เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก ภูประวัติเมืองชัยภูมิตอนสังกัดมณฑลนครราชสีมาในประวัติศาสตร์อีสาน
เล่ม 1 ของผู้เขียน สำนักพิมพ์สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดพิมพ์

เจ้าหน่อคำ⁽¹⁾ผู้หลาน ซึ่งสั่งให้ยกทัพไปตีบ้านเล็กเมืองน้อยทางเมืองเหนือ ให้รีบยกทัพ
กลับมารักษาทางทุ่งสัมปอ⁽²⁾ แต่พวกครัวที่เจ้าหน่อคำกวาดต้อนมาจากหัวเมืองเหนือนั้น
ได้สั่งให้เชียงผา กับ คำเกิดควบคุมครัวเหล่านี้ไปไว้ที่เมืองเวียงจันทน์ ยังไม่ทันจะถึง
เวียงจันทน์ก็เกิดการกบฏขึ้นกลางทาง พวกครัวไทยที่ไปเมืองหลวงพระบาง ไทบาง ไปเมือง
เชียงแสนบาง เชียงรุ่งบาง หลนสักบาง และเมืองพวนบาง เชียงผาและคำเกิดได้ผูกนบ
ไปส่งเวียงจันทน์เพียง 2 ส่วน หนีไป 6 ส่วน

---

(1) เข้าใจว่าจะเป็นคนเดียวกับ "เจ้าหน่อคำ" เจ้าราชวงศ์เมืองนครจำปาศักดิ์สมัยเจ้า-
บุญตรเจ้าอนุวงศ์เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ มีความชอบคราวปราบอายุสา เขียดโง้ง ต่อมา
โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน่อคำไปดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองอุบลราชธานีพระราชทานบรรดาศักดิ์
เป็นเจ้าพระมหแหวนุเคราะห์วงศ์ ในรัชกาลที่ 4 ถ้าเป็นคนเดียวกันแต่พบโทษมาได้อย่างไร
ไม่ทราบได้ ตอนปราบเจ้าอนุแล้วหรืออาจจะไม่ใช่ก็ได้

(2) อยู่แขวงเมืองศรีสะเกษ

บทที่ 5

การตอบโตของกรุงเทพ ฯ

เมื่อเดือน 3 ปีจอนี้ พระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่ามีใบบอกลงมากรุงเทพฯ
1. ฉบับวางยั้งศาลาเวรมหาศไทย เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) ที่สมุหนายกนำหนังสือขึ้น
กราบบังคมทูลกรุณาใจความว่าราษฎรทั้งหลายเป็นพวกลาวเวียงจันทน์ ลงมากวาดต้อนเอา
ครอบครัวชาวเมืองสรบุรีพาขึ้นไปเป็นอันมาก จะเป็นด้วยเหตุประการใดไม่ทราบเกล้าฯ
กำลังไ้มาเร็ว ไปสืบเหตุการณ์ เมื่อทราบความประการใดจะกราบบังคมทูลพระกรุณาที่หลัง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ เป็นที่เข้าพระทัยว่า เจ้า-
อนุวงศ์ศักดิ์การณเป็นกบฏแน่ จึงมีพระบรมราชโองการนามพระบัตูรสุรสิงหนาทเหนือเกล้า
เหนือกระหม่อมสั่งให้ พระอินทรเทพเจ้ากรมตำรวจให้รับไปสืบราชการศึกลาวที่เมืองสรบุรี
ให้ได้ความโดยเร็ว

แล้วโปรดเกล้าฯให้พระพิเรนทรเทพ กับ พระราชเสนาปลัดบัญชามหาดไทยไป
สืบราชการที่สรบุรี แล้วให้เลยขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาให้ได้ความมา

โปรดเกล้าฯให้พระหฤทัยเจ้ากรมตำรวจหลวง กับ หลวงเสนีพิทักษ์ในกรม
มหาดไทยไปสืบราชการทางเมืองปราจีนบุรีและเมืองกบินทรบุรี

และโปรดเกล้าฯให้พระยาราชวังสันคุมพวกแขกอาสาลงเรือเตรียมไว้รักษา
พระนคร

ครั้งรุ่งอีก 2 วันมีหนังสือบอกมาทางเมืองกบินทรบุรีว่า พลเมืองสุวรรณภูมิ
เมืองสุรินทร์ สังฆะ เมืองเขมรแตกต้อนอพยพครอบครัวมาอาศัยอยู่เมืองกบินทรบุรี เมื่อสืบ
ถามได้ความว่าเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ได้คิดประทุษร้ายต่อกรุงเทพฯมหานคร เจ้าอนุยกกอง
ทัพมาตีเมืองนครราชสีมาแตกแล้ว ยกกองทัพตีเมืองชัยบุรี เมืองนครพนม เมืองมุกดาหาร
เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร เมืองศรีสะเกษ และเมืองเดชอุดม รวม 7 หัวเมือง
เล็กเมืองน้อยคามริมแม่น้ำโขง ได้กวาดต้อนเอาผู้คนไปเป็นอันมาก แต่เมืองสุวรรณภูมิได้

เสียแก่พิเวียงจันทน์ เพราะเหตุว่าเจ้าศรีวอ⁽¹⁾ เจ้าเมืองสุวรรณภูมิกับหัวเมืองขึ้นใกล้เคียงช่วยกันรักษาไว้ได้

ฝ่ายพระยาภินทรบุรี ได้จัดให้คนขึ้นไปสืบราชการศึกลาว ได้ความว่า ซึ่งมีพระกรรณโปรดเกล้าฯ ให้พระยานครราชสีมาไปปฏิบัติราชการที่เมืองขุขันธ์นั้น พระยาขุขันธ์คิดร้ายเข้ากับเจ้าอนุ กวาดต้อนผู้คนส่งให้เจ้าอนุแล้วก็จะมา เจ้าพระยานครราชสีมา แต่ปลัดเมืองขุขันธ์ไม่ถูกกับพระยาขุขันธ์ จึงช่วยเจ้าพระยานครราชสีมาให้หลุคหนีไปไว้ เจ้าพระยานครราชสีมา กับปลัดเมืองขุขันธ์ ไคจุดไฟเผาเมืองขุขันธ์เสียแล้วหนีเอาตัวรอด ไม่ทราบว่าจะเข้า เขมรหรือไปไหน แต่พระยาภินทรบุรี ได้จัดคนให้นำเสบียงไปคอยรับเจ้าพระยานครราชสีมาอยู่ทางหลี่ฝ่าย เขมรด้วยแล้ว

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเช่นนั้น ก็โปรดปานชมเชยพระยาภินทรบุรีพระราชทานเงินออกไปให้ 50 ชั่ง กับเสื้อผ้า 200 สำหรับ

ในวันเดียวกันนั้นเป็นเวลาทางกันราว 8 ชั่วโมง มีหนังสือบอกของเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) มาว่า เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์โดยทัพล้อมเมืองนครราชสีมา ปลุกหอบรบตบถวนสร้างถนนหนทางสะพาน ปลุกยุงฉางถายเสบียงทั้งทางน้ำทางบกเป็นการแข็งแรง ภายหลังเจ้าอนุ ไคจุดเผาอาคารหอระยุงฉาง แมแต่สะพานเจ้าอนุก็สั่งให้เผาเสียสิ้น ๗ ที่อื่น พระยาปลัด พระยาภกร ษัตริ์พระณรงค์สงครามพร้อมด้วยทนายผู้หญิงโมรวมคิดกันเป็นกลอุบายล่อวงพวกลาวให้เสียกล แล้วก็จับพวกลาวมาตายเป็นอันมาก รัชชของพวกลาวแตกกระจาย ไม่สามารถจะคุมกันคิดจึงหนีเข้าป่าไปแล้วพระยานครราชสีมาให้มาเตรียมป้องกันบ้านเมืองต่อไปอีก แล้วแต่งให้พระพลสงครามระวังกูแลพวกลาวจะทำอะไรอีก ทางเมืองนครนายก เมืองภินทรบุรีหาโคทราบเกล้าทราบกรมหม่อมไม่ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

---

(1) ในประวัติเมืองสุวรรณภูมิตอนนี้ มีคนเขียนไว้ว่า เป็นสมัยพระรัตนวงศา (โอะ) เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ พระยาขัติยวงศา (สีลัง) เป็นเจ้าเมืองร้อยเอ็ด ตอนที่เจ้าอุปราช (ติสสะ) ยกทัพมาเมืองสุวรรณภูมิเกรงเขาจะเอาไปฆ่าเสีย เพราะมิได้เป็นใจเข้าด้วย เจ้าเมืองสุวรรณภูมิจึงเอานางออมบุตรสาวเจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนเก่ากับมาผ่าน 1 มายกให้จึงรอดตาย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อใดทรงทราบการศึกษาตามหนังสือบอกทั้งสามฉบับความตองกันแล้วนั้น จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาอมราชให้ถอนนักโทษพม่า ทวายที่ฉกรรจ์ออกจากคุกแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ไปพบกับลาว ให้พระพิชัยบุรินทร์ กับ พระยาเพชรปาศิคุ้มทัพพม่าและทวายไปช่วยกันรักษาเมืองนครราชสีมาโดยเร็ว และโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพออกรบตีกวาดความจุดที่สำคัญชานพระนครหลวงนี้คือ :- ที่ตำบลบ่อโพรงกรุงเก่า 1 ที่พะเนียดขี้ข้างกรุงเก่า 1 ที่เมืองปราจีนบุรี 1 ที่เมืองกบินทรบุรี 1 ที่ทุ่งบางกะปิ 1 ที่คลองส้มป่อยสามเสน 1 ตั้งค่ายวางรั้วพลตั้งแต่ทุ่งสามเสนตลอดรายทางมาจนถึงทุ่งวัวลำพอง (คือหัวลำโพงเดี๋ยวนี้) เป็นวงโค้งโอบทุ่งบางกะปิไปจดฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา แนวที่สองตามแนวกำแพงพระนครคลองบางลำพูโค้งไปตามคลองโองอ่างเฉาะชายทุ่งสามเสนซึ่งเป็นด่านที่สำคัญของแนวแรกนั้น กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ผู้บัญชาการทัพป้องกันพระนครโตทรงควบคุมอย่างใกล้ชิดอยู่ในวัดไทร (ชาวบ้านเรียกวัดแหลม) และให้พระยาอินทราธิบดี กับ พระยาเกียรติรามัญคุมทหารรามัญ 300 ไปรักษาอยู่คานตะวันตกออกทุ่งพระโขนงซีกปีกกาโอบไปถึงบางพลี บางสมิต บางจ้ว บางโสล่ง และโปรดเกล้าฯ ให้พระยาอมราชรักษาพระนครหลวงโดยเข้มแข็ง แล้วมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้กรมพระราชวังบวรมหาดำรงเสด็จเสด็จเป็นจอมทัพถืออาญาสิทธิ์ไปทางเมืองสระบุรี นครราชสีมาเมื่อเดือน 4 โปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร (1) สมุหนายกเป็นแม่ทัพ กับพระยาเพชรพิสัยยกไปทางเมืองเพชรบูรณ์ ที่เมืองหล่มสักและหัวเมืองขึ้นเวียงจันทน์ทางตะวันตกทางหนึ่ง กองทัพที่ไปตีเมืองเวียงจันทน์คราวนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ ลำปาง แพร่ น่านและเมืองหลวงพระบางไปช่วยรวบรวมกำลัง 20,000 คน ให้พระยาราชสุภาวดี คุมพลเป็นกองอิสระยกขึ้นไปทางช่องเรือแตกเหนือเมืองปราจีนบุรีแล้วไปสมทบกองทัพหลวงอีกทางหนึ่ง

---

(1) เจ้าพระยาอภัยภูธร เมื่อออกทัพไปถึงเมืองหล่มสักได้รบกับกองทัพเจ้าราชวงศ์ได้ชัยชนะแล้วก็ยกทัพตามขึ้นไปจนจะถึงเวียงจันทน์อยู่แล้วก็เลยช่วยถึงอภัยภูธร

ครั้งเมื่อวันเสาร์ เดือน 4 ขึ้น 5 ค่ำปีจอ อัฐศก จุลศักราช 1188 (พ.ศ. 2369) กรมพระราชวังบวรมหาคัศักดิ์พลเสด็จเสด็จลงเรือพระที่นั่งวิจิตรพิमानกาญจนบัลลังก์พร้อมด้วยมหาเสนาณิกรสะพรังพร้อมตามเสด็จโดยขบวนชลมารค ประทับรอนแรมไปสามแวงก็ถึงที่ประทับพลับพลาท่าเรือพระพุทธรูปแขวงเมืองสระบุรี เสด็จประทับรอคอยกองทัพหัวเมืองที่มายังไม่พร้อมเพรียงกันตามเกณฑ์

เมื่อพระสุริยภักดี⁽¹⁾ซึ่งไปสักเลกทางหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ กลับมาพบเจ้าอุปราช (ทิสสะ) และเจ้าอนุวงศ์ขอมให้ลงมาขึ้น เมื่อถึงกรุงเก่าก็พบเรือพระที่นั่ง กรมพระราชวังบวรฯ แล้วกราบทูลเหตุการณ์ที่ไปพบเห็นค่ายลาวตามระยะทางให้ทรงทราบแล้วมีรับสั่งว่า พระสุริยภักดีขึ้นไปอยู่ทางอีสานชานานคางชานาญลู่ทางจึงไปด้วยกันเถะ พระสุริยภักดีทูลขอพักนอนพอสมควรแล้วก็ตามขึ้นไปสมทบเข้ากับกองทัพกรมพระราชวังบวรฯ ที่ท่าเรือพระพุทธรูป

จุลศักราช 1189 ปีกุน นพศก เป็นปีที่ 4 ในรัชกาลที่ 3 เมื่อเดือน 5 ข้างแรมนั้นกรมพระราชวังบวรฯ ยังประทับอยู่พลับพลาท่าเรือ แล้วคำรับสั่งให้เตรียมขบวนทางบกซึ่งจะต้องยাত্রาทัพไปเมืองนครราชสีมาโดยผ่านคองพะว้าไฟ เมื่อประทับอยู่เมืองนครราชสีมาได้คำรับสั่งให้เข้าตีค่ายลาวตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้ตามพระประสงค์ทุกประการ

ครั้ง ๗ วันเสาร์ เดือน 6 ขึ้น 10 ค่ำกรมพระราชวังบวรฯ แม่ทัพได้เสด็จพระราชดำเนินจากเมืองนครราชสีมาขึ้นไปตั้งค่ายหลวงพักพลอยู่ตำบลน้ำเขินที่ค่ายเก่าของเจ้าอนุวงศ์ที่มาตั้งคราวก่อนนั้นแม่ทัพนายกองที่ยกลงหน้าขึ้นไปก่อนก็ยกเข้าตีค่ายหนองบัวลำภู รบกันอยู่ 3 วัน 3 คืนค่ายหนองบัวลำภูจึงแตก ทัพหน้าตีหนองบัวลำภูครั้งนี้ได้เสียนายทัพนายกองไปมาก คือพระยาเกียรติยศนายทัพรามัญ 1 หลวงภักดีนุรักษ์ 1 หลวงพิพิธสมบัติ 1 หลวงรามัญพิทักษ์ 1 สมิงปราบอังวะ 1 สมิงราชาเทวะ 1 สมิงนราจรสุระ 1 ไพรพลตายเท่าไรไม่ทราบจำนวนแน่นอน

---

(1) ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ป้อม) ต้นตระกูล "อมาตยกุล" ๗ บัณฑิต

กรมพระราชวังบวรฯ รับสั่งให้พระองค์เจ้าขุนเพชรคุมพลเข้าตีกล้อมล้อมเป็น
 ค่ายเจาหนอคำรักษาอยู่ การศึกครั้งนี้เป็นแบบกองโจรยกเป็นทัพพม่า ทวายและไทยไม่สู้
 คอยตีกองลำเลียงพวกลาวอยู่ในป่าหลังค่ายล้อม ขณะนั้นทหารลาวอยู่ในค่ายออกมาหา
 เพื่อมันถูกทหารไทยจับเอาไป 7 คนตามใดความว่า เจาหนอคำเป็นแม่ทัพใหญ่คุมทหาร
 1,800 คนแล้วก็ต่อสู้กันด้วยอาวุธหอกท้าวและหน้าไม้ ฝ่ายลาวตายมากเพราะถูกทัพไทย
 ขนาบอยู่ในที่ลอม ฝ่ายเจาหนอคำเห็นว่าจะสู้ทัพไทยไม่ได้ จึงพาทหารสุวรรณใจที่ฝ่าวงล้อม
 ออกหนีเขาป่าไปหลายวันจึงถึงช่องเขาสาร ฝ่ายเจาอนุวงศ์ที่ตั้งอยู่ช่องเขาสารทราบวา
 ค่ายหนอนบัวลำภู ภายหลังล้อม และค่ายทุ่งลำฟ้าแตกและเสียแก่กองทัพไทยแล้ว จึงคิดว่า
 เห็นจะสู้กองทัพไทยไม่ได้ ก็คิดจะเอาตัวรอด จึงออกอุบายเกณฑ์ทหารนายทัพนายกองทั้งปวง
 ว่า เราจะไปจัดการป้องกันบ้านเมืองไว้ ไทพญาสุโผ กับ ชานนท์ ขุนนางผู้ใหญ่อยู่รักษา
 กายนี้ต่อไปให้แข็งแรง เจาอนุวงศ์ก็หนีไปถึงเมืองเวียงจันทน์ แล้วเก็บเอาทรัพย์สินของ
 สำคัญอันมีค่าที่พอจะคิดตัวไปได้ พร้อมด้วยชายาหม่อมหม่าม โอรสธิดาพระญาติวงศ์ลงเรือ
 ใหญ่จะหนีไปอาศัยอยู่ในเขตแดนญวนในพินภัย โอรสเจาอนุที่ไปด้วยคราวนั้นรวม 13 คน
 คือ:- เจาราชวงศ์ 1 เจาสุทธิสาร 1 เจาเลื้อ 1 เจาเดือน 1 เจาเหม็น 1
 เจาช่าง 1 เจาองค์คำ 1 เจาขัติยะ 1 เจาพุทธชาติ 1 เจาอรินท 1 เจาเค 1
 เจาหนูเงิน 1 เจาสุวรรณ 1 และบุตรหญิงอีกหลายคนไม่ปรากฏชื่อ

ครั้นเมื่อเดือน 6 แรม 6 ค่ำเจาอนุวงศ์ลงเรือตามน้ำไปขึ้นที่ท่าเมือง
 มหาชัยกองแก้วแล้วเดินบกขึ้นข้างมา เดินบางไปอาศัยอยู่เมืองลาน้ำ ญวนเรียก "เมือง
 แงอันท์" ซึ่งเป็นเขตแดนหัวเมืองขึ้นของญวน

ฝ่ายพญาสุโผกับชานนท์ทราบว่าเจาอนุวงศ์หนีไปแล้วและทราบว่ากองทัพ
 ไทยยกมาตีค่ายหนอนบัวลำภู ค่ายทุ่งลำฟ้า ค่ายทุ่งล้อมแตกทั้ง 3 ค่าย แล้วเข้ามาตั้งอยู่
 ที่ค่ายทุ่งล้อม จึงมีหนังสือไปบอกพญาเชียงสา กับ กองคำ และ เพี้ยสุรินทร์ ไทยกทัพ
 ใหญ่มาสมทบกันตีค่ายไทยที่ทุ่งล้อมให้แตกการรบกันระหว่างไทยกับลาวครั้งนี้ กองทัพไทย
 ตกอยู่ในที่ลอมของพวกลาวถึง 7 วัน เสบียงอาหารก็ร่อยหรอลงทุกที่จวนจะเสียที่แก่กองทัพ
 ลาวอยู่แล้ว ก็พอดีกองทัพกรมหมื่นเรศร์โยธียกขึ้นไปทันก็มีใคร่เรือเข้าโจมตีทัพลาวทันที

กองทัพไทยที่ถูกล้อมตราวนี่คือทัพพระเจ้าแสนยากร แต่ไพร่พลทัพของกรมหมื่นนเรศร์มีน้อยกว่า พวกลาวจึงสกัดลอมไว้อีกทั้ง 4 ด้าน รบกันถึงขั้นตลุมบอนด้วยอาวุธขึ้น แต่กรมหมื่นนเรศร์โยธินัยว่ามีอาจารย์ที่คิดตามกองทัพไปด้วย 4 คน อาจารย์ทั้ง 4 ทำพิธีให้ทหารลาวเห็นว่า เป็นคนอยู่บนต้นไม้ทุกคนมากมายนักและเห็นต้นไม้เป็นหอรบไข่มุก พวกทหารลาวสำคัญผิดนึกคิดว่าทหารไทยอยู่บนต้นไม้ ก็ยังเป็นธนูหน้าไม้ขึ้นไปต้นไม้หมด และอาจารย์ทั้ง 4 ก็ทำพิธีเสกเป่าใบไม้ให้เป็นตัวต่อ แตนตอยเอาพวกทหารลาวเจ็บปวดไปตาม ๆ กัน ขณะที่รบพุ่งกันด้วยอาวุธสั้นอยู่นั้น พวกลาวดูเห็นเป็นทหารไทยหมุนเนื่องกันมาทุกทีเห็นจะสู้ไม่ได้ก็ล่าถอยเข้าป่าไป ลมตายก็มากเป็นอันว่ากองทัพไทยเป็นฝ่ายชนะเข้ายึดค่ายสมบัติอยู่ไว้ได้

ครั้นรุ่งขึ้นกรมพระราชวังบวรฯ ตรีสั่งให้พระยาเสนาภูธร กับ พระยาเพชรราชาพร้อมด้วยกรมหมื่น ทั้งสองพระองค์คุมทัพไปที่ค่ายช่องเขาสาร ส่วนพระองค์ทรงช้างเป็นราชพาหนะไปตั้งค่ายอยู่ใกล้กับค่ายเขาสารของพวกลาวห่างกันประมาณ 250 เส้น

ฝ่ายพระยาสุโฆษรักษาค่ายช่องเขาสารกับขานนท์ได้ปรึกษากันว่า กองทัพไทยยกมาประชิดค่ายเราครั้งนี้เป็นเชิงตีกล้ำเข็งนัก ตั้งเป็นค่ายถึงสามชั้น พวกเราจะคิดประการใด พวกนายกองก็ไม่รู้จะคิดประการใด สุดแต่ท่านจะมีอุบายมาเกิดจะปฏิบัติตามทุกอย่าง พระยาสุโฆษจึงว่า กองทัพไทยยกมาครั้งนี้เราพอจะประมาณรู้ได้ว่าไม่เท่าไรนักตลอดถึงเสบียงอาหารก็ตงมีน้อย คงจะสู้รบไม่ได้นาน ฉะนั้นให้เราตั้งไว้อาออกไปต่อรบเลย เป็นเพียงเอาทหารไปจู่ไว้ตามช่องทางมิให้ทหารไทยตามเข้าออกได้ ไม่เข้าเสบียงก็จะถอยน้อยลง แล้วเราจึงคอยเข้าตีหักเอาที่หลังก็จะแตกพ่ายไปเอง

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ ตรีรับสั่งให้กรมหมื่นทั้งสองพระองค์เข้าเฝ้าเพื่อทรงปรึกษาราชการทัพเพราะเราได้มาตั้งประชิดค่ายเขาสารนี้มานานถึง 7 วันแล้ว ไม่เห็นพวกลาวออกมาสู้รบเลย ธรรมเนียมศึกใหญ่ที่นั่งอยู่เช่นนี้ บางทีจะคิดอุบายเป็นประการใด กรมหมื่นทั้งสองจึงทูลว่า เราจะปล่อยไว้เฉย ๆ เช่นนี้จะเสียเชิงอุบายลาว ขอพระราชทานสั่งให้นายหมวดนายกองยกพลเข้าตีค่ายลาวให้แตกภายใน 3 วันนี้เถิด ถ้านานไปลาวจะคิดกลอุบายสำเร็จได้ ท่านแม่ทัพใหญ่ทรงเห็นด้วย จึงโปรดให้พระยาจางแสนยากร และ

นายทัพนายกองยกพลเข้าโจมตีค่ายลาวที่ช่องเขาสาร เมื่อได้ฤกษ์พิชัยสงครามในวันอาทิตย์เวลา
ย่ำรุ่งก็ตีฆ้องยามลือทึม พวกทหารก็โห่ร้องเฮฮาชัย เสียงอึกทึกก็เข้าปลนคายลาวตามแผนยุทธวิธี

ฝ่ายพญาลูโปกับขานนทก็สั่งให้ทหารลาวออกต่อสู้รบป้องกันเป็นสามารบ ซึ่งเป็นผา
หน้าไม้ออกมาจากคายนงหาฝนผู้คนล้มตายก็มาก กองทัพไทยปลนคายเขาสารครั้งนี้พวกลาวตาย
ประมาณ 2 ส่วน หนีไปได้ 1 ส่วนที่จับเป็นเชลยได้ประมาณ 1 ส่วน เก็บได้ศาสตราวุธทองคำ
เป็นอันมาก กับได้พระพุทธรูปทองคำในคายนง 1 ทองหนัก 7 ตำลึง 2 บาทเป็นทองเนื้อเจ็ด
2 ขาพระเนตรฝังพลอยนินทั้งสองข้างระหว่างพระอุณาโลมฝังพลอยทับทิม นั้งขัดสมาธิ หน้าตัก
3 นิ้ว 3 กระเบียด (เห็นจะเป็นพระไชยวัฒน์พระชนมายุของเจ้านองศ์)

เมื่อทำศึกมีชัยชนะคายนงเขาสารแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาศักดีพลเสนีย์ จึงทรง
บอกราชกิจโปรดให้นายมหาดไทยใจภักดีเชิญพระอัครมาเฝ้ากราบทูลพระกรุณา ณ กรุงเทพฯ

ครั้นรุ่งขึ้นอีก 8 วัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระยานครคุมทหารไทย 500
โลดตอนเขลยลาวที่ฉกรรจ์กับข้างดี มาคี่ลงมาถวายกรมพระราชวังบวรฯเป็นบรรณาการลงหน้า
พลาถกอน

เมื่อตีคายนงเขาสารแตกและยึดได้เป็นที่แน่นอนแล้ว ก็โปรดให้พระยาพิษณุโลกคุมทัพ
รักษาอยู่ที่เขาสาร ฝ่ายนายทัพนายกองซึ่งเป็นทัพหน้าตีเขาสารแตกแล้วนั้น ก็ให้เดินทัพต่อไปจนถึง
ตำบลพรวนพรวริมฝั่งแม่น้ำโขง ตรงข้ามเมืองเวียงจันทน์ หาเรือข้ามฝั่งไปเมืองเวียงจันทน์
ก็ไม่เห็นมีทหารลาว เป็นเมืองร้าง เหลืออยู่แต่คนเจ็บป่วยและคนชรา ปรากฏว่าเจ้านองศ์ได้
หนีไปจากเมืองเวียงจันทน์เสียแล้ว ตามได้ข้อความว่าเจ้านองศ์พาบุตรภรรยาเจ้าจอมหม่อม
หามญาติวงศ์อพยพหนีไปอยู่เมืองญวนได้ 2 วันแล้ว พระองค์ทรงสงครามจึงรีบนำความเข้าเฝ้า
กราบทูลกรมพระราชวังบวรฯให้ทรงทราบ

กรมพระราชวังบวรฯเมื่อทรงทราบตามความที่พระณรงค้นำมากกราบทูลแล้ว จึงมี
พระดำรัสว่า ขวาคึกเป็นดังนี้เป็นฤกษ์ดีแล้ว ให้ล้นมองชัยดำเนินพลทหารยกข้ามเขาสารไปยัง
ฝั่งแม่น้ำโขงเถิด โหระโกล้นมองถวายพระฤกษ์ เจ้าพนักงานยิงปืน 3 นัดเป็นสัญญาณ ทหารมา
กองหน้าเชิญธงตรีชฎนำหน้ากระบวนก่อนแล้วพลทหารแสนเสนานีกรเดินทัพเป็นลำดับตามสดล-
มารค แม้ทัพใหญ่กรมพระราชวังบวรฯตรงข้างพระที่นั่งเป็นราชพาหนะเป็นขบวนไป แล้วเข้า
ประทับ ณ พลับพลาชัยในค่ายใหญ่ที่ตำบลพรานพรวริมฝั่งแม่น้ำโขง

ครั้งนั้นมีโจขามไปทอพระเนตรในเมืองเวียงจันทน์ เพราะทรงกริ้วเจ้าอนุวงศ์
สั่งทหารให้ขามไปในเมืองเวียงจันทน์แล้วให้ตัดต้นไม้หรือกำแพง ขนเสบียงอาหารขามฝากมายัง
ค่ายใหญ่ที่พรานพร้าว แล้วให้เอาไฟเผาเมืองเวียงจันทน์เสียสิ้นแว่นไว้แตกเหว่น

ฝ่ายกองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองแพร่ น่าน เมืองหลวงพระบางรวมพล 4 เมือง
เป็นพลทหารถึง 30,000 คนยกมาตามทองคำที่เกณฑ์ขึ้นไปแตกก่อน ก็โตมาถึงเมืองเวียงจันทน์
พร้อมกันทั้ง 4 เมือง แม่ทัพนายกองทั้งสี่เมืองเข้าเฝ้าแม่ทัพใหญ่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พล-
เสภัยที่ค่ายหลวง ณ ค่ายพรานพร้าว

ฝ่ายเจ้าอุปราช (ศิษสะ) เมืองเวียงจันทน์ เมื่อตั้งอยู่เมืองยโสธรกลัวพระยา-
ราชสุภาวดีจะยกทัพมาตีครอบครัวของเจ้าอุปราชก็ยกหนีจากเมืองยโสธรมายังตั้งอยู่ที่เมืองหนอง-
หารเพื่อระวังครอบครัว ครั้นได้ทราบข่าวเจ้าอนุวงศ์โตหนีไปเมืองญวนแล้ว บัดนี้ทัพหลวงโตมา
ตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายพรานพร้าวก็ให้เกรงกลัวเป็นที่สุด เจ้าอุปราชจึงได้ยกทัพมาที่บ้านพรานพร้าวเข้า
เฝ้าต่อแม่ทัพใหญ่ ขอสวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยาม นายทัพไทยนำความ
ขึ้นทราบทูลแม่ทัพใหญ่ ก็โปรดให้เจ้าอุปราชเข้าเฝ้า และกราบทูลว่า จำเดิมแต่เจ้าอนุวงศ์การมีดี
ต่อกรุงเทพมหานครนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้โต้ตอบคัดค้านทัดทานห้ามปรามหลายครั้ง เจ้าอนุไม่
เชื่อฟัง กลับโกรธพาลจะเอาผิดคิดฆ่าข้าพระพุทธเจ้าเสียอีก ข้าพระพุทธเจ้ากลัวต่อความตายมีธุ
จะทำอย่างไรจนด้วยเกล้าฯจึงเข้ารวมด้วยเจ้าอนุพอให้พ้นภัย เนื้อความนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้ง
กับพระสุริยภักดี (ป้อม) แล้วแต่คนนั้น ฝ่ายท่านแม่ทัพใหญ่ทรงทราบความจริงดังนั้น จึงโปรดให้
เจ้าอุปราชได้นำพระพิพัฒน์สัตยาเสียแล้วก็โปรดยกโทษให้ และได้โปรดให้เจ้าอุปราชไปเกลี้ยกล่อม
พวกลาวที่หนีภัยอยู่ตามป่าดงนั้น เข้ามารวมอยู่ในค่ายของไทยเสียให้หมด

อนึ่งได้มีทองคำพระราชสีห์วังหน้าบังคับบัญชาทอตุระมอรายการให้พระยาราช-
สุภาวดี ประจำอยู่แรมปีให้จัดราชการบ้านเมือง หัวเมืองลาวต่าง ๆ ให้เรียบร้อย ตามทองคำ
พระราชสีห์ของวังหลวงโปรดให้มานั้น พร้อมกับรับสั่งให้คาดโทษหัวเมืองทั้ง 6 ฝ่ายเห็นอั้งยึก
ทัพลงมาไม่ทันช่วยรบศึกครั้งนี้ วามีโทษตามตัวบทกฎหมายว่าด้วยพระอัยการศึก

ฝ่ายพระยาลำปาง พระยานคร พระยาแพร่ พระยาอุปราชเชียงใหม่ พระยาอุบ-
ราชลำพูน เจ้าอุปราชหลวงพระบางและแสนท้าวพญาลาวนายทัพนายกองทั้งหกเมืองก็เข้าชื่อกัน

ทำเรื่องราวสารภาพผิดถวายแม่ทัพหลวง ขอพระราชทานทำการแก้ตัวฉลองพระเดชพระคุณต่อไป โดยรับอาสาจะติดตามจับเจ้านองศ์กับชายาบุตรธิดามาทูลเกล้าถวายจงได้ ถึงไม่ได้ตัวก็จะรักษา มิให้เกิดการยุ่งยากขึ้นดังเช่นที่เป็นมาแล้วแต่ก่อนต่อไปอีก และจะอาสากวาดต้อนครอบครัวลาว เวียงจันทน์ส่งลงไปยังกรุงเทพมหานครตามพระราชประสงค์

กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสวยแม่ทัพหลวง ไตทรงมีรับสั่งส่งไปให้กรมหมื่น สุนทรทรรักษ์ กับกรมหมื่นนเรศวรโยธีทั้งสองพระองค์ให้เข้าเฝ้ากราบทูลพระเจ้าแผ่นดินให้ เป็นที่เข้าพระทัยว่าการศึกครั้งนี้เป็นที่เรียบร้อยแล้ว และได้จัดการระวางรักษาด่านแดนแข็งแรง กับไตส่งครอบครัวเวียงจันทน์ทรัพย์สินที่รับมา เหลือจากเจ้านองศ์เอาไปนั้นส่งมาเป็นบัญชีทาง- วาวทนายคำสั่งว่าดังนี้:-

พระพุทธรูปสำหรับบ้านเมืองเวียงจันทน์นั้นคือ พระบางหายไป สืบไต่แต่เพียงว่าพวก ขาพระโยมสงฆ์พาทหนีไปจากวัดหลอมซ่อนศึก จะไปทิ้งน้ำหรือฝังดินก็ยังไม่ไต่ความแน่นอน หาก จะว่าเจ้านองศ์ไปตวยจะพาไปไม่ไหว เพราะพระพุทธรูปองค์นี้สูงถึง 5 ศอก มีน้ำหนักมากคงพาเอา ไปไม่ได้ คงไต่แต่พระเสริม 1 พระใส 1 พระสุก 1 พระแกนจันทน์ 1 พระเงินหลอด 1 พระเงิน บูอีก 4 องค์ รวมเป็น 9 องค์ ล้วนแต่องค์ใหญ่ ๆ ห้างสิ้น จำจะทำเจดีย์บรรจุไว้ไม่ให้เป็นเหยื่อแก่ พวกอันธพาล เจดีย์ที่จะกอนั้นจะได้จัดทำขึ้นที่ค่ายหลวงพรานพร้าวอันเป็นที่สมเด็จพระพุทธิยอกฟ้า- จุฬาโลกทรงสร้างไว้เมื่อครั้งเสด็จขึ้นมาตีเวียงจันทน์ครั้งแผ่นดินกรุงธนบุรีนั้น เจดีย์องค์นี้มีขนาด ฐานกว้าง 5 วา สูงตลอดยอด 8 วา 2 ศอก ในแผ่นดินศิลาจารึกมีนามว่า พระเจดีย์ปราบเวียง- จันทน์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบกระแสพระราชดำริของกรมพระ- ราชวังบวรนั้นแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯให้จัดเครื่องเสวยส่งให้ตำรวจหลวง นำไปพระราชทานให้ แล้วโปรดเกล้าฯให้กรมพระราชวังบวรฯเสด็จกลับกรุงเทพมหานครพร้อม กับตำรวจที่นำเครื่องเสวยมานั้น

แต่กรมพระราชวังบวรฯไตทรงทราบว่า พญาเชียงใหม่ เป็นนายทัพลาวมือขึ้น 1 ยกที่ใครจะเอาชนะได้ จึงโปรดให้พระยาไกรโกษาไปปราบทัพพญาเชียงใหม่ที่อยู่บ้านโพธิ์ เชียงทองนั้นให้จงได้ พระยาไกรโกษายกทัพไปรบครั้งนี้ เสียที่แก่พญาเชียงใหม่ ทัพแตกเสีย

รืพลมาก แม้ทัพหลวงทรงทราบทรงขัดเคืองมาก จึงรับสั่งให้เอาตัวพระยาไกรโกษาไปสำเร็จโทษตามพระอัยการศึก แต่พระยาไกรโกษาได้ทำความดีความชอบไว้เมื่อครั้งยกทัพไปตีเมืองหล่มสักมีชัยในครั้งนั้น โทษถึงตายจึงเป็นอันว่าหลุดพ้นไปแล้วมีรับสั่งให้พระยาเพชรพิสัยยกทัพติดตามพญาเชียงใหม่เจ้าจับตัวมาให้ได้อีกไป ในที่สุดได้เข้าสู่รบกับทัพพญาเชียงใหม่ เจ้า ๆ สู้ไม่ได้ เพราะถูกกองทัพพระยาราชสุภาวดี ซึ่งแยกทางกันแต่ออกจากกรุงเทพฯ ไปปราบหัวเมืองตะวันออกที่ยังกระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพฯ นับแต่เมืองพิมายตามรายทางไปจนถึงเมืองยโสธรและหัวเมืองอื่นทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพวกที่ก่อการร้ายก็สงบราบคาบ พอที่จะยกทัพมาบรรจบทัพหลวงเห็นเหตุการณ์เข้าก็เลยเข้าช่วยสมทบทัพพระยาเพชรพิสัยตีกระหนาบทัพลาว พญาเชียงใหม่ได้ยอมอ่อนน้อม มอบทหารทั้งสิ้นให้พระยาราชสุภาวดีเข้าสวามิภักดิ์ต่อแม่ทัพไทย

กรมพระราชวังบวรฯ ไททรงทราบดีพระทัย แล้วโปรดให้พระยาเพชรบูรณ์ไปเข้าสมทบกองทัพพระยาราชสุภาวดี ให้อยู่ช่วยกันจัดราชการบ้านเมืองลาวต่อไป ส่วนพระองค์ท่านเสด็จกลับกรุงเทพฯ ตามกระแสท้องตราที่โปรดเกล้าฯ ให้มาพร้อมตำรวจหลวงตั้งกลาวแล้วนั้น ได้เสด็จถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2369

ฝ่ายพระยาราชสุภาวดีขณะที่พักอยู่ค่ายหลวงพรานพร้าว เพื่อจัดการหัวเมืองลาวที่ยังไม่เรียบร้อยนั้น ได้สืบเสาะหาพระบางจนได้ความว่า ขาพระบางหายไปประดิษฐานไว้ที่ถ้ำเขาแก้ว จึงมีบัญชาให้อัญเชิญอาราธนามายังค่ายใหญ่ แล้วจึงให้นำขึ้นช้างพร้อมกับเจ้าอุปราช (ติสสะ) พญาเชียงใหม่ส่งลงมากรุงเทพฯ ให้พระราชวรินทร์ (ป้อม) เป็นนายทัพยกลงมาทางดงพญาไฟถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน 3 ปีกุน นพศก จุลศักราช 1189 (พ.ศ. 2370) แล้วเขาเข้ากราบทูลพระกรุณา

ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ว่า เจ้าอนุก็ยังจับไม่ได้ และเมืองเวียงจันทน์ก็เคยเป็นกบฏมา 2 ครั้งแล้ว มันจะกลับมาตั้งบ้านเมืองอีกประการใดก็ยังไม่แจ้ง ที่พระยาราชสุภาวดียังอยู่จัดราชการบ้านเมืองลาวนั้นก็ดีแล้ว ส่วนเจ้าอุปราช (ติสสะ) ทรงโปรดเกล้าฯ ไม่เอาโทษตามที่กรมพระราชวังบวรฯ กราบทูลขอแล้วนั้น แล้วโปรดเกล้าฯ ยกที่ดินสำนักบางยี่ขันธนบุรีที่เจ้าอนุอยู่มาก่อนให้เจ้าอุปราชเป็นที่อยู่อาศัยสืบไป ส่วนพระบางนั้นโปรดฯ ให้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่วัดจักรวรรดิ แต่ภายหลังโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบางให้พระเจ้านครหลวง (มังฆาตุราช) ขึ้นไปประดิษฐานไว้ ณ เมืองหลวงพระบางสืบมาจนทุกวันนี้

แล้วมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯให้เลื่อนฐานันดรศักดิ์พระยาราชสุภาวดีเป็น
เจ้าพระยาราชสุภาวดีตามราชทินนามเดิม ว่าที่สมุหนายกสืบแทนเจ้าพระยาอภัยภูธรที่ถึงอสัญ-
กรรมคราวปราบกบฏครั้งต่อไป

ครั้นเมื่อเดือน 8 ทศกัณฐ์ดิถีแรม 1 ค่ำ เจ้าราชวงศ์ (เหงา) ซึ่งไต่หน้ไปอาศัย
อยู่ในแดนญวนพร้อมเจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดา ซึ่งเจ้าอนุโคทรยศไทยครั้งสุดท้ายคือได้เอาหัวเมือง
ชายพระราชอาณาเขตหัวพันทั้งห้า ห้าหมื่นแห่งเมืองขำเหนือและแขวงเมืองพวนไปจับกองญวน
เป็นสินน้ำใจ เพื่อขอความช่วยเหลือแก่แดนในภายหลังด้วย ใ้ให้ลาวตือหนึ่งลือมาส่งให้เพีย
เมืองจันทร์ กับ เพี้ยเมืองซ้ายฉบับหนึ่งเป็นอักษรลาวใจความว่า "บัดนี้พระเจ้าเวียงจันทน์มีรับ
สั่งให้ขุนนางแก้วคุมทหารเป็นกองทัพอาเจ้าอนุวงศ์กับเจ้าราชวงศ์และครอบครัวบุตรหลานมาส่ง
ส เมืองเวียงจันทน์ขอให้เพี้ยเมืองจันทร์ เพี้ยเมืองซ้าย เพี้ยท้าวนาผู้อยู่รักษาบ้านเมืองจัตที่ทาง
เรือนเขารมเงาให้สมควรเป็นที่พักอาศัยของเจ้านายที่จะมาพักอยู่ยังบ้านเดิมด้วยเถิด

ฝ่ายเพี้ยสามเพี้ยนี้ได้นำหนังสือที่เจ้าราชวงศ์ให้มานั้น ส่งให้พระยาพิชัยสงคราม
ซึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีสั่งให้มาดูแลรักษาราชการบ้านเมืองเวียงจันทน์พร้อมด้วยพระยาทุกข-
ราษฎร์ กับ หลวงสุเรนทรนุชิต พระยาพิชัยสงครามจึงส่งตนฉบับหนังสือนี้ให้หมื่นเทพภักดี พร้อม
ด้วยไพร่ 7 คน ลงเรือข้ามปากไปค่ายพรานพร้าวเพื่อส่งให้เจ้าราชสุภาวดี แต่ท่านไม่ออกไป
ตรวจราชทางช่องเขาสาร หมื่นเทพภักดีจึงขึ้นมาเร็วตามไปส่งหนังสือถึงท่าเขียบเขาสารป่าข่ม
แล้วส่งหนังสือนี้ให้ท่านแม่ทัพต่อไป

เจ้าพระยาราชสุภาวดีเมื่อได้ทราบหนังสือของเจ้าราชวงศ์เช่นนี้ จึงสั่งให้
พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองรีบเดินทัพไปตั้งกลางวันและกลางคืนแต่ ๗ เดือน 8-ทศกัณฐ์ดิถี
แรม 5 ค่ำ

ครั้นเดือน 8 แรม 6 ค่ำ เจ้าอนุวงศ์กับเจ้าราชวงศ์เดินทางมาถึงเมืองเวียง-
จันทน์มีไพร่พลลาวติดตามด้วย 2,600 คน พวกญวนมาด้วย 80 คน มีหัวหน้าญวน 2 คน ลาม
2 คน มีเจ้าเมืองลาวที่ไปขึ้นกับญวนมาด้วย 4 คนคือ เจ้าเมืองบง 1 อุปฮาด 1 ราชวงศ์ 1
กับท้าวม่วง 1 มีไพร่เมืองบงมาด้วย 200 คนสำหรับรักษาพวกญวนตามทาง การมาครั้งนี้
ได้มาตั้งอยู่ในเมืองเวียงจันทน์ด้วย นอกเมืองบ้าง ในวันมาถึงนี้ลามาญวน 2 คนได้เข้าไปหา
พระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์กับหลวงสุเรนทรนุชิต ผู้รักษาเมืองเวียงจันทน์แล้วแจ้งว่า

หญิงนี้เข้าขุนนางฉวนจะได้พาเจ้านองต์ เจ้าราชวงศ์บุตรหลานและญาติมาค้ำบไทย บุคจา
ประณีประยอมตามรับสั่งของพระเจ้าเวียงค้ำบให้ขอโทษลาวต่อไทย เพราะวันนี้เห็นว่าจวน
ค่ำมืด กลัวเป็นเวลาไม่เหมาะสมจะปรึกษาขอราชการบ้านเมืองแล้วลามฉวนก็ลากลับไป

ฝ่ายพระยาพิชัยสงครามไม่ไว้ใจเกล้าและฉวน จึงให้ทหารไทยตั้งรักษาภคชัย
แข็งแรงในคืนวันนั้น ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันนม 7 ค่ำเดือน 8 เวลาเช้าขุนนางฉวน 2 คนพร้อม
กับลาม เจ้าเมืองปงกับพวก 3 คนพร้อมด้วยเจ้านองต์ เจ้าราชวงศ์มาหาพระยาพิชัยสงคราม
ณ ศาลาลูกขุนเกาะของเจ้านุขุนนางฉวนจึงพูดขึ้นว่า เจ้านองมีความผิดแก่ไทยแล้วหนีไปหาฉวน
ฝ่ายฉวนเหมือนมารดาเจ้านอง ฝ่ายไทยเหมือนบิดาเจ้านอง เมื่อบิดาโกรธบุตรแล้ว มารดาก็ต้อง
พาบุตรมาขอโทษ เพื่อขอความเมตตากรุณาแก่เจ้านองต์ ดุจดั่งบุตรผู้โง่เขลาเบาความคิด
เจ้านองต์สารภาพผิดทั้งสิ้น ตามแต่ทางไทยจะลงโทษให้เช็ดทาบ ฯลฯ เด็ด

เมื่อลามฉวนพูดขึ้นแจ้งสิ้นลงแล้ว เจ้านองต์ เจ้าราชวงศ์ก็พูดจากันกับพระยา-
พิชัยสงครามและพวกไทยเป็นปรกติ บลวโสภาปราศัยไต่ถามถึงการเสียบงอาหารเป็นการ
อารีอารอบเหมือนตุจเคยกันมาแต่ก่อน แล้วเจ้านองต์ เจ้าราชวงศ์ก็สั่งให้ทหารลาวนำ
ข้าวสาร เกลือ เนื้อเค็มปลาแห้ง หมากพลู บุหรี่กับหม้อทองแดงที่ได้มาจากเมืองแก้วสำหรับ
หุงข้าว 27 ใบมอบให้แก่แม่ทัพไทย พอบ่าย 3 โมงก็พากันกลับลาไปสู่ที่พัก ซึ่งเจ้านองต์พัก
อยู่ที่วัดพระแก้วเกาะ

ฝ่ายพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์กับหลวงสุเรนทร์นุชิตก็ขึ้นชมยินดี
ในถ้อยคำของเจ้านองต์มิได้ระแวงสงสัย จึงเกิดความประมาท มิได้ระวังรักษาเหตุการณ์
ปล่อยให้ทหารไทยออกไปหาอาหารในที่ต่าง ๆ ห่างจากที่พัก ด้วยเวลานั้นกองทัพไทยก็อด-
หยาก อาหารการกินก็หายากอยู่แล้ว

จึงในวันเดียวกันนั้นเวลาบ่าย 3 โมง เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็พร้อมกองทัพอ
ขึ้นมาถึงค่ายพรานพร้าว ครั้นตอนบ่าย 4 โมงเจ้านองต์ เจ้าราชวงศ์กุมพลทหารประมาณ
1,000 เศษยกเข้าจู่โจมโอบล้อมวัดกลาง ซึ่งเป็นที่พักของพระยาพิชัยสงครามและทหารไทย
แม่ทัพไทยไม่รู้ตัวเตรียมสู้ไม่ทัน พวกลาวจึงระดมยิงปืนจุกหาฝนเข้าไปที่ทหารไทยพักอยู่ ทหาร
ไทยพร้อมด้วยแม่ทัพตายหมดสิ้นไม่มีเหลือ ฝ่ายพวกทหารที่ออกไปหากิน ตกใจกลัวจะกลับมาช่วย

เจ้านายก็ไม่ทัน จึงพากันหนีเอาตัวรอด มุ่งหน้าจะหาเรือข้ามฟากมาฝั่งค่ายใหญ่ที่พรานพร้าว ก็ไม่มีเรือ เพราะเจ้าอนุวงศ์สั่งให้ยึดเก็บซ่อนเสียหมด จึงพากันกระโดดน้ำว่ายจะข้ามฟาก ทหารลาวเห็นก็ขึ้นเรือไล่ยิงตายกลางน้ำเป็นอันมาก ที่ที่ตายข้ามมาถึงฝั่งพรานพร้าวได้นั้น คือ หนึ่งรักษาเวศร์ กับไพร่พลประมาณ 45 คน ก็เข้าแจ้งความต่อท่านแม่ทัพ

ขณะที่เจ้าพระยาราชสุภาวดีมาถึงค่ายพรานพร้าวได้ 2 ชั่วโมงแลเห็นทหารลาว ไหลมาพันทหารไทยมาในลำแม่น้ำโขงและที่หาดทรายหน้าเมืองเวียงจันทน์นั้น ก็รู้ว่าทัพไทยเป็นอันตรายมันคงแน่แล้ว ครั้นจะช่วยเหลือก็ไม่ทันทางที่และไม่มีเรือจะข้ามฟาก กอปรด้วยไพร่พลมีน้อย จึงปรึกษานายทัพนายกองว่า จะตั้งรบกับเจ้าอนุวงศ์ที่พรานพร้าวหรือไปตั้งเตรียมพลที่เมืองนครราชสีมา พญาเชียงใหม่ที่เข้ามาสวามิภักดิ์จึงกราบเรียนว่า จะคอยทัพไปตั้งรับศึกที่เมืองนครราชสีมานั้นก็ได้อยู่ แต่ที่เมืองยโสธรนั้นไกลกว่าและอุดมสมบูรณ์ ผู้คนก็มากพอจะเป็นกำลังกองทัพเราได้ พญาเชียงใหม่จะขออาสาพาลัดทางไปเมืองยโสธรให้ถึงในวันพรุ่งนี้ ท่านแม่ทัพก็เห็นด้วย จึงสั่งให้ยกทัพเคลื่อนไปยังเมืองยโสธรโดยเร็ว

เมื่อถึงเมืองยโสธรแล้ว เจ้าเมืองไค้มอบให้ท้าวสุวอธรรมมา (หรือบุญมา) บุตรอัศวินเมืองยโสธรกรมการเมืองเป็นนายกองจัดเกณฑ์ผู้คนเป็นการด่วน เกณฑ์ไปจนถึงเมืองอุบลราชธานี เมืองเขมราฐ เมื่อใดผู้คนพอสมควรแล้วก็ยกมาตั้งเกณฑ์คนที่เมืองสุวรรณภูมิสะสมเสบียงอาหารอีก

ฝ่ายขุนนางญวนที่หาเจ้าอนุวงศ์มาส่งนั้น ครั้นทราบเหตุว่าเจ้าอนุ เจ้าราชวงศ์กระทำผิดสัญญาที่รับปากไว้ เป็นการละเมิดกระแสน้ำสั่งพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ จึงสั่งให้เจ้าเมืองปงที่ขึ้นกับญวนไปเชิญเจ้าอนุกับเจ้าราชวงศ์มาหวังจะวาทถกเถียง แต่เจ้าอนุกับเจ้าราชวงศ์หามาไม่ กลับคือตั้งจะฆ่าเจ้าเมืองปงนั้นเสีย เจ้าเมืองปงจึงไปบอกความแก่ขุนนางญวน ๆ เห็นเจ้าอนุวงศ์ไม่เชื่อฟังดังนั้นก็พากันกลับไปเมืองญวน แล้วก็พร้อมกันเข้าชื่อทำหนังสือไปบอกขึ้นไปยังกรุงเว ตามที่เจ้าอนุวงศ์ได้ทำแก่ทหารไทยเป็นการผิดกระแสน้ำสั่งพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์นั้นทุกประการ

เจ้าอนุวงศ์เมื่อใดลอบฆ่าพันทหารไทยตายไปเกือบหมื่นมีชัยชนะแล้ว ก็สั่งให้นายทัพนายกองจัดการป้องกันเวียงจันทน์แข็งแรง โดยให้ตั้งด่านนอกเมืองทั้ง 4 มุมเมืองซีกปีกกา

ถึงกันมีประตูหอรบรอบเมืองกำแพงเมืองที่ถูกทหารไทยรื้อถอนไปคราวนี้ ก็สั่งให้นำไม้ไผ่มาปักเป็นเสาระเนียดรอบเมืองศูนย์กลางเมืองให้สูงเป็นป้อม แล้วตั้งไฟพลาลือ กับ เพี้ยบาทชัยไปขอกองทัณฑ์เมืองลือ เมืองซอนซึ่งเป็นลาวสิบสองปันนาขึ้นกับจีนมา 6 โหล มาช่วยรักษาเวียงจันทน์ก็ไม่สมคิด เพราะจีนไม่ยอมให้มา เจ้าอนุดำจะแต่งทูตนำเจ้าหญิงเวียงจันทน์ที่เป็นหลานสาวไปถวายพระเจ้ากรุงอังวะ เพื่อขอกองทัพพม่ามาช่วยก็ไม่สำเร็จ เพราะไปไม่ถึงเมืองพม่า คอยทางที่ไปนั้นเมืองเชียงใหม่ไล่ลาดตระเวนอยู่ทุกทิศโดยกวาดจับก็จับปัญญา

ส่วนเจ้าราชวงศ์เมื่อเจ้าพระยาราชสุภาวดียกทัพไปเมืองยโสธรแล้ว ก็ยกขามโขนตามไปเมืองยโสธร แต่เมื่อถึงเมืองไม่เห็นมีผู้คนกลายเป็นเมืองร้าง เพราะเจ้าพระยาราชสุภาวดีกวาดต้อนผู้คนไปไว้ที่เมืองสุวรรณภูมิทั้งหมด จึงสั่งให้ไพร่พลลาวลาดตระเวนทุกคานและรวบรวมเสบียงอาหารเตรียมไว้เป็นเสบียงรบปี ถวายเสบียงมารวมไว้ที่ตำบลทวน(1) แล้วสั่งให้เพี้ยสาคร กับ แสนใจหาญคุมทหารไปชุมไว้ที่ช่องเขาหลี่ผี อย่ายให้เขมรเล็ดลอดเข้ามาช่วยไทยได้ แล้วเจ้าราชวงศ์ให้ท้าวเพชรตะเภาหนึ่งสี่กับเครื่องบรรณาการมีทองคำ และพลอยทับทิมไปถวายกับนักองจันท์ เจ้ากรุงกัมพูชาเพื่อขอทหารมาช่วยรบกับไทย เมื่อรบชนะจะแบ่งแผ่นดินให้ถึงหนึ่ง เพราะเป็นเวลาเขมรโกรธกับไทยอยู่

ในระหว่างที่เจ้าพระยาราชสุภาวดีพักเตรียมพลอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมินั้น พระรัตนวงศา (โอะ) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิได้หาคนมีสติปัญญามาให้ 3 คนคือ หมอโพนไพร 1 น้อยปานพล 1 และหนานเมืองมา 1 หนานเมืองมาคนนี้เจ้าเมืองสุวรรณภูมิแจ้งว่าเป็นบุตรของท้าวสุริยมหารวงศ์เมืองเชียงราย ได้มาอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมินานแล้ว เพราะเหตุจิตใจทะเลาะกับอุปฮาดเมืองเชียงราย เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงให้คนทั้ง 3 นั้นเป็นหัวหน้ากองสอดแนม ว่าเมืองเวียงจันทน์มีการเคลื่อนไหวประการใดบ้าง

ทั้ง 3 คนเมื่อได้รับบัญชาจากแม่ทัพต่างก็คุมไพร่พลไปคนละ 150 แยกย้ายกันไปต่อมาหลายวัน หมอโพนไพรเข้มารายงานว่า เห็นกองทัพลาวตั้งกระจายกันอยู่ตามบ้านเล็กเมืองน้อยริมแม่น้ำโขงหลายตำบล น้อยปานพลก็เข้มารายงานว่า เห็นค่ายลาวตั้งอยู่ที่ทุ่งบกหวานหลายค่าย ตั้งค่ายแบบแม่ไก่กลูก ถ้าหากใดเท้าจะตั้งค่ายต่อสุวรรณตั้งแบบแม่กาทางปีก

(1) ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านในตำบลลาฮี ทางทิศใต้จังหวัดหนองคาย ห่างจากจังหวัด 12 กม.

ก็จะได้ชัยชนะเป็นมั่นคง ฝ่ายหนานเมืองมารายงานว่า เจ้าสุทิสสาร (โป) เจ้าราชวงศ์และเจ้าโอสสามคนนี้ได้ไปเกลี้ยกล่อมครอบครัวลาวที่อยู่ในป่าดงได้กำลังมาหลายพันคน

เจ้าพระยาราชสุภาวดี จึงพูดกับนายทัพนายกองว่า ผู้ใดจะอาสาไปชักชวนเกลี้ยกล่อม พญาสงครามเวียงไชยผู้เป็นแม่ทัพลาวผู้ใหญ่ที่มีฝีมือเข้มแข็งคนหนึ่งมาไว้ในกองทัพเราได้อ่าง หนานเมืองมาเป็นผู้รับอาสาจะไปเจรจา ท่านแม่ทัพจึงให้ลูกประกาศทองคำสวยหนึ่งเป็นรางวัล หนานเมืองมาจึงปลอมตัวเป็นชาวบ้านคนป่าหาผักหาเห็ดทำหลงเข้าไปในค่ายเจ้าราชวงศ์ ทนวยลาดตระเวนจับตัวมาได้ และเลิกผ้าดูว่าจะเป็นใครแน่ ก็เห็นที่ทองและขาสักคำ (คือขาลายนั่นเอง) สงสัยจึงนำตัวไปส่งให้เจ้าราชวงศ์ ไปได้ซักถามหนานเมืองมาและให้การว่า เป็นชาวป่าหาผักเห็ด เก็บผักเป็นข้าส่วย (ข้าทาส) ขึ้นแก่พญาสงครามเวียงไชยบัดนี้บิดาได้ตายเสียแล้ว

เจ้าราชวงศ์จึงพูดบอกว่า กองทัพเจ้านายมาตั้งอยู่ดังนี้ ควรหรือเองเป็นชาวบ้านนอกจะมาคอมมองสอดแนม หรือผู้ใดใช้ให้มา นี้โทษถึงตาย มีจะว่าอะไร หนานเมืองมามีใจตกใจกลัวจึงตอบด้วยความกล้าหาญว่า ตัวข้าพเจ้าเป็นชาวป่าเปรียบเหมือนหญ้าแพรก ซึ่งข้างสารจะชนกันนั้นหาเป็นธูระของข้าพเจ้าไม่ ธูระของข้าพเจ้ามีแต่ว่า ข้าป่าเก็บผักหาเห็ดเลี้ยงบุตรภรรยาเท่านั้น ถ้าจะหยุดอยู่ไม่ทำมาหากินจนกว่ากองทัพของท่านจะไปในั้น ก็จะต้องอดตาย ที่มานี้ก็บังเอิญหลงทางเข้ามาในเขตค่ายของท่านเสียด้วย ขอท่านได้โปรดเถิด

เจ้าราชวงศ์ได้ฟังดังนั้นก็คลายความสงสัยและนึกสงสาร จึงปล่อยตัวหนานเมืองมาให้กับพญาสงครามเวียงไชย ๆ เห็นหนานเมืองมาก็จำได้ เพราะเคยเป็นมิตรสหายร่วมใจกันมา เมื่อลับตาผู้คน หนานเมืองมาก็กระซิบบอกพญาสงครามว่า บัดนี้เราได้เป็นนายกองของไทย ได้รับพระราชทานสร้อยทองคำสายหนึ่ง ก็มีหนังสือสำหรับตัวเป็นหลักฐานแสดงว่าได้เป็นนายทหารไทยคนหนึ่ง ครั้นเรารู้ว่าสหายตกมาอยู่ที่นี้ เปรียบเหมือนปลาอยู่ในช่องคางจะตายในเวลาไม่ช้า เจ้าจึงอุทิศสาคูแปลงกายเข้ามาในค่ายนี้ด้วยหวังจะมารับสหายเพื่อนยากไปให้พ้นชาติก็ศัตรู แล้วเราจะพาเขาหาท่านแม่ทัพไทยถวายตัวคงจะอุปเลี้ยงให้มียศฐาบรรดาศักดิ์ต่อไป

พญาสงครามเวียงไชยเมื่อได้ทราบดังนั้น เห็นว่าหนานเมืองมาเป็นสหายเก่าเคยรักนับถือกันมาก่อนก็ตกลงตัดสินใจหนีจากกองทัพลาว ทั้งสองคนก็ตั้งสัตยาสาบาลให้เทวดาฟ้าดินรู้เห็นเป็นพยานว่าจะชื่อตรงต่อกันจนวันตาย ครั้นประกาศแก่เทวดาฟ้าดินแล้ว พญาสงครามก็ว่า ถ้าเราอยู่กับเจ้าราชวงศ์สืบไปเห็นจะไม่พ้นอันตรายเป็นแน่แท้ ถึงจะตายก็ขอให้ไปตายเอาดาบหน้า พญาสงครามก็จัดแจงเตรียมผูกมา

เร็วไว้ 2 มา ครั้นได้เวลา 3 ยามเศษปลอกผู้คนที่ทั้งสองก็ถือดาบเล็กตลอดไปยังประตูค่ายมหาพันธารที่รักษาประตูค่าย 6 คน ทนทานเมืองมาก็มาทหารยามอีกคนหนึ่งตายไป 6 คนเช่นกัน แล้วก็ขึ้นมาควงหนีไปฝ่ายทหารลาว เห็นเหตุการณ์เช่นนั้นก็แตกตื่นอลหม่านนำความไปแจ้งเจ้าราชวงศ์จะตามก็ไม่ทัน ญาสงครามเวียงไชยและทนทานเมืองมาจึงชักมาตรงไปยังค่ายไทย ซึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดีได้กรีธาทัพจากเมืองสุวรรณภูมิมาตั้งค่ายประชิดค่ายบกหวานห่างจากค่ายเจ้าราชวงศ์ประมาณ 60 เส้นแล้ว

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงปราศรัยกับญาสงครามเวียงไชยว่า ทานจงอุตสาห์อาสาราชการเมื่อเสร็จศึกแล้วเราจะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทานมีความชอบถึงขนาด และได้จัดให้ญาสงครามเวียงไชยได้เลื่อนำพระพิพัฒน์ต่อทนทานายที่นายกองฝ่ายไทย เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงแต่งตั้งให้ทนทานเมืองมาเป็นแสนท้าวโยนะกะราช ให้หมอโพนไพรเป็นท้าวอินทร์ปลัดขวา ให้น้อยบ้านท่าเป็นท้าวพรหมปลัดซ้ายคุณุศลไปตั้งค่ายอยู่หน้าค่ายหลวง

เจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ เมื่อได้พิชัยภูมิตำทัพก็มุ่งหน้าไปสู่ค่ายเจ้าราชวงศ์ (เหงา) แล้วสั่งให้ญาสงครามเวียงไชยขึ้นมารำทวนอยู่หน้าค่ายเพื่อยั่วให้เจ้าราชวงศ์โกรธ เมื่อเจ้าราชวงศ์เห็นญาสงครามเวียงไชยขึ้นมารำทวนอยู่หน้าค่ายก็โกรธเป็นกำลัง จึงร้องไปด้วยเสียงอันดังว่า บั๊กญาสงครามบั๊กถอย ทฤษฎต่อเจ้านายแล้วหนีไปอยู่กับไทย ยังซ้ำกลับมาพูดจาใหญ่เป็นท้อปยศอดสูแก่ไพร่พลของกู้อีก กูจะจับถึงแลเนื้อเอาเกลือทา และจะสับเสี้ยมิให้กากลิ้นแค้น แล้วสั่งทหารเข้าจับญาสงครามฯ ให้ได้ ณ บัดนี้ เจ้าราชวงศ์นั่งกางเกงแดง โปกศี่ระชวยผาแดงไล่ติดตามญาสงครามฯ ไป หลงกลเขาไปในค่ายไทย เป็นการเสียทางที่จะถอยหนีก็ไม่ทัน จึงตัดสินใจชักมาตรงไปยังมาเจ้าพระยาราชสุภาวดี เอาหอกพุ่งไปถูกที่ไหล่ขวามือของท่านแม่ทัพไทย มาลบลงทับขาเจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ เสียหลัก แต่ก็ยังมีเชิงรบถือเมื่อเจ้าราชวงศ์เห็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีล้มอยู่นั้น ก็พุ่งหอกใหญ่แทงท้องแม่ทัพไทย ๆ เบงทองให้โต เมื่อเจ้าราชวงศ์พุ่งหอกเขาใส่ที่บั้นเอวทองให้แพลง หอกพลาดพุ่งลงดินถูกแต่เสื้อขาดยาวประมาณ 8 นิ้ว ขณะนั้นมือซ้ายของเจ้าพระยาราชสุภาวดีก็กุมคามหอกของเจ้าราชวงศ์กดลงกับดินไม่ให้ถอยขึ้นได้ ส่วนอีกมือหนึ่งก็ถอยมีคมออกจกสนับเพลาแล้วแทงชู้ส่งขึ้นไปพอที่ถูกขาอ่อนเจ้าราชวงศ์ล้มลงดาบหลุดมือ (1)

(1) ในหนังสืออื่นตอนนี้อาจกล่าวไว้ว่า "เจ้าราชวงศ์มองเห็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีกำลังครองรั้วบังร่มไม่อยู่ เจ้าราชวงศ์เห็นก่อนก็ลอบแทงเจ้าพระยาราชสุภาวดีถูกที่ท้องล้มลง หลวงพิพัฒน์องชายถลันเข้าไปจะแก้ แต่กลับถูกเจ้าราชวงศ์พันด้วยดาบตายคาที่ พอจะเข้ามาเห็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีซ้ำอีก ก็พุดที่นายเอาปืนยิงถูกเขาเจ้าราชวงศ์ล้มลง พวกบ่าวไพร่เจ้าราชวงศ์ก็รีบเข้ามาช่วยหามพาหนีไปเจ้าพระยาราชสุภาวดีลุกขึ้นกล่าวอุสส่าแก่ที่ถูกแทงเห็นไม่สาหัส จึงเอาพาพันแผลไว้ แล้วขึ้นแคร่ให้คนหามตามตีกองทัพเจ้าราชวงศ์ต่อไป..." เรื่องผู้เขียนนำมาเล่า ทานผู้อ่านโปรดพิจารณาเอาเอง

แต่ลูกขึ้นไต่บัน ที่สุดเจ้าราชวงศ์ฝ่าวางล้อมออกไปไกลแต่กายทั้ง 3 ของลาวได้เสียแก่กองทัพไทยแล้ว จึงชักม้ากลับลัดป่ารุกคืบไปกับทหารที่รวมใจประมาณ 40 คน หนีไปจนถึงริมฝั่งแม่น้ำโขงพบเรือจับปลา จึงข้ามแม่น้ำโขงเข้าสู่เมืองเวียงจันทน์ แจ้งการรบเฉพาะตัวกับเจ้าพระยาราชสุภาวดีให้หนักค้ำฟ้า และ วากองทัพไทยที่มีมือเข้มแข็งนักไม่ยอมท้อแต่สักคน พวกเราบางคนที่มีฝีมือก็หนีไปเข้าไทยเสีย เพราะโหดเล ขยาดฝีมือไทยหมด อำนาจของเราที่ลดถอยน้อยลง เสบียงอาหารก็ร่อยหรอขัดสนเข้าตาจนไปหมดทุกอย่าง กิดได้อย่างเดียวก็ถือหน้าเอาตัวรอดไปพึ่งแก้วจึงจะหมดความตาย

เจ้าอนุวงศ์ผู้เป็นบิดาเมื่อทราบความดังนั้น ก็ให้ขอลอในการศึกที่จะกิดกบฏบ้านเมืองขึ้น จึงตกลงพร้อมใจกันหนีจากเวียงจันทน์ไปพึ่งแก้วอีกเป็นครั้งที่สอง จึงสั่งให้ท้าวเส้อยู่จัดการบ้านเมืองเวียงจันทน์ ครั้นวันอาทิตย์เดือน 11 ขึ้น 11 ค่ำ เวลาตี 11 หุ้มเศษ เจ้าอนุวงศ์พาครอบครัวหนีออกจากเมืองเวียงจันทน์เป็นครั้งที่สองโดยขบวนช้าง มุ่งเดินทางพาครอบครัวไปทางทิศตะวันออกตรงไปเมืองพวน

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีเมื่อทัพไทยก็บอบช้ำในการรบกับเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้มากอยู่ แต่ก็พยายามติดตามเจ้าราชวงศ์โดยขึ้นแคร่ใหญ่แห้วไปจนถึงริมแม่น้ำโขง เห็นเจ้าราชวงศ์ลงเรือหนีไปไกลแล้ว ครั้นจะติดตามก็หาเรือจะข้ามไม่ทัน จึงกลับมาตั้งค่ายยกหอรกแล้วเดินทัพไปค่ายพรวนพราว สั่งให้ เลือกลพลนคร 1,500 คนยกข้ามปากน้ำตั้งอยู่ที่วัดจันทร์ในเมืองเวียงจันทน์ ให้ท้าวสงครามเวียงไชย อยู่รักษาค่ายพรวนพราว เมื่อข้ามมาถึงเวียงจันทน์แล้วสั่งให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองไปตั้งค่ายระวางเหตุการณอยู่นอกเมืองเวียงจันทน์

เจ้าพระยาราชสุภาวดีก็ทราบข่าวเจ้าอนุวงศ์พร้อมด้วยบุตรหลานหนีจากเวียงจันทน์ไปได้ 4 - 5 วันแล้ว จึงสั่งให้พระยานครสวรรค์รีบยกทัพติดตามโดยด่วน ครั้นเดินทัพไปได้ 5 วันก็ถึงบ้านไ้ไกลเมืองเพื่อพบครัวลาวที่พักอยู่ห้วยบ้านไ้ไม่เป็นครัวพวกเจ้าสุทิสสาร (โป) พระยานครสวรรค์จึงกวาดต้อนเอาครัวเหล่านั้นมาใหม่ทัพ ท่านแม่ทัพสั่งให้พระภักดีนุชิตเป็นตุลาการซักถามเรื่องเจ้าอนุวงศ์หนีไป เจ้าสุทิสสารให้การว่า เจ้าอนุบั้นข้างเป็นพาหนะไป พวกข้าพเจ้าเดินเท้าเปล่าลัดป่าดงมา ส่วนเจ้าราชวงศ์ป่วยจะมาทางเรือ แต่ยั้งหาเรือไม่ได้ ทราบว่าเจ้าอนุผู้บิดาจะไปอาศัยอยู่ในเขตเมืองพวนตอนแดนญวน

เจ้าพระยาราชสุภาวดีสั่งให้ขุนนางคุมตัวเจ้าสุทิสสาร เจ้าหญิงบุตรหลานหลายคนส่งลงมากรุงเทพฯ ทางเมืองนครราชสีมา แล้วก็สั่งให้ทหารเรือป้อมภายในเมืองเวียงจันทน์เสียสิ้นนอกจากวัดกัษ ศาลเจ้า ฝ่ายเพี้ยเมืองจันทร์ กับ เพี้ยเมืองซ้าย พวกนั้นมาสามัคคีต่อท่านแม่ทัพไทย แต่มิได้ถือโทษ

ให้เพียง 2 ไปตามเกลี้ยกล่อมครอบครัวเวียงจันทน์ที่หนีเข้าป่าคงให้ไปรวมไว้ที่ค่ายพรานพร้าวแล้วจะ
ไต่ส่งไปกรุงเทพฯ ตามภายหลัง

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ทรงทราบว่าเจ้าอนุวงศ์ทำการรวบรวมนายพันคนในกองทัพไทยตาย
มาก พระเจ้ากรุงเวียงจันทน์จึงรับสั่งให้องคมนตรีเสนาบดีมีหนังสือมาถึงแม่ทัพไทย 1 ฉบับถึงเจ้า-
อนุ 1 ฉบับ และมีทองคำสั่งให้เจ้าเมืองลำนํ้า (แจ๋อันท์) จัดขุนนางญวนกับไพร่ญวนและลาวดือหนึ่งสี่
มาถึงเจ้าอนุกับแม่ทัพไทย เจ้าเมืองแจ๋อันท์จัดให้กายโดยทงเป็นหัวหน้า มีดินหุยกเหงวียนหูเป็นลามพร้อม
ไพร่ 50 คน ขึ้นช้างเคียบกลางเรือที่หน้าเมืองมหาชัยกองแก้ว แล้วลงเรือมาถึงเมืองนครพนม ญวน
ทราบว่าเจ้าอนุวงศ์หนีขึ้นไปอยู่ในเมืองพนมเขตแดนญวน แล้วขุนนางญวนจึงไหลามเข้าป่าหาแม่ทัพไทยที่
นครพนม แจงว่าขุนนางญวนไหนำหนังสือมาถึงท่านแม่ทัพใหญ่ไทยจะขอพบพูดจาด้วย

ฝ่ายพระวิฆิตสงคราม หลวงนรารมรงค์ และหลวงจงใจยุทธ ซึ่งตั้งทัพอยู่ที่เมืองนครพนม
จึงบอกกับญวนว่า ท่านแม่ทัพใหญ่อยู่ไกลต้องมีหนังสือขึ้นไปแจ้งราชการก่อน เมื่อญวนมาว่าอย่างไรแล้ว
จะแจ้งให้ทราบ ขอให้พวกทหารอยู่ที่เมืองนครพนมก่อน จะจ่ายเสบียงอาหารให้มิให้อดหยาก ขุนนาง
ญวนได้แจ้งดังนั้นก็คอยอยู่ที่นครพนม

พระวิฆิตสงครามใหญ่ขุนหาญฤทธิชนำหนังสือขึ้นไปให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ ๆ มี
บัญชาตอบมาว่า "ครั้งก่อนนั้นพระยาพิชัยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์และหลวงสุเรนทรบุษิกับไพร่พลไทย
ประมาทหลงเชื่อคำญวนที่มาส่งเจ้าอนุ ไทยตายกว่า 700 คน ครั้งนี้ไอ้ญวนมันจะมอลองงให้ไทยตาย
เหมือนเมื่อครั้งก่อนจะคบหาไม่ได้ ใหลำจ้คมันไปไหนเสียจากเขตแดนไทย"

พระวิฆิตสงครามและหลวงทั้งสองเมื่อทราบหนังสือท่านแม่ทัพพูดมาเป็นนัยดังนั้น จึงสำคัญผิด
ว่าจะให้มาญวนพวกนั้นเสีย จึงสั่งให้คนไข้ไปล่อญวนและไพร่พลขึ้นมาพูดว่าจะเชิญเสบียงอาหารเป็นการรับ
รองทางไมตรี

ฝ่ายขุนนางญวนพาชื่อ ก็รับเชิญจะไปกินเลี้ยงให้ไพร่เผ่าเรืออยู่เพียง 3 คน นอกนั้นก็พากันมา
ที่ค่ายของไทยทั้งสิ้น พอพวกญวนเข้านั่งโต๊ะเรียบร้อยแล้ว นายทัพจึงร้องขึ้นว่า "พวกเราแรงลงมือได้"
พวกทหารไทยที่นัดหมายกันไว้ก็สู้กันเข้ามาญวนตายทั้งนายและไพร่คราวนี้ 48 คนเหลืออยู่คนเดียวชื่อ
เล็กนุยก กับไพร่ลาวอีก 2 คนถูกอาวุธสาหัสแต่ยังไม่ตาย จึงจับส่งไปให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี ๆ เห็น
แล้วตกใจว่า ทหารไทยทำผิดความประสงค์ของคนเสียแล้ว แต่เมื่อเหตุการณ์มันได้เป็นไปเสียแล้วก็ไม่รู้

จะแก้ไขอย่างไรและมีโดยขอโทษ และคิดว่าเราจึงคอยแก้ไขเอาที่หลังตามเหตุการณ์ข้างหน้า

ครั้นเดือน 12 ขึ้น 12 ค่ำ เจานอย (1) เจ้าเมืองพวนได้ให้เพี้ยเมืองกลางกับเพี้ยหัวไชย
ถือหนังสือมาแจ้งแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดีที่ค่ายเวียงจันทน์ว่า เจานอยเมืองพวนซึ่งเป็นหัวหน้าหัวเมือง
ขึ้นกับญวน แต่เขตแดนเมืองพวนติดต่อกับเขตแดนเวียงจันทน์ ๆ เป็นกบฏต่อไทยไทยก็ยกทัพขึ้นมาใกล้
เขตแดนเมืองพวน ๆ จะโคความเดือดร้อนเพราะเจานอย ขาพเจ้าไคทามปรามเจานอย ๆ ไม่เชื่อฟังกับ
กอบเหตุร้ายต่าง ๆ ให้เขามาใกล้เมืองพวน บัดนี้ข้าพเจ้าก็ไคเตงให้แสนท้าวพญาคุมกันออกลาดตระเวน
หัวถึงกันทุกตำบล เพื่อรักษาเขตแดนเมืองพวนไว้ ส่วนเจานอยหากสืบได้ความว่าหลบหนีเข้ามาอยู่ในเขต
เมืองพวนแล้ว ก็จับเจานอยทั้งครอบครัวส่งไปให้กองทัพไทย ขอแต่กองทัพไทยอย่าได้ยกติดตามเจานอย
เข้าไปในเขตเมืองพวนเลย เกรงไพร่พลบ้านพลเมืองจะสะดุ้งตกใจกลัว

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงได้มีหนังสือตอบขอใจ แล้วให้สัญญาว่าจะไม่ยกทัพเข้าไปใกล้เมือง
พวนและลงลำเขาไปในเขตแดนเมืองพวน เว้นเสียแต่เจานอยจะมี อุบายให้เจานอยหนีออกไปจากเมือง
พวนนั้น แล้วกองทัพไทยก็จะยกติดตามจับเจานอยจับตัวมาให้ได้

ครั้น ๗ วันเดือน 12 แรม 10 ค่ำ เพี้ยนามรามโกฏ กับ เพี้ยอุคมศักดิ์ ได้เข้าหาเจ้าพระ-
ยาราชสุภาวดีที่ค่ายเมืองเวียงจันทน์แจ้งความอีกว่า เจานอยเมืองพวนได้ใช้ให้คนออกเที่ยวลาดตระเวน
คานทางเพื่อสืบหาเจานอย บัดนี้ได้พบเจานอยวงศ์พร้อมทั้งครอบครัวตั้งพักอยู่ตำบลน้ำโฮเชิงเขาโก ได้จัดให้
กองทัพเมืองพวนล้อมรักษาอยู่ 150 คนหลบหนีไม่ได้ ครั้นจะจับส่งมาให้ไทยก็ดูไม่งามแก่ใจ ขอให้ไทยแต่ง
กองทัพไปจับเอาเจานอยมาเสียโดยเร็วเถิด

เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงสั่งให้พระยาสุนทรสงคราม พระอินทร์เดชะ พระหฤทัย และหลวง-
ชาติสุเรนทร์ คุมพล 500 ไปตามจับเจานอยวงศ์ พญาเสียงสา เป็นผู้นำทัพ ครั้นไปถึงตำบลหาดเดือยกับพบ
พระลับแล หนานขัติยะ เมืองนานและท้าวมหาพรหม เมืองหลวงพระบาง คุมเอาตัวเจานอยวงศ์และครอบครัว
มาโคหมกคืนแล้ว เฝ้าอยู่ส่วนทางมาพบกับพระยาสุพรรณฉนวนพลคำ พระยาสุพรรณคำภูมิวิตติว่า เจา-
นอยวงศ์ยกทัพมาต่อสู้ จึงสั่งให้ทหารแยกกันออกสู้รบ แต่พระหฤทัยกับหลวงชาติสุเรนทร์ไม่เห็นใจ ทั้งอยาก

---

(1) นัยว่าเป็นน้องชายเจานอยวงศ์ บางคนก็ว่าเป็นเชยเจานอย

ทราบราชาธิกจะยกมามากน้อยเพียงใด ก็ขึ้นมาสอดแนมยังกองหน้า เห็นพวกทหารแดงกลายเป็นทหารไทย จำพระลับแลไควาเป็นทัพเมืองเหนือจึงได้เข้าหารายงานให้พระยาสุพรรณบุรีทราบวา พระยาพิชัย เจ้าเมืองพิชัยใช้ให้พระลับแล และเมืองหลวงพระบางใช้ให้พระมหาสงครามกับท้าวหาพรหม เมืองน่าน ใช้ให้ท้าวชัชติยะ คุมทัพมาจับเจาอนุวงศ์กับครอบครัวโคลินที่ตำบลน้ำโอ เชียงเขาโก ไปงจุงหน้าเมือง พวน โดยขุนคาน นายคานเมืองพวนเป็นผู้นำตามจับได้ตัวเจาอนุวงศ์ บุตรีคาเจาอนุอีก 3 คนคือ :- เจ้าหญิงคำแพง 1 เจ้าหญิงหนู 1 เจ้าหนูแดง 1 กับหลานสาวเจาอนุอีกคนหนึ่งชื่อเจาคำผา มเหสีใหญ่เจาอนุอีกคือ พระนางคำปอง นางสนมกำนัลอีก 5 คน รวมทั้งนายและไพร่ 40 คนเศษ

พระยาสุพรรณบุรี พระอินทร์เดชะ พระหฤทัย หลวงชาติสุเรนทร์ พญาเชียงสา พร้อมกัน คุมเจาอนุและครอบครัวไพร่หญิง ขานำมาส่งให้เจ้าพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพใหญ่ที่เมืองเวียงจันทน์เมื่อ เดือนอายุ ขึ้น 15 ค่ำ ส่วนเจาราชวงศ์นั้นยังจับไม่ได้ ไม่ทราบวาหนีไปอยู่ ณ แห่งใด หรือล้มตายที่ไหน ก็ไม่ใคร่รองรอย เจ้าพระยาราชสุภาวดีแต่งตั้งให้พระยาสุนทรสงครามสอดตามเจาอนุวงศ์ กับเจ้าหญิง คำแพงที่สาวเจาราชวงศ์ก็ได้ความตามที่คนทั้งสองให้การมาว่า

เจาราชวงศ์ถูกอาวุธช่วยเดินไม่ได้ จึงแฉะหาเรือเพื่อจะไปทางน้ำว่าจะขึ้นบกที่ท่าเมือง มหาชัยกองแก้ว แล้วจึงจะเดินทางเข้าเมืองญวน เจาอนุเดินทางรอกอยก็ไม่เห็นมาสักที คือรอกอยอยู่ ตรงตำบลน้ำโฮเชียงเขาโก พวกกองทัพไทยจึงจับมาได้ดังนี้ เป็นอันสิ้นข้อความให้การของคนทั้งสอง เจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงสั่งให้นายทัพนายกองนำทัพไปสกัดทางเมืองเขมร เพื่อเจาราชวงศ์จะหนีไปทาง นั้น และแยกย้ายกันค้นหาเจาราชวงศ์แต่ไม่พบ ตามตามชาวป่าก็ไม่ใดความ

ครั้น ณ วันเดือนอายุ ขึ้น 13 ค่ำเจ้าพระยาราชสุภาวดีมีบัญชาให้นายทัพนายกองคุมพล 800 คุมตัวเจาอนุวงศ์และครอบครัวลงมาส่งให้ถึงเมืองสระบุรี ซึ่งมีพระยาพิชัยวารี (โต) ขึ้นไปคอยรับ และส่งเสียบึงอยู่ที่เมืองสระบุรีแล้วนั้น พระยาพิชัยวารีได้สั่งให้ตอกรงเหล็กขังเจาอนุวงศ์ตั้งประจานไว้ กลางเรือและมอบให้พระอนุรักษโยธา กับ พระโยธาสงคราม คุมเรือเจาอนุวงศ์ ที่สองตระเวนมาตาม ลำนำเจ้าพระยาจนถึงกรุงเก่าเลยเขากองเทพฯ ณ เดือนนี้ ขึ้น 10 ค่ำ แล้วเจ้าพนักงานนำความขึ้น กราบบังคมทูลพระกรุณา โปรดเกล้าฯให้จำตรวนเจาอนุวงศ์ไว้ที่กรมตำรวจส่วนบุตรหลานผู้หญิงและ ภรรยา นอ ย ๆ ให้ส่งไปเป็นชาวสัดัง (เย็บปัก) แล้วมีพระราชดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานทำที่ประจาน เจาอนุวงศ์ลงตรงหน้าพระที่นั่งสุทิวาไชยริยปราสาท ทำเป็นกรงเหล็กใหญ่สำหรับเจาอนุ แล้วทำกรง เล็ก ๆ สำหรับบุตรหลานภรรยาอีก 13 กรง ตั้งเรียงตอ ๆ กันเป็นแถวมีเครื่องกรรมทัณฑ์สำหรับลงทัณฑ์

ไว้ให้พร้อมคือ ครกสากสำหรับโศลกให้ตาย 1 เบ็ดสำหรับเกี่ยวแขวนให้ตาย 1 มีกระทะสำหรับทอดให้ตาย 1 มีขวานสำหรับผ่าอกให้ตาย 1 มีเลื่อยสำหรับเลื่อยให้ตาย 1 มีเชือกสำหรับชุบน้ำมันจุดไฟเผาให้ตาย 1 มีไม้ฆาหย่างสำหรับเสียบนักโทษทั้งเป็น 1 เครื่องเหล่านี้ให้จัดไว้ที่ท้องสนามหน้าจักรวรรดิที่ท้องสนามไชยฯ ตอนเช้าโปรดฯ ให้นำตัวเจ้านุวงศ์ เจ้าโย 1 เจ้าสุทธิสสาร (โป) เจ้าเต 1 เจ้านัน 1 เจ้าปาน 1 เจ้าดวงจันทร์ 1 เจ้าสุวรรณจักร 1 รวมบุตรเจ้านุ 7 คน กับหลานอีก 5 คนคือ เจ้าสุระยะ เจ้าอนคำใหญ่ เจ้าปาน เจ้าบุ เจ้าทองดีกับเจ้าหญิงคำปองอัศรมเหสีเจ้านุรวม 14 คนออกมาขังไว้ที่กรงเหล็ก คนละกรง ๆ เรียงกันไป

ส่วนเจ้าหญิงคำปองอัศรมเหสีเจ้านุวงศ์นั้น ให้ถือพัดกาทูมากเข้าไปนั่งพัดเจ้านุผู้สวามีอยู่ในกรงเหล็กด้วย แล้วให้เมียน้อยสาว ๆ นุ่งผ้าลินเฒแดง ถือกระบวยตักน้ำนำข้าวปลาอาหารออกไปเลี้ยงตัวในกรงทุกกรง ทำอย่างนี้ให้พวกราษฎรดูประมาณ 7-8 วัน ก็พอดีเจ้านุวงศ์ป่วยเป็นโรคลงโลหิตได้ 3 วันก็สิ้นชีพ โปรดเกล้าฯ ให้นำศพเจ้านุวงศ์ไปเสียบประจานไว้ ณ ที่สำเหร่ ให้ข้าราชการดูไม่เอาเป็นเยี่ยงอย่างต่อไป

เจ้านุวงศ์สมภพเมื่อปีกุน นพศก เมื่อรุ่งเกล้าเสียแก่พม่า เมื่อเจ้านุวงศ์ถึงแก่อสัญกรรมอายุได้ 60 ปี ส่วนบุตรหลานเจ้านุวงศ์ที่ร่วมกันกิดการกบฏนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มิได้ประหารชีวิต

ฝ่ายพระเจ้าเวียงคานมไค้ทราบว่า เจ้าน้อยเมืองพวนคิดอ่านเป็นใจใช้ให้คนไปบอกทัพไทยให้มาจับเจ้านุวงศ์ในเขตแดนเมืองพวนที่เป็นเมืองออกของเวียงคานมนั้น เป็นที่ขัดเคืองพระทัยพระเจ้ากรุงเวียงคานม (พระเจ้ามินท์หม่าง) ยิ่งนัก จึงให้องตงเจ้อครมหาเสนาบดีฝ่ายเหนือ มีหนังสือบังคับไปให้เจ้าน้อยขึ้นมาเฝ้า แล้วรับสั่งให้ปรึกษาโทษเจ้าน้อยเมืองพวน พวกขุนนางฉวนมีความเห็นพ้องกันว่าเจ้าน้อยเมืองพวนเป็นเจ้าประเทศราช ไม่ตั้งอยู่ในความสัตย์สุจริตต่อพระเจ้ากรุงเวียงคานม กลับใจไปนับหมายให้ไทยซึ่งอยู่นอกราชอาณาจักร ยกทัพมาจับเจ้านุวงศ์ในเขตแดนเมืองพวน ซึ่งเป็นอาณาจักรของเวียงคานม ทำให้นานาประเทศหวั่นหวาดแคลน เป็นที่เสื่อมเสียอำนาจบารมีกรุงเวียงคานมยิ่งนัก ฯลฯ หากควรชูปะเหลียงไว้มั ควรให้ประหารชีวิตเจ้าน้อยเมืองพวนเสีย

ฝ่ายพระเจ้ากรุงเวียงคานมไค้ทราบคำปรึกษาโทษเสนาบดีผู้ใหญ่ด้วยกัน จึงโปรดให้เจ้านักงานนำเจ้าน้อยไปประหารชีวิตที่กรุงเว ต่อมาพระเจ้ากรุงเวียงคานมไค้ทราบซึ่งเห็นขุนนางผู้ใหญ่เป็นเหตุนำพระราชสาส์นกรุงเวียงคานมเข้ามากรุงเทพฯ ในพระราชสาส์นนั้นปรารภถึงเรื่องทหารไทย

ที่มาหูตของญวนตาย 48 คนที่เมืองนครพนมนั้นว่า ผิดทางพระราชไมตรีอันดี ทางกรุงเทพฯ จะตอบไป
เป็นประการใดตามรายงานการศึกษาของเจ้าพระยาราชสุภาวดีไม่ได้กล่าวถึงอีก และสุดท้ายดังนี้

ครอบครัวเวียงจันทน์ที่กวาดต้อนมาคราวนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เอาไปไว้ที่เมืองชลบุรีบาง
สรบุรีบาง นครไชยศรีบ้าง พวกญวนที่จับมาจากเมืองเชียงขวางให้ไปกักกันอยู่ในเขตเมืองกาฬสินธุ์
ต่อมาที่เรียกกันว่า พวกแขก มีมากในท้องที่ตำบลอาจสามารถ อำเภอกุฉินารายณ์จนเท่าทุกวันนี้

ส่วนพวกครัวเมืองนครพนมให้ไปตั้งอยู่ในเขตแขวงเมืองชลบุรีก่อน ต่อมาจึงได้เกิดเป็น
บ้านเมืองขึ้นคือ เมืองพนสนธิคม (ที่เรียกว่าพวกอาสากองนอก) และเมืองพนมสารคาม สาเหตุที่ครัว
เมืองนครพนมต้องถูกกวาดต้อนไปคราวนี้ เนื่องมาจากว่า ครัวเจ้าอนุวงศ์หนีไปอาศัยญวนที่เมืองล้านน้ำ
(แจ๋นห่) ตอนแตกกองทัพไทยครั้งแรก โคซวนเอาพระพรหมอาษา (จุฬณี) กับพระบรมราชา (มัง)
เจ้าเมืองนครพนมหนีไปช่วยแล้วไปขอกองทัพญวนมาช่วย เวลานั้นเป็นรัชกาลของพระเจ้ามินหม่าง
(พ.ศ. 2362 - 2383)

ส่วนพระบรมราชา (มัง) หาได้ติดตามเจ้าอนุวงศ์ไปถึงเมืองญวนไม่ คงค้างอยู่ที่เมือง
มหาชัยกงแก้ว ครั้นกองทัพไทยติดตามเจ้าอนุวงศ์ไปพบเข้า จึงได้จับเอาพระบรมราชา (มัง) และ
กวาดต้อนครัวเมืองมหาชัยฯ กลับมายังเมืองนครพนม แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถอดเสียจาก
บรรดาศักดิ์ ส่วนพระพรหมอาษา (จุฬณี) ไปตายเสียที่เมืองญวน

เมื่อเสร็จการปราบกบฏครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้
ยกเลิกประเทศราชเวียงจันทน์ ให้ตั้งคณะกรรมการรักษาหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือขึ้นที่เมืองหนองคาย ทั้ง
รวมเอาแคว้นเวียงจันทน์ทั้งหมดเข้าไว้ในราชอาณาจักรครั้งที่ 2 แต่พ.ศ. 2372 เป็นต้นมา

ดังนั้น วงศ์กษัตริย์ลาวที่ครองเวียงจันทน์ก็ขาดสลายลงเพียงรัชสมัยรัชกาลเจ้าอนุวงศ์ด้วย
ประการฉะนี้ กองทัพไทยที่ปราบกบฏคราวนี้ตามหนังสือฝรั่งเศสกล่าวหาว่า ไทยทำการโหดร้ายเผาทำ
ลายเวียงจันทน์กลายเป็นเมืองร้างอย่างราบคาบ หากจริงตามนี้ว่าความอารามในเวียงจันทน์คงจะไม่
ปรากฏให้เห็นประจักษ์ปรากฏอยู่เท่าทุกวันนี้ ฝรั่งเศสสมัยนั้น เมื่อพูดอะไรที่เกี่ยวกับไทยให้ชาวพื้นเมือง
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั่ว ๆ ไปฟัง แม้นกระทั่งหลักสูตรสอนประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ตามโรงเรียนต่าง ๆ
ในประเทศลาวชอบยกเอาเรื่องไทยว่า เผาทำลายเวียงจันทน์ให้เป็นเมืองร้างและปล้นสดมภ์จนสมบัติ
อันมีค่าไปนี้แล เป็นเครื่องเกาแผลเกล้าให้พื้นองชาวไทยฝั่งซ้ายเจ็บไม่รู้อาย แม้นกระทั่งอนุสาวรีย์บัวที่

เวียงจันทน์ ก็แก่งทำประหนึ่งชาวลาวมีความยินดีให้หญิงชายนั่งถือพานดอกไม้รูปเทียนเชิญให้ฝรั่งเสด็จเข้ามาปกครองลาวเป็นต้น ส่วนที่เจ้าอนุวงศ์ให้เผาทำลายเมืองโคราช ถอนหลักบ้านหลักเมืองรื้อกำแพง ป้อมปราการหาใดกล่าวถึงไม่ ทางเขมรฝรั่งเสด็จยกเอาตอนสมเด็จพระนเรศวรเอาโลหิตในลำคอของนักกองทัพเสด็จทำปฐมกรรมเป็นการปลุกน้ำ ฯลฯ

อนึ่ง ในการที่พวกครัวชาวนครราชสีมาต่อสู้ชนะศึกเวียงจันทน์คราวเจ้าอนุวงศ์ให้กวาดต้อนไปตั้งทุ่งสัมฤทธิ์นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานถวายขอบสถาปนาคุณหญิงโมให้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นท้าวสุรนารีวีรสตรีของไทยพร้อมถวายพระราชทานเครื่องยศทองคำให้เป็นเกียรติยศด้วย มีฉัตรทองคำใส่เครื่องเขียนหมาก จอกหมากทองคำ 1 คู่ ถ้วยทองคำ 3 ใบ เตาเตาปูนทองคำ คันโททองคำและขันน้ำทองคำ ส่วนพระยาปลัดสามีคุณหญิงโมในรัชกาลที่ 4 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้าพระยามหิธรราชินีที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา

ท้าวสุรนารี (คุณหญิงโม) ถึงอสัญกรรมด้วยชรภาพเมื่อปีชวด พ.ศ. 2407 คำถนอมว่า ทานเกิดปีชวด พ.ศ. 2325 เจ้าพระยามหิธรราชินีสวามีของท่านพร้อมถวายญาติวงศ์ใดกอเจดีย์บรรจุอัฐิไว้ที่วัดศาลาลอย ซึ่งเป็นวัดของท่านได้เป็นหัวหน้าพาสร้างในสมัยนั้น ครั้นมาในสมัยพลตรี พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) ข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา (1) ได้สละทุนส่วนตัวสร้างกุฏิเหลี่ยมมณฑลารูปเป็นยอดเจดีย์ขึ้นที่มณฑลพระนารายณ์มหาราช (วัดกลางนคร) แล้วเชิญโกศบรรจุอัฐิท้าวสุรนารีมาประดิษฐานไว้ในเจดีย์ดังกล่าว จนกาลล่วงมาในสมัยการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2477 สมัยพระยาภาณุพายัพพิศ (ดิศ อินทรโสฬส) ข้าหลวงประจำนครราชสีมาและพันเอก พระเรีงรุภักัจจามิตร (ทองคำ รักสงบ) ผู้บังคับการมณฑลทหารราบที่ 5 เห็นว่าเจดีย์ที่บรรจุอัฐิท้าวสุรนารีเก่านั้นได้ชำรุดทรุดโทรมมากจึงเป็นที่

(1) พ.ศ. 2436 - 2444 เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ยังเป็น พันเอก พระประสิทธิ์ศิลาการ แล้วเลื่อนเป็นพระยาในราชทินนามเดิม เมื่อโปรดฯ ให้แก้ไขการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลขึ้นในพ.ศ. 2437 แล้วเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และต่อมาโปรดฯ ให้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็น พลตรี พระยาสิงหเสนี

กับแถบไม้กว้างขวางสง่างาม ยังมีhurstขึ้นอีกแล้วก็เป็นที่ขี้ของมาก ไม้สะควกที่วังชนจะไปทำการ
เคารพโหล่มเกียรตยศ จึงได้พร้อมกันด้วยข้าราชการทหาร พลเรือน ตำรวจ พ่อค้าตลอดชาวนคร-
ราชสีมามาปรึกษาเห็นชอบพร้อมกัน จัดการย้ายไปสร้างอนุสาวรีย์บรรจุมหาสุรนารีขึ้นใหม่ที่ประทุ-
ชุมพล แล้วเสร็จเมื่อวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2477 เมื่อประกอบพิธีการเป็นไปตามธรรมเนียมมงคล
มีการฉลอง 5 วัน 5 คืน เป็นงานกรีกครันมโหฬารยิ่ง ทางกรมได้กำหนดวันฉลองโดยถือเอาวันที่ 23
มีนาคม เป็นงานประจำปีสืบต่อมาจนบัดนี้(1)

---

(1) เห็นจะเป็นวันที่เจ้าอนุวงศ์ถอยทัพจากนครราชสีมากลับไปเวียงจันทน์นั่นเอง

บทที่ 6

การขยายอิทธิพลของไทยในลาว

ตั้งที่ใดกล่าวแล้วในบทที่ 4 ว่า เมื่อครั้งเจ้าอนุวงศ์หนีไปเมืองญวน ได้แบ่งเอาหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตสยามไปตั้งเมืองญวน 7 เมืองคือ :- เมืองพวน เมืองเชียงกัน เมืองไสย เมืองจัมใหญ่ เมืองจัมน้อย เมืองสอนและเมืองลาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกรงว่าญวนจะตีแผ่เอาหัวเมืองเหล่านั้นเสีย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) กุมพลเมืองแพร์และเมืองไทยฝ่ายเหนือขึ้นไปถึงนครหลวงพระบาง (หลังจากการปราบกบฏราว 2 ปี) เพื่อจัดราชการในแคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหก เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) จึงยกทัพไปตั้งยุคนครหลวงพระบาง แล้วแตงนายทัพนายกองไปเกลี้ยกล่อมทางหัวเมืองพวน และพร้อมกันนั้นก็โปรดฯ ให้พระราชวรินทร์ (ข้า) ยกขึ้นไปทางเมืองแก่นหของญวนด้วย ต่อมายกไปตั้งอยู่ทางเมืองหนองคายและก็มีกองทัพไปเกลี้ยกล่อมพวกเมืองพวนอยู่แล้ว พวกเมืองพวนก็ยอมสวามิภักดิ์และรับกองทัพพระราชวรินทร์ (ข้า) ขึ้นไปตั้งค่ายที่เมืองสุย⁽¹⁾ หรือ (ไสย) และเมืองจัมซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำห่ม เมืองพวนก็กลับเป็นพระราชอาณาเขตของไทยตามเดิมแล้วพระราชทานเมืองพวนซึ่งแตกก่อนอยู่กับเวียงจันทน์ให้เป็นหัวเมืองขึ้นนครหลวงพระบางแทนที่มาซึ่งเป็นความดีความชอบในคราวที่เจ้าอนุวงศ์คิดก่อกวนสละภาพแยกจากไทย พระเจ้านครหลวงพระบาง (มังธาดู) ได้ให้เจ้าสุชเสริม เจ้าราชวงศ์โอรสองค์ใหญ่คือคุณอักษรโอบอกแจ้งขอราชการเข้ามากรุงเทพฯ กับได้ให้เจ้าอุปราช (เจ้าอภัย) กุมกองทัพหลวงพระบางมาช่วยตีกองทัพเวียงจันทน์เป็นที่กระหนาบด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโสมนัสสรรเสริญความซื่อสัตย์ของพระเจ้านครหลวงพระบาง (มังธาดูราช) จึงพระราชทานเมืองพวนให้ขึ้นกับหลวงพระบางเป็นบำเหน็จอีกอย่างหนึ่งแทนที่มา

ส่วนทางเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหกนั้น เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ) ก็แตงนายกองขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกท้าวเพี้ยทั้งหกหัวเมือง พวกท้าวเพี้ยก็ยอมรับว่าจะลงมาสวามิภักดิ์ถึงกรุงเทพฯ หากแต่ในคราว

---

(1) อยู่ในแขวงเชียงขวางเหนือเมืองซำทอง-ฮองแจ้ (รองแจ้) ที่บัญชาการทหารของนายพลวังเปา ปัจจุบัน พวกนี้ร่นเกากวาดคองไปอยู่ทางบ้านหมี่สนามแจง บ้านทัพหล่อ วังหลุมทุ่งโพธิ์ อำเภอตะพานหิน จังหวัดพิจิตร

นั้นเจ้าพระยาธรรมมาปวยโลลงมากรุงเทพฯเสียก่อน เมื่อหายป่วยแล้วก็โปรดฯให้กลับขึ้นไบนครหลวง พระบางอีกในพ.ศ. 2379 ในครั้งนี้เจ้าพระยาธรรมมา ได้นำพวกท้าวเพี้ยทั้งหกหัวเมืองที่เป็นใหญ่ลงมา เผ่าทูลอองจนถึงกรุงเทพฯจึงโปรดเกล้าฯให้ท้าวเพี้ยรับราชการขึ้นกับนครหลวงพระบางตามเดิม ตั้งแต่นั้นมาแคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหกก็กลับคืน เป็นพระราชอาณาจักรสยามสืบมา

ครั้นพ.ศ. 2389 เจ้าอุปราช(ตีสสะ) เวียงจันทน์ ซึ่งลงมาเผ่าทูลอองจุฬาราชมนตรีอยู่ที่กรุงเทพฯสำนักอยู่แถวบางยี่ขันธนบุรี รับอาสากราบบังคมทูลจะไปเกลี้ยกล่อมปราบปรามหัวเมืองชายแดน คือทางหัวเมืองลาวพวน ลาวบาวติดกับแดนญวนและทางลุ่มน้ำเซียงเหียน เซียงไฟ ซึ่งยังกระด้างกระเดื่องตั้งแต่ครั้งเจ้าอนุวงศ์เอาใจออกห่างกรุงสยาม และทรงโปรดฯให้พระมหาสงครามเป็นแม่ทัพขึ้นไปรวมกองทัพหัวเมืองตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ แบ่งออกเป็น 4 กองใหญ่และแยกไปเป็น 4 กองใหญ่และแยกไปเป็น 4 ทาง ให้ไปตีเมืองนะโบน(เซโบนปัจจุบัน) เมืองวัง เมืองพิน เมืองนอง เมืองเชียงฮ่ม และเมืองผาบ้ง ในคราวนี้ทางเมืองอุบลฯได้แต่งตั้งให้ราชบุตร(สูย)เป็นแม่กองใหญ่ สมทบไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่กล่าวแล้วด้วย หัวเมืองเหล่านี้ก็ยอมสวามิภักดิ์อยู่ในขอบเขตพสุธากรุงสยามแต่นั้นเป็นต้นมา

เพื่อป้องกันมิให้ญวนรุกล้ำดินแดนเข้ามาได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้มหีทองตราสั่งไปยังหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตให้ตั้งด่านรักษาปากแม่น้ำโขงตะวันออกคอยลาดตระเวนถึงกัน หากญวนรุกรานลุใจมเข้ามาก็จะได้อุปกรณ์ทั้งหวงที่ คือให้เมืองนครพนมตั้งด่านที่บ้านบึงแดนเมืองแขก(หรือแสก)ติดกับแดนญวน 1 ที่บ้านโพนแดนเมืองวัง 1 ที่เมืองมหาชัยกองแก้ว 1 ที่เมืองลำหนองปรือต่อเขตเมืองกวางบิน 1 ที่แดนเมืองเชียงฮ่ม 1 ที่บ้านนาหินแขวงเมืองคำเกิด คำม่วน 1 และที่บ้านนาคายแดนเมืองวัง 1 ให้มีกองลาดตระเวนคอยผลัดเปลี่ยนกัน 6 เดือนต่อครั้ง เหตุการณ์ก็เป็นที่สงบเรียบร้อยมา

ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯนี้ นับว่าการสร้างบ้านแปงเมืองมากที่สุดที่สุดในประวัติศาสตร์ของประเทศไทยจนในปัจจุบัน ทั้งนี้เพื่อสะดวกแก่การปกครองและเพื่อรวบรวมราษฎรไทยที่อยู่กระจัดกระจายให้เป็นหมู่เป็นเหล่า มีเจ้าบ้านผ่านเมืองปกครองเป็นระเบียบเดียวกัน เพราะที่พื้นนอกไขนออกพระราชอาณาเขตคราวเจ้าอนุวงศ์ก็ถือถืออิสรภาพแยกจากไทยนั้นก็มีมาก เมืองต่าง ๆ ที่ปรากฏในเวลา นั้นคือ :-

กำเป็คนพคุณ(บางกะลา) ทัพสันคัม กษัตริย์ ประจันตะกาม อรัญประเทศ
วัดมานกร ศรีโสภณ เสนางคภิกขุ เปตโกลา ลำเนาหนองปรือ ภูแล่นช้าง(1) เรณูนคร
รามราช อาจสำมารถ(2) อากาศอำนวย ทนองค้าย โทณสิทธิ์ ไชยบุรี เสมียะ(3) ภูเวียง
ปากเหือง(เชียงคาน) และคำพองนอย ฯลฯ

กรันค้อมาระหว่างเจ้าอุปราช(ศิริสยะ)อนุช่าเจ้านองที่มาอยู่กรุงเทพฯคราวอาสาไปปราบ
หัวเมืองลาวพวน 8 ปีนั้น พระเจ้านครหลวงพระบาง(มังงาตุราช)พิราลัยเมื่อพ.ศ. 2370 พระบาท-
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอภิเษกให้เจ้าสุยเสริม โอรสใหญ่ของพระเจ้ามังงาตุราชเป็นพระเจ้า
นครหลวงพระบางโปรดฯให้เจ้าอุ้นแก้ว เป็นเจ้าอุปราช ให้เจ้าทราชเป็นเจ้าราชวงศ์

เจ้าอุปราช(อุ้นแก้ว)มีโอรส 4 และธิดา 3 คือ :- เจ้าสิริสา เจ้าสุวรรณพรหมา
เจ้าทองคำ เจ้าคำขาว เจ้านางสุพรรณ เจ้านางปิ่นคำ และเจ้านางคำยาว

เจ้าสุวรรณพรหมา คือบิดาของเจ้าอุปราช(บุญคง) เจ้าอุปราช(บุญคง)มีชายาทั้งสิ้น
7 คนและมีบุตรธิดาทั้งสิ้น 20 คนคือ:-

- ชายาที่ 1 เจ้านางหนูนิม มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าสมุทรทรายคำ
- ชายาที่ 2 เจ้านางคำแวน มีบุตรคนเดียวคือ เจ้าแสงสุริยจันทร์
- ชายาที่ 3 เจ้านางบัวศรี มีบุตรและธิดา 7 คนคือ :- ก. เจ้าจิตรราช, ข. เจ้านาง

(1) ปัจจุบันเป็นตำบลภูแล่นช้าง อำเภอกุดดินรายน จังหวัดกาฬสินธุ์ ต่อมาย้ายไปตั้งบ้านกุดส้ม(กุ่มแก้ว
กุ่มใหม่)ในท้องที่เดียวกัน ครั้งสุดท้ายย้ายไปตั้งอำเภอกุดดินรายนปัจจุบัน ห่าง
จากบ้านสี่แยก(หนองแวง) 20 กม. คำว่าภูแล่นช้างนั้นเห็นจะเพี้ยนไปจาก"ภูเท่นช้าง" ซึ่งอยู่ทาง
ตะวันตกตำบลนี้

(2) อยู่ในจังหวัดนครพนม ไม่ใช่อาจสำมารถในจังหวัดร้อยเอ็ดปัจจุบัน ดูความละเอียดประวัติจังหวัด
นครพนมในประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 1 ของยูงเขียนสำนักพิมพ์สมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทยจัดพิมพ์
พ.ศ. 2513 พลเมืองเมืองแขกนี้ เกิดกับกล่อมโถม่าตั้งเป็นเมืองอาจสำมารถ ปัจจุบันเป็นตำบลโง้งใน
อำเภอมืองนครพนม เรียกว่า "พวกแขก" ภาษาพูดเข้าใจกันได้ก็กับญวน ไม่ใช่เผ่าไทยเดิม

(3) อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตั้งอยู่ริมเขตกองฝั่งตะวันตก คือเลยเมืองว้าไปเมืองสะพุกไปทางเมืองสารวัน
ห่างจากเมืองปากเซประมาณ 95 กิโลเมตร

ส่งคำ(1) ค. เจ้าเพชรราชรัตนวงศา(มหาอุปราช) ง. เจ้านางเสี้ยมคำ(2) จ. เจ้าสุวรรณ-
ภรณ์ ฉ. เจ้าสุวรรณภูมา (ทางลาวเรียกเจ้าสุวรรณพรหมา) นายกรัฐมนตรีลาวปัจจุบัน
ช. เจ้านางคำหลา ซายาเจ้าคำมว ราชเลขาธิการในพระเจ้ามหาชีวิตลาวปัจจุบัน

ชายาที่ 4 หม่อมบัวไซ มีบุตรธิดา 3 คนคือ :- เจ้านางสุวรรณภาลี เจ้ากรมแสง
(เจ้าสุวรรณราช) และเจ้านางอินคำ

ชายาที่ 5 หม่อมที มีบุตรธิดาคือ :- เจ้านางศรีสวัสดิ์ เจ้ากิติยราช เจ้าจินดา-
วงศ์(อดีตนายกรัฐมนตรีลาว) และเจ้าสิงหนาท

ชายาที่ 6 หม่อมอ้วน มีบุตรธิดาคือ :- เจ้านางฉวีวรรณ เจ้านางจินดาวรรณ และ
เจ้าสุภานุวงศ์(หรือเจ้าสุพรรณวงศ์ หรือเจ้าผืนก็เรียก) หัวหน้าขบวนการประเทศลาว

ชายาที่ 7 หม่อมยา มีธิดาคนเดียวคือ :- เจ้านางพิศมัย

ในรัชสมัยรัชกาลของพระเจ้าสุยเสริมนี้ มีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในสิบสองปันนา คือมี
การรบราฆ่าฟันกันในพ.ศ. 2390 จึงโปรดเกล้าฯให้ยกกองทัพไปปราบปรามกวาดต้อนเอาครอบครัว
ลื้อ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้านครสิบสองปันนา เชียงรุ่งลงมาไว้ในเขตแคว้นนครหลวงพระบาง
เป็นอันมาก

ส่วนเจ้าโพธิ์เนื้อทอง และเจ้าอุนคำ อนุชาของพระเจ้าสุยเสริม พระเจ้านครหลวง
พระบาง(มังงาตุราช) ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯที่พระเจ้ามังงาตุราช
เข้ามาอุปสมบทตั้งกล่าวไว้ในบทที่ 4 แล้วนั้น ได้โปรดเกล้าฯให้เจ้าโพธิ์เนื้อทองอุปสมบทเป็นพระภิกษุ

-
- (1) พระมารดาเจ้าคำตัน ปลัดกระทรวงยุติธรรมลาวปัจจุบัน และเจ้าศรีสุ่มัง รัฐมนตรี
  - (2) พระมารดาของเจ้านางบัวคำ ซายาเจ้าคำปาน อดีตเอกอัครราชทูตลาวประจำกรุงเทพฯ ต่อมา
เป็นรองประธานสภาประชาชนลาว(สภาที่ปรึกษาเจ้ามหาชีวิต)ที่เมืองเวียงจันทน์ เป็นที่นำเสียใจท่านผู้
นี้ได้มาควนตักขัยเสียก่อนที่โรงแรมสยามพูนวัน กรุงเทพฯในโอกาสที่มารับน้องชายเจ้าคำทิง เอกอัคร-
ราชทูตลาวประจำกรุงเทพฯปัจจุบัน(คราวกลับจากยุโรป)ด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ 25 กรกฎาคม
พ.ศ. 2509 เวลา 02.00 น. ผู้เขียนซึ่งชอบพอกับท่านผู้นี้เป็นอย่างเป็นกันเองตลอดเจ้านายลาวทุกองค์
ระหว่างการศึกษาาร่วมสำนักเดียวกัน(พ.ศ. 2470 - 2473) จึงขอแสดงความเสียใจอย่างสุดซึ้งไว้
ณ โอกาสนี้ด้วย

แล้วขึ้นไปนมัสการพระพุทธบาทแขวงเมืองสระบุรี ถูกกองทัพเจ้าอนุวงศ์ กองเจ้าราชวงศ์(คำดี)จับไปเมืองเวียงจันทน์ แต่ภายหลังพญาเมืองแพน ซึ่งพระเจ้านครหลวงพระบางให้พูดจาทวงหนี้ยิวเจ้าอนุวงศ์ไว้ในคราวกบฏสระภาพันว่าเป็นผู้ที่สามารถชิงไปเจรจาขอเอาเจ้าโพธิ์เนื้อทองกลับไปนครหลวงพระบางได้

พระเจ้าสุขเสริมมีราชโอรสคือ :- เจ้าคำเหง้า เจ้าบุญเพ็ชร เจ้าพรหมจักร เจ้าคำแสง เจ้าพรหม เจ้าอินทจักร และมีราชธิดาคือ :- เจ้านางกัลยา เจ้าชางคำออบ เจ้านางบุสดี เจ้านางนันทา เจ้านางคำสอน เจ้านางอุ้นคำ และเจ้านางคำปอง

พระเจ้าสุขเสริมประสูติเมื่อพ.ศ. 2341 ขึ้นครองราชสมบัติ พ.ศ. 2373 จนถึงพ.ศ. 2393 ก็พิราลัย โปรดเกล้าฯให้เจ้าจันทราช โอรสองค์ที่ 2 ของพระเจ้ามังฆาตุราชเป็นพระเจ้านครหลวงพระบางเมื่อพ.ศ. 2394 ตรีภักกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้เจ้าอุ้นคำเป็นเจ้าอุปราชให้เจ้าบัวคำ ราชโอรสเป็นเจ้าราชวงศ์

พ.ศ. 2395 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแม่ทัพกับเจ้าพระยายมราช เป็นแม่ทัพอีกทัพหนึ่งยกไปตีเมืองเชียงตุง พระเจ้าจันทราชได้ให้เจ้าสิริสา เจ้าคำมาว โอรสเจ้าอุปราช(อุ้นแก้ว)ยกพลจำนวน 3,000 คนไปช่วยรบเจ้าสิริสาถวายชนม์ในที่รบ คราวนั้นกองทัพไทยพ่ายแพ้กลับมา

ครั้นในพ.ศ. 2405 พระเจ้าจันทราชลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานหิรัญบัตรเพิ่มยศให้ว่า พระเจ้าจันทเทพประภาคุณศุภสุนทรธรรมธาดา พระเจ้านครหลวงพระบางล้านช้างร่มขาวแล้วก็กราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปครองนครหลวงพระบาง เหตุการณ์ในเมืองสงบเรียบร้อยมาจนถึงพ.ศ. 2415 ก็พิราลัยในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าอุ้นคำ โอรสองค์ที่ 4 ของพระเจ้ามังฆาตุราชครองราชสมบัติสืบต่อ ทรงพระนามว่า พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร ในพ.ศ. 2415 นั้นเอง ในรัชกาลนี้บ้านเมืองไม่สู้จะปรกติสุข ด้วยพวกฮ่อที่หนีมาจากญวนของจีน เข้ามารบกวนหลายครั้ง คงจะไ้บรรยายละเอียดในบทความต่อไป

พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร(อุ้นคำ)อยู่ในราชสมบัติได้ 17 ปีก็พิราลัย มีราชโอรส 5 องค์

คือ :- เจาคำสุก เจาศรีสุพรรณ เจาคำหล้า เจาคำปาน และเจาศรีสนัญชัย⁽¹⁾ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจาคำสุกต่อมาก็คือ พระเจ้าจักรีนทรฤทธิ สืบราชสมบัติต่อมาเมื่อพ.ศ. 2432 ซึ่งเป็นปีที่ไทยเสียแคว้นสิบสองเจ้าไทยไปอยู่ในบารุงของฝรั่งเศสเพียงปีเดียวเสวยราชย์มาได้ 4 ปี พอถึงพ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยก็ตกไปเป็นของฝรั่งเศสในอินโดจีน จนถึงพ.ศ. 2477 ก็ถึงกต เจาชาวพระราชโอรสต่อมาก็คือ สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ได้ครองราชสมบัติแทน

พระเจ้าจักรีนทรฤทธิ(คำสุก)มีราชโอรสและราชธิดาเท่าที่ทราบ(ลำดับตามพี่น้อง) 9 องค์

คือ :- 1. เจ้านางคำแฉ่ง (ยายาเจ้าบัวระพันธ์ โอรสองค์ที่ 6 ของพระเจ้ามังธาตุราช มีธิดา 2 องค์ เมื่อเจ้าบัวระพันธ์ตักษัยแล้ว เจ้านางคำแฉ่งได้เสกสมรสกับเจ้าเพชรราชรัตนวงศา มีบุตร 3 คน

คือ :- เจ้านางคำผิว เจาสุริยะ และเจ้านางดวงจันทร์)

2. เจ้าสุพรรณรังศรี สิ้นชีพตักษัย

3. เจาราชสัมพันธวงศ์(เจ้าเขียวหรือเจาศรีเฉลิมศักดิ์) บิดาของเจาคำตัน ปลัดกระทรวงยุติธรรมลาวปัจจุบัน และเจาศรีสุ่มัง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงไปรษณีย์และคมนาคม

4. เจ้ากรมวัง(เจ้าเชษฐา)

5. เจ้านางดวงจันทร์ (สิ้นชีพเมื่อเยาว์วัย)

6. เจาขาว (สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์)ในเจ้าจอมมารดาทองศรี รวมเจ้าจอมมารดาเดียวกับเจ้านางดวงจันทร์

สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ ทรงมีมเหสีองค์แรกทรงนามว่า พระเจ้านางคำอ้วน มีพระราชโอรสและราชธิดาเท่าที่ทราบ 5 องค์คือ :- ก. เจ้านางคำแพง (สิ้นชีพอุบัติเหตุเรือล่มในลำแม่น้ำโขงเมื่อพ.ศ. 2474) ข. เจาสว่างวัฒนา ค. เจ้านางสมาธิ ฉ. เจาสุริยศักดิ์ (สิ้นชีพอุบัติเหตุเรือล่ม

---

(1)เจาศรีสนัญชัย ท่านผู้นี้ได้เข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อพ.ศ. 2431 และตักษัยที่กรุงเทพฯ พระราชวงศ์กษัตริย์ลาว(สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์)นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีโอรสและธิดาอันเกิดจากเจ้าจอมหม่อมมารดาอื่นๆอีกมาก ซึ่งไม่สามารถจะนำมากล่าวให้ครบถ้วนในขณะนี้ได้ หากมีการผิดพลาดขอได้โปรดยกยจากท่านผู้อ่านและผู้รู้ทั้งหลายด้วย

ในลำแม่น้ำโขงพร้อมกับเจ้านางคำแพง) ง. เจ้าสุพรรณรังศรี เอกอัครราชทูตลาวประจำ
กรุงลอนดอนปัจจุบัน

7. เจ้านางคำมั่น เมื่อพระนางคำอ่วมมเหสีแรกสิ้นพระชนม์แล้ว ต่อมาได้ทรง
ยกย่องให้เจ้านางคำมั่นเป็นพระเจ้านางคำมั่น ขึ้นเป็นมเหสีฝ่ายขวาในสมเด็จพระเจ้าศรี-
สว่างวงศ์ แต่ไม่มีโอรสและธิดา

8. เจ้านางคำคุ่น มเหสีฝ่ายซ้าย ในสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ มีโอรสองค์
เดียวคือ เจ้าวรวิวัฒนา เจ้าแขวงหัวของปัจจุบัน

เมื่อสมัยฝรั่งเศสยังปกครองลาวอยู่นั้น ได้แยกอาณาจักรหรือแคว้นหลวงพระบาง
ไว้แคว้นหนึ่งต่างหาก เรียกว่า "Roy" ต่อเมื่อลาวได้เอกราชพ.ศ. 2490 มีรัฐธรรมนูญ
แล้วแคว้นหลวงพระบางจึงได้รวมเข้าในราชอาณาจักรลาวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สมเด็จพระ
เจ้าศรีสว่างวงศ์ก็ได้ทรงเป็นเจ้ามหาชีวิตแห่งพระราชอาณาจักรลาวทั้งหมดด้วย ซึ่งจะ
ได้กล่าวในบทต่อไป

สมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ประสูติเมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2428
ครองราชสมบัติเมื่อพระชนม์ได้ 19 ปี สวรรคตเมื่อวันที่ 29 ตุลาคม พ.ศ. 2502 ประชวร
เรื้อรังด้วยพระทรคัมพาทมาเป็นเวลาดัง 5 ปีอยู่ในราชสมบัตินานถึง 55 ปี เจ้าฟ้าสว่าง-
วัฒนาโอรสองค์ที่ 2 ได้ครองราชสมบัติแทน เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2502 ทรง
พระนามว่า พระบรมเชษฐาธิราชสุริยวงศ์พระมหาศรีสว่างวัฒนา

ก่อนจะกล่าวถึงเรื่องศึกฮ่อต่อไปนี้ จำจะต้องกล่าวถึงประวัติของฮ่อเสียก่อน มาจากไหน ฮ่อ คำนี้ เป็นนามรวมของจีนหลายชาติและหลายแซ่ เป็นนามที่พวกไทยฝ่ายเหนือหรือฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเรียกจีนที่มาจากทางบก เช่นเดียวกับที่เรียกญวน(เวียคนาม) ว่า แกว-หรืออีกนัยหนึ่งฮ่อ ก็คือพวกกบฏไต้เผง(หรือไต้เซ่ง) ฝรั่งเศสเรียกว่า "Teipeng"

เดิมพวกนี้เป็นชาวเมืองกวางตุ้ง กวางไส ยูนานและเสฉวน รวมกันเป็นกบฏตอกษัตริย์แห่งราชวงศ์แมนจู แล้วตั้งราชวงศ์เหม็งขึ้นแทน ซึ่งเป็นต้นตอของคณะฮ่อในเชียงใหม่และกบฏเก็กเหม็งในกาลต่อมา

เรื่องเดิมนั้นเมื่ออยู่ใน พ.ศ. 2397 รัชกาลพระเจ้าเสือขุนฟู แห่งราชวงศ์แมนจู โหงวอจาง หัวหน้ากบฏยกพลเข้ายึดกรุงนานกิงได้แล้ว และยังยึดเมืองสำคัญ ๆ สองฝั่งแม่น้ำแยงซีแล้วตั้งตัวเป็นฮ่อง(หรือเจ้า) เรียกว่า ไต้เผงฮ่อง พระเจ้ากรุงจีนไม่สามารถจะปราบปรามกบฏไต้เผงให้สำเร็จได้จึงต้องจ้าง พันเอก กอร์คอน ชนชาติอังกฤษช่วยปราบปราม จึงสงบลงได้ใน พ.ศ. 2407⁽¹⁾ โหงวอจางตายในที่รบ ณ เมืองยูนาน พวกกบฏแตกกระจัดกระจายไปรวมซ่องสุมผู้คนใหม่อีกอยู่กับพวกแม้ว(หรือเย้า)ตั้งตัวเป็นอิสระอยู่บนภูเขา แล้วยกปวงนันซี(หรือโหวงพันลันซี) น้องชายโหงวอจางขึ้นเป็นหัวหน้ามีพลประมาณ 5,000 คน แล้วคุมสมรพรคพวกปล้นสะคมบ้านเล็กเมืองน้อยในแคว้นญวนอีกจีนกับญวนยกทัพสมทบมาปราบฮ่ออีกครั้งหนึ่ง ปวงนันซีแตกแล้วกลับไปยึดไต้เผงเมืองลาวกาย มีใจกำเริบคิดจะไปตีเมืองตังเกี๋ยอีกครั้ง แต่ปวงนันซีได้มาเกิดขัดใจต่อสู้กันขึ้นกับแม่ทัพคนสำคัญในพวกฮ่อด้วยกันชื่อลิวตายนัน (ญวนเรียกลูวินฟุก) ปวงนันซีตายในที่รบ ลิวตายนันซึ่งเป็นจีนแท้จึงได้ครองเมืองลาวกาย พวกปวงนันซีจึงได้แตกออกไปอีก 4 ก๊กเป็นโจร 4 พวก หัวหน้าทั้ง 4 ต่างก็เคยเป็นนายทหารจีนมาแล้วคือ:-

1. ยิมมันโต(บางแห่งเรียก "ยิมต้าย") ใช้ธงเหลืองนำทัพ มีไพร่พลสมัครมาเข้าอยู่ค่ายเป็นอันมาก เพราะธงเหลืองเป็นธงยี่ห่อบรรพบุรุษของพวกฮ่อ ซึ่งโหงวอจางหัวหน้าใหญ่ให้นำทัพของตนมาแต่เดิม ภายหลังเข้ามาเป็นโจรที่เราเรียก "โจรโพกผ้าเหลือง" ในกาลต่อมา ไปตั้งคุมพรรคพวกอยู่เมืองลาวแคว้นสิบสองเจ้าไทยและหัวพันทั้งห้าทั้งหก

(1) ฝรั่งเศสได้ญวนไต้เป็นโคโลนีเมื่อ พ.ศ. 2406 เป็นสมัยรัชกาลพระเจ้าคือคิก กรุงเวียคนาม

2. ลิวตายนัน (ลิวินฟูก) ใช้ธงสีดำเป็นเครื่องหมายตั้งคุ่มพรรคพวกอยู่ที่เมืองลาวกาย ชื่อพวกนี้ตอนหลังญวนได้มาเกลี้ยกล่อมเอาไว้เป็นไมตรีด้วย เพราะระหว่างนี้ญวนเกิดระหองระแหงกับฝรั่งเศส และได้เสียญวนไต่ไปให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว เพื่อคบไว้เป็นกำลังส่วนหนึ่งต่อไป

3. อาเจื่อง ใช้ธงแดงเป็นเครื่องหมาย ไปตั้งคุ่มพรรคพวกอยู่แขวงเมืองพวน (เชียงขวาง)

4. ไทซิง ใช้ธงลายเป็นเครื่องหมาย ไปตั้งคุ่มพรรคพวกอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ⁽¹⁾

พวกข้อ 4 ลี้นี้ยกพวกเข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองญวนบ้าง และเข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามบ้าง เมื่อยกไปตั้งบ้านเมืองโตก็ปล้นสะดมข้าวปลาอาหาร มีอาชีพทางโจรกรรม ถ้าต่อสู้หรือขัดขืนก็ฆ่าเสีย เด็กอายุ 14-15 ปีก็ถูกจับมาควั่นเบียดแปลงร่างเป็นจีนฮ้อ โดยมากหาบิคา มารคาเสียแทบทุกราย ถ้าเป็นชายฉกรรจ์ก็จับเอามาเลี้ยงม้า ลาเป็นคนใช้ตักน้ำ คำข้าว ไมใช่หรือบังคับเป็นพลรบ แต่ให้ควั่นเบียดแปลงเป็นจีนฮ้อทั่วไป พวกข้อ 4 จำพวกนี้ใช้ว่าจะรบแตกคนอื่นเท่านั้น แม้มันพวกฮ้อด้วยกัน เมื่อแยกย้ายกันไปคนละพวกแล้วก็แย่งดินแดนหากิน แย่งอำนาจบรรพราฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก

ข้อเริ่มบุกเข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามตั้งแต่ พ.ศ. 2415 ไทยได้เกณฑ์กำลังไพร่พลทางเมืองเหนือไปปราบปรามอยู่หลายปีก็ไม่สำเร็จ เริ่มตั้งแต่ครั้งแรกเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ทรงราชสมบัติได้เพียง 5 ปี

พ.ศ. 2416 ฮ้อคุ่มไพร่พลราว 2,000 คนเศษยกมาตีเมืองแฉ่ง เมืองอุทัยบุรี (ปากลาย) เมืองสบแอก⁽²⁾ ฯลฯ มาจนถึงทุ่งเชียงคำ กองทหารไทยได้ออกต่อต้านเมทัฬฮ้อตายในที่รบ

(1) ปัจจุบันนิยมเรียกทุ่งไหหิน ภายในทุ่งนี้มีไหหินรูปร่างคล้ายครกสูงตั้งเมตรใหญ่ขนาดเท่ากลองวางอยู่เกลื่อนกลาดทั่วทุ่งเชียงคำ จึงเป็นนามของทุ่งเชียงคำอีกนามหนึ่ง ชาวเมืองว่าเป็นไหเหล้าของท้าวเจื่องโอรสขุนบรมราชา สมัยมาสร้างบ้านแปงเมืองพวนในยุคขุนบรมฯ ผู้เป็นพระบิดาครองอาณาจักรน่านเจ้า

(2) ที่เรียกเมืองสบแอกนั้นคือ ตรงที่ตั้งเมืองนี้มีน้ำแยกเป็นสองสาย สายหนึ่งเรียกน้ำสบอีกสายหนึ่งเรียกน้ำแอก

พ.ศ. 2417 พระพนมสารรินทร์ กับ อุปฮาดเมืองเชียงขวางยกทัพไปตีฮ้อที่ทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไทหิน) พวกฮ้อจึงอุปฮาดเมืองเชียงขวางตายในที่รบ พระพนมสารรินทร์จึงหนีฮ้อมาตั้งทัพอยู่ในเมืองเชียงขวาง เจ้าเมืองเชียงขวางได้ส่งคนไปขอกองทัพเวียดนามมาช่วยปราบฮ้อ และมีใบบอกกราบทูลเข้ามายังกรุงเทพฯด้วย

พระเจ้ากรุงเวียดนามให้กองเดดยกยกทัพญวนประมาณ 2,000 คนมาสมทบกับกองทัพไทยเมืองเชียงขวาง และพระพนมสารรินทร์ยกไปตีฮ้อที่ทุ่งเชียงคำอีกครั้ง เจ้าเมืองเชียงขวางตายในที่รบ กองทัพญวนแตกพ่ายกลับไปกรุงเวียดนาม พระพนมสารรินทร์ได้หนีมาอยู่ที่บ้านพันลำแขวงเมืองโพธิ์สัย ท้าวเพี้ยผง (กรมการเมือง) อนุรักษ์เมืองเชียงขวางสู้ฮ้อไม่ได้ ก็ยอมอ่อนน้อมขอไปที่กอน โดยยอมให้พวกฮ้อเข้ามาตั้งอยู่ในเมือง พวกฮ้อได้ฆ่าชาวเมืองล้มตายลงเป็นอันมาก ต่อมาท้าวเพี้ยผงได้หลบหนีพาคนที่รอดตายมาได้ ก็หลบซ่อนหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์สมภารแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เมื่อพวกฮ้อได้กวาดต้อนเอาที่พยัสเงินทองได้แล้ว ก็ยกพวกอพยพไปตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำแขวงเมืองเชียงขวาง หมายจะตีรุกเข้ามาถึงเมืองหลวงพระบาง เวียงจันทน์ หนองคายและประเทศสยามในที่สุด

จึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราพระราชสีห์ไปยังพระยาพิชัย (มิ่ง) ผู้ว่าราชการเมืองพิชัย และพระยาสุโขทัย (รุช) (1) ให้ยกกองทัพไปป้องกัน เมืองหลวงพระบาง พระยาพิชัย (มิ่ง) และพระยาสุโขทัย (รุช) ได้ยกกำลังเมืองประมาณเมืองละ 1,500 คนขึ้นไปช่วยเหลือเมืองหลวงพระบางในเดือน 6 แรม 9 ค่ำ ปีจอพ.ศ. 2417 ทางกรุงเทพฯ โปรดฯ ให้ ร.อ. หลวงบรมราชวรานุรักษ์ขึ้นไปเกณฑ์พลทางหัวเมืองฝ่ายเหนือเตรียมพร้อมไว้อีก เมื่อพระยาพิชัย (มิ่ง) มีคำสั่งมาเมื่อใดก็จะไต่ยกพลไปช่วยทันที

ส่วนทางหัวเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือเวลานั้น พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เป็น กัลยาณมิตร) เป็นข้าหลวงขึ้นไปสักเลกและเร่งเก็บส่วยสาอากรอยู่ทางเมืองอุบลราชธานี จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดีเกณฑ์กำลังพล ทางหัวเมืองตะวันออกเป็นแม่ทัพใหญ่ ซึ่งเวลานั้นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ (เจ้าหน่อคำ) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานี ตั้งให้เป็นแม่กองใหญ่พร้อมควยราชวงศ์ (ท้าว)

(1) :
ต่อมา เป็นพระยารณชัยชาญยุทธ

พระอุบลการประธานิตย⁽¹⁾ พระประทุมบำรุงราชภูร⁽²⁾ ฯลฯ เป็นนายกกองตลอดจนหัวเมืองร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ฯลฯ ให้พระยานนครราชสีมา (เมฆ) เกณฑ์กำลังทางเมืองนครราชสีมา เป็นทัพหนุน ยกขึ้นไปป้องกันเมืองหนองคายก่อน และให้เจ้าเขมสรยุทธยั้งขึ้นไปช่วยราชการทางเมืองพิชัยอีกภูหนึ่ง

พ.ศ. 2418 ทางเมืองหลวงพระบางมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลว่า เวลานั้นพวกยอธง- แดงซึ่งตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำยกกำลังมาตีเมืองพวนอีกกับเมืองขึ้นหลวงพระบางแตกไป 12 เมืองแล้วขอ กำลังไปช่วย

ทางกรุงเทพฯมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (แช่ม บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จัดกองทัพขึ้นไปปราบยอ สมเด็จพระยาฯ จึงสั่งให้เจ้าพระ- ยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพี้ย เพี้ยกุล) เป็นแม่ทัพไปปราบยอ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2418 ไปตั้งทัพอยู่ที่หาด พระยาทศแขวงเมืองสระบุรี จนกว่ากองทัพของพระยามหาอำมาตย์ฯ (จีน) จะยกไปถึงเมืองหนองคาย จึง ให้ไปสมทบกันปราบยอกับโปรดฯ ให้เจ้าพระยาภูธราภัย (บุษ บุษยรัตพันธ์) เป็นแม่ทัพ พระยาราชวรานุกุล ยกไปช่วยทางเมืองหลวงพระบางปราบยออีกทางหนึ่ง

ฝ่ายกองทัพพระยามหาอำมาตย์ฯ (จีน) ยกขึ้นไปถึงเมืองหนองคายเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2418 พระประทุมเทวาภิบาล (เคน) ⁽³⁾ เจ้าเมืองหนองคายก็เกณฑ์พลเข้าสมทบ 5,000 คน พอตั้งยอ ยกทัพลงมาถึงฝั่งแม่น้ำโขงตั้งค่ายอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ ต่างก็เข้ารบกันกระชั้นชิดเป็นสามารภ ทางพวก ยอ ลิวลิโกะ เป็นแม่ทัพใหญ่ ลิวลิโป เป็นแม่ทัพรองโคเสียชีวิตขณะที่รบกันที่ค่ายวัดจันทร์และจับความชวส- นองชายลิวลิโกะได้ที่ค่ายบ้านสีฐาน ซึ่งยอได้ตั้งเป็นฐานทัพมารวมกันอยู่ที่วัดจันทร์ด้วย ส่วนอีกค่ายหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ตำบลโพหนานา เลานายค่ายชื่อมกลีโกะ ก็ถูกอาวุธปืนฝ่ายไทยตายด้วย ยอหนีมือไทยไม่ได้ก็แตก พายหลบหนีไปทางทุ่งเชียงคำเข้าไปในเขตแดนญวน เป็นอันว่าปราบยอเสร็จไปแล้วครั้งหนึ่ง

---

(1) เมื่อยังเป็นท้าวสิทธิสาร (บุญชู พรหมวงศานนท์) ต่อมา เป็นข้าหลวงบริวารของอุบลราชธานี
(2) เมื่อครั้งเป็นท้าวจุมมณี สุวรรณภูฏ ต่อมา เป็นเจ้าเมืองพิบูลมังสาหาร
(3) พระประทุมเทวาภิบาล (เคน) เป็นบุตรพระประทุมเทวาภิบาล (สุวหรือบุญมา) เจ้าเมืองหนองคาย คนแรก และประทุมฯ (สุว) เป็นบุตรอัครยาตเมืองยโสธร หลานเจ้าพระตา พระวอฯ

ฝ่ายทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ดำรงที่ตั้งค่ายอยู่แขวงเมืองสระบุรี ได้เดินทัพไปถึงเมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ 1 เดือนอ้ายขึ้น 1 ค่ำพ.ศ. 2418 รอคำสั่งอยู่ที่นั่นจนถึงเดือน 4 ทางกรุงเทพฯ จึงสั่งให้ยกขึ้นไป แต่พอไปถึงเมืองพุทไธสง กองทัพฝ่ายเหนือทางเมืองหลวงพระบางและเมืองหนองคาย รวมกันปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำแตกไปแล้ว ทางกรุงเทพฯ จึงสั่งให้เดินทัพกลับกรุงเทพฯ รวมเวลา 8 เดือน มิได้ตอบกับฮ่อเลย

ส่วนกองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยไปถึงพิชัยเกิดอหิวาตกโรค จึงแต่งตั้งพระยาราชวรา-
บุญลือรบยกทัพไปช่วยพระยาพิชัย (มิ่ง) ปราบฮ่อทางเมืองหลวงพระบางแตกพ่ายไป แล้วไปรวมกำลังกับ
ทัพพระยามหาอำมาตย์ที่เมืองหนองคายช่วยกันตีฮ่อแตกพ่ายไปดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อพวกฮ่อได้แตกหนีออกนอกพระราชอาณาเขตสยามไปแล้ว ก็หาได้เข็ดหลาบที่เดียวไม่
ยังได้พากันไปเที่ยวปล้นในแดนญวนอีก คราวนี้เงินกับญวนสมทบกันปราบฮ่ออย่างจริงจัง ฮ่อสู้ไม่ได้ก็แตก
ระส่ำระสายมีจำนวนลดน้อยลง ยิบมันไต (หรือยิปไต) หัวหน้าฮ่อองค์หนึ่งที่สืบต่อมาจากบวงนั้นชื่อ ก็ยก
พวกเข้าไปตั้งอยู่ที่เมืองลาแควนสิบสองเจ้าไทย พวกที่ไม่มีนายควบคุมก็แตกกระจัดกระจาย บางพวกก็
กลับตัวประกอบอาชีพเหมือนอย่างชาวบ้านราษฎรที่ดีทั้งหลาย ซึ่งมีพวกฮ่อองค์หัวหน้าชื่อองบา (หรือ
เจ้าบา) เป็นชาวเมืองกวางไส ไปตั้งอยู่ตำบลลาซาวาในแดนสิบสองเจ้าไทย ทำมาหากินด้วยความสุจริต
เพราะร่ำรวยและเลิกรากกรรมแล้วเป็นต้น ส่วนพวกที่มีโละหิ้งนีสัยเดิมมีกวางกออี้ ชาวเมืองกวาง-
ไสเหมือนกัน ภายหลังได้แยกออกจากกองบา ก็นี่เป็นก๊กสำคัญมีอิทธิพลและเสบียงอาหารอาวุธก็มากตั้ง
อยู่ที่บ้านโค บ้านนา ห่างเมืองสบแอดประมาณ 200 เส้น เที่ยวปล้นสดมอยู่ภายในพระราชอาณาเขตสยาม

ฝ่ายเจ้าเมืองและข้าหลวงกำกับราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือและตะวันออก คอยปราบปราม
พวกฮ่ออยู่เสมอ การปราบฮ่อนี้ได้ยึดเชื้อมาหลายปีก็ยังไม่สามารถจะปราบปรามลงให้ราบคาบได้ จนกาล
ล่วงมาในปีพ.ศ. 2428 ทางเมืองหลวงพระบางได้มีบอกรายงานเข้ามาว่า พวกฮ่อองค์หนึ่งโดยยกทัพมา
ตีหัวเมืองต่าง ๆ แคว้นหลวงพระบาง พระเจ้านครหลวงพระบาง (มหินทรเทพนิภาธร อุนคำ) ได้เกณฑ์กำลัง
เมืองประมาณ 1,500 คนแบ่งออกเป็น 2 กอง กองหนึ่งยกไปทางน้ำอู อีกกองหนึ่งยกไปทางแม่น้ำโขง
เข้าปราบปรามพวกฮ่อแล้ว

ในศกเดียวกันนี้ มร. เจมส์ แมคคาร์ธี⁽¹⁾ (Mr. J. MacCarthy) ชนชาติไอร์แลนด์

(1) ต่อมาได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์เป็น "พันโท" พระวิภาควุฒวล"เจ้ากรมแผนที่

ซึ่งรัฐบาลสยามได้จ้างมาจัดทำแผนที่พร้อมด้วย มร.คอลลินซ์หัวหน้ากองสำรวจแผนที่ ก็ได้ไปจัดทำแผนที่ชายพระราชอาณาเขตอยู่ทางแคว้นนครหลวงพระบางด้วย พระยาพิชัย(มิ่ง)กับ พระพิชัยและนายพันนายกองไค่น้ำ มร.แมกคาร์ธขึ้นไปสำรวจทำแผนที่อยู่ทางเหนือเมืองไล และได้ไปพบพวกชอกกับชาเจืองคุมกันเขาเป็นขบวนทัพ ยกเข้ามาตั้งอยู่เมืองสบแอด เมืองเซียงกลอ ครั้นจะยกกำลังเข้าตีก็ขัดสนเสบียงอาหาร จำต้องถอยทัพลงมาตั้งอยู่เมืองหลวงพระบาง

ต่อมาทางกรุงเทพฯได้รับใบบอกรายงานจากพระยาสุโขทัย(ครุฑ) ข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง พร้อม ๆ กับของพระยาราชวรานุกูลและโดยทางอื่น ความตอกันว่า ได้สู้รบกับพวกชอกเป็นสามารถอยู่ราวเดือนเศษ ชอกมีกำลังมากและเข้มแข็งหาได้เลิกถอยไม่ และตั้งทัพอยู่ที่เมืองพวนพวกหนึ่ง ที่เมืองสบแอดพวกหนึ่ง ตั้งอยู่ในแดนสิบสองเจ้าไทยพวกหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ทุ่งเซียงกำพวกหนึ่ง กองทัพไทยขัดสนด้วยเสบียงอาหารไพร่พลบอบช้ำป่วยไข้ป่าล้มตายลงมาก ทั้งตัวพระยาราชวรานุกูลก็ถูกอาวุธเป็นข้าศึกที่ขากระดูกแตก เห็นจะเอาชนะชอกไม่สำเร็จ จำต้องเลิกทัพกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองหนองคาย ณ วันเสาร์ขึ้น 1 ค่ำวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 104

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบรมมหาราชวังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงกราบทูลว่าถึงกับทูลพระกรุณาว่า เรื่องราชการทัพครั้งนี้อังกฤษท่านได้ตั้งพระทัยฉลองพระเดชพระคุณโดยเต็มสามารถ ได้จัดกองทัพใหญ่ไปปราบปรามไม่สำเร็จ มีความขัดสนจนปัญญา จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯเป็นประการใดก็จะได้รับพระบารมีปกเกล้าฯเป็นไปตามกระแสพระราชดำรินี้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสว่า ถ้าท่านไม่มีทางที่จะทรงจัดการให้เป็นการลุล่วงสำเร็จได้แล้ว หม่อมฉันก็จะขอจัดกองทัพเป็นอย่างใหม่ ไหยกขึ้นไปให้ทันในเวลานี้เพื่อปราบปรามพวกชอกให้สำเร็จจนได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดกองทัพออกเป็น 2 ทัพ มีกองทัพฝ่ายเหนือให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ⁽¹⁾เป็นแม่ทัพใหญ่ เพราะเป็นผู้ชำนาญการทหาร ทั้งเป็นผู้เห็นแก่ราชการ ส่วนแม่-

(1) เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นบุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี(แสง แสงชูโต)คนที่ 4 ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็น "พระอมรวิสัยสรเดช" แล้วโปรดเลื่อนเป็น "พระยาสุรศักดิ์มนตรี" ครั้งหลังสุดเป็น "มหาอำมาตย์เอก และจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี(เจิม แสงชูโต)" ชาตะเมื่อวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2394 มีอายุยืนนานมา 80 ปีซึ่งได้สมญานามอีกว่า "จอมพลผู้เฒ่า" ได้ทำคุณประโยชน์ในแผ่นดินสยามไว้มากหลายถึง 4 รัชกาล ราชการสำคัญของท่านก็คือ การปราบชอก ถึงอสัญกรรมด้วยโรคชราเมื่อวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2474

ทัพใหญ่ฝ่ายใต้นั้น โปรดเกล้าฯ ให้นำพันเอก พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (1) ยกทัพไปปราบฮ่อให้สำเร็จจงได้

กองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาทเคลื่อนจากกรุงเทพฯ เมื่อวันอังคารแรม 11 ค่ำ เดือนตุลาคม ร.ศ. 110 ถึงเมืองพิชัยเมื่อวันที่ 2 พฤศจิกายน ได้พักอยู่ที่เมืองพิชัย 20 วัน เพื่อเตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์เสบียงอาหารข้างมาลำเลียงกระสุนอาวุธปืน กองทัพได้ขึ้นไปถึงเมืองน่านเมื่อวันที่ 20 มกราคม ถึงเมืองหลวงพระบางเมื่อวันจันทร์แรม 5 ค่ำ กุมภาพันธ์ ตกเดียวกัน ได้พักที่เมืองหลวงพระบางจนถึงวันอังคารขึ้น 5 ค่ำ มีนาคม ร.ศ. 110 จึงได้ยাত্রาทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองกำลังหัวเมืองและไพร่พลรวม 2,500 คนเศษ สรรพด้วยเครื่องศาสตราวุธและเสบียงอาหาร ยกออกจากเมืองหลวงพระบางเวลา 3 โมงเช้า ได้พักกองทัพมาตามทางตำบลต่าง ๆ หลายราตรี จนบรรลุดังหมู่บ้านแห่งหนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนาทกับนายทหาร 2-3 นายจึงแวะเข้าไปสืบลาดเลาะข้อความดู เห็นมีเตคนแกและเด็กเฝ้าบ้านอยู่เท่านั้น ทานแม่ทัพได้ปล่อยโยนเอาเงินแจกให้คนละเฟื้องละสลึง ตาแก่จึงเล่าให้ฟังว่ามีขอลงมาจากเมืองสบแอดคนหนึ่งชื่อพลซึ่งเป็นพ่อตาของกวางก้อยนายฮ่อใหญ่ จะเกิดแตกราวอะไรกันขึ้นไม่ทราบจึงหนีมา เพิ่งมาได้ 3 วันนี่เอง

เมื่อกองทัพได้เคลื่อนไปถึงเมืองงอย แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์ (คำสุก) (2) หลวงพระบางรีบไปตามหาพลพ่อตាកวางก้อยมาโดยด่วน เมื่อตามตัวได้มาแล้วแม่ทัพจึงปล่อยโยนและซักถามข้อความเหตุการณ์ต่าง ๆ ท้าวพลก็ได้กราบเรียนชี้แจงต่อทานแม่ทัพทุกประการที่ได้ถามมา

ตอนหนึ่งทานแม่ทัพได้อามาว่า "นายฮ่อที่เป็นหัวหน้าชื่อกวางก้อยซึ่งตั้งค่ายอยู่เมืองสบแอดนั้นมีกำลังและเสบียงอาหารสักเท่าใด และพวกฮ่อรู้ตัวหรือไม่ว่ากองทัพสยามยกมาปราบ ท้าวพลให้การว่ามีกำลังอยู่ประมาณ 200 คนเศษ ในจำนวนนี้มีพวกไทย (3) ปนอยู่ด้วย เพราะเวลานี้กวางก้อยนายฮ่อใหญ่

---

(1) พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่
(2) ต่อมาคือ พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชฯ พระเจ้านครหลวงพระบางพระราชบิดาของสมเด็จพระเจ้าศรีสว่างวงศ์ (ขาว)
(3) เข้าที่ แปลว่า ยอมเข้าอยู่ในอำนาจโดยจำใจ หรือสวามิภักดิ์โดยจำใจ ที่ดูบังคับ

ได้เบงกำลังออกไปช่วยตีเมืองโสย (หรือสุย) เมืองแวน และเมืองพูนในแคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหกหลายร้อยคน นอกจากจำนวนที่กล่าวแล้วยังมีกายอยู่อีกทั้งหมด 7 กายมีนางขาวทุกกาย ซึ่งมีที่ทำกระสุนดินดำและกระสุนปืนด้วย พร้อมทั้งบุตรภรรยาของพวกเขาอยู่ในกายทั้ง 7 นั้นเป็นอันมาก และในการที่กองทัพไทยยกมาปราบฮ่อคราวนี้พวกฮ่อหาตัวไม่

ทานแม่ทัพเมื่อได้ทราบจากปากคำข่าวพลก็เป็นที่พอใจ ค่อยเปิดหูเปิดตาให้สว่างมองเห็นดูทางที่จะดำเนินการในขั้นต่อไปดีขึ้น จึงประชุมปรึกษาหารือข้าราชการนายทัพนายกองว่า เวลานี้ฮ่อยังไม่รู้ศึกตัวว่ากองทัพกรุงเทพฯยกมาปราบ เมื่อมีโอกาสเช่นนี้แล้วจะยกทัพใหญ่ขึ้นไปก็ไม่เป็นการสมควร เพราะทางทุรกันดาร ทั้งจะต้องจัดเสบียงอาหารรายทางขึ้นไป ถ้าพวกฮ่อรู้ตัวเสียแล้วเราก็คงจะทำการเอาชนะได้ยาก ควรที่จะจัดกำลังแต่ล่าถอยกลับไปตั้งกายของพวกเขาเสียก่อน อย่าหันให้พวกฮ่อรู้ตัว เพราะฮ่อได้แยกกำลังไปตีเมืองโสย เมืองแวนอยู่แล้ว เมื่อได้กายของพวกเขาที่สบแอดเราก็จะได้ข่าวปลาอาหารมาเป็นกำลัง ทานทั้งปวงจะมีความเห็นอย่างไรบ้าง?

พวกนายทัพนายกองต่างก็ลงความเห็นดีเห็นชอบตามที่แม่ทัพได้กล่าวแล้วนั้นโดยเอกฉันทแม่ทัพจึงได้ถามอีกว่า ถ้าเช่นนั้นใครจะรับอาสาไปทำการอย่างไรบ้าง ร.อ.หลวงตัสกรปลาต (1) (ทองอยู่) กับเจ้าราชภาคินัย (2) (บุญคง) หลวงพระบางรับอาสาว่า จะคัดเอากำลังทหาร 1 กองร้อยกับไพร่พลของเจ้าราชภาคินัย (บุญคง) รับยกเข้าไปแย่งกายของพวกเขาที่เมืองสบแอด เมืองเชียงคาลัยโขงได้

ร.อ.หลวงจักษ์ยุทธกิจ กับ เจ้าราชวงศ์ (คำสุก) ก็รับอาสาว่า จะยกขึ้นไปทางเมืองโสย เมืองพูน เมืองแวนเพื่อไปล้อมพวกฮ่อ ซึ่งได้แยกพากันยกไปจากสบแอดกำลังไปตีเมืองโสย เมืองพูน เมืองแวนนั้นด้วย ทานแม่ทัพเมื่อได้ฟังคำกล่าวของเหล่าอาสาสมัครดังนั้นก็ยินดี จึงมีบัญชาให้จัดการแบ่งกำลังทัพและกิจการวางแผนที่ราชการศึกโดยทันทีคือ :-

---

(1) ภายหลังเป็น นายพันเอก พระยาตัสกรปลาต
(2) ภายหลังได้เป็น เจ้าอุปราชหลวงพระบาง คือพระบิดาของเจ้าเพชรราช เจ้าสุวรรณหงษ์ เจ้าสุภานุวงศ์ เจ้าเพชรราชกับเจ้าสุวรรณหงษ์รวมพระบิดามารดาเดียว ส่วนเจ้าสุภานุวงศ์ต่างพระมารดา

1. ให้พระยาสุโขทัย(ครุฑ) กับ พันตรี พระยาพลพยุหเสนา(1)(กุ่ม) ตั้งรักษาเสบียงอาหารอยู่ที่เมืองงอยกองหนึ่ง มีหน้าที่ให้คอยระวังเพื่อจัดส่งเสบียงเพิ่มเติมอย่าให้ขาดได้ กับให้ส่งเสบียงไปถึงท่าสบบางโดยเร็ว ถ้าลำเลียงส่งเสบียงไปเสร็จแล้วก็ให้คุมกองกำลังหัวเมืองตามขึ้นไปด้วย

2. ให้ ร.อ.หลวงคัตกรปลาต(ทองอยู่)คัดเลือกทหารที่มีกำลังและมีมือหนึ่งกองร้อยเต็มให้ปลดเครื่องหลังสำหรับทหารออกหมด จ่ายปลั๊กสำหรับตัวทหารกระสุนคนละ 200 นัด กับจ่ายข้าวและเครื่องเสบียงกรังให้ตั้งแต่เมืองงอยจนถึงเมืองซอน เมื่อถึงเมืองซอนแล้วให้รับเสบียงที่เมืองซอนให้เพียงพอจนถึงค่ายชื่อที่เมืองสบแอด เมืองเชียงค้อตามที่ได้กำหนดไว้ในนั้น กับให้เจ้าราชภาภิไนย(บุญคง)คุมไพร่พลกำลังเมืองหลวงพระบางเลือกเอาแต่คนที่แข็งแรง ให้สมทบกันเข้ากับกอง ร.อ.หลวงคัตกรปลาต ให้รีบยกไปในวันรุ่งขึ้นเข้าโจมตีแย่งค่ายพวกชื่อบ้านไค บ้านนาป่า ที่เมืองสบแอด เมืองเชียงค้อให้จงได้

3. ให้ ร.อ.หลวงจ่านักยุทธกิจ คัดเลือกทหารที่แข็งแรงหนึ่งกองร้อย กับให้เจ้าราชวงศ์(คำสุก)คุมไพร่พลกำลังเมืองหลวงพระบางสมทบกับกอง ร.อ.หลวงคัตกรปลาตที่ยกขึ้นไปทางเมืองโสยเมืองพูน เมืองแวนที่จะไปตีค่ายชื่อที่เมืองสบแอดนั้นด้วย

4. ส่วนตัวท่านแม่ทัพนั้น จะคุมกองทัพใหญ่ขึ้นไปจัดการราชการทัพอยู่ที่เมืองซอน(2) ซึ่งจะช่วยให้เพิ่มกำลังทั้งสองกองที่ยกไปนั้นด้วย กองทัพใหญ่โดยยกไปถึงเมืองซอนวันเสาร์ขึ้น 7 ค่ำ เมษายน พ.ศ. 2429

ฝ่ายกองทหาร ร.อ.หลวงคัตกรปลาต พอยกไปถึงค่ายชื่อที่เมืองสบแอด ก็ตรงเข้าตีค่ายบ้านไคพร้อมกันทุกด้านทันที ต่างเข้าสู้รบกันเป็นสามารภ กองทัพที่รุกเป็นปีกกาทำนองคีมหนีบ ตีโอบหักเอาค่ายของพวกชื่อได้โดยง่าย

ส่วนกวนกองยี่หัวหน้าใหญ่ที่เอาตัวรอดไปได้ กองทัพจับเชลยรวมทั้งลูกเล็กเด็กแดงของพวกชื่อได้ 50 คนเศษ ภรรยา กวนกองยี่ก็ถูกจับเป็นเชลยในคราวนี้ด้วย กองทหารไทยจึงเข้าตั้งมั่นอยู่ในค่ายบ้านไค

---

(1) บิดาพระยาพลพยุหเสนา (พจน์ พลโยธิน)

(2) เมืองซอนปัจจุบันอยู่ในเวียงค้อมาเทื่อ ญวนเรียก "ซอนลา"

ชาวบ้านราษฎรเมื่อทราบข่าวว่ากองทัพไทยขับไล่พวกยอแตกหนีไปแล้ว ก็พากันไปแสดงความยินดีที่สวามิภักดิ์เข้าหากองทัพไทยเป็นอันมาก นายฉิม นายบ้านห้วยสาบนายชม ได้มารายงานต่อ ร.อ.หลวงคัตกรปลาสว่า ฟรุ้งนี้เข้ามามีความกอดยี่มนจะพาพรรคพวกไปเมืองปุงแทนสืบสองเจ้าไทยทางห้วยเหล็ก ขอให้กองทัพไทยไปสกัดที่ห้วยเหล็ก ร.อ.หลวงคัตกรปลาสจึงสั่งให้ ร.ต.ทอง ฐูโต ร.อ.พลอย และพระเจริญจตุรงค์(กรมการเมืองพิชัย)กับพลทหาร 24 คนรีบยกไปคอยสกัดที่พวกยอให้ห้วยเหล็กทันที และสั่งให้จับหัวหน้าใหญ่ข้อมาจงได้ ขณะที่ทหารไทยยกไปถึงห้วยเหล็กก็พอดีเจอพวกยอส่วนทางมาต่างฝ่ายต่างยิงรบกันเป็นสามารรถ พวกยอตายไป 8 คนบาดเจ็บหลายคน แล้วก็แตกกระจายหนีไป ครั้นจะติดตามก็เป็นเวลาพลบค่ำ จึงกลับมารายงานผู้บังคับบัญชา ณ ค่ายบ้านไค.

อนึ่ง เมื่อกองทัพ ร.อ.หลวงจ่านักยุทธกิจปราบยอแตกหายไปแล้ว จะย้ายกองทัพไปเมืองแวนนั้น ได้เอากระสุนปืนใหญ่บรรจุกระสุนดินดำ เอาเก็บชนวนอัดไว้ที่กระสุนนั้นฝังไว้ในค่ายพอได้สัก 7 วันพวกยอสืบทราบวาทกองทัพไทยยกออกจากค่ายเมืองจาดไปหมดแล้ว ก็พากันตรงเข้ามาหมายจะพักในค่ายประมาณ 50 คน พอพวกยอไปกระทบสายใยกระสุนดำดินที่ทหารไทยทำดักไว้นั้น ก็ระเบิดขึ้นทันที ถูกพวกยอล้มตายลงเกือบครึ่ง พวกที่เหลือก็แตกกระจายคุมกันไม่ตีหนีไปหูละ 5 คนบ้าง 10 คนบ้าง อพยพไปอยู่ทาวาแดนสืบสองเจ้าไทย เพราะกลัวลูกกระเบิด ๆ ที่เคียวตายเกือบหมด พวกที่เหลือแตกตายจากลูกแตกก็เหี่ยวปลิ้นสะดมราษฎรตามเคย เพราะตามค่ายต่าง ๆ ทหารไทยยึดได้ตลอดเสบียงอาหารไว้หมดแล้ว ร.อ.หลวงจ่านักยุทธกิจ จึงรายงานผลตามที่ได้ปฏิบัติกับพวกยอและโทษที่ทราบการเคลื่อนไหวของพวกยอมาแล้วนั้น ไปยังแม่ทัพใหญ่ว่า จะให้ปฏิบัติดำเนินการอย่างไรอีก

นายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนาถแม่ทัพใหญ่ จึงมีคำสั่งไปว่า "ให้เร่งยกขึ้นไปปราบขับไล่ยอและให้ทำลายค่ายที่เมืองโสย เมืองพูนเสี่ยอย่าทำให้พวกยอตั้งตัวได้" ร.อ.หลวงจ่านักยุทธกิจกับเจ้า-ราชวงศ์(คำสุก)ก็ยกกองทัพไปปราบตามคำสั่งของแม่ทัพใหญ่ ได้ทำลายเมืองโสยของยอแตกอีก พวกยอทั้งค่ายไปตั้งรวมกันอยู่ ณ เมืองพูน กองทหารไทยก็ยกตามไปจนจะถึงเมืองพูนอยู่แล้ว ยอซึ่งเห็นหาใครรบกันไม่ พวกยอรูตัวก่อน เห็นจะต่อสู้เอาชนะทหารไทยไม่ได้ก็แตกตายเสียตลอดจนยุงฉางแล้วรีบหนีไปหมดสิ้น กองทหารไทยก็เข้าตั้งยี่มนอยู่ในค่ายเมืองพูนนั้น รอฟังคำสั่งแม่ทัพใหญ่ต่อไป

พอถึงระหว่างเดือนมิถุนายน - กรกฎาคม ร.ศ. 105 (พ.ศ. 2429) เจ้าคุณสนธิฯ ใช้ปราบพวกหนักรขึ้น ยาที่มีไปก็ร่อยหรอ เพราะยาควินซึ่งยังตกค้างอยู่ที่เมืองพิชัยนั้น เนื่องจากเจ้าเมืองพิชัยผู้ส่งเสบียงและส่งเวชภัณฑ์เกิดคอรัปชั่นจากพวกเจ้าข้างซึ่งถูกเกณฑ์ให้ไปส่งเครื่องสัมภาระไปส่งกองทัพ

เลยปล่อยข้างเข้าป่าเสียหายหมด เป็นเหตุให้ทหารในกองทัพล้มป่วยเจ็บตายเป็นอันมาก กองทหารที่ตั้งอยู่
เมืองสบแอค เมืองเชียงคองซึ่งมี ร.อ.หลวงศักดิ์กรปลาต(ทองอยู่)เป็นผู้บังคับบัญชาที่เกิดล้มป่วยหนัก
แม่ทัพใหญ่ได้ทราบจึงมีคำสั่งให้ ร.ท.ดวง ชูโต กับ เจ้าราชภาคินัย(บุญคง)จัดพาหนะส่งร.อ.หลวง
ศักดิ์กรปลาตและทหารที่ป่วยไข้อย่างกองทัพใหญ่ที่เมืองซอน ส่วนราชการทั้งปวงนั้นมอบให้เจ้าราชภาติ-
นัย(บุญคง)กับร.ท.ดวง ชูโตเป็นผู้รับผิดชอบต่อไป

แม่ทัพได้ตรวจดูทหารทั้งกรุงเทพฯและหัวเมือง 300 คนเศษกำลังเป็นไขมาเลเรียเกือบ
หมด ที่เหลืออยู่ก็แต่ตัวแม่ทัพกับพันตรี งามวด(1) ปลัดทัพเท่านั้น จึงไม่มีคนปฏิบัติคนไข ทหารที่ไปจาก
กรุงเทพฯเสียชีวิตไปแล้วเนื่องจากไข้ป่า 80 คน เฉพาะที่เป็นนายและนายสิบ 10 คน กรมการเมือง
พิชัยตาย 2 คน ส่วนผู้น้อยนั้นตายมาก

ฝ่ายกวนก้อยแม่ทัพฮ่อที่โคแตกหนีไปจากค่ายบ้านไค บ้านนาปานั้น ครั้นได้ทราบข่าวทหาร-
ไทยที่ยกไปปราบป่วยเป็นไขลงเป็นอันมาก จึงรวบรวมคนเขาทูและไปจ้างพวกฮ่อธำของพวกกองมา
มาได้ 250 คนเศษ ยกมาตั้งอยู่เมืองสูง(ต่อแควนเมืองสบแอค) แล้วก็เข้าปล้นบ้านเสื่อเมืองน้อยแถบนั้น
และหวังที่จะกลับไปตีค่ายไทยที่ยึดไปโคกลับคืนมาทั้งหมดด้วย และจะรบกองทหารไทยให้ชนะเด็ดขาดใน
ครั้งนี้ ส่วนพลเมืองที่ถูกพวกฮ่อตีปล้นทั้งหญิงชายประมาณ 400 คนเศษ ลู่วางฮ่อไม่ได้ก็พากันแตกหนีเข้า
มายังค่ายบ้านไค เขาหากองทหารเจ้าราชภาคินัย(บุญคง)แล้วแจ้งเหตุการณ์ทั้งปวงให้ทราบ

เจ้าราชภาคินัย(บุญคง)กับ ร.ท.ดวง ชูโตเมื่อได้ทราบความว่า พวกฮ่อได้ตั้งค่าย
มาจนจะถึงค่ายของตน ครั้นจะยกทหารออกต่อสู้ทหารก็กำลังป่วยเป็นไขหนักแทบทั้งกอง จึงคิดเอาลูก
แตกปักหลักแขวนไว้อรอบค่ายเพื่อป้องกันพวกฮ่อ แล้วให้พลทหารที่ป่วยลุกไม่ขึ้นคอยระวังสายชนวนลูกแตก
ถ้าพวกฮ่อบุกเข้ามาถึงค่ายแล้ว ก็ให้กระตุกสายชนวนให้ลูกแตกระเบิดขึ้นรอบ ๆ ค่าย

---

(1) ต่อมาคือ พลตรี พระยาอุทริรงค์ธรมเดห (สุข ชูโต) อดีตข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน
พ.ศ.2437 และเคยดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองหลวงพระบาง หลังจากการปราบฮ่อแล้ว

วันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2429 พวกฮอลันดาลำค้ายเข้ามา พลทหารที่ป่วยอยู่นั้นก็กระตุก
สายชนวน ลูกแตกไต่ระเบิดถูกพวกฮอลันดาตายลงหลายคน ก็มีอาจจะบุกกลางลำเข้าปล้นตายได้ เพราะ
กลัวลูกระเบิด ฝ่ายทหารไทยก็ไม่กล้าออกตอรับ เพราะมีแตกคนที่ป่วยเจ็บ

ฝ่ายพระเจริญจตุรงค์ ซึ่งคุมกำลังหัวเมืองตั้งค่ายรักษาอยู่ตามบ้านไค่นั้นมีกำลังน้อย ครั้นเห็น
กวนก้อยคุมพวกฮอลันดาเข้ามาจึงยกไพร่พลออกต่อสู้ แต่กำลังของพวกฮอลันดามากกว่า พระเจริญจึงถอยพวกฮอลันดา
ที่ยกติดตามรุกไล่จนกระทั่งถึงห้วยกว้างซึ่งเป็นที่โล่ง พอฮอลันดาตามมาถึงต่างก็เข้าสู่รบกันเป็นสามารถ
กระสุนปืนของทหารไทยถูกชนตาเล่าแย (1) หัวหน้าฮอลันดาคนหนึ่งตายลง และพวกฮอลันดา 200 คนเศษ ก็ยัง
หาถอยกลับไปไม่ได้ ใหญ่กับกระชั้นชิดเข้ามาอีก

ระหว่างที่ต่อสู้กันอยู่นี้ ร.ท.เอื้อน ชูโต กับพลทหาร 6 คนขึ้นไปตรวจราชการที่เมืองเชียง
คโล เมืองสับแอด พอได้เห็นพวกฮอลันดากระชั้นชิดพระเจริญฯ เข้ามาจึงเข้าไปช่วยต่อสู้ประมาณ 4 ชั่วโมง
พระเจริญฯ ถูกกระสุนปืนของพวกฮอลันดาที่ทองขาดใจตายทันที ร.ท.เอื้อนฯ เห็นพระเจริญฯ ถึงแก่กรรมและ
ทหารเหลือน้อยคน เห็นจะเอาชนะคราวนี้ไม่ได้ จึงผละออกวิ่งหนีหมายจะไปแจ้งขอราชการที่กองทัพบก
ใหญ่ พวกฮอลันดาเห็นต่างก็วิ่งติดตามไปและยิงถูกโคนขา ร.ท.เอื้อนฯ จึงต่อไปไม่ได้ ก็หลบเข้าไปแอบ
ซุ่มในกอกระไคร่น้ำชายห้วยและซักปืนสั้นคอยที่อยู่ ย่อที่ไล่ติดตามมานั้น 4 คน เมื่อเห็น ร.ท.เอื้อนฯ
ขาหักนั่งพับอยู่เข้าใจว่าไม่มีอาวุธ จึงฉลุนเข้าไปหมายจะจับเป็นไปให้หัวหน้าใหญ่ของมัน ร.ท.เอื้อนฯ
จึงยิงถูกฮอลันดาแรกที่วิ่งออกหน้าล้มตาย ฮอลันดาคนที่ 2 ที่ 3 อยู่ข้างหลังตามเข้ามาอีกก็ถูกยิงตายลงทั้ง
3 คน เหลืออยู่อีกคนเดียววิ่งเข้ามาเป็นคนสุดท้าย ร.ท.เอื้อนฯ ยิ่งพลาดไปเพราะหึงขาดผลที่โคนขา
เหลือที่จะอดกลั้น ฮอลันดาจึงวิ่งตรงเข้าไปเอาดาบฟัน ร.ท.เอื้อนฯ ถึงแก่ความตาย แล้วก็ตัดเอาศีรษะไปให้
นายใหญ่ของมันต่อไป

ทางฝ่ายแม่ทัพใหญ่ที่เมืองซอน มีความวิตกเป็นอย่างยิ่งในการที่ทหารได้ป่วยเป็นไข้ป่าเจ็บหนัก
ล้มตายลงทุกวัน พวกฮอลันดาจึงกำเริบ ใหญ่สี่ประหวั้นในการที่จะรบเอาชนะฮอลันดา แต่เดชะบุญในขณะนั้น

(1) ภายหลังทราบว่าเป็นพวกขององมา ที่กวนก้อยจ้างมาช่วยรบ

เมื่อพระสวามิภักดิ์สยามเขต (1) เจ้าเมืองแดงได้นำความเข้ามารายงานต่อท่านแม่ทัพว่า มีพ่อพรกหนึ่ง
ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลหาขาวแดนสิบสองเจ้าไทย โดยปรกติมิได้เที่ยวข่มเหงราษฎรแต่ประการใด
นายฮ่อใหญ่ชื่อองบา เป็นนายฮ่อองค์ำ มีน้ำใจเป็นธรรมละการโจรกรรม ถ้าแม่ทัพได้ไปเกลี้ยกล่อมเข้า
มาไว้ เป็นกำลังแล้วก็จะเป็ผลดีและเป็นประโยชน์ต่อแดนดินหนาน้อยไม่

ท่านแม่ทัพได้ทราบดังนั้นก็ยินดี คำริว่าเห็นพ้อมีทางและหวังที่จะปราบปรามฮ่อให้ราบคาบลง
ได้ จึงมีบัญชาให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตไปเกลี้ยกล่อมองบาหัวหน้าฮ่อองค์ำ ให้เข้ามาเป็นพรรคพวก
จงใจ แล้วให้รางวัล 500 รูปีเป็นสินน้ำใจแก่พระสวามิภักดิ์ฯ นั้นด้วย

(1) นามเดิมชื่อ "กายตง" สัญชาติเป็นชาวกวางตุ้ง ก่อนที่จะได้เป็นเจ้าเมืองแดงนั้น ก็เคยเป็นฮ่อ
เหมือนกัน ตั้งรวมไพร่พลอยู่ที่เมืองมุ่ม เวลานั้นโลยฮิบเป็นเจ้าเมืองแดง ฮิบมันโตหัวหน้าโจรฮ่อซึ่งตั้ง
พรรคพวกอยู่ที่เมืองลา จึงแบ่งพวกให้ลอสี่หัวหน้ารอลงมายกมาตีเมืองแดง เวลานั้นโลยฮิบมิได้คิดสู้
ยอมเข้าพบกับพวกฮ่อโดยดี ครั้นต่อมาลอสี่กลับจับโลยฮิบฆ่าเสีย แล้วลอสี่ตั้งตัวเป็นเจ้าเมืองแดง ต่อมา
พระเจ้านครหลวงพระบาง(มหินทรเทพฯ)จึงแต่งให้เจ้าราชวงศ์(คำสุก)คุมกำลังพลไปปราบลอสี่ที่เมืองแดง
พวกฮ่อสู้ไม่ได้ก็แตกหนีไปเมืองลา ต่อมาลอสี่กลับยกพวกมาตั้งอยู่ที่บ้านเขอะเลอแขวงเมืองแดงอีก
เจ้าเมืองฉวนจึงแต่งให้ตงอุยขุนนางฉวนคุมกำลังไปสมทบกายตงที่เมืองมุ่มมาช่วยกันปราบ ลอสี่ถูกกระสุนปืน
ตายในที่รบ กายตงจึงยกทัพมาตั้งอยู่ที่เมืองแดง บรรดาไพร่พลและตงอุยเห็นความเข้มแข็งของกายตง
จึงพร้อมกันยกกายตงเป็นเจ้าเมืองแดง ต่อมากายตงทะเลาะกับเจ้าเมืองไล โดยกายตงไปฟ้องเจ้าเมือง
ตั้งเกี้ยวว่า เจ้าเมืองไลคิดจะแย่งเอาเมืองแดงให้บุตรคนปกครอง ครั้นเจ้าเมืองไลได้ทราบก็โกรธ จึงจัด
กำลังร่วมกับฮ่อราว 200 คนยกมาหมายจะจับกายตงฆ่าเสีย กายตงหนีลงมาพึ่งพระเจ้านครหลวงพระบาง
พระยาพิชัยฯ(มิ่ง)กาหลวงหลวงพระบางจึงมีบอกกราบทูลไปกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯตั้งกายตงเป็น
"พระสวามิภักดิ์สยามเขต" ดังกล่าวแล้ว ทางเมืองไลเมื่อยึดเมืองแดงได้แล้วก็แต่งคำฮุยขึ้นเป็น "บาง-
เปียน" เจ้าเมืองแดง พอดีฝรั่งเศสได้เวียคนามทั้งหมดในพ.ศ. 2428 ยกทหารนี้เข้ามาปราบฮ่อที่เข้า
ไปรุกรานฉวนที่เป็นของฝรั่งเศส แต่ฮ่อเข้ามาในดินแดนสิบสองเจ้าไทย ซึ่งเป็นของไทยคำฮุยเลยใช้
อาศัยอยู่ที่ตรมธงของฝรั่งเศส พระสวามิภักดิ์ฯจึงได้กลับมาครองเมืองแดงอีก จนไทยและฝรั่งเศสเกิดพิพาท
กันเมื่อร.ศ. 112 ซึ่งคำฮุย(หรือบางเปียนชื่อตำแหน่ง)คนนี้เป็นตัวการสำคัญในเหตุการณ์ร.ศ. 112 คน
หนึ่ง ซึ่งจะได้อีกกล่าวในบทต่อไป

ขณะที่พระสวามีภักดีฯยกพวกกริ้ว 30 คนไปถึงค่ายบ้านโต เห็นพวกกวนก้อยล้อมค่ายทหารไทยอยู่ จึงรวมกำลังตีฝ่าเข้าไปช่วย พวกสื่อแตกหนีสู้ไม่ได้ พระสวามีภักดีฯจึงแต่งให้พวกของตนรีบถือหนังสือไปเกลี้ยกล่อมองบาให้เข้ามาเป็นพรรคพวก ในหนังสือนั้นความว่า "กองทัพไทยที่ยกมานี้ไ้จะมาปราบปรามพวกช่อทั้งหมดก็หาไม่ จะปราบเฉพาะแต่โจรผู้ร้ายซึ่งเข้ามารบกวนย่ำยีในพระราชอาณาเขตสยามเท่านั้น อย่าให้องบามีความกลัวเกรงเลย ให้เร่งมาหากองทัพเกิด แม่ทัพจะชุบเลี้ยงต่อไป และตัวท่านก็เป็นผู้มีจิตใจเป็นธรรมละสิ่งชั่วร้ายทั้งหมดแล้ว ควรจะกลับใจตั้งตัวเสียใหม่"

ขณะที่พระสวามีภักดีฯสยามเขตอยู่ที่ค่ายบ้านโตนั้น พวกกวนก้อยพยายามที่จะตีปล้นค่ายหลายครั้ง แต่หากเข้าตลุมแตกซึ่งใดโดนมาแล้ว ก็เป็นแต่คอยกุมเชิงอยู่ห่างๆ

ครั้นต่อมาพระสวามีภักดีฯได้รับตอบหนังสือจากองบาโดยให้กวนเลาแยะ(นายช่อที่ 2) เป็นผู้ถือมาแปลไตความว่า "องบาจะยอมเข้าสวามีภักดีฯเป็นข้าขอบขัณฑสีมาแห่งกรุงสยาม ที่กวนก้อยมาขอไพร่พลจากเขาไปนั้นก็จะเรียกกลับคืน ก็จะช่วยเกลี้ยกล่อมกวนก้อยให้ควย แต่ขอให้กองทัพไทยส่งบุตรภรรยาของกวนก้อยกับพวกที่จับไว้เป็นเชลยแต่คราวแรกนั้นคืน ไปให้กวนก้อยกับพวกควย หวังว่าคงจะเป็นผลสำเร็จ"

เมื่อพระสวามีภักดีฯและเจ้าราชาภักดีในย(บุญคง)ได้ทราบดังนั้นก็ยินดี จึงให้กวนเลาแยะกระทำสัตย์สาบานตามธรรมเนียมจีนข้อ(1)ว่า "ข้าพเจ้ากวนเลาแยะจะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา มิได้คิดเป็นเสี้ยนหนามศัตรูแผ่นดินไทยอีกต่อไป" แล้วก็ตอบหนังสือองบาไปว่า "จะได้นำหนังสือที่มีไปนั้นเสนอบานแม่ทัพต่อไป อย่าให้องบามีความวิตกเลย รีบมาหากองทัพเถิด"

ครั้นวันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2429 ก่อนเที่ยงวันกวนก้อยนายช่อใหญ่ซึ่งตั้งชุมนุมอยู่ในบ้านนั้นก็ถือธงขาวเดินออกมาร้องบอกกองทัพไทยที่ค่ายบ้านโตว่า "กวนก้อยและพรรคพวกจะยอมสวามีภักดีฯแล้ว" ฝ่ายพระสวามีภักดีฯได้ยินกวนก้อยพูดมาดังนั้น จึงให้ทหารร้องออกไปว่า "ให้กวนก้อยและพรรคพวกเข้ามาเถิด กองทหารจะไม่ทำอันตรายแต่อย่างใด"

---

(1) คือตัดคอไก่เอาโลหิตปนกับน้ำแจกให้ดื่มทั่วทุกคน หมายความว่า ถ้าไม่เชื่อสัตย์สุจริตขอให้ตายเยี่ยงไก่ที่คอขาดนั้นเถิด

เวลา 13.00 นาฬิกา กวานก้อยกับพวกที่เป็นหัวหน้าชื่ออีก 4 คนก็วางอาวุธเข้ามาสวามิภักดิ์ กองทัพไทย เจ้าราชภาติไนย(บุญคง)ก็รับคำกวานก้อย จะขออนุญาตท่านแม่ทัพใหญ่คืนบุตรภรรยาให้ทุกคน อย่าได้เกรงกลัวว่ากองทัพจะทำอันตรายใดๆเลย จงรวมใจกันเป็นชายขอบซื่อสัตย์สุจริตต่อไปเถิด แม่ทัพก็คงจะได้จัดการใหม่ที่ทำมาหากินตามควรต่อไป" แล้วก็จ่ายข้าวเปลือกให้กวานก้อย 200 ถัง เมื่อกวานก้อยทำสัตย์สาบานต่อหน้าพระบรมฉายาลักษณ์เป็นชายขอบซื่อสัตย์มาตามธรรมเนียมเงินแล้ว ก็อำลาคำนำเอาบุตรภรรยาพรรคพวกไปพักอยู่เมืองสุโขทัย เมื่อกองทัพใหญ่ยกขึ้นมาแล้วจึงจะพาพรรคพวกเข้าหากองทัพใหญ่พร้อมกัน

เจ้าราชภาติไนย(บุญคง)และพระสวามิภักดิ์สยามเขต(กายคง)จึงพร้อมกันรายงานส่งตัวพวกฮ่อ 2 คน ซึ่งกวานก้อยมอบตัวให้เป็นสำคัญประกันตัวนำเสนาแม่ทัพตามที่ได้เจรจากับกวานก้อยมานั้นให้ทราบทุกประการ

แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้พวกกวานก้อยกับพวกหัวหน้าฮ่อต่าง ๆ และพรรคพวกของกวานก้อยทั้งสิ้นให้ลงมาค่ายใหญ่ที่เมืองชอนโดยเร็ว

ในขณะที่เพี้ยคงนายบ้านห้วยหอมซึ่งคุมพรรคพวกแม่วอยู่ที่นั่น นำความมาแจ้งแก่พญาศรีสุเมงเจ้าเมืองชอนว่า พวกฮ่อจะ เข้าใจอง (1) ซึ่งมีพญาพระกับพญาวันเป็นหัวหน้ามีพรรคพวกประมาณ 150 คนจะเข้าตีปล้นค่ายแม่ทัพที่เมืองชอนในเร็ว ๆ นี้ พญาศรีสุเมงจึงนำความมาแจ้งต่อแม่ทัพใหญ่ให้ทราบ

ในระหว่างนี้ทหารในค่ายกองทัพใหญ่ที่เมืองชอนกำลังเป็นไข้ป่าเจ็บหนัก มีคนที่ไม่ป่วยเพียง 11 คนรวมทั้งแม่ทัพด้วย ครั้นได้ทราบข่าวพวกฮ่อจะเข้าปล้นค่ายจึงได้เกณฑ์เอาควาญช้างที่ยังไม่ป่วยรวมทั้งกองโศดต่างมารักษาพยาบาลให้ความประมาทและจัดให้เจ้ากำ(บุตรเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง)และร้อยโท แจ นำปืนใหญ่อาร์มสตรองไปตั้งรับพวกฮ่อที่ห้วยหอม ไม่ช้าก็ปราบพวกฮ่อได้ที่ถูกกระสุนปืนตายราว 60 คน จับเป็นมาได้ 60 คนเศษ ทหารเอาไฟเผาตายแล้วก็ยกกลับมาที่ค่ายเมืองชอน แม่ทัพสั่งให้

(1) ชาวหลวงพระบางเรียกพวกขามี่หลายนามด้วยกันเช่น ข่าฮ่อ ข่าละเมียด และข่าซัด เดิมพวกนี้เป็นพวกส่วยเก็บผลประโยชน์ต่างๆ เช่นหมากจอบ(พงทะเลลาย)กระวาน ฯลฯ มาส่งส่วยให้แก่หลวงพระบาง ตั้งบ้านเรือนอยู่ห้วยตะบวนแขวงเมืองชอนขึ้นหลวงพระบางเสมอมา ครั้นเมื่อคราวเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช(วท บุณยรัตพันธุ์)เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ(ทุ่งโทกิน)พวกข่าส่วยเหล่านี้ถูกพวกฮ่อขู่ขังก็เริ่มเป็นกบฏต่อหลวงพระบางอีก

ตัดศีรษะหัวหน้าพวกเขาและยี่สิบศพทั้งหมด แล้วให้เอาศีรษะไปเสียบประจานไว้ ณ ท้องนาเมือง
ชอน ส่วนเชลยของพวกเขาที่จับมานั้นราว 30 คนให้ปล่อยกลับคืนไปอยู่ภูมิลำเนาเดิม สั่งกำชับให้ประกอบ
การทำมาหากินโดยความสุจริตใจ

ครั้นวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2429 ยาควีนซึ่งเมืองพิชัยได้อส่งมาก็ได้มาถึงกองทัพพระยา-
สารสินสวามิภักดิ์⁽¹⁾ (หมอเทียนฮี้) นายแพทย์ประจำกองทัพ ได้จัดแบ่งไปให้ทั่วทุก ๆ กองทหารที่ตั้ง
ตามค่ายต่าง ๆ ทหารที่ป่วยได้รับประทานยาควีนแล้ว 2 - 3 วันต่อมาก็หายเป็นไข้เกือบหมด แต่ก็ตาย
ไปเสียก่อนราว 2 ใน 3

เมื่อทหารในกองทัพหายป่วยมีกำลังดีแล้ว แม่ทัพจึงมีบัญชาให้ พ.ท. พระยาพลพยุหเสนา
(กิม) คุมทหารไปจัดการให้อาหารนายยี่สิบคนตามที่ตำบลท่าขวาและนายยี่สิบอื่น ๆ กระทำสัตย์สาบานตาม
ระเบียบให้เป็นที่เรียบร้อย

ส่วนเมืองไล่นั้นขึ้นกับหลวงพระบางเช่นหัวเมืองอื่นที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันชื่อนี้เรียก "ไลเจา"
เริ่มแข็งเมืองต่อหลวงพระบางพร้อม ๆ กับพวกเขาจะ ข่าเจื่องที่กล่าวมาแล้ว เจ้าเมืองไล่อีท้าวไล
เป็นชาวยุทธชาวไทยขาว⁽²⁾ มีบุตร 5 คนคือ คำฮ่อม คำเหิม คำสาม คำหล้า และคำฮุย(หรือบางเขียน) บุตร
ท้าวไลที่ชื่อคำฮุยหรือบางเขียนคนนี้มีบทบาทสำคัญตอนที่ฝรั่งเศสได้บุกกรุงเอาดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของ
ไทยไปเมื่อ ร.ศ. 112 ที่จะกล่าวละเอียดในบทต่อไป

คำสาม คำหล้า และคำฮุยคุมพรรคพวก 150 คนมาตั้งค่ายและหอรบอยู่ที่เขตแดนเมืองแดง
คนละค่ายเพื่อต่อสู้กองทัพไทย ที่สุดถูกกองทัพไทยเข้ายึดค่ายได้บรรจงจากการต่อสู้ใด ๆ แล้วก็ยึด
ศาสตราวุธได้เป็นอันมาก ได้จับคำสาม คำหล้าและคำฮุยได้เมื่อวันที่ 1 ธันวาคมในศกเดียวกัน คุมตัว
มาไว้ที่กองทัพใหญ่ ณ เมืองชอนทั้งหมด

---

(1) บิดาของคุณพจน์ สารสิน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ

(2) ผู้แปลว่า คน ไทยก็คือคนไทยเหล่านั้นเอง แต่คำผู้ใหญ่นับเมืองไล่นี้เป็นผู้ไทยขาว ส่วนผู้
ไทยดำเป็นชาวสิบสองเจ้าไทย ผู้ไทยแดงเป็นชาวเมืองสอย ไทยลื้อ ไทยเขมในสิบสองเจ้าบ้าน ผู้ไทยที่
ปรากฏทางอำเภอในท้องที่จังหวัดสกลนคร นครพนมและจังหวัดกาฬสินธุ์ปัจจุบัน ส่วนมากมาจากทางโนน
ทั้งสี่ ได้เข้ามามากในรัชกาลที่ 3 กรุงเทพฯ

ฝ่ายความกอบกู้หัวท้าวใหญ่อยู่ที่แม่ทัพโหดตัวลงไปพบที่เมืองชอนนั้น ก็ได้มาถึงกองทัพเห็นมีความเรียบร้อยดี พวกหัวท้าวชองทั้งหลายได้ยินยอมพร้อมกันให้สัตย์สาบานว่า ถ้าแม่ทัพจะมีคำสั่งให้ไปตั้งอยู่ ณ ที่ใดก็ปฏิบัติตามนั้น โดยเฉพาะความกอบกู้และพวกหัวท้าวชองแม่ทัพคำริว่า ควรนำตัวไปเก็บเสียที่กรุงเทพฯ เพราะเงินกวางสูง กวางใส่ที่เข้ามาสู่พระบรมโฑธิสมภารท่ามาเลี้ยงชีพอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มีอยู่เป็นอันมาก จึงจะสิ้นใจผู้ร้ายในแคว้นหัวเมืองทั้งห้าทั้งหก ราษฎรก็จะได้ตั้งใจทำมาหากินโดยปรกติสุข ส่วนพวกชองที่บุตรภรรยาเป็นชาวพื้นเมืองและเกิดบุตรด้วยกัน ก็จัดให้อยู่ที่เมืองแดงเชียงพลเมืองทั้งหลาย มิให้เข้ามาอยู่ในแคว้นหัวพันชองอีก ฝ่ายองบ่าวหัวท้าวชองคำสั่งตั้งอยู่ตำบลท้าวเวาแดนสิบสองเจ้าไทยนั้น ก็ได้ยกย่องให้เป็นหัวหน้าควบคุมหมู่พวกอยู่ถนัดเดิมต่อไป เพราะเป็นผู้มีความประพฤติดี ถ้าแม่ทัพมีราชการซึ่งยังจะต้องปราบปรามใจผู้ร้ายอยู่อีกแล้ว ก็จะได้นำกำลังขององบ่าวไปปราบปรามช่วยราชการแผ่นดินต่อไป

กรั้นต่อมา นายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนาถแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ ได้รับตราพระราชสีห์ที่ 218 ลงวันอังคาร พุศัถิกายน แรม 3 ค่ำ ปีมะจ อัฐศก จุลศักราช 1248 (พ.ศ. 2429) มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯว่า "ถ้าแม่ทัพได้ทำการปราบชองกับตรวจตราจัดการให้รักษาดานตามชายพระราชอาณาเขตเสร็จแล้ว ก็ให้เลิกทัพกลับไปกรุงเทพฯ ก่อนหน้าฤดูฝน พ.ศ. 2430"

เมื่อพ.อ.เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ทราบกระแสตราแล้ว ก็จัดการตระเตรียมทัพเพื่อยกทัพกลับไปกรุงเทพฯ เพราะได้จัดให้บรรดานายทหารพร้อมด้วยเจ้าเมือง และท้าวเพี้ยผู้ครองแคว้นต่าง ๆ แยกย้ายกันออกสำรวจตรวจเขตแดนพระราชอาณาเขต จัดให้มีการรักษาดานควบคุมแต่ละเขตแขวง เพื่อดูระวังปราบปรามศัตรูก่อนที่ได้รับท้องตราพระราชสีห์ไว้เรียบร้อยแล้ว ได้เคลื่อนทัพออกจากเมืองชอนมาถึงเมืองหลวงพระบางเมื่อวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2429 (สุริยคติ) และได้ส่งความกอบกู้กับหัวท้าวชองคนสำคัญอีกหลายคน พร้อมด้วยคำสาม คำหล้า และคำชูงกับพรรคพวกของคำสามอีก 2 - 3 คนนำตัวลงไปกรุงเทพฯ ด้วย บุตรท้าวไล 3 คนตั้งกล่าว แม่ทัพตั้งใจจะเอาเลี้ยงไว้เสีย ณ ที่บ้านส่วนตัวที่กรุงเทพฯ

เมื่อใกล้ทัพพอนทหารในกองทัพจัดราชการที่นครหลวงพระบางเป็นเวลาอันสมควรแล้ว ก็ได้เคลื่อนกองทัพออกจากหลวงพระบางเมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2430 โดยพระเจ้านครหลวงพระบาง (มหินทรเทพฯ) ได้ทรงจัดเรือ 150 ลำเป็นพาหนะลงตามลำแม่น้ำโขง ถึงเมืองอุทัยบุรี (ปากลาย) เมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม ศกเดียวกัน แล้วเดินทางขึ้นบกตรงไปยังเมืองพิชัย ถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2430 เป็นอันเสร็จพิธีในการปราบชองของเจ้าหมื่นไวยวรนาถครั้งแรก (และเป็นครั้งที่ 3 ในการปราบชองโดยทั่วไป) เพียงเท่านั้น

เหตุที่ท่านแม่ทัพเอาบุตรเจ้าเมืองไลลงมากรุงเทพฯ ครานั้น ก็เพราะเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถ
ยกทัพไปตั้งเมืองแดง เจ้าเมืองไลให้คำสาม คำสี่ และคำชู้ยอกกำลังเข้ามาตั้งค่ายในเขตเมืองแดง
ท่านแม่ทัพจึงให้จับบุตรเจ้าเมืองไลทั้ง 3 คนแล้วรวบรวมเครื่องศาสตราวุธของพวกเมืองไลไว้ ทอดหา-
เพียรกรรมกรชาวเมืองแดงร้องทุกข์ว่า เจ้าเมืองไลถือว่ามีกำลังมาก บังคับกดขี่ข่มเหงชาวเมืองไปไ้
ส่อย แล้วเที่ยวเกณฑ์เอาข้าวของเงินทองต่าง ๆ ได้รับความเดือดร้อนนัก ไม่เป็นอันทำมาหากิน ต้อง
อพยพไปอยู่เสียต่างเมืองก็มาก ถ้ากองทัพยกกลับมาแล้ว เจ้าเมืองไลก็จะกลับมาแผ่อำนาจอีก ดังนั้น
แม่ทัพจึงได้นำตัวบุตรเจ้าเมืองไล 3 คนดังกล่าวแล้วมาเป็นตัวประกันในความจงรักภักดีของเจ้าเมืองไล

การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในลาว และการยึดแคว้นสิบสองเจ้าไทย

ในพ.ศ. 2411 (ค.ศ. 1868) ตามรายงานของคณะสำรวจแม่น้ำโขง ดูคาร์ท เดอลาเกอร์ และฟรังซีส คาร์นีเอร์นักสำรวจชาวฝรั่งเศส ได้เปรียบเทียบแหลมอินโดจีนไว้ว่า "แหลมอินโดจีนคล้ายฝ่ามือ นิ้วทั้งห้าได้แก่แม่น้ำแดง แม่น้ำโขง แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำชาลวิน และแม่น้ำอิรวดี ตามประวัติศาสตร์เชื้อชาติและรัฐประศาสน์ของ ประเทศทั้งหมด ซึ่งรวมกันอยู่ในระหว่างลุ่มเขาตามลำน้ำหรือแควของแม่น้ำดังกล่าวที่ไหล ผ่านไป ซึ่งควรจะต้องตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส มิฉะนั้นจะถือว่าเป็นข้อบกพร่องอย่าง ร้ายแรงในรัฐประศาสน์ของเร (ฝรั่งเศส)"

ในรายงานของ ม. เดอ ลานเนสซัง⁽¹⁾ (M. de Lanessan) ในหนังสือ อินโดจีนฝรั่งเศสพิมพ์ออกจำหน่ายในค.ศ. 1886 ความในตอนหนึ่งว่า :-

"เส้นเขตแดนตรงกันข้ามวันออกเฉียงเหนือคือเมืองลาวกาย⁽²⁾ ระหว่าง ยูนานและเมืองที่ขึ้นแก่พม่าและสยามมัน ยังไม่มีหลักฐานแน่นอน เรา(ฝรั่งเศส) จะปล่อยให้ยู่เช่นนั้นก่อน เพื่อจะมีโอกาสร่นเขา ไปให้ถึงแม่น้ำโขงใกล้กับหนึ่ง ทางด้านตะวันตกจากอาณาเขตยูนานไปถึงปากน้ำมูล แม่น้ำโขงนั้นควรจะถูกนับเป็น พรหมแดนแห่งอาณาเขตของเรา อาณาเขตของเราจะต้องตั้งคนแต่แม่น้ำมูลข้าม แม่น้ำโขงไปบรรจบกับฝั่งทะเลสาบใหญ่ทางทิศเหนือรวมพระตะบอง เสียมราฐ นครวัด ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกัมพูชากลับคืนมาเสีย เรา(ฝรั่งเศส) ควรจะ ยึดนโยบายอันนี้ไว้ให้แน่นอน และถ้าเป็นการสำเร็จก็ควรจะคุ้มครองเอกราช ของสยามเสียด้วย..."

ในแผนที่ถึงกับทำแผนที่ระบายสีขีดเส้นกันอาณาเขตแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นพรหมแดน แยกสยามออกเป็น 2 ภาค ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพิมพ์หนังสือให้รวมเข้ากับ

(1) ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน ค.ศ. 1868 ต่อจาก ม.ปีเกต์

(2) เมืองลาวกายนี้สืบได้ความว่า เป็นเมืองของลาวเหนือ หรือไทยโก(หรือไท)มิใช่เวียตนาม แต่ขึ้นกับเวียตนาม ที่จริงนั้นเรียก "ลาวเกา" ในพงศาวดารชาติไทยของพระบริหารเทพธานี หน้า 40 ว่า "กาว" คือ "กาวลาว" ในหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงสมัยตั้งมณฑลเทศาภิบาล ได้เอาชื่อ "กาว" มาใช้ แต่เรียกกลับเป็น "มณฑลลาวกาว" เสีย

อินโดจีนในอิทธิปไตยของฝรั่งเศส ทางฝั่งขวาแม่น้ำเจ้าพระยาพิภพสี่ชมพู โดยจงใจจะให้รวมเข้ากับพม่าของอังกฤษ (1) แผนการณ์ต่าง ๆ ของฝรั่งเศสที่ขยายเมืองขึ้นมาทางตะวันออกไกล (หรือที่นิยมเรียกในปัจจุบันว่าเอเชียอาคเนย์) นับตั้งแต่ ม.ชูลส์ แฟร์รี ประธานาธิบดีฝรั่งเศสครั้งกระโน้นจนกระทั่ง ม.เคอ ลานีสซังซึ่งได้ถูกแต่งตั้งให้มาเป็นผู้สำเร็จราชการอินโดจีนของฝรั่งเศส ได้เป็นผู้เขียนขอความปรากฏข้างบนนี้ ส่อเจตนาร้ายต่อสยามอย่างเด่นชัดก็ย่อมหมายความว่า ฝรั่งเศสในสมัยต่อมาได้สนับสนุนการขยายเมืองขึ้นของ ม.ชูลส์ แฟร์รี และ ม.เคอ ลานีสซังกับคนอื่น ๆ โดยไม่ต้องสงสัย ขอความตอนสุดท้าย ม.เคอ ลานีสซังกล่าวว่า "ถ้าเป็นการจำเป็นก็ควรคุมครองเอกราชของสยามเสียด้วย"

พฤติการณ์เหล่านี้เสมือนหนึ่งว่าสัญญาบอกลางรายให้แก่สยาม ประเทศสยามมิได้ทราบแผนการณ์รายอันนี้โดยกระทันหัน ต่อมาอีก 3 - 4 ปีสยามเพิ่งรู้ ซึ่งทำให้รัฐบาลสยามและคนไทยเวลานั้นตระหนกตกใจเป็นอันมาก แม้ว่าไทยไครจะมีกระวังสักปานใดก็ย่อมจะหลีกเลี่ยงเจตนาร้ายของฝรั่งเศสที่มีต่อสยามไปไม่พ้น

เมื่อฝรั่งเศสเห็นพม่าตกไปเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษในพ.ศ. 2428 คนได้ทำสัญญากับพม่าอยู่ก่อนแล้ว แต่ต้องเสียเปรียบเช่นนั้น จึงพยายามขอทำสัญญากับอังกฤษ ขอให้อังกฤษสัญญาว่าจะไม่แผ่อิทธิพลเข้าไปในดินแดนไทยใหญ่ และขอให้อังกฤษรับรองว่าดินแดนในลุ่มแม่น้ำโขงอยู่ในรัศมีอิทธิพลของฝรั่งเศส แต่ในที่สุดอังกฤษก็แผ่อิทธิพลเข้าไปในดินแดนไทยใหญ่ (พ.ศ. 2436) จนได้ ยิ่งกว่านั้นอังกฤษยังได้ขอทำสัญญากับสยามอีกฉบับหนึ่งเกี่ยวกับอำนาจศาลและการพาณิชย์ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ก็ยังขอตึงงสูงสุดประจำเชียงใหม่เมื่อพ.ศ. 2424 อีกด้วย

พฤติการณ์เหล่านี้เป็นเหตุให้ฝรั่งเศสเห็นภัยต่อนโยบายการขยายอำนาจของตนในอินโดจีนอย่างร้ายแรง พอฝรั่งเศสได้ครอบครองเวียตนามและกัมพูชาแล้ว ก็มุ่งนโยบายการขยายอำนาจของตนเข้าสู่สยามทันที โดยอ้างว่าประเทศลาวเคยส่งบรรณาการ และเวียตนามเคยยกกองทัพเข้าไปปราบปรามได้ชัยชนะหลายครั้ง สมัยเจ้าอนุวงศ์ก็ไปขอพึ่งบุญโดยเอาเมืองพวนเมืองคำม่วนในอาณาจักรลาวไปขึ้นแก่เวียตนาม แม้อก่อนพ.ศ. 2436 จะมีข้าราชการพลเรือน

(1) แผนการณ์ฝรั่งเศสและอังกฤษยังได้จัดพิมพ์ในภูมิศาสตร์ (แผนที่แอทลาส) ซึ่งผู้เขียนยังพิมพ์ได้เห็นและได้เรียนเมื่อตอนอยู่ชั้นมัธยมปีที่ 6 ราวๆพ.ศ. 2466 - 2468 ซึ่งมีจำหน่ายโดยทั่วไป

และทหารของไทยไปประจำอยู่เมืองพวน เมืองคำเกิด คำมวน เมืองเซโปน สุวรรณเขต ฯลฯ ก็ตามที่ ฝรั่งเศสหาถือเป็นเรื่องสำคัญประการใดไม่

เหตุที่ฝรั่งเศสได้อ้างว่า ทินแดนเหล่านั้นเป็นของญวน ของเขมรและเจ้าอนุวงศ์ ยกบ้านเมืองให้แก่อนั้น มีเรื่องเดิมที่เกี่ยวข้องมาแต่รัชสมัยรัชกาลที่ 1 (กรุงเทพฯ) กล่าว คือ หัวเมืองลาวที่ฝรั่งเศสอ้างว่าเคยเป็นของญวนมาก่อนนั้น ได้แก่เมืองพวนซึ่งเมืองเหล่านั้น ไปใกล้ชิดกับแดนญวน แรกเมื่อองค์เย็นสื่อ (1) หนีภัยกบฏไคเซอนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อยู่ในกรุงเทพฯ ภายหลังนั้นก็กลับไปคิดการกบฏบ้านเมืองอยู่แถวเมืองกุยเขอน เมืองเว้คือยังดี เมืองตั้งเกียโมแตก ก็ได้กราบทูลขอตราสำหรับเกณฑ์เสบียงอาหารและกำลังไปยังหัวเมือง ผังซ้ายแม่น้ำโขง โดยเฉพาะเมืองที่ขึ้นกับเวียงจันทน์หลวงพระบางที่เป็นประเทศราชของไทยอยู่ใกล้ชายแดนญวน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็พระราชทานตราและเสบียงอาหารให้ เพื่อให้้องเย็นสื่อเป็นกำลังไปตีเมืองตั้งเกียให้ไต่จากพวกกบฏไคเซอนตามความประสงค์ เช่นเดียวกับเมื่อองค์เย็นสื่ออยู่ที่เกาะภูเก็ต หากองค์เย็นสื่อกราบทูลขออะไรมาก็ไม่ทรงขัดข้อง เช่นโปรดเกล้าฯ ให้มีทองคำถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าทะละหะ(ปก)เมืองเขมร ให้จัดกองทัพไปช่วยองค์เย็นสื่อตีเมืองกุยเขอน เป็นต้น ฯลฯ

ครั้งนั้นญวนจะทำอะไร สังกัดเมืองเหล่านั้นก็ได้ไม่จำกัดขอบเขต พระราชาไมตรี ญวนกับไทยยังดีอยู่ หนึ่ง การสู้รบกับพวกกบฏไคเซอนครั้งนั้น มีพวกญวนหนีสงครามเข้าอาศัย อยู่ในแดนไทยก็มาก ครั้นเมื่อองค์เย็นสื่อไต่เมืองตั้งเกียจากพวกไคเซอนแล้วตั้งตัวเป็นพระเจ้ายาตอง พระราชาไมตรีกับญวนตอนปลายรัชกาลที่ 1 ตรีรัชกาลที่ 2 ก็เสื่อมลง ญวนไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการดังเช่นแต่ก่อน พยายามขยายอำนาจเข้ามาทางเมืองพวน และสืบส่งเจ้าไทยเอาไปอยู่ในบังคับบัญชาเกือบหมดจึงได้ใจ แล้วอาจเอื้อมเข้ามาจนถึง เวียงจันทน์ อุตหนุนให้เจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏขึ้นในรัชกาลที่ 3 ดังกล่าวมาแล้ว ครั้นไทยปราบ กบฏราบคาบแล้ว ญวนเข้ามาแทรกแซงในเรื่องไทยจับเจ้าอนุวงศ์ว่าไม่บอกกล่าว จะได้ตั้งผู้ ปกครองบ้านเมืองไปครองเมืองพร้อมกันทั้งสองฝ่ายกลับทำลายเมืองเวียงจันทน์และเข้ายึด บ้านเมือง แล้วอ้างว่าเจ้าอนุวงศ์ได้ไปยอมอ่อนน้อมยกบ้านเมืองให้ขึ้นแก่อนั้นก่อนแล้ว ฉะนั้น เมื่อฝรั่งเศสได้ญวนและทราบเรื่องจึงยกเอาสาเหตุนี้ขึ้นมาอ้าง

(1) ไทยเรียกองค์เย็นสื่อ ที่ผู้เขียนเรียกองค์เย็นสื่อ เรียกตามสำเนียงญวนนามเดิม "องเวืองอันห์"

ดังนั้น ในการที่รัฐบาลสยามได้ส่ง พระวิภากรวาท (แตกาธิ) ให้ขึ้นไปสำรวจ
ท่าแผนที่พระราชอาณาเขตพร้อมทั้งจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ครั้งเป็นพระยา) ที่
โปรดเกล้าฯ ให้ไปปราบฮ่อครั้งหลัง ม.เคอ แกร์การาดัค (M.de Kergaradec)
กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำราชสำนักกรุงเทพฯ เมื่อได้ทราบเรื่องก็วิตกกังวลในเรื่องนี้มาก
ได้รับรายงานเสนอพฤทธิการณ์ไปยัง ม.เคอ เฟรซิเน็ต (M.de Fresinet) รัฐมนตรี
ว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสเป็นทางลับ เมื่อวันที่ 29 เมษายน 2429
ฝรั่งเศสจึงพยายามขอต้งไว้ส่กงสุลจากรัฐบาลสยามขึ้นที่เมืองหลวงพระบาง ซึ่งก็ได้ขอ
ต้งมาแล้วครั้งหนึ่ง แต่เวลานั้นรัฐบาลสยามเห็นว่าไม่มีประโยชน์อันใดของฝรั่งเศส และ
ก็ไม่มีชนชาติฝรั่งเศสอยู่ในดินแดนนี้สักคนเลย จึงไม่อนุญาตให้ต้ง ครั้นมาในคราวนี้ฝรั่งเศส
จึงขอต้งอีกจนได้ ไทยได้ตกลงทำสัญญากับฝรั่งเศสฉบับหนึ่งเรียกว่า อนุสัญญาหลวงพระบาง
ลงวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2429 (ค.ศ. 1886) รวม 6 ข้อ ดังนี้:-

ข้อ 1. ตามข้อความในอนุสัญญานี้ เจาหน้าที่ไทยที่หลวงพระบางต้อง
ให้ความช่วยเหลือและคุ้มครองแก่ชนชาติฝรั่งเศส หรือชนชาติในอารักขาของฝรั่งเศส

ข้อ 2. ชนชาติฝรั่งเศสหรือชนชาติในอารักขาของฝรั่งเศสดังกล่าวนี้ ต้องมี
หนังสือเดินทางซึ่งเจาหน้าที่ฝรั่งเศสในอาณาม⁽¹⁾ เป็นผู้ออกให้ หนังสือเดินทางนี้ต้องเปลี่ยน
ทุกครั้งที่ย้ายไปมาและต้องแสดงต่อการตรวจตราของเจาหน้าที่

ข้อ 3. ชนชาติฝรั่งเศสหรือชนชาติในอารักขาของฝรั่งเศส ต้องเสียภาษี
อากรตามกฎหมายไทย ภาษีนี้อาจจะไม่สูงกว่าภาษีที่เก็บในกรุงเทพฯ

ข้อ 4. ผลประโยชน์ของชาติเรา (ฝรั่งเศส) อยู่ในความดูแลของกงสุลหรือ
ไว้ส่กงสุลที่หลวงพระบาง

ข้อ 5. การอุทธรณ์คดีจะทำได้เฉพาะที่กรุงเทพฯ

ข้อ 6. ชนชาติของเรา (ฝรั่งเศส) มีสิทธิซื้อที่ดินในราชอาณาจักรลาวหลวง

---

(1) เมื่อคราวฝรั่งเศสได้ญวนเป็นเมืองขึ้นแล้วได้แบ่งประเทศญวนออกเป็น 3 ภาคหรือ
3 ตอน ญวนเหนือเรียกตงแกง (หรือต้งเกีย) ญวนกลางเรียกอาณาม เว้เป็นเมืองหลวง
ญวนใต้เรียกโกแซงซิ่น (หรือโคชินไชนา) ไช่อันเป็นเมืองหลวง แต่เอาเมืองซานอยเป็น
เมืองหลวงของอินโดจีนฝรั่งเศส

พระบาง มีสิทธิตั้งถิ่นฐานและปลูกสร้างอยู่ในราชอาณาจักรนี้ เขาต้องเสียภาษีที่ดินและทรัพย์สินเช่นเดียวกับชนชาติไทย (1)

รัฐบาลฝรั่งเศสได้ตั้งให้ เมอสิเออร์ ปาวิ เป็นกงสุลกคนแรกประจำเมืองหลวงพระบาง ควรรู้จักประวัตินายปาวิสักหน่อย เพราะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญเกี่ยวแกดินแดนภาคพื้นนี้อยู่ด้วยคนหนึ่ง

ออกุสต์ ยันน์ มารีเย ปาวิ (Auguste Jean Marie Pavie) เป็นชาวเมืองคินังชายทะเลตอนเหนือประเทศฝรั่งเศส เกิดเมื่อ ค.ศ. 1847 เดิมมิได้เป็นนักการทูตแรกทางการฝรั่งเศสส่งมาเป็นเจ้าหน้าที่โทรเลขที่เกาะบูโลงคอร์ด (ไทยเรียกเกาะชุนในเวียตนามใต้) หลังจากที่แคว้นโคเซงขึ้นตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ต่อมาได้เข้ามาเป็นพนักงานโทรเลขพร้อมด้วยนายช่างฝรั่งเศสสร้างและวางสายโทรเลขจากกรุงเทพฯไปเมืองไซ่งอนในปี ค.ศ. 1884 (ปลายปี พ.ศ. 2426 หรือต้นปี พ.ศ. 2427) ม.ปาวิได้แสดงความสามารถในราชการเป็นที่ขึ้นหน้าขึ้นตาโดยรวดเร็ว คือเป็นผู้มีนิสัยชอบศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์แผนที่ใ้ใครต่อกรหาความรู้ ครั้นภายหลังจึงได้ย้ายเป็นพนักงานสำรวจแผนที่ของฝรั่งเศสในอินโดจีน ได้สำรวจทำแผนที่ประเทศลาว เขมรและลุ่มแม่น้ำโขง โดยที่ ม.ปาวิมีความอดสาหะวิริยภาพและไหวพริบ ซึ่งเป็นผลให้เขาได้รับเป็นไวส์กงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบางใน ค.ศ. 1884 (ปลายปี พ.ศ. 2430 หรือต้นปี พ.ศ. 2431) ตั้งแต่นั้นมาได้กระทำหน้าที่ในการสำรวจทำแผนที่และรายงานแถลงลักษณะภูมิประเทศประวัติการต่าง ๆ ตลอดความเป็นไปในดินแดนซึ่งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองขึ้นฝรั่งเศสในอินโดจีน ม.ปาวิได้กระทำหน้าที่เป็นผลสำเร็จเรียบร้อยเป็นที่พอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส เมื่อฝรั่งเศสสหภาพกับไทย ร.ศ. 112 ม.ปาวิจึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำราชสำนักสยาม ครั้นเมื่อดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปเป็นของฝรั่งเศสแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสถือว่า เป็นความดีความชอบของนายปาวิ จึงได้สร้างอนุสาวรีย์ของ ม.ปาวินุ่งผ้าสวมเสื้อหมวกแบบไทย-ลาว ไว้ที่เมืองเวียงจันทน์ หลังโบสถ์วัดพระแก้ว ยืนหันหลังมาตะวันตก ตรงหน้าฐานรองมีรูปชาวพื้นเมืองชายหญิงยืนทักมือชูพานดอกไม้หมอบบูชา แสดงว่าลาวเชื้อฝรั่งเศสให้ปกครองเวียงจันทน์ แล้วเขียนคำเชิด-

(1) จากหนังสือลาว-ฝรั่งเศส (Le Laos-Français) หน้า 196 แต่งโดย E.Picanon

ชูเกียรติของนายปาวีไว เป็นหนังสือไทยน้อย (หนังสือลาว) แบบศึกษาประเทศลาว เพื่อให้
ฝังลงในจิตใจพลเมืองว่า :-

"ท่านปาวีเอาประเทศลาวขึ้นแก่ฝรั่งเศส โดยความพร้อมเพรียง
ของราษฎร เมื่อก่อนนั้น คุณตาคุณยายเพิ่งแต่ได้ยกตนยกตนให้ยกประเทศ
บ้านเมืองเท่านั้น การที่กระทำกิจส่วนนี้ให้สำเร็จดีแทนนั้น โดยกไวเป็นเกียรติยศ
ของท่านปาวี ท่านปาวีได้กระทำการนี้ด้วยความสามารถเฉลียวฉลาด พร้อมทั้ง
สติปัญญาอันสมควรแก่ความขมเขยทุกอย่าง ทั้งผลแห่งความสำเร็จนั้นก็ไต่เกิน
ความคาดหมายของประชาชน ด้วยความสามารถของท่านปาวีนี้เอง จึงได้
แผ่อาณาเขตของอินโดจีนฝรั่งเศสให้กว้างขวางออกอีก ที่อุทยานใหญ่ทำให้
ประเทศลาวเป็นของฝรั่งเศส โดยความยินยอมของไพร่ฟ้าชาวแผ่นดิน"

ต่อไปก็สรรเสริญบารมีของฝรั่งเศส.... พวกเรา (ไทยฝั่งซ้าย) ก็มีความยินดีรับเอา
ประเทศฝรั่งเศสเท่านั้น ที่อาจจะช่วยเหลือให้ความทุกข์ยากลำบากใจของพวกเราสูญหาย
ไปได้ ฯลฯ....

อนุสาวรีย์และคำเชิญชูเกียรติของนายปาวี ดังกล่าวมานี้ ฝรั่งเศสบังคับให้ลาว
เขียนและทำเช่นนั้น หรือลาวเห็นดีเห็นชอบพร้อมเพรียงกันคิดทำขึ้นก็ไม่อาจรู้ได้

ต่อมา เมื่อพ.ศ. 2488 ญุ่นชนะสงคราม รัฐบาลลาวคณะกษัตริย์ร่วมมือกับ
เวียตนามยึดครองเวียงจันทน์ ได้เอาเชือกคล้องรูปปั้นปาวีลากลงไปที่แม่น้ำโขง ครั้น
ฝรั่งเศสกลับมาอีกหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 งามขึ้นมาได้ จึงเอาไปไว้ยังที่เดิม (ปัจจุบันเห็น
ตั้งอยู่ในสถานทูตฝรั่งเศสที่เวียงจันทน์) แต่คราวนี้ ไ้คนำรูปชายหญิงลาวคู่หนึ่ง ไปตั้งไว้หน้า
พระพุทธรูปกลางแจ้งหน้าวิหารคตวัดสระเกษ บอกว่าลาวเป็นเอกราชแล้ว เอาออกเสีย
เห็นจะสำคัญไฉนจะเป็นผลกระเทือนจิตใจชาวลาวนั้นเอง ม.ปาวีถึงแก่กรรมที่เมือง
เชียงไฮเมื่อค.ศ. 1925 เมื่ออายุได้ 78 ปี

ความมุ่งหมายอันแท้จริงของฝรั่งเศสที่ขู่บังคับไว้ดังกล่าวขึ้นที่นครหลวงพระบางนั้น
ก็เพื่อต้องการที่จะพิจารณาและดำเนินรัฐประศาสน์นโยบายไม่ให้เสียพลังแก่อังกฤษ หรือ
พวกกันตรง ๆ ก็คือแอนตี้การเมืองของอังกฤษมิให้แผ่อิทธิพลมาทางแคว้นหลวงพระบาง
เพราะอินเดียนอังกฤษก็ได้ไปแล้วตั้งแต่พ.ศ. 2400 พม่าก็เสียแก่อังกฤษในพ.ศ. 2428
พร้อม ๆ กับฝรั่งเศสได้เวียตนามในปีเดียวกัน คราที่ฝรั่งเศสจึงหันมามุ่งสู่ไทย เมืองหลวง-
พระบางจึงเป็นที่พำนักสำหรับเดินตรวจตราและสำรวจภูมิประเทศในส่วนนี้ คู่มือที่ไล่เพื่อ

จะวางแผนเข้ายึดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งเป็นของไทยมานานแล้วอีกโศกหนึ่งด้วย จึงขอตั้งไว้ส่กงสุลขึ้นเป็นการบังหน้าที่จะเข้ายึดประเทศไทยตามแผนของฝรั่งเศสตั้งกล่าวแล้วเท่านั้น

ครั้นเมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2430 ม.เดอ แคร์คาราเด็ก กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ จึงขอเปิดการเจรจาเรื่องเขตแดนกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ (ครั้งเป็นกรมหลวงฯ) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยขอให้ทรงพิจารณาเขตแดนระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศสเสีย และทูลหาหรือว่าควรจะจัดการอย่างไรจึงจะเกิดผลดีด้วยกันทั้งสองฝ่าย

สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการฯ รัชสั่งว่า "ควรจัดตั้งข้าหลวงปักปันเขตแดนขึ้น" ม.เดอ แคร์คาราเด็กก็รับว่ารัฐบาลฝรั่งเศสเห็นชอบด้วยในข้อนี้ และหวังว่า รัฐบาลไทยโดยยกทหารไปปราบฮ่อและไปยึดดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเมืองหลวงพระบางนั้น ทรงทราบหรือไม่ว่าดินแดนเหล่านี้เป็นของญวน และรัฐบาลสยามมีแผนที่อันใดที่จะแสดงว่า ดินแดนที่ยึดไปนั้นเป็นของไทย

สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการฯ รัชสั่งตอบว่า "ไม่มี แต่เข้าพระทัยว่าดินแดนที่ให้ข้าหลวงเข้าไปตั้งอยู่นั้นเป็นของไทย เพราะเคยปกครองมา"

การสนทนาระหว่าง ม.เดอ แคร์คาราเด็กกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการนี้ ม.เดอ แคร์คาราเด็กได้รับรายงานไปยัง ม.เดอ เฟอร์ซีเนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสว่า "ได้เจรจากับรัฐบาลสยามเรื่องปักปันเขตแดนแล้ว รัฐบาลสยามรับจะปรองดองด้วย และให้ความเห็นอีกว่า "ควรให้เริ่มทำการสำรวจภูมิประเทศได้แล้ว ส่วนดินแดนที่ว่าเป็นของญวนที่รัฐบาลสยามให้ทหาร (1) ไปตั้งนั้น เมื่อสำรวจได้หลักฐานเป็นที่แน่นอนแล้วจะได้เปิดการเจรจาโต้แย้งกันใหม่

ความเห็นของ ม.เดอ แคร์คาราเด็กนี้ ม.เดอ เฟอร์ซีเนท์เห็นชอบด้วย และได้มีคำสั่งลงวันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2430 สั่งให้ ม.โปลแบร์ท (M. Paulbert) ผู้สำเร็จ

---

(1) คือในรายงานของ ม.เดอ แคร์คาราเด็กฉบับลงวันที่ 27 เมษายน ค.ศ. 1886

ราชการอินโดจีนทำการติดต่อกับ ม.เคอ แคร่การแตกในเรื่องที่จะจัดการสำรวจภูมิประเทศก่อนที่จะไปบนเขตแดนไคโดยตรง

ครั้นอยู่มาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสตอบ คำถวายข้อมงคลในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแก่ชาวลลองรัฐสรีพระบาท และบุตรชายนานาประเทศเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2430 มีความตอนหนึ่งว่า "กองทัพที่ไคส่งไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือนี้ ไคเพียรทำการสำเร็จโดยความพยายาม ไคขับไลพวกฮ่อเหล่าร้ายซึ่งจะยกเข้ามาตั้งอยู่จนหมด สำหรับเราเวลานี้ต้องคิดจัดการปกครอง จะต้องระวังรักษาหัวพันทั้งห้าทั้งหก(ห้าเหนือ)สิบสองจุไทยและเมืองพวนเสียก่อน"

พระราชดำรัสนี้ ได้ทำให้ ม.เคอ แคร่การแตกตกใจ จึงได้รับแปลพระราชดำรัสนี้ส่งไปยัง ม.โปลเบทที่อินโดจีนโดยด่วน เมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2430 พร้อมด้วยลงความเห็น ว่า "อย่างไรเสียฝ่ายไทยต้องเขาทำการปกครองดินแดนส่วนนี้ตามนัยแห่งพระราชดำรัสนั้น" กับได้ชี้ให้ ม.โปลเบทเห็นว่า หัวพันทั้งห้าทั้งหกและสิบสองเจ้าไทยเป็นดินแดนของลาวซึ่งขึ้นกับเวียตนาม ส่วนเมืองพวนนั้นก็เป็นจังหวัดหนึ่งเวียตนาม เรียกว่า ตรันนินท์ (Thranninh)

ทางฝ่ายเจ้าเมืองไลทราบข่าวว่า กองทัพกรุงยกกลับไปแล้วและคุมเอาบุตรทั้ง 3 คนลงไปกรุงเพฯ ถูกฆ่าตายด้วย จึงได้เกณฑ์ไพร่พลชาวผู้ไทยรวมกับพวกฮ่อที่ไปจ้างมาได้ราว 1,00 คน จะยกไปตีเมืองแดงก่อน ซึ่งเป็นคู่อริกันมาก่อนกับพระสวามิภักดิ์สยามเขต(ภายหลัง) แต่พระสวามิภักดิ์ฯ ได้ติดตามกองทัพไทยเข้าไปกรุงเพฯ แต่คราวปราบฮ่อครั้งแรก ภรรยาของท้าวไลไต่ถามว่า การที่จะยกไปตีเมืองแดงนั้นขอให้งดไว้ก่อน เพราะบุตรของเรายังตกอยู่ในเงื้อมมือของเขา ถ้าเขาไม่ปล่อยบุตรของเราจะไปตีเมืองแดงก็ตาใจเดือด

ต่อมาคำฮุม คำเหิม บุตรท้าวไลได้ไปหาช่างเปา เจ้าเมืองตาลีฟู(ในญวน) แจ้งว่าเจ้านายหลวงพระบางกับพระสวามิภักดิ์ฯ ยุ่งให้แม่ทัพไทยจับเอาน้องชายและญาติของเขาไป จะขอเครื่องศาสตราวุธและกระสุนดินดำไปแก้แค้น ช่างเปาได้ให้สติเตือนว่าขอให้สืบทุให้แน่นอนก่อน ถ้าไม่แน่ชัดห้ามมามลงไปกองทัพไทยก็จะยกมาปราบ การมาคราวนี้

ก็จึงจะชำระรายกวาดรวาก่อน เพราะแม่ทัพไทยที่มาคราวแรกนั้น รัฐมิประเทศที่หนีที่โลกี้แล้ว คนสำคัญ ๆ ก็นำตัวลงไปกรุงเทพฯ หมก แต่หากกลับรูแนชควา ทหารไทยโตฆานองชาย ของทานจริงแล้ว และเห็นว่าจะเอาชัยชนะได้จะยกกำลังไปตีเมืองหลวงพระบางก็แล้วแต่ ทานเถิก

แต่คำขุม กำเheimไม่ฟังเสียง ได้คุมกำลังทั้งพวกฮ่อที่ไปจางมาสืบขุนองชาย ที่เมืองหลวงพระบาง ก็ได้ทราบจากชาวเมืองว่า คำหลา คำโดย นั้น หาใดมีผู้ใดมาไม่ เป็นไซ้ตายที่เมืองปากลาย ส่วนคำสาม กับ คำฮุย แม่ทัพไทยได้เอาไปเลี้ยงดูที่บางกอก เป็นอย่างดี เมื่อคนทั้งสองนี้ให้สัญญาว่าจะกลับเป็นพลเมืองดี จึงได้ปล่อยตัวกลับคืนสู่ภูมิสำเนา เติมแล้ว

คำขุมมีความโกรธแค้นพระเจ้านครหลวงพระบางและเจ้านายที่ไม่ยอมเล่า ทักทานแม่ทัพไทยไว้จึงได้เอาตัวองชายและหลานไปตายเสีย 2 คน คำขุมจึงสั่งให้ทหาร ที่คุมไปนั้นเข้าโจมตีนครหลวงพระบางโดยมีทันรู้ตัว จุดเผาคุมหลวงพระบางเมื่อวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2430 เจ้าอุปราช(สุวรรณพรหม)บิดา เจ้าอุปราช(บุญคง)คืออัยกา เจ้าเพชรราชและเจ้าสุวรรณภูมา(ลาวเรียกเจ้าสุวรรณพรหม)ถูกพวกคำขุมฆ่าตายใน คราวนี้ด้วย พระเจ้ามหินทรเทพนิภาธร(อุ้นคำ)พร้อมด้วยเจ้านายหลวงพระบางหลายองค์ พระยานนทบุรี ข้าหลวงใหญ่พระประจำนครหลวงพระบาง กับ ร้อยเอก หลวงคัตกรปลาต (ทองอยู่) ข้าหลวงรอง และ ม.ปาวี กงสุลฝรั่งเศสประจำนครหลวงพระบาง ต้องหนีฮ่อ ล่องโขงมาพักอยู่ที่เมืองปากลาย

ความทราบถึงกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี(เจิม แสงชูโต)เป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 (ปราบฮ่อทั่วไปเป็นครั้งที่ 4) เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2430 อีก และก่อนที่จะโปรดเกล้าฯ ให้กองทัพไทยขึ้นไปปราบฮ่อครั้งสุดท้ายนี้ กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้แจ้งไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสว่า ขอให้ รัฐบาลฝรั่งเศสจัดการจากตั้งเกียเข้าไปยึดหัวเมืองต่าง ๆ ที่กองทัพไทยจะไปปราบปราม หนีที่ เพราะบ้านเมืองเหล่านั้นมีความสำคัญและเป็นโอกาสที่ฝรั่งเศสจะเข้าทำการได้แล้ว

เมื่อพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรียาราทัพไปถึงเมืองหลวงพระบาง ก็ได้ทราบ จากบรรดาข้าหลวงและเจ้าผู้ครองนครว่า คำขุมบุตรท้าวไลเมื่อทราบข่าวว่าทานแม่ทัพจะ ยกขึ้นไปปราบแน่ และได้พบกับคำสาม คำฮุยองชายที่ปล่อยตัวไปนั้นไม่เป็นอันตราย ก็ได้ มีหนังสือมาอ่อนนอมยอมสวามิภักดิ์แต่โดยดีแล้ว

ส่วน ม.ปาวีผู้ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นไวยงสุลประจำนครหลวงพระบางเวลานั้น
อยู่ที่กรุงเทพฯ หนีพวกฮ่อคราวยกพวกเข้าปล้นเผาเผาครหลวงพระบางพร้อม ๆ กับพระเจ้า
นครหลวงพระบางลงมาพักอยู่ที่เมืองปากลาย พระเจ้านครหลวงพระบางเสียดื้อโอกาสเข้า
มาเผ่าทูลเกล้าฯ ถวายที่กรุงเทพฯ ม.ปาวีก็พลอยสมทบเดินทางเข้ามาด้วย เหลือผู้ช่วย
2-3 คนอยู่เผ่าสถานกงสุลที่หลวงพระบาง และมีโครงการที่จะเดินทางกลับไปทำการสำรวจ
ภูมิประเทศใหม่ ทั้งมาคอยสอดส่องดูพฤติกรรมทางเมืองไทยว่าจะจัดการอย่างไรต่อไปด้วย

ตอนที่ ม.ปาวีพบกับเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่ยกมาปราบฮ่อครั้งแรกและตอนจะ
ยกทัพกลับกรุงเทพฯ เมื่อ ร.ศ. 106 นั้น ม.ปาวีกำลังจัดหาที่ตั้งที่ทำการกงสุลที่เมือง
หลวงพระบาง และพอใจที่ตำบลเชียงแมน⁽¹⁾ ซึ่งตั้งอยู่ตรงท่าเรือเมืองหลวงพระบาง
ม.ปาวีจึงขอให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีช่วยเหลือในการที่จะจัดซื้อที่ดินตำบลท่าเชียงแมน
ดังกล่าวแล้ว แต่ระเบียบทางการห้ามไม่ให้ขายที่ดินแก่ชาวต่างประเทศ เจ้าพระยาสุรศักดิ์-
มนตรีจึงได้พูดเบี่ยงบ่ายต่อ ม.ปาวีว่า ที่ดินตำบลท่าเชียงแมนนี้ เป็นที่ดินของเจ้าอุปราช
เจ้าของไมยอมขาย แต่ถาหากต้องการจะทำสถานกงสุลจริง ๆ แล้ว ก็จะไปพูดจาขอเช่าให้
ที่สุด ม.ปาวีก็โศกตกลงจะเช่าและก็ได้ทำหนังสือเช่าจากเจ้าอุปราชเป็นการเรียบร้อยตลอด
การก่อสร้างสิ้นเงินประมาณ 7,000 รูเปี๊ยะ

ต่อมาเมื่อ ม.ปาวีได้เดินทางจากกรุงเทพฯ พร้อมด้วย ร.อ.คุเปอร์ และ
ร.ท.นิโคลสันต์มาถึงเมืองหลวงพระบางราวเดือนตุลาคม พ.ศ. 2430 เป็นที่เรียบร้อย
ก็จัดคณะออกเดินทางสำรวจภูมิประเทศ พร้อมด้วยนายทหารและพลเรือน 6 คน นายทหาร
นอกจากที่ออกนามมาแล้วยังมี ร.ท.ฟรังโกเพิ่มมาอีก 1 คน นอกนั้นเป็นพลเรือนคือ
ม.วากลัค (เจ้าหน้าฝ่ายโทรเลข) ม.มาสซี (นายแพทย์ประจำคณะ) และ ม.เคอ เซ็นท์-
เยมส์ ฯลฯ ขึ้น ๆ ลง ๆ ตามลำแม่น้ำโขง และก็ได้ส่งนายทหารเหล่านี้สืบดูทางไปติดต่อ
ทางชานอย ซึ่งม.ปาวียอมทราบที่อยู่แล้วว่า ฝ่ายตนได้วางแผนการณ์ที่จะรุกรานไทยไว้
อย่างไรบ้าง และเกรงไปว่ากองทัพไทยที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรียกไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 นี้
อาจจะเข้าปะทะกองทหารฝรั่งเศสที่ส่งไปจากตึงเกีย จึงได้ส่งนายทหาร 2 นายดังกล่าวไป
จากกรุงเทพฯ คอยสังเกตการณ์ไปด้วย โดยอ้างว่าเพื่อช่วยตีกระหนาบศึกฮ่อ แต่ที่แท้ก็เพื่อไป

(1) อยู่ระหว่างหัวภูนางจาดเชิงภูทิว และเคยเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอเชียงแมนสมัยจังหวัด
ล้านช้างกลับมาเป็นของไทยเมื่อ พ.ศ. 2484-2489

สอคล้องคู่มือ และเพื่อป้องกันการปะทะกองทัพไทยกับกองทหารฝรั่งเศสที่ส่งจากฮานอย ให้ไปยึดแคว้นสิบสองเจ้าไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกตั้งกล่าวแล้ว

อนึ่ง เมื่อม.เดอ เฟรซีเน็ตได้รับคำแปลพระราชดำรัสที่ ม.เดอ แคร์คารา-
แตกส่งไปแล่นั้น ซึ่งก็ได้ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสตื่นตัวมาก ม.เดอ เฟรซีเน็ตจึงได้มีคำสั่ง
ควนลงวันที่ 8 ตุลาคม ค.ศ. 1887 (พ.ศ. 2430)สั่งให้ ม. โปแลแบร์ท รวบรวมเอกสาร
ต่าง ๆ ในกรุงเวหรือที่อื่นเท่าที่จะได้ที่มีหลักฐานแสดงว่าดินแดนทั้ง 3 ที่กล่าวมาแล่นั้น
เป็นของเวียตนามโดยชอบธรรม และทั้งดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงด้วย

ในระหว่างที่อังกฤษได้ทำสัญญาปักปันเขตแดนระหว่างพม่ากับจีนอยู่นั้น
ม.อาร์มังก์ กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสประจำเมืองกสั๊กตทา ได้เสนอความเห็นไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส
ที่กรุงปารีสว่า "การปรองคองทำสัญญากับไทยให้ได้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดนกันไว้เสียก่อน
หากเมื่อใดสบโอกาสเหมาะจึงให้ประเทศสยามอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสต่อไป"

ความเห็นนี้ ม.เดอ แคร์คาราแตกได้คัดค้านอย่างแข็งแรง โดยไม่เห็นด้วยว่ารัฐ-
บาลฝรั่งเศสอย่างพิงหมายเสวยว่าไทยจะยอมยกฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้นอกจากจะใช้กำลังเข้าทำ
การ ส่วนสิบสองเจ้าไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกและเมืองพวนนั้น บางที่อาจพอจะเจรจากันได้

ม.ฟูแลเรนซ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศสืบทอด ม.เดอ เฟรซี-
เน็ตก็เห็นชอบด้วยตามที่ ม.เดอ แคร์คาราแตกได้ลงความเห็น และได้มีคำสั่งลงวันที่ 11
กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1888 ไปถึง ม.บิยูร์ค ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนว่า ให้สำรวจภูมิประเทศ
ไปก่อน ส่วนความเห็นของ ม.อาร์มังก์นั้น จะได้พิจารณาต่อเมื่อรัฐบาลเห็นช่องทางแล้ว

รัฐบาลอินโดจีนฝรั่งเศส จึงได้จัดส่งกองทหารออกเป็น 2 กอง โดยให้อยู่ใน
ความควบคุมของ พันเอก แปร์โน (Colone Pernet) กองหนึ่ง ยกขึ้นไปตามลำแม่น้ำคำ
ทางเมืองแดง อีกกองหนึ่งโดย พันตรี อูว์รี (Comdt Oudry) ทางตะวันออก ให้ทหารทั้ง
สองกองนี้เข้ายึดแคว้นสิบสองเจ้าไทยและเมืองซอน⁽²⁾ หัวเมืองที่ฝรั่งเศสส่งกองทหารไป

---

(1) ได้รับแต่งตั้งแทน ป.โปแลแบร์ท ซึ่งป่วยเป็นโรคถึงแก่กรรมเมื่อ 20 พ.ย. 2430
(2) แคว้นสิบสองเจ้าไทยและเมืองซอนนั้น อยู่ระหว่างลุ่มแม่น้ำคำและแม่น้ำซ่องมา ตั้งอยู่
เส้นขนานแลตติจูดที่ 21° - 30° แลลองจิจูดที่ 101° - 20° ณ บัดนี้ได้สังกัดขึ้นกับเวียตนามเหนือ

เป็นแคว้นอยู่ภายในพระราชอาณาจักรสยามของไทย ตั้งแต่เมืองชัว เมืองแดงเป็น
ราชธานี ครอบงำแคว้นหลวงพระบางอันเป็นของไทยต่อมาหลายร้อยปี

ในการที่กองทัพไทยไปปราบฮ่อครั้งสุดท้ายนี้ ฝรั่งเศสได้ประเทศเวียตนามโดย
สมบูรณ์ใน พ.ศ. 2428 แล้ว และก่อนที่กองทัพไทยจะยกไปฆ่าหลวงไทยที่ประจำอยู่นครหลวง
พระบาง ก็ได้รับรายงานไปบอกจากผูกรองแคว้นต่าง ๆ ทั่วว่า "ฝรั่งเศสได้ยกทหารญวนไป
ฝรั่งเศสยึดเมืองโล และแคว้นสิบสองเจ้าไทย เป็นเหตุให้ราษฎรมีความเกรงกลัวเป็นอันมาก
แล้วแตกหนีไปยังเมืองอื่นก็มาก เจ้าเมืองกรมการเมืองบางคนกลับเป็นใจไปเข้าข้างฝรั่งเศส
ก็มี พวกเมืองโลตอสูและไปจ้างฮ่อชิงค่าที่เมืองลามาได้ 3,000 คนเข้าต่อสู้กับฝรั่งเศส
สู้ฝรั่งเศสไม่ไหวก็แตกหนีไป

ฝรั่งเศสอ้างว่าการที่ยกทหารมานี้ ก็เพื่อปราบฮ่อที่เข้าไปรบกวนในอาณาเขตญวน
ที่เป็นของฝรั่งเศสแล้ว ฮ่อหลบหนีเข้ามาจึงตามเข้ามาปราบ ฝ่ายเราคิดว่า เป็นความจริง
เพราะทางกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสได้ส่งนายทหารของเขา 2 คนมาพร้อมกับกองทัพเจ้าพระยา-
สุรศักดิ์มนตรีไปปราบฮ่อคราวที่กล่าวเป็นทำนองว่าให้ไปช่วย แต่เมื่อได้พิจารณาตามรายงาน
ไปบอกฝ่ายไทยและพวกที่สวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ที่มีมาถึงข้าหลวงใหญ่ที่หลวงพระบางหลายฉบับ
แจ้งในทำนองเดียวกันว่า ฝรั่งเศสสนำทัพมารุกรานไทย

ฉะนั้น กองทหารฝรั่งเศสที่ส่งมาจากเมืองตั้งเกียจึงยกลงมาเลยเข้ามาจนถึง
เมืองซอนซึ่งเป็นเมืองใหญ่ในหัวพันทั้งห้าทั้งหก เข้ายึดแคว้นสิบสองเจ้าไทยไว้ ไทยเกรงว่า
ฝรั่งเศสจะยกเลย เข้ามายึดเอาหัวเมืองอื่น ๆ ต่อไปอีก จึงจัดกองทหารเข้าขัดตาทัพในแดน
หัวพันทั้งห้าทั้งหกและเมืองพวน มีเมืองคำเกิด คำม่วนและทุ่งเชียงคำไว้ ครั้นเมื่อขัดความ
ประสงค์ของฝรั่งเศสดังนั้น ฝรั่งเศสก็ร้องและอ้างว่าดินแดนเหล่านั้นเป็นของญวน และเจ้า-
อนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์ไปขอพึ่งญวนโดยยกเมืองให้แล้ว เวลานั้นญวนตกอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส
จึงต้องเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสด้วย

อย่างไรก็ตาม ฝรั่งเศสเข้ายึดแคว้นสิบสองเจ้าไทยไว้ไม่ยอมปล่อย ฝรั่งเศส
ไม่เคยช่วยไทยปราบฮ่อเลย แต่เมื่อไทยปราบฮ่อเสร็จฝรั่งเศสก็เสียดื้อโอกาสเข้ายึดแคว้น
สิบสองเจ้าไทยโดยอ้างว่าจะคอยปราบปรามพวกจีนฮ่อ ไทยจะเจรจาอย่างไรฝรั่งเศสก็ไม่ยอม
ถอนทัพ ก็แปลว่า เนื้อที่ดินแดนพระราชอาณาจักรส่วนนี้ ซึ่งไทยได้สละเลือดเนื้อคุ้มครองรักษา

มาเป็นของไทยช้านาน ฝรั่งเศสเลยครอบครองเอาเสียเฉย ๆ ใน พ.ศ. 2431 การที่
ไทยได้เสียแคว้นสิบสองเจ้าไทย (หรือสิบสองจุไทย) เนื้อที่ประมาณ 71,210 ตาราง-
กิโลเมตรให้แก่ฝรั่งเศสนี้ ไม่ได้ทำสนธิสัญญาหรือเอกสารใด ๆ ไว้ต่อกันเลย ฝรั่งเศสได้
ขู่บังคับเอาโดยวิธีง่าย ๆ และข้ออ้างที่ปราศจากเหตุผล นับว่าฝรั่งเศสได้ดำเนินการตาม
นโยบายของตัวสำเร็จไปแล้วขั้นหนึ่ง

ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปเป็นของฝรั่งเศส และจัดทหาร 4 กอง

เขายี่ดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน ๆ นับแต่ฝรั่งเศสได้มีแผนการณ์ขยายเมืองขึ้นมาจากเอเชียอาคเนย์เฉียงใต้ และต่อมาได้ทำการยึดแคว้นสิบสองเจ้าไทย อันเป็นดินแดนของไทยมาก่อนหลายร้อยปีไปไว้ในอำนาจ ซึ่งท่านผู้อ่านได้ทราบเหตุผลต้นปลายมาแล้ว และก็เพราะการหาทางที่จะไปยังประเทศจีนตอนใต้ของอังกฤษและฝรั่งเศสเวลานั้นแข่งกันอยู่ ภาควิชาเราจึงอยู่ในดินแดนของเหตุการณ์นี้ด้วย โดยอาณาเขตของเราในครั้งเดิมนั้น ข้ามแม่น้ำโขงไปถึงเขตแดนเวียตนาม คืออาณาเขตของมณฑลลาวพวน มณฑลลาวท้าวที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้ในประวัติศาสตร์อีสาน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2513 นั้นแล้ว หากได้มีอยู่แต่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงเหมือนอย่างทุกวันนี้ไม่ เพราะฉะนั้นดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงดังกล่าว จึงเป็นที่กีดขวางและเป็นสิ่งยั่วยวนชวนใจฝรั่งเศสอยู่มาก ในเมื่อได้เขมรและเวียตนามมาอยู่ในบ่ารุงของตนแล้ว ก็ได้ดำเนินการเป็นขั้น ๆ ในอันที่จะเขายี่ดดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยมาไว้ในบ่ารุงของตนต่อไปทันที

การบ้านเมืองของเราในครั้งกระโน้น เป็นเสมือนอยู่ในระหว่างเขาควาง และนอกจากนี้กำลังเป็นสมัยที่เราจะต้องรีบปรับปรุงบ้านเมืองของเราตามความเจริญแบบใหม่ด้วย การที่เราจะทะนุบำรุงบ้านเมืองตามแบบนั้นนั้น จำเป็นจะต้องใช้ความชำนาญการของชาติต่าง ๆ อยู่บ้าง ถ้าเราสนิทสนมหนักไปทางชาติใดชาติหนึ่ง ก็คงจะไม่วายทีที่จะกินแตงแดงใจในชาติที่เราไม่ชอบนั้นได้ ทั้งนี้ก็อีกเรื่องหนึ่งที่จะทำให้สยามอยู่ในระหว่างเขาควางร้ายแรงขึ้นอีก ประเทศสยามได้พยายามจ้างคนทุกชาติเท่าที่สามารถ และเหมาะสมแก่การพัฒนาประเทศชาติ เพื่อมิให้เป็นการที่ไทยจะถูกส่งสัย แต่กระนั้นไทยก็ยังถูกกล่าวหาจากฝรั่งเศสว่าประเทศสยามมีอังกฤษหนุนหลังอยู่

ต่อไปนี้ผู้เขียนขอเล่าการกระทำของไทยที่ไคพยายามรักษาทางพระราชไมตรีอันดีซึ่งมีต่อฝรั่งเศส และไคพยายามรักษาตัวเป็นกลางอยู่เสมอ เริ่มแต่ประกาศ สัปตศกจุลศักราช 1247 (พ.ศ. 2428) ในสมัยที่มีบาทหลวงฝรั่งเศสชื่ออาเล็กซานดรโปรคม กับ บาทหลวงอื่น ๆ อีก 5 รูป ไปเที่ยวสอนศาสนาที่โรมันคาทอลิกอยู่ในแขวงเมืองอุบลฯ คือที่เมืองอำนาจเจริญ 1 แห่ง ที่เมืองสกลนคร(บ้านท่าแร่) 1 แห่ง และเมืองนครพนม

(บ้านหนองแสง) 1 แห่ง โดยอ้างว่าสังหารราชฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ จัดให้ออกไป สำหรับ
บาทหลวงโปรคม กับ บาทหลวงโยเซฟ ได้เป็นผู้เที่ยวเกลี้ยกล่อมราษฎร ส่วนบาทหลวง
เกรแมนต์ เป็นผู้ตั้งสอนศาสนาอยู่เมืองอุบลฯ(บ้านนุงกาแซว)ก่อนแล้ว

เมื่อ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) รัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้งต่อรัฐบาลสยามว่า
เมลิเออร์ เดอ มาเรียนา(หรือ เลอกอมเด เดอตะเร)ซึ่งตั้งตัวเป็นกษัตริย์เมืองซิงคัง
หนีมาจากปารีสไปเมืองเซโคิน(แขวงซำระแต)ตั้งแญ่ตำบลที่เรียกว่า โปโล ปลายลำเข
ของ(เขโขง)ฝั่งโขงตะวันออกพร้อมด้วยชาวยุโรป 5 คน มีอาวุธปืน 45 ทัพ ขอให้รัฐบาล
สยามช่วยสืบจับ และรัฐบาลอังกฤษก็แจ้งมาอีกว่า เจ้าเมงกุนท์ โอรสพระเจ้ามินคองกษัตริย์
หมองศ์เกา ซึ่งอังกฤษได้เนเทศพระองค์ไปไว้ในประเทศอินเดียหนีมาทางเมืองโขง
รัฐบาลอังกฤษเกรงว่าเจ้าเมงกุนท์จะหนีเข้ามาในพระราชอาณาจักรสยามทางหัวเมือง
ตะวันออก จึงขอให้รัฐบาลสยามช่วย

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีตราสั่งไปยังบรรดาหัวเมืองตะวันออก
ให้ช่วยสืบจับบุคคลทั้งสองดังกล่าวตามความประสงค์ของรัฐบาลฝรั่งเศสและรัฐบาลอังกฤษ
ตามทางพระราชไมตรีโดยแข็งแรง ก็หาได้ความว่า เมลิเออร์ เดอมาเรียนาและ
เจ้าเมงกุนท์ได้เข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามไม่

ในอันครั้งนี้ ข้างฝ่ายเวียดนามรัฐบาลฝรั่งเศสได้สั่งให้ พลเอก เดอควัวร์ซี
เป็นราชทูตพร้อมด้วยทหารราว 1,000 คนมาประเทศเวียดนามเพื่อบังคับให้ พระเจ้า-
เซียบฮัว(อนุชาพระเจ้าคือติก)จัดทำสัญญาปี ค.ศ. 1883 และให้ทำโทษผู้ซึ่งคบคิดกับ
พวกย่องงำและทหารจีนที่ทำการฆาตกรรม นาวาตรี อังรีรีวิแอร์ กับพวกที่หัวกบฏมี ครั้น
พลเอก เดอควัวร์ซีมาถึงประเทศเวียดนามแล้ว ก็ให้ทหาร 500 คนพักไว้ที่ท่าเรือปากน้ำ
เอาไปเมืองเว้ควย 500 คนเพื่อรักษาตัว กำลังเตรียมตัวปรึกษาที่จะเข้าเฝ้ากษัตริย์ญวน
เวลานั้นพระเจ้าเซียบฮัวรับสั่งให้ทหารมาชุมนุมพร้อมกันที่เมืองเว้ประมาณ 10,000 คน
โดยแจ้งว่าจะรับราชทูตฝรั่งเศสให้เต็มที ครั้นเวลาประมาณ 01.00 นาฬิกา ทหาร
เวียดนามแอบเอาเพลิงจุดเผาโรงทหารฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่นอกเมือง ฝ่ายฝรั่งเศสไม่ทันรู้ตัว
เพลิงได้ไหม้ขึ้นสิ่งของเสียหายเป็นอันมาก แต่ทหารฝรั่งเศสก็ได้ขับไล่ทหารญวนพ่ายแพ้
ไปได้ ฝรั่งเศสเลยจับผู้สำเร็จราชการเวียดนามไว้ ส่วนพระเจ้าเซียบฮัวกับพวกเหล่า

เสนาบดีบริหารอพยพไปตั้งอยู่ที่เขาลูกหนึ่งทางตะวันออกที่สุดฝรั่งเศสก็ตามจับได้แล้วเนรเทศพระองค์ไปไว้ที่เกาะภูโลงคอนทร์ เฟ็งเสวยราชย์ได้เพียง 5 เดือน

เมื่อความอันนี้ได้ทราบใตล่องรู้ลึพระบาทในรัชกาลที่ 5 แล้วทรงพระราชดำริว่า ลางที่ญวนจะแตกหนีฝรั่งเศสเข้ามาในพระราชอาณาเขต อาจทำให้เหตุการณ์พลันถึงไทยเข้าด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หุนศรีเพ็ญ) ข้าราชการผู้ใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ เกณฑ์กำลังพลเมืองขึ้นไปตั้งซัดตาทอยู่ที่เมืองเขมรราช หากเห็นพวกญวนเหล่านั้นเข้ามาใกล้พลตกอาวุธเสียจะมาก่อการร้ายในสยามไม่ได้ ถ้าห้ามไม่ฟังก็ให้ขับไล่ไปให้พ้นพระราชอาณาเขต

อนึ่ง ให้จัดนายทัพนายกองให้แยกย้ายออกไปรักษาตามแดน ระวังอย่าให้พวกญวนเข้ามาเกลี้ยกล่อมผู้คนและอาศัยเสบียงอาหารอาวุธในพระราชอาณาเขต อย่านำให้เป็นที่บาดหมางต่อทางพระราชไมตรีกับฝรั่งเศสได้เป็นอันขาด ถ้าปรากฏเจ้าเมืองกรมการราษฎรคนใดในพระราชอาณาเขตเข้าด้วยพวกญวน หรือส่งเสบียงอาวุธให้แก่ญวน ก็ให้จับลงโทษจงหนัก

ในระหว่าง พ.ศ. 2428-2433 แม่เวียงคานามจะได้ออกไปเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้วก็ดี ก็มีการขู่เข็ญกำเริบเลิกล้านอยู่เนือง ๆ ซึ่งทางสยามก็ยอมถือเป็นเหตุการณ์ของตนคอยระมัดระวังอยู่เสมอ

ใน พ.ศ. 2433 นี้กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ แจ้งต่อรัฐบาลสยามว่า ผู้สำเร็จราชการที่โคแชนั้น ณ เมืองไซ่งอนได้มีคำสั่งให้ทหารฝรั่งเศสออกทำการสู้รบกับนักองไวยัตตา ซึ่งเรื่องเดิมมีอยู่ว่า ก่อนนี้นักองไวยัตตาได้อยู่ในกรุงเทพฯ จนถึง พ.ศ. 2419 ได้ลอบลงเรือหนีไปยังประเทศเขมรพร้อมด้วย นักองขำ มารดากับบ่าวอีก 4 คน คิดจะไปทำศึกกับสมเด็จพระนโรดม⁽¹⁾ ผู้เชษฐา ซึ่งเคยมีเรื่องบาดหมางไม่ถูกกันอยู่ก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงเกรงว่า นักองไวยัตตาจะมาตั้งช่องสู้

(1) สมเด็จพระนโรดมมีอนุชา 2 องค์คือ พระหริราชคณย์ไกรแก้วฟ้า (สมเด็จพระศรีสวสดี) และนักองไวยัตตา

เกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ตามหัวเมืองฝ่ายตะวันออกชายพระราชอาณาจักรสยาม เพื่อก่อการฉ้อฉลาลงขึ้นกับประเทศเขมรซึ่งอยู่ในอารักของฝรั่งเศส จะเป็นการกระทบกระเทือนสัญญาทางพระราชไมตรี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเจริญราชไมตรี (ตาด) พระวิเศษดาชั้ย หลวงไชยเดช หลวงสรสำแดง กรมพระกลาโหม และหลวงสุจริตวินิจฉัย ศาลต่างประเทศออกไปตั้งจัดการราชการอยู่ ณ เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ ให้มีอำนาจบังคับการ เต็ดขาดตลอดจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์และหัวเมืองทางตะวันออกที่ขึ้นนครจำปาศักดิ์ ห้ามมิให้กรมการเข้าเกลี้ยกล่อมและส่งอาวุธเสบียงอาหารให้แก่กองทัพเวียดตาเป็นอันขาด

ครั้นต่อมา พ.ศ. 2420 ปรากฏพระมโนจำนงค์ สุวราชการเมืองมโนไพร ได้ส่งเสบียงอาหารให้กองทัพเวียดตา ซึ่งหลบหนีไปพักอยู่บ้านลำจากแขวงเมืองมโนไพร พระยาเจริญราชไมตรีได้มีใบบอกแจ้งขอราชการพร้อมด้วยส่งตัวพระมโนจำนงค์เข้ามายังกรุงเทพฯ พิจารณาได้ความจริง จึงโปรดเกล้าฯ มีรับสั่งให้เสนาบดีประชุมปรึกษาลงพระราชอาญาพระมโนจำนงค์ 1 ชัก (30 ที) และจำตรวนไว้ 3 เดือน ครบแล้วโปรดเกล้าฯ ให้กองยศบรรดาศักดิ์กลับออกไปรักษาราชการ ณ เมืองมโนไพรตามเดิมจนถึง พ.ศ. 2433 ทางการฝรั่งเศสจึงได้แจ้งมาว่า นักองเวียดตาได้หลบหนีพาพรรคพวกเข้ามาในเขตแดนพระราชอาณาจักรสยาม จึงหาได้ติดตามเข้ามาไม่ เมื่อความได้ทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราไปยังเมืองชุนันท์และเมืองมโนไพรว่า แต่ก่อนก็ได้มีท้องตราให้หัวเมืองปลายพระราชอาณาเขตคอยสืบจับนักองเวียดตาอย่างแข็งแรงอยู่แล้ว เพื่อมิให้นักองเวียดตาเข้ามาตั้งช่องสู้คนในพระราชอาณาจักร ครั้นบัดนี้ฝรั่งเศสแจ้งมาดังนี้ดูประหนึ่งว่า เจ้าเมืองกรมการฝ่ายไทยไม่เอาใจใส่ราชการรักษาแดนให้เข้มงวดจะเป็นเหตุให้มีความบาดหมางทางพระราชไมตรีเพราะฉะนั้นให้เมืองชุนันท์และเมืองมโนไพรแต่งกรมการออกตระเวนตรวจจับนักองเวียดตาโดยแข็งแรง

เมื่อเมืองชุนันท์และเมืองมโนไพรแต่งกรมการออกตรวจจับโดยท้องตราแล้ว แต่เป็นการตรงข้ามหาได้ความว่านักองเวียดตาหนีเข้ามาในพระราชอาณาเขตสมจริงดังที่กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสแจ้งนั้นไม่

ตามที่กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสแจ้งมานี้ ผู้รายรายนี้ก็ต้องเป็นผู้ราชการเมือง หรือเกี่ยวการเมืองซึ่งก็ถึงทราบกันที่อยู่แล้วว่าการอันควรกระทำนั้นมีลักษณะพึงเว้นและพึง

ปฏิบัติอย่างไร แต่กระนั้นสยามเราก็ยังพลอยรวมใจช่วยฝรั่งเศสเป็นกู่ลี้กู่จ้ออีกด้วย และมีตัวอย่างอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งจะแสดงให้เห็นว่า สยามเราบำเพ็ญกรณียกิจจนมีศรัทธาอย่างค้ำยั้งแก่ฝรั่งเศสเพียงใดคือ

มีทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อโรสปีตาลิเยร์ ได้แตกจากกองทัพของตนในขณะที่เที่ยวทำการปราบปรามพวกกบฏซึ่งเกิดขึ้นในแดนเวียตนาม พวกกบฏที่ขาดจากกองทัพจะกลับไปยังกองทัพของตนมิได้ จึงไต่หนึ่เอาตัวรอดข้ามแม่น้ำโขงเข้ามายังฝั่งขวาในพระราชอาณาเขตสยามที่บ้านเวียตทะเล แขวงเมืองเขมราฐแล้วก็ป่วยถึงแก่กรรม ผู้รักษาเมืองเขมราฐพร้อมด้วยบาทหลวงโยดาเบง ซึ่งตั้งสอนศาสนาอยู่บ้านบุงกาแซว เมืองอุบลฯ ได้มีใบบอกแจ้งขอราชการพร้อมด้วยส่งสิ่งของของทหารฝรั่งเศสผู้นั้นเข้ามา ยังกรุงเทพฯ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าไทยเราได้พยายามปฏิบัติการช่วยเหลือฝรั่งเศสเป็นอย่างดี

นับตั้งแต่พ.ศ. 2403-2423 คณะสำรวจคูคาร์ เคอลาเกอร์ คาร์เพอย์ เรนยาร์และ ดร.อาร์มังก์ ทำการสำรวจลุ่มแม่น้ำโขง คือเซของ และ เซโคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ส่วน ม.ปาวีที่ไปเป็นไวส์กิงส์ฝรั่งเศสประจำนครจันทรวงพระบางตั้งแต่ พ.ศ. 2429 นั้น ได้เป็นหัวหน้าในการสำรวจแผนที่ไป ๆ มา ๆ ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจนชำช่อง การสำรวจได้แล้วเสร็จบริบูรณ์เมื่อ ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) พอที่สัญญาตั้งไวส์กิงส์ที่หลวงพระบางจะสิ้นสุดลง และกึ่งในปี พ.ศ. 2433 นี้อังกฤษกับฝรั่งเศสกำลังหมกมุ่นในเรื่องเขตแดนไทยอยู่แล้ว

ครั้นในเดือนมีนาคมศกเดียวกัน รัฐบาลฝรั่งเศสได้ขอรองมายังรัฐบาลสยามว่า ในระหว่างที่ทำการสำรวจภูมิประเทศก่อนที่จะตกลงปักปันเขตแดนกันนี้ ขอให้รัฐบาลสยามเอาดินแดนที่ตั้งอยู่แลคคีจุดองศาที่ 13 และ 19 เป็นกลาง และแจ้งว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งให้ เมอสิเออร์ ปาวีเป็นประธานคณะข้าหลวงพร้อมด้วยคณะกรรมการอีก 15 นายคือ 1. ม.เลเฟฟปอนตาลิส 2. ม.กูเบท์ 3. ม.บันเจต

---

(1) เรื่องปัญหาเขตแดนนี้ ม.เคอแควร์ คาราคาแต็ก กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสได้เปิดการเจรจากับสมเด็จพระนางเจ้าสุทิดาฯ พระบรมราชินีนาถแห่งสยามเมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2430

4. ม.กอยนาร์ 5. ม.ซิมอง⁽¹⁾ 6. ม.เบนเคนท์ 7. ม.ลาซัน 8. ม.นิลวาน
 9. ม.สตราไวท์ 10. ม.มอเลย์ 11. ม.ลูกัน 12. มาสซี(แพทย์ประจำคณะ)
 13. ม.คูการ์ 14. ม.อาดีร์ และ 15. ม.วัตเซ่ โดยแบ่งออกเป็น 3 กอง ใน
 3 กองนี้รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งให้กรมแผนที่ทหารที่เมืองไซ่งอนไปสำรวจทำแผนที่เขตแดน
 ในพระราชอาณาเขตสยามอีกด้วยกองหนึ่ง เพื่อให้รัฐบาลทั้งสองจะได้ปรึกษาแบ่งปันให้
 เป็นที่ตกลงกัน รัฐบาลสยามก็ยินยอมตกลงด้วย เพราะเห็นว่าฝรั่งเศสจะปฏิบัติไปโดยยุติ-
 ธรรม และม.ปาวัวกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบางก็ลงนามขึ้นสัญญาตามนี้กับพระยอด
 เมืองขวาง⁽²⁾ ข้าหลวงพิเศษประจำเมืองคำเกิด คำม่วน ในวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ.
 2433 ส่วนรัฐบาลสยามได้จัดข้าราชการฝ่ายไทยมี 1. หลวงสากกลกิจประมวล(ม.ร.ว.
 เฉลิม)แห่งกรมแผนที่เป็นหัวหน้า 2. หลวงคำฉนวนกัถถานต์(สี) 3. นายแดงการวิธกิจ
 4. นายมานิตย์รัตยา(คอม) 5. หม่อมราชวงศ์ชื่น 6. นายเย็น 7. นายปาน
 8. นายเสน 9. นายถนัด 10. นายพิว และ 11. นายเจริญ ฯลฯ พร้อมด้วยข้าหลวง
 กำกับราชการรักษาหัวเมืองชายพระราชอาณาเขต ออกตรวจทำแผนที่ทางฝ่ายไทย และ
 เพื่อต้อนรับชี้แจงแก่ข้าหลวงฝรั่งเศสด้วย

ในระหว่างที่วางแผนที่กันอยู่นี้ อังกฤษสนใจเรื่องเมืองหลวงพระบาง เกรง
 ว่าฝรั่งเศสจะเอาไปเสีย ท่านลอร์ด ออฟฟอร์ด เบอรัลรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ
 อังกฤษเมื่อวันที่ 31 เมษายน พ.ศ. 2432 ชี้แจงว่า เมืองหลวงพระบางนั้นขึ้นแก่ประเทศ
 สยาม

ปัญหาเรื่องชายแดนพระราชอาณาเขตของไทยนับว่าได้เริ่มขึ้นแต่ พ.ศ.
 2432 นี้เป็นต้นไป ส่วนพรมแดนประเทศสยามทางทิศตะวันตกที่ติดต่อกับอาณาเขตเมือง
 ขึ้นของอังกฤษทางทิศเหนือ ซึ่งแต่ก่อนเรียกกันว่าบริติชเบอรัลมา ตลอดขึ้นไปจนถึงแคว้น
 กาเรนนี่นั้น ได้แบ่งปันกันโดยสำเร็จเด็ดขาดกอนปี ค.ศ. 1835 (พ.ศ. 2428)แล้ว

(1) ม.ซิมองต่อมาได้รับแต่งตั้งให้เป็นกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองเชียงใหม่เมื่อราว
 ร.ศ. 113-114

(2) ก่อนจะโปรดเกล้าฯ ให้พระยอดเมืองขวางไปเป็นข้าหลวงพิเศษเมืองคำเกิด คำม่วนนี้
 พระยอดเมืองขวางได้ดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลนครสวรรค์อยู่แล้ว

ขณะข้าหลวงฝรั่งเศสนี้ได้เดินทางออกจากซานอัยไบยังเมืองหลวงพระบาง แล้วก็ลองตามลำแม่น้ำโขงตรวจภูมิประเทศตลอดมาและทำแผนที่เสร็จเรียบร้อย ได้ไป ถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือนพฤศจิกายนในศกเดียวกัน

ในระหว่างที่ม.ปาวีพักอยู่ในกรุงเทพฯ ตามรายงานของกัปตัน โยนส์ ราชทูตอังกฤษประจำราชสำนักกรุงเทพฯ มีถึง ท่านมาควิส ออฟฟอร์ด เบอรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ฉบับลงวันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433 ความตอนหนึ่งว่าดังนี้:-

"...ม.ปาวีได้ไปเฝ้า เสรจจากักรมหลวงเทววงศ์เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสยามเนื่อง ๆ โดยจะขอร้องสิทธิพิเศษและความสะดวกในการพาณิชย์แก่บริษัทแม่โขงเทร็ดดิ้ง คือขอให้พวกเอเยนต์ของบริษัทตามท่าเรือต่าง ๆ (1) ให้เจ้าหน้าที่งานฝ่ายสยามรับรองเป็นทางราชการ นี่ยาวจะขอให้พวกเหล่านี้มีอำนาจในการกงสุลด้วย (2) ม.ปาวียังไต่ถามอีกว่า เพื่อเป็นการช่วยเหลือเผยแพร่การพาณิชย์ทางลำแม่น้ำโขง ควรยกเวนภาษีสินค้าทั้งปวงที่จะพึงบรรทุกไปในเรือกลไฟของบริษัทนี้ และยังคงความเห็นต่อไปว่า การสิ้นการระหว่างประเทศสยามกับเมืองขึ้นของฝรั่งเศสนั้น ควรอนุญาติให้ค้าขายกันได้ไม่ต้องเรียกกรองภาษีสักกัน..."

แต่สมเด็จพระเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศตอบว่า :-

"...เงินภาษีรายได้ของประเทศสยามยังน้อยเหลือประมาณ จึงไม่สามารถที่จะตัดทอนให้ลดคนอบลงตามข้อกำรนี้ได้ และอีกประการหนึ่งประเทศสยามก็จะได้สร้างทางรถไฟขึ้นสายหนึ่งจากกรุงเทพฯไปโคราช และถ้าเห็นผลดีก็จะไต่ขยายต่อไปจนถึงเมืองหนองคายตั้งอยู่ ณ ลำแม่น้ำโขง ซึ่งประเทศสยามจะได้ประกาศประมูลเหมาก่อสร้างทางรถไฟสายนี้ในหนังสือพิมพ์สำคัญ ๆ ในยุโรปในราวต้นปีหน้า จึงเห็นว่าไม่เป็นการสมควรจะให้สิทธิพิเศษแก่บริษัทการค้าชาวต่างประเทศ ซึ่งจะเป็นผลตัดทอนการสินค้าที่จะพึงเป็นหลักประโยชน์ของทางรถไฟสายนี้ลงไปเป็นอันมาก..."

(1) หลวงพระบาง ท่าอุเทน นครจำปาศักดิ์ เชียงแตง และพระตะบอง

(2) พวกเอเยนต์เหล่านี้ส่วนมากเป็นพวกนักเรี่ยนกงสุลของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น แต่อุบายเป็นนักธุรกิจบ้าง พ่อค้าบ้าง ฯลฯ ฝรั่งเศสสมัยนั้นคงจะเอาเปรียบรัฐบาลสยามทุกวิถีทางหากมีช่องและโอกาส

แล้ว ม.ปาวีก็ได้ออกเดินทางกลับไปยังเมืองไซ่งอนเมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2433 เพื่อทำการสำรวจพรมแดนทางทิศเหนือต่อไป

ฝ่ายทางด่านเมืองนครจำปาศักดิ์ สมัยที่พระยามหาอำมาตยาธิบดี(หรุ่น ศรีเพ็ญ)เป็นข้าหลวงใหญ่ นั้น ฝรั่งเศสได้เริ่มแสดงท่าทีต่อสยามว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ไทยได้จัดให้ข้าหลวงออกไปกำกับการตามหัวเมืองและได้จัดให้เจ้าหน้าที่คอยระวังรักษาด่านแดนอยู่แล้วนั้น เป็นของเวียงจันทน์อันอยู่ในบารุงของคน โดยสั่งให้ ร.ท.โกโรกวยเรย์ กับ ขุนนางฉวนและทหารพื้นเมืองมาจากเมืองกวางบิงห์กวางตรี ไต่มาถึงด่านบ้านห้วยसानแจ่งตอ สิบโท เพื่อผู้รักษาด่านนั้นว่า ผู้บังคับการฝรั่งเศสที่เมืองเว้ให้เขามาตรวจด่านฝ่ายสยาม แล้วร้อยโท โกโรกวยเรย์ได้มีหนังสือแจ้งไปยัง ร้อยเอก หลวงพิทักษ์นรินทร์ (ฝั่ง)ข้าหลวงเมืองตะโปนว่า การที่สยามตั้งกองทัพอู่ในบ้านห้วยसानนั้น ผิดยุติธรรมและทางไมตรี ให้ออกกองรักษาด่านออกไปเสีย แต่นายร้อยเอก หลวงพิทักษ์ฯ ตอบไปว่า "รัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ ยังไม่มีคำสั่งให้ออกไป ที่มาตั้งรักษาด่านอยู่นี้ก็เป็นพระราชอาณาเขตสยาม หากเป็นของผู้ใดไม่ จะต้องอยู่รักษาเพื่อปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราษฎรมีความสาสุก" แล้วนายทหารฝรั่งเศสและขุนนางฉวนก็พาพรรคพวกกลับไป

ครั้นต่อมาในพ.ศ. 2434 สมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ทางพระองค์อาราชากรมณฑลลาวท้าว ประทับที่เมืองอุบลราชธานี และหลังจากเสด็จประพาสตรวจราชการฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพียงเล็กน้อย (1) ก็ปรากฏเหตุการณ์กระเซ็นกระสายในเรื่องฝรั่งเศสนำทหารพื้นเมืองเข้ามาปรากฏในพระราชอาณาเขตเสมอ และเรื่องด่านบ้านห้วยसानก็รุนแรงยิ่งขึ้น ดังปรากฏเรื่องต่อไปนี้

เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2434 ม.ดิแซร์ กับไพร่พลเขมร 40 คน เข้ามาระเบิดดินที่แก่งหลี่ผี และตัดไม้ทำทางกว้าง 2 วา ตั้งแต่เกาะปะเพ็งถึงแก่งกระจะเวียน เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยเห็นว่า ม.ดิแซร์ไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลสยามจึงไต่ถามไว้ แล้ว ม.ดิแซร์กับพวกก็กลับไป ครั้นเมื่อวันที่ 27 เดือนเดียวกัน องกาฮี(สิบตรีทหารฉวน) ถือหนังสือ

---

(1) ฎีกาประวัติศาสตร์อีสานเล่ม 2 ของผู้เขียน จัดพิมพ์โดยสมาคมสังคมนักประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2513

องฟู (เจ้าเมืองฉวน) แห่งเมืองลาคำโถมที่ด่านห้วยसान แลแจงต่อผู้รักษาด่านสยามว่า
องกงทือ กับ องฟูจะมาตั้นตั้งเหลา แลจะให้พวกซาและผู้ไทยตัดทางจากตั้งเหลาไป
ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอีกทางหนึ่ง และไปเมืองสารวันอีกทางหนึ่ง ไปทางเมืองนอง และ
เมืองวังคำควยทางหนึ่ง สิบโทเพื่อผู้รักษาด่านไปแจงว่า "ตัดทางนั้นตัดได้แต่ละจะตัดเข้า
มาในเขตสยามไม่ได้ ถ้าขึ้นเข้ามามาก็เจอศึกกัน"

เมื่อวันที่ 9 มกราคม นายทหารฝรั่งเศสกับองค้ำบาย เจ้าเมืองคอนทุมได้
ให้คนถือหนังสือมาแจงต่อข้าหลวงเมืองนองว่า ได้ตัดทางกว้าง 6 วาจากเมืองนองถึง
ตั้งเหลา เพราะเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสและขุนนางฉวนจะมาที่เมืองนอง เมืองตะโปน
เมืองพิน แลนายร้อยตรี ผิง ข้าหลวงเมืองนองไม่อนุญาต เพราะเป็นพระราชอาณาเขต
ของสยาม

ครั้นต่อมาอีกเดือนหนึ่ง ม.คาวิต และ ม.ซาเซ็ง กับพวกขุนนางฉวนพร้อม
ด้วยทหารฉวน 1 โหลและไพร่ฉวนอีก 40 คน มายังคานขานห้วยसान แลแจงต่อผู้รักษาด่าน
ฝ่ายสยามว่าจะมาตรวจเมืองตะโปน เมืองต้าง เมืองวังคำ และหัวเมืองตามริมแม่น้ำ
โขง, ข้าหลวงผู้รักษาด่านฝ่ายสยามได้ห้ามปรามไว้และแจงว่า "หัวเมืองเหล่านี้อยู่ใน
พระราชอาณาจักรสยามมานานแล้ว จะเข้าไปตรวจโดยไม่ได้รับอนุญาตไม่ได้" ฝรั่งเศส
และฉวนก็ให้หยุดอยู่ที่คานขานห้วยसानนั้นเอง และแจงแก่ผู้รักษาด่านสยามว่า จะจัดให้ทหาร
ของตนตั้งรักษาอยู่ตั้นตั้งเหลา ออย่าให้คนฝ่ายไทยข้ามคานออกไปเหมือนกัน ครั้นแล้ว
ฝรั่งเศสก็ไปปลูกโรงทหารและยุ้งฉางอยู่ที่คานตั้งเหลา และจัดให้ทหารตัดเปลี่ยนกันรักษา
แข็งแรง

ข้างฝ่ายหัวเมืองลาวพวน ซึ่งเป็นปีเดียวกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
ประจักษ์ศิลปาคมเสด็จมาประทับที่ราชการที่เมืองหนองคาย ฝรั่งเศสก็หาว่าไทยบุกรุกเข้า
ไปก่อน ไทยก็หาว่าฝรั่งเศสบุกรุกเข้ามาก่อนไทยจึงบุกรุกเข้าไปบ้าง

ครั้งหนึ่ง รัฐบาลฝรั่งเศสได้สั่งให้ ม.มาสซี นายแพทย์แห่งกองทหารเรือ
ฝรั่งเศสที่เมืองไซ่งอน ไปทำหน้าที่ไว้ส่กงสุลแทน ม.ปาวิที่หลวงพระบางชั่วคราว ซึ่ง
รัฐบาลฝรั่งเศสได้สั่งให้ ม.ปาวิไปสำรวจภูมิประเทศ ในระหว่างที่ ม.มาสซีเดินทาง

จากเมืองวินท์จะไปหลวงพระบางได้ถูกทำร้าย ฝรั่งเศสก็หาว่าไทยเป็นผู้กระทำ⁽¹⁾
และหาว่าไทยรุกล้ำเข้าไปในแดนญวนอีก

ตามคำสั่ง ม.เคอ เฟรซีเนท์ รัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส
ลงวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2430 สั่งให้ ม.โปลแบท์ ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนรวบรวม
เอกสารเท่าที่จะหาได้ในเมืองเว้ที่มีหลักฐานแสดงว่าดินแดนทั้ง 3 ที่กล่าวแล้ว⁽²⁾ เป็น
ของญวนโดยชอบธรรม และทั้งดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอีกด้วย เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสใน
อินโดจีนได้รวบรวมเสนอรายงานเอกสารต่าง ๆ อันแสดงว่าดินแดนลาวเป็นของญวน
แล้ว ทั้งใ้รายงานหาว่าไทยได้บุกรุกทำร้าย ม.มาส์ซีต่าง ๆ ไปยังประเทศฝรั่งเศส

กระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสจึงได้มีคำสั่งมายัง ม.ปิเกท์ ผู้สำเร็จ
ราชการอินโดจีน(แทน ม.โปลแบท์)สรุปความว่า "...หลักฐานที่ส่งไปนั้นจนถึง ค.ศ.
1827 อำนาจของญวนได้ตกแก่ไปทั้งสองฟากแม่น้ำโขง จึงได้กลายเป็นเขตแดนทางทิศ
ตะวันตกของดินแดนที่อยู่ในความคุ้มครองของญวน หากปล่อยให้ไปเช่นอย่างเวลานี้
โดยไม่คัดค้านแล้วไซ้ ย่อมเป็นหนทางให้ประเทศฝรั่งเศสเสียประโยชน์ในดินแดนที่
ฝรั่งเศสมีอำนาจอยู่นั้นไป สยามไม่มีสิทธิอันใดที่จะเป็นเจ้าของครอบครองดินแดนเหล่านี้
ไว้ทั้งที่สยามไม่สามารถจะแสดงให้เห็นโดยแจ่มแจ้งได้ว่า คนใดถือกรรมสิทธิ์นั้นไว้โดย
ชอบธรรมอย่างไร ฝรั่งเศสจะต้องจัดการรักษาดินแดนของญวนที่ไทยยึดไว้โดยมิชอบนั้น
คืนมาด้วย

หลังจากที่ ม.ปิเกท์ได้รับคำสั่งจาก ม.เคอ เฟรซีเนท์ดังกล่าวแล้ว
ม.บาวีซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนได้แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะข้าหลวงทำแผนที่ ซึ่ง
จะทำการปักปันเขตแดนดังกล่าว เมื่อออกจากกรุงเทพฯ ได้ไปถึงเมืองไซ่ง่อนแล้ว
ม.บาวีพร้อมด้วยกอมมิเชร์แห่งรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีน 5 นายไปจากเมืองไซ่ง่อน
และได้ไปถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2434

---

(1) ม.มาส์ซี ในหนังสือพงศาวดารอีสาน(หม่อมอมรวงศ์ฯ เป็นผู้เรียบเรียง)แจ้งว่า
"ขณะที่ ม.มาส์ซีเดินทางมาจากหลวงพระบางจะไปไซ่ง่อนพักอยู่ที่ดอนเบ็ง เมืองสี่พันดอน
เป็นไปอย่างแรงถึงเสียจริต จึงเอาปืนยิงตัวตายเมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

(2) พระราชดำรัสวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2430 หัวพันห้าห้าพันหก สิบสองเจ้าไทย
และเมืองพวนที่ ม.เคอ แคร์คาราแตกส่งไป

เป็นการแปลกประหลาดอยู่มาก เพราะความจริงนั้น ฝรั่งเศสคาร์นิเยร์นักสำรวจ
ภูมิประเทศและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ของฝรั่งเศสเอง ก็เคยรับรองตอกันว่า แผนที่ที่ ม.ปาวี
ทำไว้นั้น ก็ใครระบุไว้อย่างชัดเจนไม่ต้องสงสัยแล้วว่า ประเทศสยามได้เป็นเจ้าของครอบ-
ครองดินแดนเหล่านี้เป็นเวลานาน ทานผู้อานไคทราบจากข้างตนมาแล้วว่า เราได้จัด
คานรักษาเขตแดนเหล่านี้มาแล้วแต่ในรัชกาลที่ 3 แต่ไหนแต่ไรมา ก็ไม่ปรากฏฝรั่งเศส
หรือญวนประเทศใกล้เคียงเป็นเจ้าของปกครองมาก่อน เวลานั้นย่อมทราบได้ดี และฝรั่งเศส
เองก็ไม่ได้ประกาศว่าดินแดนส่วนใหญ่นั้นได้เคยปกครองมาก่อนครั้งไหนเมืองใด

แม้รัฐบาลสยามเวลานั้นไคทราบความตั้งใจของฝรั่งเศสที่มุ่งจะเอาฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงของไทยไปอย่างเด่นชัดแล้วก็ รัฐบาลสยามก็ได้ตั้งใจอย่างเด็ดเดี่ยวเหมือนกัน
ที่จะดำเนินการขจัดขวางต่อต้านการรุกรานของฝรั่งเศส แม้อสยามจะขัดขวางฝรั่งเศสก็มอง-
เห็นแล้วว่ากำลังของไทยเวลานั้นมีอยู่เพียงใด ฝ่ายฝรั่งเศสทางกรุงปารีส โดยเฉพาะทาง
หนังสือพิมพ์หรือบทประพันธ์ใด ๆ ต่างก็ได้โฆษณาให้ราษฎรไทยสนับสนุนรัฐบาลของตน ลง
ความเห็นในเชิงให้ขับไล่ไทยออกจากดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปเสียให้พ้นโดยสิ้นเชิง

ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสมีเรื่องโต้แย้งดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกันอยู่นี้ และเพื่อ
ที่จะตอบโต้กับฝรั่งเศส รัฐบาลสยามได้เตรียมจ้าง เมอริเออร์ กุสตาฟโรแรงย์คังส์ ชาว
เบลเยียมอดีตรัฐมนตรีประเทศเบลเยียมให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินคนแรก ต่อมา
มีความชอบได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาอภัยราชา เมื่อ พ.ศ. 2439

เมื่อไทยและฝรั่งเศสไม่ลงรอยขัดแย้งกันอยู่เช่นนี้แล้ว บัญชาอันยุ่งยากระหว่าง
ไทยกับฝรั่งเศสก็เริ่มพักขยายตัวออกทันที ทางรัฐบาลสยามพยายามทุกวิถีทางที่จะตัดปัญหา
ให้ขาดตอนไม่ให้รุกรานใหญ่โตต่อไป ซึ่งรัฐบาลสยามมั่นใจว่า แม้เรื่องนี้ฝ่ายไทยเป็นผู้
บริสุทธิ์ แต่ไทยก็ไม่มีความหวังที่จะแสดงความบริสุทธิ์ของตนได้ หากขึ้นจะแสดงความบริสุทธิ์
ภัยอันใหญ่หลวงก็จะมาถึงตน ไทยกับฝรั่งเศสไม่สามารถจะทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน
ให้แจ่มแจ้งได้ ความเป็นไปก็ครั้งครึ่ยขึ้นทุกที เริ่มแต่ปลายเดือนมีนาคม ร.ศ. 111
พระราชไมตรีไทยกับฝรั่งเศสก็ได้ถูกทำลาย โดย ม.เตลลาสเซ ได้มีคำสั่งให้ ม.เคอ
ลาแนสซัง ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนฝรั่งเศสคนต่อมา ให้รวบรวมทหารฝรั่งเศสและญวน
ไว้ตามแต่จะได้ออกจากเมืองเว้ไปขับไล่ทหารไทย ซึ่งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ออกไป
โดยสิ้นเชิง

ม.เคอ ลาเนสซังจึงได้มีคำสั่งให้เรือปืนลูเตง (Lutin) เข้ามายังกรุงเทพฯ ก่อนจะดำเนินการเรื่องนี้ และได้มีนายพลเรือตรี ชูมันน์ ผู้บัญชาการทหารเรือที่ไซ่งอน กำกับเรือปืนลูเตงมาด้วย ได้มาจอดอยู่ที่หน้าสถานีกงสุลฝรั่งเศส ซึ่งขณะนั้น ม.ปาวีได้รับแต่งตั้งให้เป็นอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำราชสำนักที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 111 ม.ปาวีได้เป็นผู้ขออนุญาตให้เรือปืนลูเตงเข้ามา รัฐบาลสยามเห็นควรอนุญาต จึงให้นำเข้ามาได้ ส่วนทางอังกฤษได้คอยเฝ้าจ้องดูการกระทำของฝรั่งเศสอยู่เรื่อยมา ครั้นเห็นฝรั่งเศสนำเรือปืนเข้ามาได้ ก็ถือว่าตนมีผลประโยชน์อยู่ในไทยมิใช่น้อยเหมือนกัน อันการที่ฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาประจำสถานทูตของตนนั้น อังกฤษก็อาจส่งเข้าไปประจำสถานทูตของตนได้บ้าง รัฐบาลสยามอนุญาต อังกฤษจึงสั่งให้เรือ ร.ร.ล.สวิฟท์ (Swift) โดยนายเรือเอก เคอร์บี เป็นผู้บังคับการ เวลานั้นกำกับการอยู่ของมะละกาพร้อมกับเรือ ร.ร.ล.แม็ลลัส ในบังคับบัญชาพลเรือตรี เซอร์ อีฟรีแมลเติลประจำทะเลจีนเข้ามา ประจำสถานทูต ที่แรกฝรั่งเศสก็ขอเข้ามาจอดเพียงวันที่ 20 มีนาคม แต่ครั้นถึงกำหนด ก็ไกลเลขอยู่อีก จึงขออนุญาตต่อรัฐบาลสยาม ขอเอาเรือรบ 2 ลำเข้ามาอีก แต่รัฐบาล สยามเห็นว่าไม่เป็นการสมควร จึงไม่อนุญาต เรือรบ 2 ลำของฝรั่งเศสจึงกล่าวจึงคง จอดอยู่ที่หน้า เมืองสมุทรปราการ เป็นการขูข่มขวัญไทยอย่างจงใจ

ทั้งนี้ฝรั่งเศสย่อมทราบที่อยู่แล้วว่า ฝ่ายตนจะดำเนินการอย่างไรบ้าง และ ถ้าเป็นการจำเป็นจริง ๆ ถึงกับได้เกิดรบพุ่งกับไทยขึ้น อย่างน้อยก็จะต้องรักษาความ ปลอดภัยชนชาวฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ แลวม.เคอ ลาเนสซังได้ขึ้นไปจัดการอยู่ที่เมือง เว้ โดยรวบรวมทหารอาสาสมัครเขมร ญวนขึ้นเป็น 4 กองในทางบก มีเจ้าหน้าที่ฝ่าย ปกครองและนายทหารฝรั่งเศสเป็นผู้บังคับบัญชา และกองที่ 5 โดยทางทะเล มีนายพลเรือ เมอเร และนายพลเรือ ชูมันน์เป็นผู้บังคับบัญชา ได้จัดกองทหารต่าง ๆ ออกยึดฝั่งซ้าย แฉกน้ำโขงดังต่อไปนี้:-

กองที่ 1 ปฏิบัติการทางด่านเขมร โดยขึ้นมาจากลำแม่น้ำโขง ในบังคับบัญชา ม.บาสตาร์ด (M.Bastard) ไวส์เรลิตังท์กัมพูชา ให้ปฏิบัติภาระหว่างขัมบอ (1) แฉกหลี่ผี

(1) ไทยเรียก "เสียมโบก" ต่อมาชาวอีสานเรียกกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 นี้ว่า ตึกเสียมโบก พอเอ่ยถึงตึกเสียมโบกก็เป็นอันรู้ได้ทันที คือตึก(ที่มีได้ประกาศ)ที่เกิดขึ้นในกรณี ร.ศ. 112 นี้

และแขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีนายทหารบัญชาการโดย ร้อยเอก
 โทเรอส์ (Capt : Thoreux) ร้อยโท ปรูโย และร้อยตรี โมโซ่ คุณทหารญวนและ
 เขมรมีกำลัง 400 คน เรือ 33 ลำ พร้อมด้วยศาสตราวุธ ยกเป็นกระบวนทัพขึ้นมาจาก
 ลำแม่น้ำโขง เข้ามาในพระราชอาณาเขตสยาม ทำการขับไล่ทหารไทยที่ตั้งมั่นอยู่ตาม
 ขลาแขวงเมืองเชียงแตง(สตั้งแตง) และคานเสียมโบก ทหารฝรั่งเศสได้เข้ายึดทั้งสอง
 ตำบลนี้ไว้ได้เมื่อวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ครั้นวันที่ 2 ได้ยาตราทัพ
 ลางเข้ามาถึงเมืองเชียงแตง บังคับให้หลวงพิพิธสุนทร(ทองอินทร์)และ นายร้อยโท คราม
 ขาหลวงไทยกับทหารอีก 1 โหล ออกจากเมืองเชียงแตง โดยอ้างว่าฝั่งโขงตะวันออกเกาะ
 และตอนต่าง ๆ ในลำแม่น้ำโขงเป็นเขตแดนของญวนและเขมร ซึ่งอยู่ในบารุงของฝรั่งเศส

ข้าหลวงและผู้รักษาราชการเมือง กรมการราษฎรเมืองเชียงแตง ยังไม่ทันรู้ตัว
 ก็พากันแตกตื่นคุกกันไม่ติด เพราะมิได้คาดคิดว่าฝรั่งเศสอันเป็นไมตรีกับไทยจะกลับเป็น
 อมิตรขึ้น หลวงพิพิธสุนทรพร้อมด้วยกรมการจึงได้อพยพออกจากเมืองเชียงแตงเข้ามาอยู่
 ณ เมืองท่าราชบุรีวัตร(ต่อมาเรียกธาราบุรีวัตร)

ครั้นฝรั่งเศสได้เมืองเชียงแตงแล้ว ม.บาสตาร์ดก็รีบรุดท้าวจะเข้ายึดเกาะ-
 คอน(หลี่ผี) และเมืองโขง หลวงพิพิธสุนทรรีบแต่งให้คนเร็วแจ้งขอราชการด่วนไปยัง
 พระประชากิจกรจักร์ (แหม่ บุนนาค)ที่ข้าหลวงใหญ่เขตลาวท้าว ประทับที่เมืองอุบล-
 ราชธานีให้มาจัดราชการอยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ว่า กองทัพฝรั่งเศสได้ยึดเมืองเชียงแตง
 ไว้โดยง่ายตาย เพราะไทยมีเจ้าหน้าที่และทหารน้อย ไม่สามารถจะต่อต้านกำลังของ
 ฝรั่งเศสได้ และได้ลุ้ใจเข้ามาโดยไมทันรู้ตัว แล้วฝรั่งเศสก็แต่งตั้งนายทัตนายกองเป็น
 กระบวนทัพรุกไปจวนจะถึงแก่งหลี่ผีในเร็ววันนี้ ขอให้จัดส่งกำลังไปช่วยโดยรีบด่วน การ
 ตึกครั้งนี้หนักมาก

พระประชากิจกรจักร์(ต่อมาเป็นพระยาในราชทินนามเดิม)จึงได้มีบอกแจ้ง
 ขอราชการด่วนกราบทูลไปยังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงใหญ่
 ที่เมืองอุบลราชธานี ตามที่หลวงพิพิธสุนทรแจ้งมานั้นทุกประการ

พระประชากิจฯ เวลานั้นอยู่ที่เมืองสีทันคอน และโปรดให้บัญชาการทัพมี

อาณาจักรโดยเด็ดขาด⁽¹⁾ จึงแต่งตั้งข้าราชการทหารกำลังเมืองเท่าที่จะหาได้ ให้
คุมกันแยกย้ายไปตั้งป้องกันทัพฝรั่งเศสซึ่งกำลังบุกรุกเข้ามาอีกก่อนจนกว่าจะมีกำลังไปช่วย

ขณะที่กองทัพซึ่ง ม.บาศคาร์ตได้คุมพลมาประมาณ 200-300 คนเศษยกมา
โดยกระบวนเรือ 30 กว่าลำเข้าจอดที่คอนลิ่งจา แล้วยกขึ้นบกเป็นกระบวนทัพ ฝ่ายหลวง
เทพนทรเทพซึ่งคุมกำลังไปตั้งสกัดอยู่ที่คอนลิ่งจานั้น จึงได้ออกไปโต้ถามและขอร้องให้
นายทัพนายกองฝรั่งเศสถอนกำลังพลกลับไปเสีย เพราะเขตแดนที่ยกวางลำเข้ามานี้เป็น
พระราชอาณาจักรสยามจะเสียทางไมตรีกัน นายทัพฝรั่งเศสกลับตอบว่า "ที่ตำบลเหล่านี้
เป็นของฝรั่งเศส ขอให้ทหารไทยกลับไปเสีย ถ้าไม่กลับจะรบทันที" แล้วก็เข้าเฝ้าเรียก
ทหารเขาแถวเตรียมรบ ฝ่ายหลวงเทพนทรเทพจึงจำต้องถอยกลับมาตั้งรับอยู่คอนลิ่ง
หัวลอนเคซ แล้วก็แจ้งขอราชการไปยังพระประชากิจๆ ตามที่ได้ตอบโต้กับนายทัพฝรั่งเศส
มานั้น

เหตุการณ์เท่าที่กล่าวมาแล้ว เมื่อ พ.ศ. 2434 ครั้ง ม.ดิแซร์ออกอาจเข้ามา
ระเบิดดินที่แก่งหลัดและทางคานอื่น ๆ นั้น เมื่อไทยห้ามแล้วก็กลับไป เพราะฉะนั้น การ
ที่ฝรั่งเศสบุกรุกราชอาณาจักรไทย เข้ามารั้งนี้ เหตุการณ์ก็ย่อมบรรจบกันพอดี และย่อม
เห็นความตั้งใจว่าฝรั่งเศสที่จะรุกรานไทยได้มีอยู่ก่อนช้านานเริ่มแต่ ม.ปาวีขอตั้งสถาน-
กงสุลขึ้นที่หลวงพระบาง ได้ทำการสำรวจลุ่มแม่น้ำโขงไป ๆ มา ๆ จนเข้าของรูทีนทีได้
อยู่ก่อนดีแล้ว เท่าที่ ม.ปาวีและรัฐบาลฝรั่งเศสสมัยนั้นอ้างว่า การที่ได้ให้ม.ปาวีเป็น
หัวหน้าคณะสำรวจชายแดนพระราชอาณาเขตสยาม เพื่อทำการปักปันกันโดยแน่นอนนั้น
ก็เท่ากับเป็นการจ้างให้ม.ปาวีมาวางแผนเพื่อยึดอาณาเขตฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทยโดย
ไม่ต้องสงสัย แม้ทางฝรั่งเศสจะได้ใช้อำนาจทางทหารเช่นนี้แล้วก็ดี แต่ทางฝ่ายไทยยังทำ
เป็นใจที่สุ่เสื่อ อ้างว่ายังรักที่จะเจรจาแต่โดยดีเพื่อความเรียบร้อยเสมอมา ก็แปลกอยู่
เหมือนกัน

---

(1) ท่านผู้ใดเคย เป็นทหารมาก่อนหรือประการใดนั้นไม่ทราบ ปรากฏทางประวัติทราบแต่ว่า
เป็นนักปกครองและมีหัวทางกฎหมาย สมัยนั้นการทหารของเราไม่เหมือนเช่นในปัจจุบัน
จำต้องอาศัยเจ้าบ้านผานเมืองเป็นนายทัพนายกองไปในตัวเสร็จ

ฉะนั้น พระประชาภิจักรจักรเมื่อไ้ทราบรายงานจากหลวงเทพทรเทพจึงได้เขียนคำคํานลงเรือล่นอยไปหาฝรั่งเศส ๗ ภายคอนคอน(หลี่ผี) แล้วขึ้นคำคํานต่อนายทัพฝรั่งเศสและแจ้งว่า "ที่ฝรั่งเศสบุกกรุกเข้ามานี้ เป็นพระราชอาณาเขตสยาม การที่ฝรั่งเศสยกเป็นกระบวนทัพหลวงเลย เข้ามานี้มีชอบควยทางพระราชไมตรี ขอให้ฝรั่งเศสยกทหารกลับไปเสีย" นายทัพฝรั่งเศสตอบว่า "ราชทูตไทยที่ปารีสกับรัฐบาลสยามที่บางกอก ได้ยอมยกที่เหล่านี้อและตามลำแม่น้ำโขงทั้งหมดให้ฝรั่งเศสแล้ว"

พระประชาภิจักรจักรจึงตอบว่า จะยอมเชื่อถือตามด้อยแดลงของท่านที่กล่าวแล้วยังไม้ได้เพราะยังมีใครรับคำสั่งจากรัฐบาลสยาม ขอให้ฝรั่งเศสยกกองทหารออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขตก่อน ฝ่ายฝรั่งเศสก็หายอมเลิกถอนไปไม้ พระประชาภิฯ จึงยื่นคำคํานไว้ต่อนายทัพฝรั่งเศสแล้วก็ลากลับไป

ทั้งนี้อย่าพ้กว่า ถึงรัฐบุรุษจะยอมเชื่อถือไม้ได้เลย แม้แต่สามัญชนก็ยากที่จะเชื่อถือได้ ซึ่งเป็นสภาพการณ่สุดแสนที่จะทนทานได้ โดยทางฝรั่งเศสกลับบุกกรุกกระตมยิงปืนใหญ่นอยมายังกองรักษาการณ่ฝ่ายสยามเป็นสามารด ถึงกระนั้นฝ่ายเราก้ทำไ้คยถึงโตคอบไม้ โดยยังถือว่าประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสยามยังมีไ้ซาคจากสัญญาทางพระราชไมตรีกัน และทั้งไ้มีหนังสือห้ามบรามซ้ไปอื่ก ข้างฝ่ายฝรั่งเศสกลับรบรุกกระตมยิงปืนใหญ่นอยมาอื่ก ฝ่ายสยามจึงไ้คยถึงโตคอบไม้บาง โดยมีไ้เจตนาที่จะห้รายชีวิตผู้คนแต่อยางไค แต่ฝ่ายฝรั่งเศสก็ยิงหนุ่นเนื่องเข้ามาทุกที่ จนเจาหนาที่ฝ่ายสยามเห็นเหลือกำลังที่จะทนทานและปฏิบัติโดยดีกับฝรั่งเศสไ้แล้ว จึงไ้จ้คกกองทัพออกกระตมยิงตอสู้แสดงว่าฝ่ายไทยก็มิเป็นมีมือบางเหมือนกัน เพื่อรักษาอิสรภาพและทั้งป้องกันชีวิตของประชาชนอันอยู่ในความปกครองของไทยเป็นเวลาช้านานไว้ และทั้งสองฝ่ายตางก็ตองอาวุธล่มตายแลตั้งประชน้หน้ากันอยู่

พระเจ้บรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวท้าว เมื่อไ้ทรงทราบการกระทำของฝรั่งเศสแสดงเป็นอมิตรขึ้นตั้งนั้นแล้ว และทั้งไม้ยอมเจรจาควยดี จึงโปรดให้เกณฑ์กำลังเมือง (1) ช้คตาทัพฝรั่งเศสขึ้นทุกคาน สำหรับเมืองอุบลฯ ไ้โปรดให้

(1) ท่านผู้อ่านจะไ้เห็นด้อยคำแตกตางกันอยู่ 2 คำคือ "กำลังเมือง" กับ "ทหาร" กำลังเมือง นั้นหมายถึงชายพลเมืองทั้งหลายที่พอจะเกณฑ์กันไ้ ส่วนทหารนั้นหมายถึงทหารที่เราเรียกกันอยู่ทุกวันนี้ เราตองเอาบุคคลทั้งสองเหล่านี้อผสมกันเข้าเป็นกำลังของประชาชาติในสมัยนั้น

พระภักดีณรงค์(สิน ไกรฤกษ์)คุมทหารและกรมการหัวเมืองออกไปประจำตามชายแดนคือ:-

1. ให้หลวงบริรักษ์รักษาฯ หลวงสำแดงฤทธิ และนายบรรหารภูมิสถิต นำกำลังพล ประมาณ 1,000 คนไปซัดตาทิพย์ฝรั่งเศสอยู่ ณ เมืองสิมตะโปน เมืองพิน เมืองวัง เมืองนองตามลำเขชันชานคอเขตแดนญวน

2. ให้นายร้อยโทเล็ก และ ท้าวบุตรสา(หัว)กรมการเมืองอุบลฯ คุมพล 1 โหลและกำลังเมืองอุบลฯ 500 คน เมืองสองคอนตอนตง 500 เมืองพลาน 200 เมืองลำเนาหนองปรือและเมืองเขมราฐ 800 คนรวม 2,000 คน ยกไปตั้งรักษาอยู่บ้านตั้ง- หวายห้วยคันแทะใหญ่ปากคองกะเพาะภูกระโตะแก้ว แขวงเมืองพอง เมืองพลาน

3. ให้ขุนอาสาสงคราม(สวน)ข้าหลวงพร้อมด้วยราชาบุตรเมืองมหาสารคาม พระพิทักษ์นรากร(อุ้น ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม)ผู้ว่าราชการเมืองวาปีปทุมคุมพล 1,000 คนไปตั้งรักษาอยู่ด่านแดนแขวนทอง

และ 4. โปรดให้เกณฑ์กำลังเมืองศรีสะเกษ เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ดเมืองละ 800 คน ให้พระศรีพิทักษ์(หวาง) ข้าหลวง เมืองขุขันธ์ไปตั้งรักษาการณ์อยู่ ณ เมืองมโนไพรและเมืองเซลำภา โปรดให้หลวงเพ- นรินทร์(วัน ไกรฤกษ์)ซึ่งกลับจากหน้าที่ เมืองตะโปนไปเป็นข้าหลวงแทนพระศรีพิทักษ์ (หวาง)อยู่ที่เมืองขุขันธ์ชั่วคราว ให้นายสุจินดา ขุนอินประศาสน์(กร) นายร้อยตรี ธรรม นายร้อยตรี โยติ คุมทหาร 100 คนและกำลังเมือง 500 คนพร้อมด้วยศาสตราวุธเป็น กองหน้า รับยกออกจากเมืองอุบลฯ เมื่อวันที่ 20 เมษายน ร.ศ. 112 ลงไปช่วยสมทบ ทัพพระประชาภิจักรจักร ณ เมืองสีทันคอน เวลานั้นเจ้ายุติธรรมธร(คำสุก)ได้ขึ้นมาช่วย ราชการในข้าหลวงต่างพระองค์อยู่ที่เมืองอุบลฯ และโปรดฯให้เมืองใหญ่ทุกเมืองเรียก ระดมกำลังเมืองพร้อมด้วยศาสตราวุธมาเตรียมป้องกันบ้านเมือง ๆ ละ 1,000 คน เฉพาะ เมืองอุบลฯ 2,000 คน แลโปรดให้พระนิโรจนุรักษ์ กับ เพี้ยเมืองซ้าย(เหลี่ยม)กรมการ เมืองอุบลฯ คุมกำลังทั้งกล่าวพร้อมด้วยศาสตราไปสมทบกองนายสุจินดาอีกด้วย

กองที่ 2 เมื่อวันที่ 20 เมษายน ร.ศ. 112 ม.กองชื่อ เป็นผู้นำกับบัญชา พร้อมด้วยทหารญวน 19 คนมีอาวุธครบมือจากแดนญวนทางเมืองคอนทุม เข้ามายังเมือง อัดปือบังตั้งว่ากล่าวมิให้เจ้าเมือง กรมการราษฎรเมืองอัดปือเชื่อฟังบังคับบัญชาไทย เวลานั้นราชาบุตรเมืองอัดปือและนายร้อยโท พุม ซึ่งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองอัดปือได้

ขับไลทหารฝรั่งเศสและทหารญวนไปจากเมืองอัตปือ แล้วลงเรือไปตามลำน้ำเซของโคย
ละมอม

ข้างฝ่ายพระประชาภิจักรจักร เห็นกำลังเท่าที่ส่งไปยังไม่เพียงพอ จึงมีใ
บอกขอราชการขึ้นมาจากหลวงใหญ่ที่เมืองอุบลฯ ขอให้ทรงจ้ดกำลังส่งไปช่วยโดยด่วนอีก
ครั้งวันที่ 19 เมษายนศกเดียวกันจึงโปรดให้ราชวงศ์และราชบุตรเมืองยโสธร คุณคนเมือง
ยโสธร 500 คน และให้อุบลราช(บัว) เมืองกมลาสัย คุณคนเมืองศรีสะเกษ 500 คน
รวม 1,000 คนพร้อมด้วยศาสตราวุธยกไปสมทบกองทัพพระประชาภิฯ ณ เมืองสี่พันดอน
อีก และโปรดให้พระชัยภักดิ์ ผู้ช่วยราชการเมืองศรีสะเกษคุมกำลังเมือง 500 คนยกไป
ตั้งรักษาอยู่ช่องโพนและคานพระประสบแขวงเมืองซุซันต์ แล้วได้จัดให้หลวงพิพิธสุนทร
(ทองอินทร์)ซึ่งมาจากเมืองทวารวดีนครปฐม คุณคนไปตั้งรักษาอยู่ท้ายดอนเคช ให้นายสุจินดา
และนายร้อยโท พุ่มซึ่งมาจากเมืองอัตปือคุมคน 400 ไปตั้งรักษาอยู่ ณ หัวแก่งหลี่สี่ตั้ง
ประชิดค่ายฝรั่งเศส แล้วให้เจ้าราชบุตร(เจ้าธรรมานุรุธ)เมืองนครจำปาศักดิ์คุมกำลัง
100 คนเศษไปตั้งรักษาอยู่ท้ายดอนสมและที่หัวดอนเคช

วันที่ 3 พฤษภาคม ศกเดียวกันพระประชาภิจักรจักรไปตรวจค่ายที่หัวแก่งหลี่สี่
ขณะที่กองทัพฝรั่งเศสยิงปืนมาคังท่าฝนถูกพลทหารสี่ตาย ฝ่ายไทยได้ยิงโต้ตอบถูกทหาร
ฝรั่งเศสขณะส่องกล้องอยู่บนหอคอยคนหนึ่งและทหารแตรคนหนึ่งพลัดตกลงมา ฝรั่งเศสก็ส่งยิง

ครั้งนี้วันที่ 5 พฤษภาคม นายสุจินดา ล่องเรือลงมาถึงหัวดอน ฝรั่งเศสตั้งค่าย
อยู่แก่งหลี่สี่มองเห็น ไททหารระคมยิงปืนใหญ่บ่อยออกมาตั้งแต่บ่ายโมงจนถึงบ่าย 2 โมง
ส่วนหลวงเทพนทรเทพกับนายร้อยตรี ถมยา แยกเข้าทางดอนนกกะชุมทางดอนชม ขึ้นไป
ตั้งค่ายในวัดบ้านคอนเป็นที่มั่นได้ ฝรั่งเศสได้ระคมยิงมาคังท่าฝน

พระประชาภิจักรจักร ได้มีหนังสือห้ามทัพมิให้ยิงปืน และขอให้ฝ่ายฝรั่งเศสยก
กองทัพกลับออกไปให้พบพระราชาอาณาเขต ให้ชาวบ้านถือปืนให้แม่ทัพฝรั่งเศส ณ ค่าย
ทางนายทัพฝรั่งเศสก็หาตอบไม่ ค้างก็ส่งยิงทั้งสองฝ่ายจนถึงเวลาราว 16.00 น. ฝ่าย
ฝรั่งเศสกลับระคมยิงฝ่ายไทยอีก ฝ่ายไทยได้ยิงโต้ตอบฝรั่งเศสถูกทหารฝรั่งเศสพลัดตกลงจาก
หอรบอีกคนหนึ่ง ฝรั่งเศสก็ยิงระคมยิงกองทัพสยามเป็นสามารถ

วันที่ 6 พฤษภาคมศกเดียวกัน ได้มีชาวบ้าน 2 คนชื่อ สิงห์ และ สุทา
ฝรั่งเศสใช้ให้ถือหนังสือส่งไปยังกองทัพของคนที่ตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงแตง เพื่อให้ส่ง
กำลังหนุนไปช่วย เรือลาดตระเวนฝ่ายไทยซึ่งอยู่ในบังคับบัญชา ขุนสุภมาตรา เห็น
พิรุณจับโคข่าระโคความสัตย์ พระประชาภิจาพร้อมควายนายทัพนายกองปรึกษาโทษ เห็น
พร้อมกันให้เอาตัวชาวบ้าน 2 คนนั้นไปประหารชีวิตเสียเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อไป

ศิกร.ศ. 112 นี้ ถ้าใครหนีทัพจับได้ โปรดให้รางวัลเงินตราแก่ผู้จับ
3 ตำลึง ถ้าจับได้ถึงที่บ้านเรือนที่ไกลออกไปให้รางวัล 5 ตำลึง ถ้าตาแสง อำเภอรือ
ผู้ใดผู้หนึ่งสมรรรวมคิดจับผู้หนีทัพไป ให้เอาโทษเสมอกับผู้หนีทัพเช่นเดียวกัน (1)

ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสอันมี ม.บาสตาร์ด คูมาธิบดีแกงหลี่ผู้ยังไม่แพ้ชนะกัน
ครั้นถึงปลายเดือนเมษายนก็ขาดเสบียงลง จึงสั่งให้ร้อยเอก โทเรอส์ ย้อนกลับลงมา
ตามลำแม่น้ำโขงเพื่อไปเอาเสบียงและกำลังหนุนที่เมืองเชียงแตงเพิ่มเติม ครั้นได้
เสบียงแล้วก็คุมขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขง แตมิได้ระมัดระวังในการคมนาคม ครั้นมาถึงทาง
แก่งสะคำถูกกระแสน้ำอย่างแรงพัดมาทางฝั่งขวา เวลานั้นขุนสุภมาตรากำลังทำการลาด
ตระเวนอยู่ ทางฝ่ายสยามโทหามปรัมโทหยุด แตร้อยเอก โทเรอส์หาหยุดไม่ กลับยิง
เอาเรือลาดตระเวนฝ่ายสยาม ฝ่ายเราได้สกัดยิงโต้ตอบ เรือร้อยเอก โทเรอส์ดอยกลับ
ลงไป ขุนสุภมาตราจึงได้ให้เรือลาดตระเวนไล่ตามไป ฝ่ายที่ปราชวงศ์และราชบุตรเมือง
สะพังภูผาและกองทหาร พระภักดีรามเรศ พระวิเศษรักษา ซึ่งตั้งรักษาการณ์อยู่ ณ บ้าน-
พระขันธกึ่งเรือเร็วช่วยกันตามจับโคข่าร้อยเอก โทเรอส์และนายตี ลามพร้อมด้วยทหาร
ญวน 3 คน ชาวเมืองเชียงแตง 13 คนส่งไปยังพระประชาภิจาฯ พระประชาภิจาฯ ส่งต่อไป
ยังเมืองอุบลราชธานีฯ พร้อมด้วยบอกทูตขอราชการต่อข้าหลวงใหญ่เพื่อทรงโปรด
พิจารณาต่อไป เราได้เลี้ยงดูร้อยเอก โทเรอส์เป็นอย่างดี กองทัพไทยและฝรั่งเศสก็ตั้ง
ตั้งประชิดประจันหน้ากันโดยสามารถ ณ แก่งหลี่ผู้

---

(1) คำสั่งข้าหลวงที่ 1 มีถึงพระประชาภิจาฯ วันที่ 175/112 ร.17 ลงวันที่ 24
พฤษภาคม ร.ศ. 112 ประทับตรารูปมาตรงเครื่องมาเป็นสำคัญ

เมอติเออร์ ปาวิ อัครราชทูตฝรั่งเศสประจำราชสำนักกรุงเทพฯ แสดง
ตนว่า เป็นผู้ไม่รู้เรื่องราวฝรั่งเศสกับไทยรบกันเสียเลย ทั้งๆที่ฝ่ายตนเป็นผู้วางแผนการณ
รุกรานไทย และกลับมาขอให้เสนาบดีไทยชี้แจงเหตุผลที่เกิดพิพาท ณ แกงหลักสี่ให้เขา
ทราบเสียด้วยอีก

การที่ไทยได้คุมตัวร้อยเอก โทเรอส์ไว้นี้ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ขอรับรองให้
รัฐบาลสยามปล่อยตัวทันทีโดยอ้างว่าไม่ชอบด้วยทางพระราชไมตรี ม.เคอเวลล์ รัฐมนตรี
ว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสที่กรุงปารีสได้เชิญ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (1)
อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสมาทูลว่า "ถ้ารัฐบาลสยามไม่ปล่อยร้อยเอก โทเรอส์
พระองค์ท่านจะต้องนิวัตจากกรุงปารีส"

ท่านอัครราชทูตสยามได้ทรงพยายามที่จะขอคำแถลงการณ์แสดงความต้องการ
ของฝรั่งเศสจาก ม.เคอเวลล์ว่า "การที่ฝรั่งเศสได้ยกทหารบุกรุกเข้ามาในพระราช-
อาณาเขตของสยามนั้น มีความประสงค์ต้องการสิ่งใด?" แต่ ม.เคอเวลล์กลับเสีย โดย
กล่าวว่า คำแถลงการณ์ของฝรั่งเศสยังไม่แล้วเสร็จ และว่าเรื่องนี้ต้องรอดูไปอีก
2-3 วัน

ท่านอัครราชทูตสยามได้ทรงเตือน ม.เคอเวลล์ว่า กองทหารของฝ่ายสยาม
และฝ่ายฝรั่งเศสได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ใกล้ชิดต่อกันอย่างน่ากลัวอันตราย และยอมเป็นการ
ลำบากแก่รัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ ในการที่จะบังคับบัญชาทหารซึ่งอยู่ในระยะทาง
อันไกลเช่นนี้ให้สงบเรียบร้อยได้ แต่ ม.เคอเวลล์กลับนิ่งเสีย

- ครั้นต่อมาการอ้างสิทธิความต้องการของฝรั่งเศสในชั้นต้นนั้นมีอยู่ 3 ข้อคือ
1. ให้ฝ่ายสยามถอนทหารที่ตั้งไว้ในอาณาเขตตามที่ฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของ
ญวน ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1888 เป็นต้นมานั้น ออกเสียจากอาณาเขตเหล่านี้ทันที
  2. ให้ปล่อยคนในบังคับสยามคนหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลสยามได้จำคุกไว้ในฐานะ
ยกรงฝรั่งเศสไว้ในอาณาเขตที่ฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของญวนทันที

---

(1) พระองค์เจ้าวัชรมานูวงศ์ แต่เมื่อยังไม่ทรงกรม

3. ให้ใช้คำเสียหายเป็นจำนวนมาก แก่พ่อตาชาวฝรั่งเศสบางคน ซึ่ง
ฝรั่งเศสอ้างว่าได้เสียหายไปโดยการกระทำของเจ้าพนักงานฝ่ายสยามในมณฑลขึ้นใน

ทางฝ่ายสยามก็ยังคงยึดถือข้อคำริตามเดิมอยู่คือ:-

1. รัฐบาลสยามต้องการให้ยกเวนแคว้น ซึ่งอยู่ในอาณาเขตที่ประเทศสยาม
และประเทศฝรั่งเศสตั้งใจจะปักปันเขตแดนกันนั้น ให้ดำรงอยู่เป็น**การที่อารากอน**
2. การยึดถือปกครองอย่างแท้จริง กอปรด้วยกรรมสิทธิ์ที่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด
จะพึงพิสูจน์ได้ว่าตนได้มีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของของที่ดินแดนนั้นๆ
3. ปัญหาต่าง ๆ ที่เห็นว่าจะตกลงกันเองไม่ได้โดยประการใด ๆ แล้วก็จะ
ยอมยกให้อนุญาตตุลาการเป็นผู้วินิจฉัย

และการที่ไทยได้คุมเอาตัวกับตัน โทเรอสไว้นั้น ก็ยินดีจะปล่อยตัวคืนให้
แต่ขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสนำข้อพิพาทขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการ (Cours des Arbitra-
tions) ดังกล่าวแล้วก่อน แต่ฝรั่งเศสก็กลับนิ่งเสีย ไม่ยอมรับข้อเสนอของรัฐบาล
สยามในการที่จะขอให้สหรัฐอเมริกา เป็นคนกลาง เข้าไกลเกลี่ยข้อพิพาทรัฐบาลฝรั่งเศส
กลับเร่งรัดบีบบังคับคาดคั้น ที่จะให้รัฐบาลสยามถอนกองทหารและเจ้าพนักงานฝ่ายปกครอง
ออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยทันที แต่รัฐบาลสยามไม่สามารถจะยอมตามที่ฝรั่งเศส
ต้องการได้ แต่ทั้งนี้เป็นการยากอยู่ที่สหรัฐอเมริกาหรือประเทศที่สาม ซึ่งหากรัฐบาล
สยามได้ขอร้องเชื้อเชิญเกี่ยวกับของไกลเกลี่ยฝ่ายเดียว เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยินยอม
ให้ตั้งอนุญาโตตุลาการ⁽¹⁾ และไม่ยอมถอนเรือปืนออกไปจากกรุงเทพฯ ก่อนที่รัฐบาล
สยามจะใดกระทำตามคำร้องของฝ่ายฝรั่งเศสเสียก่อน

ตอนที่ 3 ต่อมาหลังจากที่ไทยได้จับกุมร้อยเอก โทเรอสเพียงเล็กน้อย
ม. เคนลาแอสซึ่งผู้สำเร็จราชการอินโดจีนได้ไปจัดราชการที่ด้วยตนเองอยู่ที่เมืองเว
และได้มีโทรเลขไปถึงปลัดบัญชาการที่เมืองไซ่ง่อนว่า ได้จัดกองทหารมีกำลัง 400 คน
ข้ามภูเขามาแล้ว เพื่อที่จะบังคับให้ไทยถอนออกจากตำบลต่าง ๆ ที่ไทยยังขืนยึดอยู่ ซึ่ง

(1) ซึ่งผิดกับจรรยาพิพาทกับฝรั่งเศสในอินโดจีนครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. 2484 ซึ่งไทยและ
ฝรั่งเศสยินยอมรับแผนการไกลเกลี่ยจากกันนั้น ที่ได้ลงนามในอนุสัญญาเมื่อวันที่ 9
พฤษภาคม พ.ศ. 2484 นั้น

ฝ่ายฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของญวน กองทหารที่กล่าวนี้อยู่ในบังคับบัญชาของ พันตรี การ์นิเยร์ (Comdt : Canier) คุมบังคับการทหารอาสาสมัครญวนจากเมืองคงเหอย (กวางต๋รี) ทางช่องเขาอ้ายลาว เมื่อวันที่ 25 เมษายน ร.ศ. 112 ลงมาตามลุ่มน้ำเซซานชวน ไบ่สมทบกอง ม.คุยเฟรสนิล ไวส์เรลิ่งท์เมืองคงเหอยทางบ้านนาบอน เมื่อวันที่ 29 เมษายนศึกเดียวกัน กองทหารม.คุยเฟรสนิลได้เข้ายึดเมืองวัง เมื่อวันที่ 20 ยึดเมือง ฟิน และวันที่ 25 ยึดเมืองนองไค้จับหลวงบริรักษ์รักษา หลวงสำแดงฤทธิ และ นายบรรหารภูมิสถิต เจ้าหน้าทีรักษาการณ์ฝ่ายสยาม ซึ่งมีใ้ทำการต่อสู้รบแตกอย่างโคนั้นไว้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรข้าหลวงใหญ่ฯ จึงโปรดให้ หลวงพิทักษ์สุเทพ(รอด) พระอุปถัมภ์ประจำบาล(เมื่อครั้งเป็นท้าวไชย कुमार กุคำสุวรรณ- ภู)ข้าหลวงเมืองยโสธร คุมกำลังเมืองยโสธร 500 คนไปตั้งรักษาการณ์อยู่ ณ เมือง เขมรราช และใ้จัดใ้ให้นายทัพนายกองคุมกำลังไปช่วยนายร้อยโท เล็กอีก

วันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 112 กองทหาร ม.คุยเฟรสนิลได้เข้าตีกอง ทหารไทยรักษาตามอยู่ ณ ค่ายบ้านตั้งหวายภูกระไดแก้ว วันที่ 21 เข้ายึดเมืองพอง วันที่ 23 ตอนเย็นเข้ายึดเมืองสองคอนคอนคง ส่วนกองนายร้อยโท เล็กและท้าวบุตวงศา ราชบุตรเมืองวาปีปทุม ต้องลาหนีข้ามโขงมา ครั้นวันที่ 26 พฤษภาคม กองทหารฝรั่งเศส เดินทัพมาจนถึงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยรวดเร็ว ตั้งกองทหารไว้ที่บ้านท่าประจุมตรงข้ามเมือง เขมรราชของไทย ใ้ยึดเมืองสองคอนคงคงไว้เป็นศูนย์กลาง มีทหารไว้ประจำ 250 คน แล้วก็เลิกทัพกลับไป ทหารฝรั่งเศสใ้ปล่อยหลวงบริรักษ์รักษากรมพร้อมกับหลวงมลโยธานุ- โยค ข้าหลวงเมืองเชียงชม ซึ่งฝรั่งเศสจับไว้ตั้งแต่เริ่มเข้ายึด ส่วนนายบรรหารภูมิสถิต นั้น ฝรั่งเศสส่งไปเมืองคงเหอย แต่ภายหลังก็ใ้ปล่อยให้เป็นอิสระกลับมา

ในวันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 112 นี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิต ปรีชากรโปรดใ้ยุบฮาด(อำกา)เมืองสุวรรณภูมิ พระศรีเกษตราวิสัย(ศิลา)ผู้วาระาชการ เมืองเกษตราวิสัย คุมคนเมืองสุวรรณภูมิ 500 และใ้พระสุนทรพิพิธ(เสื่อ) ผู้วาระาชการ เมืองโกสุมพิสัย หลวงจ่านงวิชัย ผู้วาระราชการเมืองร้อยเอ็ด คุมกำลังเมืองมหา- สารคามและเมืองร้อยเอ็ด 800 คน ยกออกจากเมืองอุบลราชธานีไปช่วยทัพพระประชา- คตกิจ ณ ค่ายแกงหลี่สี ไหร้อยตรี หุ่น คุมกำลังเมืองจตุรพักตรพิมาน 105 คน เมือง-

ร้อยเอ็ด 210 คน เมืองมหาสารคาม 210 คน รวม 525 คน ไปตั้งรักษาการณ์อยู่ ณ เมืองมะโนไพร และเมืองท่าราชบุรีวัดและคานลำจาก เปลี่ยนเอาพระศรีพิทักษ์ (หวาง) กลับมาตั้งรักษาอยู่ที่ช่องโพย

ขณะนี้ ทางกรุงเทพฯ ได้มีกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดกองทหารทางกรุงเทพฯ ออกไปช่วยยังเมืองอุบลฯ แต่อยู่ในระหว่างเดินทาง เพราะการคมนาคมของเราเวลานั้นเป็นที่กั้นการยิ่งนัก (1)

วันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112 หลวงเสนาอนุรักษ์(พุด) หลวงวิจารณ์ภักดี พระสิทธิศักดิ์สมุทรเขต(บุษย์) หลวงสิทธิเดชสมุทรพันธ์(ลอม) ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุมเครื่องศาสตราวุธไต่ไปถึงเมืองอุบลราชธานี

ฝ่ายฝรั่งเศสตั้งแต่เริ่มพิพาทกับไทยมานั้น ฝรั่งเศสได้ตั้งกำลังหนุนไว้ที่เมืองเชียงแตงในบังคับบัญชาของ พันเอก ตัวร์นิเออร์ (Colonel Tournier) ซึ่งได้เข้ายึดไว้แต่คราวแรก และคอยจัดส่งกำลังทางนี้ไปช่วยยังแก่งหัตถ์เพื่อสู้รบกับไทย และได้ส่งกำลังประมาณ 1,000 คนเศษโดย ร้อยเอก อาดัมเดอ วิเยร์ส (Capt : Adam de Viliers) เป็นผู้ควบคุม ลอนร้อยโท บรูโยซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาพันร้อยเอก โทเรอส์ที่ถูกจับเป็นเชลยคุมตัวไปยังเมืองอุบลฯ นั้น กลับคืนมา กองทัพฝรั่งเศสที่หนุนเพิ่มเติมไปใหม่นี้ โดยยกมาจากบ้านพระจันทร์ พระบระชาดคีก็จฯ เห็นเหลือกำลังที่จะต้านทานฝรั่งเศส จึงได้ถอยจากค่ายทางแก่งหัตถ์และแห่งอื่น ๆ ไปรวมกำลังตั้งรับที่คอนสะคำ และเลิกค่ายที่หัวแก่งหัตถ์ไปตั้งรวมรับ ณ ค่ายคอนเดช คอนสม และในวันนี้ราว 16.00 น.เศษ ทหารฝรั่งเศสได้เดินทัพมาถึงบ้านเวินยางขึ้นตั้งมั่นประชิดตรงข้ามค่ายไทยที่คอนสะคำแล้วระดมยิงปืนใหญ่ ปืนเล็กกระสุนลูกแตกมา ณ ค่ายไทยที่คอนสะคำดังท่าฝน หลวงเทพนทรเทพ ร้อยตรี ฉมथा เห็นจะตั้งรับที่คอนสะคำไม่ได้ จึงได้ลาถอยไปตั้งรับที่คอนสม

(1) ทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพฯ ถึงสถานีนครราชสีมา เพิ่งเปิดการเดินทางจากสถานีกรุงเทพฯ ถึงสถานีอยุธยาเมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2439 จากสถานีอยุธยา - แก่งคอย เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2440 จากสถานีแก่งคอย - สถานีนครราชสีมาวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2443 ซึ่งทางรถไฟสายนี้เริ่มสร้างมาแต่วันที่ไต่ลงนามในสัญญารับเหมา เมื่อวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 110

วันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112 กองทหารฝรั่งเศสยกทัพมาขึ้นที่ท่าสนาม
ในตอนบ่ายโดยยกทหารเข้าตีค่ายไทยที่หัวแก่งหลี่ผี หลวงอภัย เมืองสี่พันดอน และพระ-
นิโรจน์พุทธรัก(พุทธสุวรรณภูมิ)กรมการเมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นนายกองอยู่ ณ ค่ายหัวแก่งหลี่ผี
ต้านทานกองทัพฝรั่งเศสไม่อยู่ จึงยกกำลังลาดออกไปตั้งรับที่หัวดอนเคช ฝรั่งเศสตามจับ
หลวงอภัยได้ ฝ่ายทัพไทยที่ดอนเคชโค่นตอสู้เป็นสามารด แต่ต้านทานกำลังปืนใหญ่ของ
ฝรั่งเศสไม่ได้ ก็ถอยทัพไปตั้งรับ ณ ค่ายดอนสมพอเวลาพลบค่ำกองทัพฝรั่งเศสก็เลิกทัพ
กลับไปก่อน

วันที่ 24 พฤษภาคม พระบรมวงศานุวงศ์(เลื่อน)ได้ส่งกำลังไปรักษาค่ายที่ดอนเคช
ไว้อีก และจัดกองขุมไปคอยอยู่ที่ดอนตาล ดอนสะคำ คอยตัดกำลังฝรั่งเศสมิให้เดินเรือ
วกกลับเข้าคลองหรือช่องสะคำได้

ในการสู้รบกับฝรั่งเศสอยู่นี้ เพี้ยศรีมหาเทพ เมืองนครจำปาศักดิ์พาคน 19 คน
หลบหนี หนีมา (บัว)เมืองกมลสาสัย ซึ่งตั้งค่ายอยู่ตำบลชลเวียงจับได้ จึงส่งตัวมา
ให้พระประชาภิจาเฒ่าทัพ พระประชาภิจาได้สั่งให้ประหารชีวิต แต่นายทัพนายกองได้ขอ
ชีวิตไว้ พระประชาภิจาเฒ่าทัพจึงทำโทษลงอาญาเหมือนเพี้ยศรีมหาเทพ 3 ยก(90 ที)
และพวกพลที่ตามไปคนละยกตามกฎพระอัยการศึก

วันที่ 26 พฤษภาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพขึ้นมาตั้งที่ดอนเคช(1) ประชิด
ค่ายไทย แล้วระดมยิงปืนใหญ่กระสุนลูกแตกมายังค่ายไทยเป็นสามารด ฝ่ายไทยมิได้
ยิงโต้ตอบ ถิ่นฝรั่งเศสยกทหารรุกเข้ามาใกล้ ฝ่ายสยามจึงได้ระดมยิงกองทัพฝรั่งเศส
ทหารฝรั่งเศสมี ญวน เขมร แยกตัวถูกกระสุนปืนตายหลายคนแตกถอยกลับไป ฝ่ายสยาม
ถูกกระสุนปืนเจ็บป่วย 3 คน พระยาประชาภิจาได้จัดให้นายทัพ นายกองคุมกำลังไป
ตั้งค่ายรับที่ดอนสมอีกครึ่งหนึ่ง

ครั้นวันที่ 11 มิถุนายนศึกเดียวกัน เวลาบ่ายฝรั่งเศสได้ระดมยิงปืนใหญ่
เล็กกระสุนลูกแตกมาที่ค่ายไทย ดอนเคชอีก 15 ครั้งแล้วสงบไป

---

(1) ดอนเคชยาว 3,500 เมตร ทางจากเมืองโขงไปยังนครจำปาศักดิ์ทางบกฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงประมาณ 125 กม. ดอนสมยาว 13 กม.

วันที่ 14 มิถุนายน ฝรั่งเศสได้ยิงปืนเล็กกราดมาแตกอนเคชแล้วส่งไป

วันที่ 16 เดือนเดียวกันเวลาเช้าฝรั่งเศสยกกองทหารขึ้นคอนเคช ถึง
หัวคอนเคชตรงชายไทยที่ทางคอนสม แล้วปักธงฝรั่งเศสลงเป่าแตรให้ทหารระดมยิงถาย
ทางคอนสมเป็นสามารภ ฝ่ายไทยได้ยิงโต้ตอบอยู่ประมาณชั่วโมงเศษ แล้วกองทหาร
ฝรั่งเศสก็ล่าทัพกลับไป

ในตำนานนี้หน่วยลาดตระเวนกองทัพไทยไปพบหนังสือฝรั่งเศสปกไว้ที่
คอนนกงางแอน(หรือคอนนกงแอน)จึงนำมาส่งให้พระประชาภิจฯแม่ทัพ ในหนังสือนี้
ความจก "แม่ทัพฝรั่งเศส เคอวิเยร์ถึงแม่ทัพไทยที่คอนสม ให้ฝ่ายไทยถอนทัพไปเสีย
เพราะฝั่งโขงตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส ถ้าไม่ฟังจะขับไล" แม่ทัพไทยจึงตอบไปว่า
"ฝรั่งเศสฝันเห็นเอาเอง ผิดจากถ้อยคำของคนที่มีถือศาสนาคริสต์เตียน ถ้าฝรั่งเศส
ขึ้นบุกรุกเข้ามากองทัพไทยต้องสู้ มิให้ฝรั่งเศสดูหมิ่นใด" แล้วแม่ทัพไทยได้ให้นายสุก
นายสิงห์ ปลอมเข้าไปในค่ายฝรั่งเศสเพื่อสืบลาดเสาะ นายสุก นายสิงห์สืบได้ความแล้ว
กลับมารายงานว่า "ฝรั่งเศสกำลังห้ามเรือข้ามช่องโสมพิตมาจากท่าสนาม 17 ลำ และ
ต่อเรือเตรียมทัพจะยกอ้อมคอนตาลขึ้นทางฝั่งตะวันตกแก่งหลีผี มาตัดถายไทยที่คอนสม
ขนานกับกองทัพบก จึงจะเดินทัพมาทางหัวคอนเคช พระประชาภิจฯจึงได้จัดให้นายทัพ
นายกองแยกย้ายกันออกไปตั้งรับกองทัพฝรั่งเศสทุกด้าน และเวลานั้นฝรั่งเศสกำลังเตรียม
การจะซุกคลองอ้อมเขาหลีผี โดยคิดจะลำเลียงเรือรบข้ามแก่งหลีผีอยู่แต่ไม่สำเร็จ กองทัพ
ไทยเข้ายึดขวางก่อน

ครั้นวันที่ 21 มิถุนายน นายพันโท พระศรีณรงค์(นิล) นายพันตรี
หลวงอรรดสาครกิจ(อิม) นายพันตรี หม่อมราชวงศ์ศักดิ์ และนายทหารชั้นนายร้อยอีก
10 นาย นายสิบ 69 นาย ปืนใหญ่ 8 กองร้อย พร้อมด้วยเหล่าพยาบาล(1) ปืนแม-
ลิเตอร์ 100 กระบอก ปืนใหญ่ 6 กระบอก กระสุน 1,000 นัด ซึ่งได้ทรงพระกรุณา-

---

(1) สภากาชาดไทย นี้สมเด็จพระพันปีหลวง(แห่งรัชกาลที่ 6)ขณะดำรงพระราชอิสริยยศ
เป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีทรงดำรงตำแหน่งสมณายิกาพระองค์แรกเมื่อ
ร.ศ. 112 เวลานั้นเรียก "สภาอุณาโลมแดง" เพื่อช่วยจัดหาเวชภัณฑ์ ยารักษาโรค
ส่งไปยังกองทหารต่าง ๆ ที่ชายแดน ซึ่งกำลังรบอยู่กับฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระพุทธ-
เจ้าหลวงทรงตรัสชมเชย และทรงรับเป็นทานมณูเบญจกัมภ์ คือบำรุงการอย่างสูงสุด สภาอุณา-
โลมแดงนี้ ภายหลังได้เปลี่ยนชื่อมาเป็น "สภากาชาดไทย" ที่ปรากฏจนบัดนี้

โปรดเกล้าฯให้ออกไปช่วยและได้ไปถึงเมืองอุบลฯ ซึ่งมีนายพลจัตวา พระพิเรนทรเทพ (สาย) เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยเครื่องสาตราวุธมีพลรบราว 1,000 คนเป็นทัพหนุนมาอีกด้วย

ทางเมืองนครราชสีมา โททรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระศรีสิทธิสงคราม ผู้ช่วยราชการเมืองนครราชสีมาให้คุมพลเมืองนครราชสีมา 1,045 คนไปช่วยราชการ ทัพศึกเสียมโบก และได้ไปถึงเมืองอุบลราชธานีเมื่อวันที่ 3 กรกฎาคม ร.ศ. 112 เมื่อพักผ่อนที่เมืองอุบลฯได้ 4-5 วันก็ทะยอยยกทัพไปสมทบทัพพระประชาภักดิ์ที่เมืองสี่พันดอน

วันที่ 14 กรกฎาคม ฝรั่งเศสเสียดอกทัพระดมยิงค่ายห่างดอนส้มและค่ายอื่นๆ จนถึงวันที่ 20 ในเดือนเดียวกัน ฝ่ายสยามได้ยิงโต้ตอบต่อสู้เป็นสามารถต่างล้มตายเจ็บป่วย ลงด้วยกันทั้งสองฝ่าย และต่างก็ตั้งค่ายประชิดกันอยู่

กองที่ 4 ทางฝ่ายหัวเมืองลาวพวน อันมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง ประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อครั้งยังเป็นกรมหมื่นฯ) ข้าหลวงใหญ่ตั้งสำนักราชการอยู่ที่เมืองหนองคายนั้น ในคานนี้ผู้สำเร็จราชการอินโดจีน (1) ได้มีคำสั่งลงวันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2436 ถึง ม.ล.ค. (M. Luce) เเรลิตังท์เมืองแจนอันท์ เมอสิเออร์ โกรสกุยแรง (M. Groscurin) จเรทหารรักษาดินแดน และเมอสิเออร์ โชเล ผู้บัญชาการทหาร อาสาสมัครพื้นเมืองว่า "พยายามให้ไทยถอยออกจากเมืองคำเกิด (2) เมืองคำม่วนทันที กับกองทัพไทยที่ตั้งอยู่ตำบลลิ้งเปียง ตรันนันท(เชียงขวาง)ในหัวเมืองพวน

ฝ่ายพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงพิเศษประจำเมืองคำเกิด คำม่วนได้ ทราบข่าวว่า ฝรั่งเศสมีแผนการณ์ที่จะรุกรานไทยในคานที่ตนปกครอง จึงจัดการเตรียมรับ ต่อสู้ แต่อาวุธมีไม่เพียงพอ จึงได้ให้ขุนวัง นำทองคำมากกราบทูลข้าหลวงใหญ่ หนองคาย แต่ขุนวังมาฆัว เสนโปเสียระหว่างทางเหตุการณ์รุนแรงเลยเกิดขึ้นก่อน

---

(1) สมัย ม.โปลแบร์ท (M. Paulbert)

(2) เมืองคำเกิดเป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ ตั้งอยู่ตอนกลางของดินแดนส่วนที่แถบของ ลาว ห่างจากเวียงจันทน์ทางตะวันออกประมาณ 40 กิโลเมตร

ม.ลุด ได้เดินทางออกจากเมืองวินท์ทางตำบลนาแพ และออกจากนาแพ เมื่อวันที่ 16 พฤษภาคมได้ไปถึงเมืองคำม่วนในวันที่ 18 เดือนเดียวกัน บังคับโลกองทหารไทยในบังคับบัญชาของพระยอดเมืองขวาง อ้างว่าที่เหล่านี้เป็นของญวนมาก่อน ให้พระยอดฯ ดอนทหารออกไปไหน พระยอดฯ จึงได้แจ้งแก่นายทัพฝรั่งเศสว่า การที่ทหารไทยได้มาประจำอยู่ที่เมืองคำเกิด คำม่วนนี้ก็เพื่อรักษา เขตแขวงพระราชอาณาเขตอันเป็นของไทย กรุงสยามมาช้านานแล้ว หากได้รับคำสั่งจากรัฐบาลสยามให้ถอยก็จะถอยไป

ม.ลุด ได้ทราบอยู่ที่คำม่วนจนถึงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 112 ก็ได้รับคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโดจีนเพิ่มเติมมาว่า "ไม่ต้องรื้อสิ่งใดเสีย ให้เข้าทำการปิดเมืองคำเกิด คำม่วนโดยทันที"

ดังนั้น ครั้นวันที่ 23 พฤษภาคม ม.ลุดได้สั่งให้ทหารเข้าทำการยึดค่ายไทย ใช้อาวุธปืนยิงอย่างเผอเรอ จับพระยอดเมืองขวางและขุนหมื่นไพร่พลที่อยู่ในบังคับบัญชา กองทหารฝรั่งเศสก็เข้ายึดเมืองคำม่วนได้กายกาย เวลานั้นพระยอดเมืองขวางมิได้ทำการต่อสู้ เพราะยังคิดว่าฝรั่งเศสกับไทยยังมีทางพระราชไมตรีกันอยู่ แต่ได้มีหนังสือแสดงการที่ฝรั่งเศสทำการหักหาญต่าง ๆ และอายุติทรัพย์สินสิ่งของทั้งราชการบ้านเมืองไว้แก่ ม.ลุด จนกว่าพระยอดฯ จะได้รับคำสั่งจากข้าหลวงใหญ่ให้ปฏิบัติกรอย่างไรต่อไป

ขอเล่าประวัติพระยอดเมืองขวางที่โปรดเกล้าฯ ให้มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษประจำเมืองคำเกิด คำม่วนสักเล็กน้อย เพราะท่านผู้นี้เป็นบุคคลสำคัญจวบจนที่กไว้ในเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ด้วยผู้หนึ่ง

เมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จมาปราบฮ่อ พ.ศ. 2428-2430 ได้ทรงเรียกเอา พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม(จัน มิตรภักดี) งามงามเมืองนครสวรรค์ และพระพลสงคราม(เหลื่อม) ปลัดเมืองนครสวรรค์ที่ชายพระยอดเมืองขวางไปช่วยยึดตาดหัวฮ่อด้วย จึงโปรดฯ ให้พระยอดเมืองขวางขึ้นเป็นผู้รักษาราชการและทำการในหน้าที่งามงามเมืองนครสวรรค์ด้วย ครั้นพระพลสงคราม(เหลื่อม) ผู้พี่ป่วยถึงแก่กรรมขณะที่ปราบฮ่อ จึงตรัสสั่งให้พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม เรียกเอาพระยอดเมืองขวางขึ้นมาทำการแทนพระพลสงคราม ~~ผู้พี่~~ ซึ่งเป็นที่พอพระหฤทัยด้วยผู้หนึ่ง

หลังจากที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทรงสำเร็จการ
ปราบฮ่อ พ.ศ. 2430 แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราพระราชสีห์ให้เสด็จ
กลับกรุงเทพฯ ในเวลานั้นเสนาบดีกรมวังว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรง
ตำแหน่งเสนาบดีกรมวัง⁽¹⁾ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมก็โปรดให้พระยอดเมืองขวาง
เป็นข้าหลวงพิเศษประจำอยู่ที่เมืองคำเกิด คำม่วน แต่ก็ตั้งประจำอยู่ที่เมืองคำม่วนต่อมา
จนถึง พ.ศ. 2434 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์-
ศิลปาคมเสด็จไปตั้งรับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวพวน พร้อมทั้ง
ราชการอยู่ที่เมืองหนองคาย ทรงใช้โหมบอกราชการไปมากับพระยอดเมืองขวาง
โดยปกติ

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ายึดเมืองคำม่วนโดยไม่มีการต่อสู้แล้ว ม.ลุด จึง
สั่งให้ น.โกรสกุยแรงกับทหารอาสาสมัครญวนในบังคับบัญชา 20 คน คุ่มตัวพระยอด
เมืองขวางและหลวงอนุรักษ์ ผู้ช่วยไปส่งให้ถึงเมืองท่าอุเทน อ้างว่าพระยอดเมืองขวาง
เป็นที่เกลียดชังของราษฎร จึงให้ทหารส่งไปเสียให้พ้นและบังคับพระยอดฯ กับพวกให้ส่ง
ทรัพย์สินสมบัติของตัวตลอดเครื่องศาสตราวุธจลนต่อหน้า ม.ลุดโดยอ้างว่า เมื่อพระยอดฯ
กับพวกไปถึงที่กำหนดทนายอันสมควรแล้ว ก็จะได้คืนสิ่งของเหล่านี้ให้

ครั้นวันที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 112 น.โกรสกุยแรงกับพวกทหารญวนได้คุม
พวกพระยอดฯ เดินทางออกจากคำม่วนไปได้ 2 คืน ๆ ที่ 3 ก็ถึงบ้านนาหลักหิน ซึ่งเป็น
ด่านปลายแดนเมืองท่าอุเทน กับ เขตแดนของเมืองคำม่วน ได้ปล่อยให้พระยอดฯ กับพวก
เดินทางโดยอิสระ ส่วน น.โกรสกุยแรงนำพวกพลของตนเดินทางล่วงหน้าไปก่อน และ
ได้ไปพักอยู่บ้านแก่งเจ๊ก ริมน้ำหินญวน พวกพระยอดฯ ก็ได้ไปพักอยู่ที่พักเก่าในหมู่บ้านเดียวกัน

จะอย่างไรไม่ปรากฏแน่ชัดในตอนนั้นว่า จะเป็นฝ่ายฝรั่งเศสกล่าวหาขึ้นหรือจะ
โดยเจตนาของพวกพระยอดฯ ปรากฏได้มีผู้มาแจ้งความแก่ น.โกรสกุยแรงว่า พระยอดฯ
คิดจะทำการสู้รบโดยให้คนไปเที่ยวหาเครื่องมือมาจะทำค่ายรบ ครั้นอยู่มาได้ 2 วัน
น.โกรสกุยแรงจึงพาสามบุญจันทร์ (ชาติเขมร) กับทหารญวน 10 คนไปที่พักซึ่งพระยอดฯ

---

(1) ในสมัยนั้นกรมวังแยกออกเป็น 2 กระทรวงคือ กระทรวงวังและกระทรวงยุติธรรม

พักอยู่ โดยจะจับเอาหลวงอนุรักษ์ อ้างว่าหลวงอนุรักษ์เป็นผู้ได้ออกวาหะเมื่อครั้งอยู่
คำมวนแล้วว่า "ผมไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาของฝรั่งเศส ไทยจะกลับมาตอรับอีก"

ทั้งนี้ เพื่อเป็นการประกันตัวในการที่อาจจะกระทำการใด ๆ ของพวก
พระยอดฯจะมีบังเกิดขึ้นแก่พวกม.โกรสกยฺแรง แต่หลวงอนุรักษ์ไม่ยอมให้จับ ม.โกรสกยฺแรง
จึงสั่งให้ทหารเขาทำการจับกุมลอบปล้ำหลวงอนุรักษ์ต่อหน้าพระยอดฯ แล้วควบคุมตัวมา
คุมขังไว้ ณ เรือนพักของม.โกรสกยฺแรง เวลาที่จับกุมกันนั้นพระยอดฯก็หาได้วาทกล่าว
ประการใดไม่ ครั้นตกบาศของวันนั้นพระยอดฯได้ให้คนใช้ไปขอเอาตัวหลวงอนุรักษ์คืนไป
ด้วยดี หากไม่ปล่อยหลวงอนุรักษ์แล้วก็จะกองซากทางไมตรีกัน ม.โกรสกยฺแรงก็หายอม
ปล่อยให้หลวงอนุรักษ์ไปไม่ เป็นแต่ใดกล่าวไหลสามตอบไปว่า "หลวงอนุรักษ์อยู่ที่นี้ก็สบายดี
แล้ว" ถ้าตอบประโยชน์เท่ากับเป็นการขู่โหดของพระยอดเมืองขวางยิ่งขึ้น

คำวันนั้นก็ยังมีคนมาบอกพระยอดฯเมืองขวางอีกว่า "ม.โกรสกยฺแรงคิดจะมา
จับเอาท่านกับพวกอีก" พระยอดฯเห็นว่า การที่ม.โกรสกยฺแรงทำแกหลวงอนุรักษ์ต่อหน้า
ต่อตาของตนนั้น เป็นการดูหมิ่นหักหาญคนไทยนักอยู่แล้ว ข้ายังคิดจะมาจับเอาตัวของเรา
ไปอีก ประหนึ่งว่าเราเป็นนักโทษของฝรั่งเศส ทั้งๆที่บ้านเมืองของเรามีชื่อมีแม่ปกครอง
นมาทศกษัตริย์แล้ว ก็หาเรื่องรุกรานข่มเหงเอาไป ประหนึ่งว่าคนไทยไม่มีจิตใจ เห็นจะ
ศบกันอีกต่อไปไม่ได้เสียแล้ว หากขึ้นจะอยู่ที่นี้ต่อไปจะอดกลั้นโหดโวยไวยไม่ได้และอาจจะมี
เรื่องรุนแรงเกี่ยวกับประเทศชาติขึ้นได้ จึงได้พาพรรคพวกลงเรือล่องจากน้ำหินปูนมาพักอยู่
ที่บ้านเวียงกระแสน ห่างจากที่พักเดิมประมาณ 150 เส้นในคืนวันนั้น และได้มาพบกองทหาร
ไทยระหว่างทางโดยมีนายร้อยตรี หุย (1) และ นายร้อยตรี แปลก ควบคุมไป ได้แจ้ง
แก่พระยอดฯว่า หลวงวิชิตสารศาสน์ ผู้บังคับกรมเมืองท่าอุเทนทราบว่า พวกฝรั่งเศส
คุมทหารมาชิงเอาเมืองคำเกิด คำมวนและจับท่านไว้ จึงได้สั่งให้พวกข้าพเจ้าคุมทหาร
50 คนรีบขึ้นมาช่วย และสั่งมาด้วยว่า ให้ต่อสู้ฝรั่งเศสไม่ให้คำมวนตกไปเป็นของฝรั่งเศส
ตามคำขู่บังคับนั้นได้ ถ้าได้ติดแก้ไขเอาพวกท่านที่ถูกขาศึกคุมขังไว้พ้นอำนาจของฝรั่งเศส
แล้ว ก็ให้ช่วยกันคิดอ่านขับไล่ฝรั่งเศสออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขตจงได้"

---

(1) ต่อมาได้รับสัญญาบัตรเป็นขุนพลอนุวงศ์ (หุย สารศาสน์) เคยรับราชการเป็นนายอำเภอ
เชียงใหม่ตามสมัยหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2454-2457 ต่อมาเป็นผู้ตั้งจังหวัดนครพนม

พระยอกข เมืองขวางจึงได้เล่าเหตุการณ์เป็นมาแต่เบื้องต้นนั้น และยืนยันว่า
 คนมิได้ยินยอมให้ฝรั่งเศสเข้ายึดเมืองคำม่วนเลย เพราะด้วยความจำเป็นในขณะนั้น
 ฝรั่งเศสได้บังคับโดยแท้ พวกเราไม่มีอาวุธจึงไม่มีทางที่จะต่อสู้กับฝรั่งเศสได้เลย แต่
 บัดนี้ ได้มีกำลังส่งมาช่วยเหลือแล้ว ทั้งมีคำสั่งมาว่าให้ต่อสู้ฝรั่งเศสด้วย เมื่อพระยอกข
 เมืองขวางกับนายทหารทั้งสองได้ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า หลวงอนุรักษ์ผู้ช่วยยังต้องกักขัง
 อยู่ในอำนาจควบคุมของฝรั่งเศสอีกคนหนึ่ง จำจะต้องคิดอ่านไปว่ากล่าวเอาตัวมาให้ได้อน
 จึงค่อยคิดการที่จะไปตีเอา เมืองคำม่วนคืนมา

ดังนั้น พระยอกขกับพวกนายร้อยตรี ทัย และนายร้อยตรี แผลก รวมทั้ง
 ทหารประมาณ 18 คนมิได้แต่งเครื่องแบบจึงกลับไปพักขานลแวงแจก ซึ่งเป็นที่กักขัง
 หลวงอนุรักษ์ พระยอกขเมืองขวางจึงแต่งให้ขุนวัง (1) ซึ่งพระยอกขได้แต่งให้ไปกราบทูล
 ขาหลวงใหญ่กลับมาพร้อมนายทหาร 2 นายเป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวเจรจาขอเอาตัวหลวง
 อนุรักษ์คือ ม.โกรสกุยแรงโดยดี ส่วนพระยอกขและนายทหารรวมทั้งพลชุดฟังการเจรจา
 ระหว่างขุนวังและม.โกรสกุยแรงห่างจากที่พัก ม.โกรสกุยแรงประมาณ 7 วา ม.โกรสกุย- 5
 แรงได้ออกมาขึ้นรถยนต์ที่พักข้างนอกตรงบันไดเรือนข้างบน สามบุญจันทร์ได้ลงมาแปล
 คำพูดส่งภาษากับขุนวังข้างล่างหน้าที่พัก ม.โกรสกุยแรงพูดให้สามตอบไปว่า "ไม่ยอม
 ปล่อยหลวงอนุรักษ์ให้คืนไป" แล้วขุนวังขอทรัพย์สินของพวกพระยอกขที่ฝรั่งเศสริบเอาไป
 คืน กับแจ้งให้ ม.โกรสกุยแรงให้สามตอบไปว่า "ให้ถอยออกจากพระราชอาณาเขตไป
 เพราะดินแดนเมืองคำเกิด คำม่วนเป็นของสยามมานานแล้ว"

(1) ขุนวังผู้ ขาหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนทรงคาดโทษไว้คราวพระยอกขในหน้าทองตรา
 มากกราบทูลเมื่อแรกฝรั่งเศสเข้ายึดคำม่วน แต่มามัวเล่นไปเสียระหว่างทางว่า เมื่อเสร็จ
 การทัพแล้วจะประหารชีวิตตามกฎพระอัยการศึกเพื่อมิให้ผู้อื่นเอาเยี่ยงอย่าง แต่ขุนวังได้
 เสียชีวิตก่อนคราวกลับมาพร้อมทหารต่อสู้ฝรั่งเศสที่แกงแจก

(2) ตอนนี้ฝรั่งเศสกล่าวว่า เมื่อทหารไทยยกไป ม.โกรสกุยแรงกำลังป่วยไม่ไคลดี และ
 ลูกขึ้นมาจากที่นอนไม่ไค บุญจันทร์(สาม) เป็นผู้ออกมาไต่ถามทหารไทย และนำความ
 กลับเข้าไปแจ้งแก่ ม.โกรสกุยแรงในท้องนอน จนถึงเวลาที่ม.โกรสกุยแรงถูกกระสุนปืนตาย

ม.โกรสกุยแรงให้สามตอบไปว่า "ของมีได้อยู่ที่ตัวเขา และมียอมที่จะถอยกลับ"

ทันทีที่เห็น พระยอดฯ จึงร้องเรียกลองอนุรักษโหมหาห บัญจันทรก็ใคร่องเป็นภาษาที่พระยอดฯ ไม่เข้าใจ ม.โกรสกุยแรงจึงได้ยึดเอาข้อมือหลวงอนุรักษฯ แล้วก็ดึงเอาหลวงอนุรักษฯ เข้าไปในเรือนพัก

ทันทีที่เห็น นายสิบทหารญวนคนหนึ่งและสามบุญจันทรไคว้จึงขึ้นบนเรือนไปหา ม.โกรสกุยแรง ฝ่ายหลวงอนุรักษฯ ได้สลัดมือหลุดจาก ม.โกรสกุยแรงกระโดดลงเรือนมาหาพระยอดฯ ก็พอดีมีเสียงปืนดังและยิงมาจากในเรือนถูกทหารไทยคนหนึ่งซึ่งยืนอยู่ใกล้ ๆ พระยอดฯ นั้นตายทันที และเสียงปืนในเรือนก็ยิงซ้ำออกมาอีก 2-3 นัดถูกทหารไทยล้มลงอีก คราวนี้ปรากฏกระสุนนัดหนึ่งได้ถูกขุนวังผู้เป็นหูตเข้าไปเจาะจนถึงแก้มชีวิตควยอีกคนหนึ่ง

พวกพระยอดฯ จึงได้ทำเรื่องกันว่า ทหารเราต้องเป็นตายหลายคนแล้วจำต้องยิงต่อสู้บ้าง นายทหารทั้งสองและพระยอดฯ ก็พร้อมกันสั่งให้ทหารที่ติดตามไปยิงต่อสู้ ทหารญวนที่ยืนเข้าแถวพร้อมกันที่หน้า เรือนพักและข้างหลัง เรือนพัก ต่างก็ยิงต่อสู้โต้ตอบกันไปมา ขณะนั้นปรากฏ ม.โกรสกุยแรงถูกกระสุนปืนที่ศีรษะล้มลงขาดใจตายทันที และปรากฏไฟได้ไหมลุกขึ้นแรงติดตามหลัง เรือนจนเกือบครึ่งหลัง บุญจันทรสามอยู่ในเรือนทนความร้อนไม่ไหว ก็กระโดดจากเรือนลงมาข้างล่างร้องขอชีวิตต่อพระยอดฯ และพวกทหารไทย เสียงปืนที่ยิงโต้ตอบกันก็ยุติลง

การต่อสู้กันคราวนี้ไทยเสียชีวิตไป 5 คนรวมเป็น 6 กับขุนวัง ต้องอาวุธขาดเจ็บอีก 4 คน พระยอดฯ และพวกไทยที่เหลือก็รีบลงเรือกลับมาพักที่เวียงกระแสนพร้อมด้วยบุญจันทรสาม ส่วนข้างฝรั่งเศสอันมีทหารญวนยังไม่ทราบแน่ว่าจะป่วยตายมากน้อยเท่าใด เพราะไฟยังไหม้อยู่ ในขณะที่พระยอดฯ กับพวกกลับไปที่เวียงกระแสน เมื่อพระยอดฯ มาถึงที่พักแล้ว จึงแต่งให้คนไปจัดการฝังศพ ม.โกรสกุยแรง ซึ่งไฟไหม้ไปซี่กหนึ่ง และตรวจศพผู้ตายทั้งสองฝ่ายคือทหารญวนตาย 12 คน และนำทหารญวนที่ป่วยมาด้วยคนหนึ่งกับอาวุธของทหารที่ตายอีก 5 กระบอก

ในเรื่องนี้ฝรั่งเศสกล่าวหาว่า พระยอดเมืองขวางฆ่าหลวงเมืองคำเกิดคำม่วนเป็นคนทำร้าย ม.โกรสกุยแรงเมื่อวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 112 เรื่องราว

ถอยแกลงที่ฝรั่งเศสให้จัดพิมพ์กล่าวรายละเอียด เช่นยืนยันอ้างว่าพระยอดฯถืออำนาจ
 ผลการยอมยี่ขาวเมืองซึ่งพระยอดฯปกครอง ฉะนั้น ชาวเมืองจึงพากันยืนยันที่จะหางไกล
 พระยอดฯไปเสีย อันความชอบนี้อาจจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ แต่จะอย่างไรก็ตามเป็นข้อที่
 ฝรั่งเศสหยิบยกขึ้นมากล่าวหา เพราะเป็นการที่ผู้หนึ่งกล่าวแก่ผู้หนึ่งที่เป็นที่พอใจตน
 เป็นข้อที่ยกขึ้นอ้างไม่เป็นที่เห็นของคดีเสียเลย เพราะหากว่าพระยอดฯจะยอมยี่จริง
 พระยอดฯก็มีได้เป็นผู้ยอมยี่ประชาชนพลเมืองซึ่งอยู่ในอำนาจปกครองตามกฎหมายของ
 ฝรั่งเศส หรือตกเอาว่าพระยอดฯได้เป็นผู้ยอมยี่จริง ก็ไม่มีหลักฐานมาเป็นเครื่องสนับสนุน
 การที่ฝรั่งเศสไล่พระยอดเมืองขวางออกจากบ้านเมืองอันเป็นส่วนในอำนาจของพระยอดฯ
 จะถือเอาเหตุยอมยี่ขึ้นมากกระทำกระนั้นหรือฯ ฝรั่งเศสต้องการจะเอาบ้านเมืองของพระยอดฯ
 ที่ปกครองส่วนหนึ่งของพระราชอาณาจักไทยต่างหาก ครั้นได้พิสูจน์ในคราวพิพาทโตส่วน
 ก็หาความจริงมิได้ กลับปรากฏทางฝ่ายฝรั่งเศสเป็นผู้เริ่มยิงก่อน แล้วกลับไปเขียนสยาม
 ซึ่งเป็นการไม่สมควรเลย

การที่ ม.โกรสกุญแรงได้ถึงแก่กรรมและในการจับกุมร้อยเอก โทเรอส
 ก็เพราะ 2 คนนี้เป็นผู้ควบคุมกำลังของชาวต่างประเทศสหราชอาณาจักร ออกอาวุธกล้า
 เข้ามานในพระราชอาณาเขตอันเป็นที่สยามปกครองรักษา รัฐบาลสยามไม่ประสงค์จะ
 ก่อการวิวาทขึ้นเลย หนังสือพิมพ์ในกรุงบารีสกล่าววว่ารัฐบาลสยามแสดงความเสียใจ
 และขอโทษในการที่ร้อยเอก โทเรอสได้ถูกจับครั้งนี้ เป็นเรื่องประหลาดขึ้นสำหรับ
 พวกหนังสือในกรุงบารีสทั้งสิ้น ทั้งเป็นที่รับและทราบกันโดยทั่วโลกล้วนว่า บริเวณแห่ง
 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นของสยามนับร้อย ๆ ปี และพระยอดเมืองขวางเป็นข้าราชไทย
 ข้าหลวงไทยได้รับคำสั่งจากรัฐบาลสยามให้ไปดูแลรักษาเหตุการณ์ เมื่อชาติอื่นใดล่วงล้ำ
 อธิปไตยของไทย พระยอดฯหรือคนอื่น ๆ ก็ได้กระทำไปตามหน้าที่ ทำการต่อสู้ตามวิถี
 ของผู้ที่รักชาติที่พึงจะกระทำกัน ก็เหลือการที่พระยอดฯหรือการกระทำของพระยอดฯ
 กับพวกจะเป็นผิดไปแล้วไซร์ บรรดาผู้รักชาติทั้งหลายนั้น ๆ จะมีต้องเป็นผู้ผิดถูกแขวนคอ
 ตาม ๆ กันไปต่อกหรือ? ซึ่งทั้งนี้ ทางการฝรั่งเศสถือว่า เป็นความอาญาฐานฆาตคนตาย
 ไม่ได้เป็นการต่อสู้ของกรณีพิพาท ส่วนที่ฝรั่งเศสต่อสู้และได้ยิงคนไทยตายไป เช่นกันนั้น
 เหตุใจจึงไม่พูดขึ้นบ้าง แสดงว่าฝรั่งเศสสมัยนั้นจิตใจรุกรานสยามโดยตรง ขึ้นตนพยายาม
 ฉ้อโกง เมื่อฉ้อโกงไม่สำเร็จก็ปล้นเอา ปล้นเอาดินแดนไปแล้วยังไม่พอ กลับมาปล้น

เอาเงินทองไปอีก (ค่าปรับสามแสนบาทจะกล่าวในตอนหลัง) ข้ายังพาลหาเรื่องเอา
ข้าราชการผู้ใหญ่ของไทย คือพระยอดเมืองขวางเข้าคุกจนได้

ทางเจ้าหน้าที่ฝรั่งเสสก็ให้การคิดเพี้ยนไม่ยืนกันได้ ดังได้เห็นในจดหมายเหตุ
ของ เมอติเออร์ลุค รายงานไปยังผู้สำเร็จราชการอินโดจีนลงวันที่ 12 มิถุนายน ค.ศ.
1893 ดังนี้:-

"พระยอดเมืองขวางประจำจำนวน ๓๐๐ นายพาทหารไทยมาจากท่าอุเทน
และหนองคาย 200 คน ทหารเหล่านี้อยู่ในบังคับบัญชาของพระยอดเมืองขวาง
กับชาวหลวงไทยอีก 3 คน โคนาลอมที่พักของ ม. โกรสกุยแรงที่แก่งเจ๊ก
ม. โกรสกุยแรงไคหามไวว่าคนไทยมาเจรจากับยี่ตี้ หาใช่มารบไม
ในระหว่างที่พูดกันนี้พระยอดฯ ได้เขียนรีวอลเวอรึงเอา ม. โกรสกุยแรง
ในระยะใกล้ และในขณะที่ด้วยกันทหารไทยไคกรูเขาทำร้ายทหารญวน ๆ
น้อยกว่าจึงสู้ไม่ได้ ไทยไคฉกเอาสิ่งของที่มิอยู่นั้นไปหมดแล้วเอาไฟเผา
ที่พักเสีย การกระทำของชาวหลวงไทยครั้งนี้เป็นเจตนาโดยแท้ เพราะว่า
แก่งเจ๊กไปท่าอุเทนนั้น ชาติองทางเรือกินเวลา 3 วัน และขาขึ้น 5 วัน
ตามสันนิษฐานว่าหนังสือพระยอดฯ ที่มีไปถึงชาวหลวงท่าอุเทนนั้น คงนักให้
กองทหารขึ้นมากองวันที่ 5 มิถุนายน 8 วัน คือในระหว่างที่ทราบกันว่า
ม. โกรสกุยแรงไคฉกป่วยลง..."

ส่วนโทรเลขของ เมอติเออร์ โชเลรายงานไปเมื่อวันที่ 21 เดือนเดียวกัน

นั้นว่า

"พระยอดฯ มิได้เป็นผู้ฆาตกรรม ม. โกรสกุยแรง ชาวหลวงไทยอีกคนหนึ่ง
เป็นผู้ลงมือ ชาวหลวงคนนั้นไคฉกทหารญวนฆาตยทันที ทหารไทยไคฉก
ทหารอาสาสมัครญวนตาย 5 คนและคนไข้ 1 คน ศพของ ม. โกรสกุยแรง
ไทยเอาไฟเผาไหม้ไปครั้งหนึ่ง มีเรือมารับเอาศพไทยที่ปากเจ้าปล่องลง
ไปยังเวียงกระแสน แล้วไทยไคไปตั้งกองทหารไว้ที่ปากน้ำหินปูนและ
ที่บานูนาตาย บานนาหลักหิน พระยอดฯ ไคกวาดตอนเอาราษฎรไปตาย
9 หมู่บ้าน..."

นอกจากเหตุที่เกิดขึ้นที่คำนวณแล้ว ไทยกับฝรั่งเศสได้รบกันที่บ้านนาคาย และทุ่งเชียงคำ (1) อีก ทั้งสองฝ่ายโคลมตายมากด้วยกัน ในตอนนี้เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศส ไททราบว่ามี. โกรสถูกฆ่าตายแล้วและเนื่องจากการจับกุมรอยเอก ไทเรอส์ ถึงกับเป็นเค็ดอกเป็นแค้น ไทขอให้รัฐบาลสยามลงโทษผู้กระทำผิดทันที และยังให้ไทย จ่ายค่าทำขวัญแก่ครอบครัวทหารฝรั่งเศส ฦวนเขมรที่ถูกทหารไทยฆ่าตาย กับให้ปล่อย รอยเอก ไทเรอส์ ไทยก็ยินดีตกลงด้วยเสมอในเมื่อเป็นฝ่ายผิด แต่ขอให้รัฐบาลฝรั่งเศส นำเรื่องนี้ขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการวินิจฉัยหลายครั้งมาแล้ว แต่ฝรั่งเศสกลับนิ่งเสีย (2)

สมเด็จพระนางเจ้าที่กระทรวงการต่างประเทศของเราได้ทรงโทรเลขไปถึง ราชทูตไทยที่ลอนดอน เพื่อเสนอต่อรอคโรสเบอร์รี่ เสนาบดีต่างประเทศอังกฤษว่า ขอเสนอ ของสยามฝรั่งเศสตอบปฏิเสธและยืนยันจะให้สยามถอนกองทหารและที่ทำการออกจาก ฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง แล้วฝรั่งเศสจะเข้ามาแทนที่และการที่จะถือเอาตามคำเรียกร้อง ฐบั้งค์ของฝรั่งเศสกำลังก้าวหน้าอยู่ รัฐบาลสยามไม่อาจตกลงได้คงยืนยันให้เสนอ อนุญาโตตุลาการโลกที่จารณภ เวือ่นฝรั่งเศสอยู่ที่กรุงเทพฯ เดียวนี้ และตั้งใจว่าจะพัก อยุ่ที่นั่น และเรือบินอื่นก็กำลังแล่นเข้ามา ถึงแม้จะเป็นมิตรกันก็ตาม แต่เหตุการณ์เป็น ทำนองบั้งค์ให้ตกลงอย่างชู้เชียว แต่รัฐบาลสยามใดตกลงจะต่อสู้งจนถึงที่สุด

(1) ทุ่งเชียงคำ บปรากฏตามแผนที่ของ ม.แมคคาร์ธี ซึ่งตีพิมพ์ไว้ในหนังสือรายงานกิจการ แห่งราชภูมิพิงษ์สมาคมเดือนมีนาคม พ.ศ. 2430 ตั้งอยู่ล่องตึกจอกคำที่ 103-25 ตะวันออก และล่องตึกจอกที่ 19-40 เหนือ เวลานั้นพระยาหล่มสักข้าหลวงไทยประจำเมืองพวนรักษา ราชการอยู่ที่เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงขวางตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของทุ่งเชียงคำ ห่างจากทุ่งเชียงคำประมาณ 40 กม. เป็นตำบลห้องทุ่งส่ง อากาศหนาวเย็นชื้นเหมาะแก่ การตั้งกองทหารและในทางยุทธศาสตร์ ปัจจุบันทางประเทศลาวนิยมเรียก "ทุ่งไทริน" แห่ง เดียวกับทุ่งเชียงคำ ผู้เขียนมีโอกาสผ่านทุ่งไทรินไปครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2469 ขณะอยู่บน รถยนต์ที่ผ่านไปเจอฝูงวัวแดง ละมั่งควางเป็นฝูง ๆ มีชุมมากในสมัยนั้น

(2) ปรากฏในโทรเลขสถานทูตอังกฤษในสยามมีถึงกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ ลงวันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 112 เหมือนกันว่า ไทยจะส่งคณะทูตพิเศษไปเจรจาเรื่องนี้ ที่กรุงปารีส แต่ฝรั่งเศสไม่ต้องการที่จะรับคณะทูตพิเศษไทยและบั้งค์ไทยว่าต้องตกลง ญูหาทาง ๆ ให้เสร็จไปที่กรุงเทพฯ นี้

วิกฤตการณ์ปากน้ำเจ้าพระยา

ฝ่ายทางกรุงลอนดอนนั้น ก็ได้ทราบข่าวลือขึ้นเมื่อปลายเดือนพฤษภาคมว่า ฝรั่งเศสบังคับไทยให้ถอยหลักเขตแดนใกล้ภูเขาแดนลาวตั้งต้นแต่ที่คำม่วน แล้วหนังสือพิมพ์อังกฤษฉบับหนึ่งก็ลงข่าวว่า "ฝรั่งเศสโกรธไทยให้กองเรือรบเข้ามาระดมยิงบางกอก"

ทางรัฐบาลอังกฤษจึงแจ้งแก่รัฐสภาว่า อังกฤษจะต้องปกป้องรักษาคนในบังคับอังกฤษ ใต้วงเรือรบเขาไปในลำน้ำเจ้าพระยาลำหนึ่งแล้ว อีกลำหนึ่งก็กำลังเดินทาง ลำที่ 3 เตรียมพร้อมที่จะส่งไปรวมอยู่กับ 2 ลำแรก

เมื่อฝรั่งเศสทราบข่าวการแถลงในสภา เช่นนั้นก็หวาดเกรงอังกฤษ เพราะถ้าอังกฤษทำดังนี้ก็เหมือนกับอังกฤษให้คำมั่นกับไทยว่า อังกฤษจะช่วยไทยเป็นการแนะนำไม่ให้ไทยรับรองขอเรียกร้องของฝรั่งเศส แล้วสั่งให้ทูตที่ลอนดอนรับคำแถลงเรื่องส่งเรือรบจากเสนาบดีต่างประเทศอังกฤษ และให้แจ้งว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสอยู่ในฐานะจำเป็นที่จะต้องป้องกันมิให้ไทยรุกล้ำอาณาเขต มีลักษณะความสงบโดยแท้จากคำบังคับที่ผู้แทนฝรั่งเศสในอินโดจีนแจ้งไปยังไทย ไทยก็ได้ถอนทหารส่วนมากบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปแล้ว (ที่จริงไม่ได้ถอนเลย) แต่ระหว่างกรุงเทพฯให้สัญญาแก่เรา แสดงว่าจะตกลงกันฉันท์มิตร ทางฝรั่งเศสที่ตั้งมั่นอยู่เกาะโฮง(รุกรานไทยเข้ามาเอง) กลับถูกไทยโจมตี แล้วร้อยเอก โทเรอส์ก็ถูกจับเป็นเชลยไม่เข้าขุนนางไทยที่คำม่วนได้ฆาตกรรมผู้แทนของเราคนหนึ่ง ทั้งฆ่าพันทหารอาสาสมัครอีก (แต่ทหารฝรั่งเศสยิงทหารไทยล้มตายไม่พู่ถึง) การเรียกร้องให้ไทยทำขวัญก็ไร้ผล ขอให้อังกฤษเห็นความจำเป็นซึ่งเชื่อว่าจะไม่เอาธุระในเรื่องฝรั่งเศสกับสยาม" ทางอังกฤษก็ตอบไปว่า "อังกฤษมิได้ส่งเรือรบไปสนับสนุนไทย แต่เพื่อรักษาคนในสังกัดชาติอังกฤษเท่านั้น"

ครั้นเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 112 เวลาเย็นอัครราชทูตอังกฤษ(มิสเตอร์-ฟิลิป)ประจำกรุงปารีส มีหนังสือควนถึงเสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศของเขาวา "ม.เคอเวอ ลส์กล่าวว่า รัฐบาลฝรั่งเศสไม่มีนโยบายจะรุกรานราชอาณาจักรสยาม แต่ฝรั่งเศสมีข้อที่เสียใจอยู่ 3 ข้อ ซึ่งตกลงกันไม่ได้ตั้ง 6 เดือนมาแล้วคือ:- ข้อแรกทรัพย์สินสมบัติของพ่อค้าชาวฝรั่งเศสในไทยภาคกลางถูกไทยยึดและขายเสียคิดเป็นเงิน 80,000 ฟรังก์ 2. โรงอุตสาหกรรมของฝรั่งเศสถูกทำลาย และ 3. ข้อสุดท้าย นายร้อยเอก โทเรอส์ ถูกจับโดยคนไทยและยังไม่ได้ตัวคืนมา ม.โกรสกุยแรงถูกฆาตกรรมโดยข้าราชการไทย

หลังจากที่ ม.โกรสกุยแรงถูกฆาตกรรมเมื่อวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 112 พลเรือตรี ชูมันต์ ผู้บัญชาการทัพเรือฝรั่งเศสประจำตะวันออกไกล ก็ได้รับคำสั่งเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน ตกเดียวกันให้ถอนเรือรบจากประเทศจีนมารวมกำลังอยู่ที่เมืองไซ่งอน และได้มาทำการลาดตระเวนอยู่ตามชายทะเลตะวันออกแล้ว

ครั้นวันที่ 8 กรกฎาคม ตกเดียวกันรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสได้ส่ง เมอลี-เออร์ เลอมีร์ เดอวีเลร์ส (M. Le Myre de Vilers) สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรแห่งโคแชงซ็อง (1) เป็นผู้แทนสาธารณรัฐฝรั่งเศสให้เดินทางจากกรุงปารีสมาเจรจาความเมืองกับรัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ ในเรื่องข้อพิพาทเหล่านี้ แต่เหตุการณ์กลับเปลี่ยนแปลงไป เพราะได้เกิดมีการรบกันขึ้นแทนที่จะได้มาเจรจากันด้วยดี เพราะในวันเดียวกันกับที่รัฐบาลฝรั่งเศสสั่งให้ ม.เลอมีร์ เดอ วีเลร์สเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ม.เดอแวลส์ รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสก็ได้สั่งไปยัง ม.ปาวิอีกว่า "อังกฤษส่งเรือรบหลายลำไปกรุงเทพฯ เพื่อป้องกันชนชาติอังกฤษ ฝรั่งเศสต้องเพิ่มกำลังทางเรือบ้าง ให้แจ้งแก่ไทยล่วงหน้าว่า เรือรบฝรั่งเศสจะไปรวมอยู่กับเรือลูแดง

ม.ปาวิได้แจ้งให้รัฐบาลสยามทราบในวันที่ 8 นั้นเองว่า "ฝรั่งเศสจะส่งเรือรบเขามาอีก 2 ลำ

รุ่งขึ้นวันที่ 9 เดือนเดียวกัน ม.ปาวิได้โทรเลขไปยังปารีสอีกว่า "มีเรือปืนขอล้นตาเข้ามากรุงเทพฯ 3 ลำ ๆ ที่ 4 จอดอยู่ที่ปากน้ำ ทูตเยอรมันก็ขอเอาเรือปืนมากรุงเทพฯ จะถึงวันที่ 10 นี้..." ประหนึ่งว่านายปาวิได้เร่งรัดรัฐบาลของเขาให้เห็นว่าเหตุการณ์คับขันมากขึ้น แล้วม.ปาวิก็เข้าทูลสมเด็จพระเสนาบดีต่างประเทศของเราว่า "วันที่ 10 กรกฎาคมเรือลาดตระเวนฝรั่งเศสชื่อ แองคอนสแต็งท์ (Inconstant) และโกเมท (Comet) กำลังเดินทางจะมาถึงกรุงเทพฯ และว่าเพื่อปฏิบัติภารกิจให้เป็นไป

---

(1) เป็นคณะรัฐมนตรีชุด ม.ดุษฎีผู้ชำนาญการตะวันออกไกล

ตามหนังสือสัญญา (๑)

ส่วนทางอังกฤษนั้นแจ้งว่า เหตุที่เรือสวิต (Swift) ของตนยังคงจอดอยู่
กรุงเทพฯขณะนี้ก็เพราะเรือลูเตง (Lutin) ของฝรั่งเศสได้มาจอดอยู่ที่ท่าสนมฝรั่ง-
เศสก่อนแล้ว หากเรือลูเตงกลับออกไปเมื่อใด เรือสวิตของอังกฤษก็จะกลับออกไป
เมื่อนั้น

จะอย่างไรก็ตาม ถ้ารัฐบาลสยามอนุญาตให้เรือรบฝรั่งเศสเข้ามาตามที่
ม.ปาวีได้มาขออนุญาตได้อีกแล้ว ก็เสมือนหนึ่งสยามสละความเป็นเอกราชของตนด้วย
เหมือนกัน เมื่อเรือแองคอนส์ตั้งที่กับเรือโกเมทเดินทางมาถึงก็จอดอยู่ที่หน้าเมือง
สมุทรปราการ

เพื่อความปลอดภัยของประเทศชาติและประชาชน รัฐบาลสยามจึงสั่งให้
กรมทหารบก ทหารเรือประกาศห้ามมิให้ประเทศหนึ่งประเทศใดนำเรือรบเข้ามาใน
ลำแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นลำที่ 2 อีก และได้จัดส่งเรือรบชื่อ อัครรัตนนาถน์ เรือ
สังเกตุการณ์เพื่อส่งข่าว เรือมกุฎราชกุมาร เรือมรธาพลิตสวัสดิ์ เรืออนุเบนทร์ และ
เรือหาญหักศัตรู ออกไปทอดสมอยู่นอกสันดอน

---

(1) ในหนังสือพงศาวดารชาติไทยของพระบริหารธานีเรียบเรียงเมื่อ พ.ศ. 2496
หน้า 205-206 ว่า "...ในรัชกาลที่ 4 ทรงหวาดเกรงอังกฤษจึงขอให้ราชทูตไทย
ช่วยแจ้งแก่รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบความประสงค์ว่า ใครจะทำสัญญากับฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน
ส่วนที่พูดตรงกับฝรั่งเศสก็ให้ทรงชักชวนไปยัง ม.แซโยกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองสิงคโปร์
ให้ฝรั่งเศสเข้ามาทำการค้าขายที่กรุงเทพฯด้วย มุงพระราชหฤทัยจะให้คู่สัญญาอันยาก
รัฐบาลฝรั่งเศสให้ ม.ชาร์ส หลุยส์ นิโคลาสเม็กลิมีเลียน เดอ มองดินยีกงสุลฝรั่งเศส
ประจำเมืองเชียงไฮเป็นอัครราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี
ใน พ.ศ. 2399 ฝ่ายเราจึงได้กำหนดสัญญากับฝรั่งเศสซึ่งเห็นเป็นข้อสำคัญในเวลานั้นนัก
โดยบรรจุมวลลงไปข้อ 15 แห่งหนังสือสัญญานั้นว่า เรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามาจอดอยู่
ได้แต่เพียงหน้าด่านเมืองสมุทรปราการ ถ้าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพฯให้บอกท่านเสนาบดี
ฝ่ายไทยรู้อก่อน ท่านเสนาบดีไทยยอมให้ขึ้นมาจอดอยู่ที่ไหนก็ขึ้นมาจอดได้ เพราะเราประสงค์
จะออกช่องโหว่ในคราวทำสัญญากับอังกฤษเมื่อปีกลายนั้น แต่แล้วความสำคัญข้อนี้ เราลืมกันเสีย
เมื่อคราวสร้างป้อมพระจุลจอมเกล้าจึงไม่ยอมให้เรือรบฝรั่งเศสผ่านป้อมนั้นเข้ามากรุงเทพฯ
อันเป็นเหตุหนึ่งให้เราต้องเสียเงินแสนฝ้างซ้าย..."

นายปาวีได้รับโทรเลขไปปารีสในวันที่ 11 อีกว่า "ไทยคัดค้านไม่สามารดิให้
ประเทศใดมีเรือรบอยู่ในลำน้ำเจ้าพระยาเกินกว่า 1 ลำ"

ตั้งแต่เรือหลวงของฝรั่งเศสเข้ามาจอดอยู่ที่กรุงเทพฯ บ่อที่เมืองสมุทรปราการ
ได้เตรียมอาวุธและบรรจุกหารประจำหน้าที่ไว้พร้อมสรรพ แล้วจัดสร้างบ่อพระจุลจอมเกล้า
ขึ้นอีกบ่อหนึ่ง รวมทั้งอาวุธประจำบ่อมีเงินประมาณ 800,000 บาท ที่ปากน้ำก็
ให้ยิงไซ้และเครื่องกีดขวางเพื่อปิดทวงเข้า แล้วจมเรือบรรทุกอิฐ บรรทุกหินขวางร่องน้ำ
เข้าสันดอนไว้ ส่วนดินระเบิดได้ไปกว้านซื้อมาจากสิงคโปร์

ในเวลาเดียวกันนี้ มีชาวฝรั่งเศสอยู่ในไทยที่ไม่เห็นด้วยกับ ม.ปาวีแจ้งไปที่
ปารีสว่า "ที่กรุงเทพฯ ได้ตกแต่งสถานที่เตรียมรบไว้ในพระนครและในลำแม่น้ำโดยความ
บ่อนทางเข้าปากน้ำและที่เมืองสมุทรปราการก็คิดปืนใหญ่ กองเรือ 7 ลำของไทยในบังคับ
บัญชา พลเรือ พระยาชลยุทธโยธินทร์ (เอ.เดอลีซีลิว ซาคี เดนมาร์ก) ได้ไปทอดสมออยู่
ข้างนอกสันดอน กับได้วางทุ่นระเบิดและตอร์ปิโดไว้ในลำแม่น้ำ โดยอาศัยความช่วยเหลือ
ของทหารเรืออังกฤษในฐานะรัฐประการณเช่นนี้ จำต้องระมัดระวังอย่าให้กระทบกระเทือนขึ้นได้
จะมีเหตุเภทภัยร้ายแรงยิ่งนัก อังกฤษจะเสียหายเหตุเราช่วยด้วย อีกประการหนึ่งที่เรา
(ฝรั่งเศส) จะรุกรบอย่างใดๆ ด้วยเรือสลุบลำหนึ่งและเรือปืนอีกลำหนึ่ง เช่น เรือแองคอนสต์คิงท์
และเรือโกเมทยอมเป็นไปไม่ได้ เป็นต้นในเวลาที่จะระดมยิงที่สันดอนลด จะให้เรืออื่นผ่าน
สันดอนเข้าไปทำการช่วยเหลือไม่ได้ มีกำหนดเป็นเวลาถึง 15 วัน

เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสได้รับข่าวเช่นนี้ จึงเิกฉลุมความคิดที่จะส่งเรือรบเข้ามา
และในการนี้เราก็ได้มีโทรเลขไปยังอัครราชทูตไทยที่กรุงปารีสเมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม
อีกด้วยว่า "ให้มาความแจ้งต่อ ม.เดอแวลส์ว่า รัฐบาลสยามไม่ยอมให้เรือที่กระทรวง-
การต่างประเทศจะขอเข้าไปในลำแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วลำสันดอน ได้ความประการใดให้
แจ้งมาให้ทราบ" ก็ได้รับโทรเลขจากกรุงปารีสในวันที่ 12 นั้นว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสรับจะ
ถอนคำสั่งเดิมเสีย และปรารถว่า ไม่คิดจะส่งเรือรบมาทำการบุกรุกหรืออยู่เฉยๆ
สำหรับข้อพิพาทเรื่องเขตแดนนั้น ก็ได้จัดส่งผู้เจรจาไปแล้ว (ม.เลอซีร์) และท่านอัครราชทูต
ไทยได้ทรงกล่าวว่า "ทุกสิ่งทุกอย่างคงจะได้จัดการให้เป็นที่สำเร็จผลเป็นที่พอใจ"

เมื่อวันที่ 13 เวลาเช้า ม.ปาวีก็ได้รับโทรเลขจากรัฐมนตรีต่างประเทศ
ฝรั่งเศสว่า "ราชทูตไทยได้มาแจ้งความกับข้าพเจ้าอย่างเดียวกับท่านที่บอกมาเมื่อวันที่ 11

พระองค์เจ้าวชิรานุวงศ์⁽¹⁾ ได้แจ้งมาให้ทราบต่อไปว่า ตามร่องน้ำไควางลูกตอร์ปิโดเตรียมไว้ ให้ทุลครมหลางเทววงศ์⁽²⁾ ฝรั่งเศสไม่ยอมให้ไทยคัดค้าน เพราะมีสิทธิอันชอบตามหนังสือสัญญาข้อ 15 และใบบอกกองเรือรบฝรั่งเศสกลับ รัฐบาลยังไม่ให้เรือลำไคข้ามสันดอนเขาไปก่อน ถ้าประเทศอื่นมีเรือรบเกิน 1 ลำในลำแม่น้ำแล้ว ฝรั่งเศสไม่เปลี่ยนความคิด ใบบอกพลเรือตรี ชุมันต์ว่า ยังสงวนสิทธิที่มีอยู่ในข้อ 15 แห่งสัญญา (คือที่ทำไว้ครั้งรัชกาลที่ 4 ดังกล่าวแล้ว ผู้เขียน ใบบอก ใบบอก)

ส่วนคำสั่งทางกรุงปารีสก็เช่นเดียวกัน ได้สั่งไปยังผู้บังคับบัญชากองทัพเรือที่ไซ่งอนเมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม ซึ่งเวลานั้นเรือรบแองคอนสตันท์และโกเมทได้เดินทางเข้ามายังอ่าวสยามเสียแล้ว แต่คำสั่งนี้แทนที่จะถึงมือพลเรือตรี ชุมันต์ตอนสายหรือราวเที่ยงวัน แต่มาช้ากว่าสั่งให้เป็นเวลาบ่าย 4 โมง 45 นาที จึงได้เกิดเรื่องรุนแรงกันขึ้นทางปากน้ำเสียก่อน

และก็เป็นตอนเช้าของวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112 นี้เอง ประจวบกับอาศัยตุ๊กฟรานซ์เฟอิดินานด์ (Arch Duck France Ferdinand) รัชทายาทแห่งออสเตรีย และซึ่งการี่จะเสด็จเข้ามาเยี่ยมประเทศไทย เพื่อจัดทำให้เป็นไปสมพระอิสริยยศ รัฐบาลสยามจึงถือโอกาสส่งเรือรบของเราที่กล่าวแล้วออกคอยต้อนรับอยู่ด้วย แต่เหตุการณ์กลับตรงข้ามกับโทรเลขของพระองค์เจ้าวชิรานุวงศ์ได้ทรงตอบมาเมื่อวันที่ 12 นั้น กล่าวคือเมื่อวันที่ 13 เวลาประมาณ 17.00 นาฬิกา สันตทหนักมองเห็นกันโดยยาก เรืออัครเรศรัตนาศน์ซึ่งคอยระวังเหตุการณ์อยู่นอกสันดอนได้ชี้ธงอาณัติสัญญาณบอกเข้ามาว่า มีเรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามา 2 ลำครั้นแล้วก็ชี้ธงลง

เรือรบ 4 ลำที่จอดอยู่นอกสันดอน แม้จะเห็นอาณัติสัญญาณได้ไม่ชัดเจนดี แต่ด้วยอำนาจกล้องส่องทางไกลก็ได้ประจักษ์ในความหมายไม่ผิดพลาด แต่ก็ยังสงสัยอยู่ว่าเรืออัครเรศฯ ให้สัญญาณไม่ผิด เรือฝรั่งเศสที่แล่นเข้ามาเวลานั้นคือ เรือเยบีเซ (Ebeser) เรือเมล

(1) ต่อมาคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์

(2) ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอสมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสยามสมัยนั้น

หรือเรือบรรทุกสินค้าใดแล่นนำ เรือแองคอนสตันท์เข้ามา เพราะเรือเยบีเซ่มีเดิมเคยเดิน
 เมลระหว่างกรุงเทพฯ ไซ่งอนมาแต่ก่อน จึงรู้อนำที่จะผานล้นคอนเข้ามาได้ ทหารเรือ
 ไทยประจำป้อมพระจุลจอมเกล้าซึ่งมีพระยาชลยุทธโยธินทร์กับกัปตัน ซีเคอร์ วอนโฮลค
 (นับว่าเป็นชาติเยอรมันหรือฮอลันดา) ผู้กักคือสยาม ขณะนั้นเป็นผู้รักษาป้อมพระจุลจอมเกล้า
 จึงสั่งให้ปืนใหญ่ซึ่งมีโคบรจกระสุนยิงออกไป 3 นัด เพื่อบอกสัญญาณให้เรือนั้นแล่นกลับออกไป
 เพราะฝรั่งเศสมิได้ปฏิบัติตามทางหนังสือสัญญาพระราชไมตรีโดยมิได้แจ้งให้ฝ่ายไทยรู้อก่อน
 แทนที่เรือรบฝรั่งเศสจะกลับหรือหยุดกลับแล่นตะบึงเข้ามา ทหารไทยที่ประจำป้อมเห็นเรือ
 ฝรั่งเศสไม่ปฏิบัติตาม จึงเปลี่ยนวิธีบังคับสัญญาณด้วยลูกปืน ได้ยิงปืนใหญ่ไปยังเรือแองคอน-
 สตันท์ 1 นัด ในการบังคับครั้งนี้ทางจะมีผล เรือแองคอนสตันท์ทำท่าเหมือนจะหยุด พอเรือ
 โกเมทแล่นตามเข้ามาทันอีกลำหนึ่ง ก็พากันชักธงฝรั่งเศสขึ้น แล้วยิงกระหน่ำป้อมพระจุล-
 จอมเกล้าและทำการแล่นเข้ามาโดยลำลับ

การเข้ามาของเรือรบฝรั่งเศสครั้งแรกทีเดียว ได้แล่นเรียงหนึ่งกันเข้ามา
 ครั้นมาถึงหัวคูกโกลบอมเข้ามาแล้วก็แยกออกเป็นสองทาง เรือแองคอนสตันท์แยกไปทาง
 ตะวันออก ส่วนเรือโกเมทก็ตรงตรงแล่นมาในกลางลำน้ำ ทางเดินของเรือแองคอนสตันท์
 ปรากฏเป็นทางโค้งแต่ใดมาถึงหน้าป้อมก่อน แต่ไม่ช้าเรือโกเมทก็มาถึงทันกันเข้า แล้วก็
 ชักธงของตนขึ้นบนเสากระโดงและในทันควันก็ยิงโต้ตอบกับป้อม แล้วก็ใช้ฝึ่จี้กรแล่นอย่างเร็ว
 ตะบึงเข้ามา ขณะนั้น อากาศขมุกขมัวตรงกับวันแรม 15 ค่ำ วันพฤหัสบดีเดือนพอดี
 เป็นคืนดีมหาสุญของทางจันทรคติ ซึ่งโหราศาสตร์สำเนียงกกันอยู่ เป็นการสุตวิสัยที่จะมองเห็น
 กันโคดนัก ทางบนป้อมปรากฏในครั้งนั้นมีปืนใหญ่อยู่ 9 กระบอก ได้ใช้ไฟฉายตรวจและ
 ระดมยิงลงมาแต่เรือปืนทั้งสองของฝรั่งเศสเปิดเต็มฝึ่จี้กรด้วยกันทั้งคู่จึงกลาดแคล้วไปได้
 อย่างหวุดหวิด ส่วนเรือเยบีเซ่ซึ่งนำร่องที่โคกลาวมาแล้ว ในขณะที่ยิงกันดูเหมือนจะแล่น
 เร็วไม่ได้ หรือมีฉนวนบังหยุดอย่างไรอย่างหนึ่งจึงได้ถูกกระสุนปืนใหญ่ของไทยที่ทอง และ
 ในที่สุดก็เลยเบนหัวเรือแล่นเฉียงไปทางฝั่งตะวันออกแล้วก็เกยตื้นอยู่ที่นั่น

สำหรับเรือโกเมทตรงแล่นตรงเข้ามาดังกล่าวแล้ว ส่วนเรือแองคอนสตันท์
 เปลี่ยนทางเดินเฉียงเข้ามาฝั่งตะวันตก ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าเรือโกเมทแหวกเข้ามาในระหว่าง
 เรือรบไทย ซึ่งจอดอยู่เป็นแถวหน้ากระดานทั้ง 4 ลำ ส่วนเรือแองคอนสตันท์ก็แหวกเข้ามา
 ในท่ามกลางเรือรบไทยอีกช่องหนึ่งของท่ากตะวันตกต่างแความีโคแลนตรง ได้ใช้ทำนองแล่น

ก้าวเป็นการระวางหน้าหลังโดยช่วงกันทั้งสองฝ่าย ตรงกลางหน้าป้อมพระจุลจอมเกล้าออกไปนี้ มีเรือทูนของไทยอยู่ลำหนึ่ง เรือโกเมทไคยงเอาเสียขณะที่ใช้ฝักกระเด็นเข้ามาโดยเร็ว เป็นอันว่าเรือรบฝรั่งเศสแล่นผ่านป้อมพระจุลจอมเกล้า และป้อมผีเสื้อสมุทรอันเป็นเขตอันตรายเข้ามาได้อย่างหวุดหวิดจนถึงสถานทูตฝรั่งเศสจ่อรวมอยู่กับเรือปืนตุงเป็น 3 ลำ โดยมีนายพลเรือเมอเรเป็นผู้นำเข้าโดยตลอด เมื่อเรือรบฝรั่งเศสผ่านเข้ามาแล้ว เรือรบไทยก็ตามไล่ยิงตลอดมาแต่ไม่มีประโยชน์ เพราะกระสุนปืนของเราเวลานั้นไม่ดีพอเท่าของฝรั่งเศส ผู้บัญชาการทหารเรือ พระยาชลยุทธโยธินทร์ ได้สั่งให้ทหารเรือไทยตามไล่ยิง และขึ้นรถไฟเข้ากรุงเทพฯ เพื่อเตรียมเอากำลังออกไปรบอีก

ท่านผู้อ่านอาจสงสัยว่า เรือเยบีเซเป็นเรือนำร่องก็ถูกยิงไปเสียตั้งแต่แล้ว เหตุใดเรือรบฝรั่งเศส 2 ลำจึงผ่านสันดอนเข้ามาได้ ในข้อนี้ เจริญ กับตัน แจกสัน ผู้บังคับการเรือเยบีเซก็มากับเรือของตน ต่อเมื่อตอนจะเข้าสันดอน จึงได้แยกถอยมาอยู่ในเรือแองคอนสต์ง์ และเป็นผู้นำเรือรบฝรั่งเศสลำนี้เข้ามา จึงปรากฏเรือแองคอนสต์ง์ล่วงหน้าเข้ามาก่อนโดยวิธีแล่นกวางตัวแล้ว กับตันแจกสันนี้เป็นชาวอังกฤษ ซึ่งชาวอังกฤษด้วยกันได้กล่าวประณามในการกระทำนี้อยู่มาก

ความจริงใจฝ่ายไทยไม่มีความประสงค์จะประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส ทั้งโลกยอมรับว่าดี(นอกจากฝรั่งเศส) เหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นครั้งนี้ เนื่องจากทหารเรือไทยได้ปฏิบัติไปตามหน้าที่เท่านั้นเอง แต่ทั้ง ๆ ที่ทหารเรือไทยปฏิบัติไปตามหน้าที่ก็เห็นเรื่องก่อให้เกิดวิวาทมากขึ้นทุกที หากชั้นปล่อยให้เหตุการณ์เช่นนี้ดำเนินไป ผลร้ายก็คาดหมายไม่ได้ว่าจะเพิ่มขึ้นเท่าใด จึงเมื่อพระยาชลยุทธโยธินเข้ามาขอกำลังทางกรุงเทพฯ สมเด็จพระนางเจ้าศิริพระทรงการต่างประเทศสยามจึงทรงห้ามเสีย เป็นอันว่าไทยกับฝรั่งเศสพิพาทกันทางฉันทะเลขุติลงเพียงนี้

อนึ่ง ในระหว่างเมื่อเรือรบฝรั่งเศสได้เข้ามาลอยลำอยู่ตรงหน้าสถานทูตฝรั่งเศสสิ้นนั้น จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เวลานั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้เตรียมพร้อมโดยเรียกทหารพร้อมควยอาวุธ อันมีนายร้อยเอก เจริญชาติธิตาเสี้ยนก็ฝึกซ้อมทหารที่ทุ่งพญาไทอย่างเคร่งครัด ทหารฝรั่งเศสขึ้นบุกรุกกรุงเทพฯ เมื่อใด ก็หมายความว่าคงได้ปะทะกันอย่างไม่ต้องสงสัย

ในวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112 เวลา 20.00 นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จลงมาหาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ที่หน้ากระทรวงเกษตราลัยด้วยพระหัตถ์ขึ้นรับว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า "ในวันนี้แหละไม่เราก็คือเขา" พร้อมด้วยทรงอวยพรต่าง ๆ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กับ สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วยนั้นรับสั่งว่า ขอให้เจ้าคุณมีชัยชนะพร้อมด้วยยกพระหัตถ์ขึ้นลูบหลัง และทรงให้ศีลพรตด้วยเหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงแนะนำให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีไปถาม ม.ป๋าวี่เป็นส่วนตัว ไม่เกี่ยวข้องกับราชการว่า "จะคิดอย่างไรแก่ไทยบ้าง?" เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กับ พระยาบรมบาทบุร่ง (น้องชาย) ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการจึงไปหา ม.ป๋าวี่ที่สถานทูตฝรั่งเศสและถามว่า

"เรารู้จักชอบพอกันมานานแล้ว อยากจะถามความลับเฉพาะตัวว่าฝรั่งเศสจะรบกับไทยหรือจะทำอย่างไร?" ม.ป๋าวี่ตอบว่า "ไม่ใช่เช่นนั้น ที่เอาเรีอรัมมานั้น ไม่ใช่คิดมารบกับประเทศสยามดอก ต้องการจะพูดเรื่องเขตแดนจนกว่าจะเป็นที่ตกลงกันเท่านั้น ใ้ทานนำความไปกราบทูลในหลวงเถิด"

ครั้นแล้ว เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กับ พระยาบรมบาทบุร่งก็นำความขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อให้ทรงหาพระวิถก เถกการเตรียมพร้อมก็ตั้งดำเนินอยู่เสมอ หาได้มีความประมาทไม่.

การดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศส

รุ่งขึ้นของวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 112 ทางราชการได้มีประกาศ
พระบรมราชโองการ ในกรณีที่เรือรบฝรั่งเศสเข้ามากรุงเทพฯ ดังต่อไปนี้:-

เมื่อพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ-
ตุลาการและราษฎรทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า ในกรณีที่ฝรั่งเศสกับกรุงสยามตกลงเคียงกันด้วย
เขตแดนทางฝั่งน้ำโขงคราวนี้ แต่แรกฝรั่งเศสก็ได้ส่งเรือรบลำหนึ่งเข้ามารักษาคนใน
บังคับชานานแล้ว บัดนี้อาจว่าเรือรบฝ่ายประเทศอังกฤษจะเข้ามารักษาผลประโยชน์ของ
ชาตินี้อีก ฝ่ายฝรั่งเศสจึงจะขอเอาเรือรบฝรั่งเศสเข้ามาอีก 2 ลำ เพื่อจะรักษาผล-
ประโยชน์บ้าง ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้นำความมาบอกขออนุญาตให้เรือรบทั้งสองนี้
ขึ้นมาแล้ว ฝ่ายเราเห็นว่า เป็นสมัยที่ยังไม่ควรจะมีเรือรบต่างประเทศเข้ามาจอดในลำแม่น้ำ
อีกกว่าประเทศละลำหนึ่งขึ้นไป จึงได้ปรึกษาราชทูตฝรั่งเศส และมีโทรเลขไปยังคอเวอร-
เมนต์ฝรั่งเศสที่กรุงปารีสแล้ว ก็ได้รับตอบทางโทรเลขรับรองตกลงว่า จะสั่งเลิกการที่จะ
ส่งเรือรบเข้ามาในลำแม่น้ำอีกนั้นแล้ว และข้างฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสในนี้ก็ตกลงยอมไม่ให้
เรือรบขึ้นเข้ามาในปากน้ำจนถึงที่ป้อมจุลจอมเกล้า เจ้าพนักงานไต่ถึงท้าวหนักหมายตาม
ธรรมเนียม เรือรบฝรั่งเศสไม่กลับ ๆ ยิงโต้ตอบกันขึ้น แล้วเรือรบทั้งสองก็ขึ้นมาทอดสมอ
อยู่ในลำแม่น้ำ ยังเชื่อว่าจะมีเหตุการณ์เข้าใจผิดกันอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะในลำโทรเลข
แต่ปารีสบอกความชัดเจนว่า เสนาบดีต่างประเทศแสดงถ้อยคำไม่ได้หมายจะทำร้ายอันตรายอันใด
ต่อความเป็นใหญ่เป็นเจ้าของกรุงสยาม เพราะด้วยเหตุฉะนั้นอย่าให้ชนทั้งหลายวิตกตื่นเต้น
ไปว่า จะมีการรบพุ่งอันตรายใด ๆ ในกรุงเทพฯ นี้เลย และเรือรบที่เข้ามาใหม่ประสมกับ
ลำเการวมเป็น 3 ลำด้วยกัน แม้จะคิดอันตรายใด ๆ ก็ไม่อาจจะทำได้จริงให้ผลแก่ฝรั่งเศส
ได้ กำลังในเรือรบ 2 ลำนี้เพียงสามร้อยคนอย่างขี้งูไหนเลยจะสามารถขึ้นมารุกกรานต่อตีใน
หมุกกลางประชุมทหารได้ แต่เหตุสำคัญที่ควรระวังป้องกันแก้ไขบัดนี้เมื่ออยู่ที่ชนทั้งหลายจะหากัน
วิตกตื่นเต้นไปต่าง ๆ โดยความที่ไม่ทราบกันหนักเบา จึงได้คำรัสเหนือเกล้าฯ ให้กรม-
พระนครบาลจัดการป้องกันระวังรักษาทรัพย์สินสมบัติและพลเมืองให้พ้นจากคนพาลเปี้ยคเปี้ยน
อนึ่ง ได้เสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรตรวจตราพลทหารประจำช่องในกรุงเทพฯ

ทั่วไปแล้ว เป็นที่ทรงยินดีต่อพระราชหฤทัยยิ่งนักว่าจะระงับเหตุการณ์บ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย และป้องกันรักษาอาณาเขตมิให้พินาศจากภัยอันตรายต่าง ๆ ใด และในครั้งนี้ก็ยิ่งได้มีการติดต่อปรึกษาหารือกันด้วยคอเวอร่นเมนต์ฝรั่งเศสทั้งทางกรุงเทพฯ และที่กรุงปารีส ทั้งปรากฏในหนังสือพิมพ์เรื่องนี้ ซึ่งได้ตีพิมพ์ประกาศมาให้ทราบด้วย ขอให้ชนทั้งหลาย พิจารณาเหตุเหตุผลตามกระแสพระราชดำรัสที่ได้แจ้งมานี้ด้วยแล้ว อย่าให้ความหวาดหวั่นวิตกไปกว่าเหตุเห็นจงรักษาความสงบเรียบร้อยตามปกติของตนทั่วกันเถิด

ประกาศมา ณ วันที่ 13 กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก 112(1)

ในวันที่ 18 กรกฎาคม เมลลีเออร์ ยูคเดอเวลล์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวง-การต่างประเทศฝรั่งเศส คณะรัฐบาลในยุคนั้น เมลลีเออร์ ริโบ จึงนำปัญหาเรื่องพิพาทกันนี้ ขึ้นหารือยังสภาผู้แทนราษฎร เมื่อได้รับโหวตจากสมาชิกเป็นเอกฉันท์แล้ว ในวันที่ 19 เดือนเดียวกัน ม.ยูค เดอเวลล์จึงได้โทรเลขถึง ม.ปาวีราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ สั่งให้ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลสยามดังมีข้อความต่อไปนี้ :-

1. ให้รัฐบาลสยามเคารพสิทธิของญวนและเขมร ในดินแดนเหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเกาะต่าง ๆ ในลำแม่น้ำนี้
2. ให้ถอนทหารที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเสียให้สิ้นเสร็จภายในเวลาไม่เกิน 1 เดือน
3. ให้เสียค่าปรับไหมให้แก่ฝรั่งเศส สำหรับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ และที่คำม่วน และทั้งในการที่ไต่ทำอันตรายและความเสียหายแก่เรือและพวกกลาสีฝรั่งเศส ในลำแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย
4. ให้ลงโทษผู้กระทำผิด และเสียค่าทำขวัญแก่ครอบครัวผู้ที่เสียชีวิตไป
5. ให้เสียเงิน 2,000,000 (2) แฟรังก์ค่าที่ทำความเสียหายต่าง ๆ ให้เกิดแก่ชนชาติฝรั่งเศส

(1) จากกฎหมายรัชกาลที่ 5 เล่ม 4 หน้า 1534 ของหลวงรัตนานุบัติ(เปล่ง)

(2) คิดตามอัตราแลกเปลี่ยนเงินไทยในเวลานั้นราว 1,000,000 บาท

6. ให้อำนาจเงินจำนวน 3,000,000 บาททันที เพื่อมีค่าที่จะชดเชยเงินค่าเสียหายต่าง ๆ และเงินค่าทำขวัญ หรือถ้าไม่สามารถจะให้รัฐบาลถือสิทธิเก็บเงินส่วนราชการและสมพัทธ์⁽¹⁾ ในมณฑลพระตะบองและเสียมราฐ

ให้รัฐบาลสยามแจ้งให้ทราบภายใน 48 ชั่วโมงว่าจะปฏิบัติตามนี้ได้หรือไม่

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ม.เคอเวลล์ยังได้กำชับให้ส่งเอกสาร ม.ปาวีที่จะดำเนินการแก่ประเทศสยาม ที่ได้ที่เสียตามบัญชีโทรเลขนั้นไว้ว่า :-

"ในกรณีข้อตกลงใด ๆ ในระหว่างท่านและกรมหลวงเทววงศ์ให้ทำเป็นหนังสือสัญญาสำคัญถึงกันและกัน ถ้าแม้รัฐบาลสยามไม่ยอมหรือผิดเพี้ยนไม่ยอม เมื่อสิ้น 48 ชั่วโมงแล้ว ให้ท่านออกจากกรุงเทพฯ และขึ้นพิกนเรือฟอร์เฟต์ (Forfait) ที่คอยอยู่นอกสันดอนไปก่อน แล้วให้ทำการปิดอ่าวสยามทันที ถ้าแม้ท่านในขณะที่ลงเรือออกจากกรุงเทพฯ มาสันดอนฝ่ายไทยให้ทำการรุกรบขึ้น ให้ท่านแจ้งแก่รัฐบาลสยามไว้ด้วยว่า เราจะต้องทำการตอบแทนทันที สำหรับตัวท่านเองนั้น ถ้าเมื่อ 48 ชั่วโมงผ่านไปแล้ว ท่านยังไม่ได้อำนาจจากรัฐบาลสยามอันเป็นที่พึงใจตามข้อที่ใดกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น ให้ท่านมอบหมายการปกป้องรักษาชนชาติฝรั่งเศสไว้แก่กงสุลเยเนรอลฮอลแลนด์ และการอันใดที่จะทำแก่รัฐบาลสยามท่านเห็นสมควรอย่างไหน ก็ให้ส่งเสียแก่ผู้รวมทำในครั้งนี้ให้ทราบทั่วกัน

ให้ท่านกับเรือเป็นทั้ง 3 ลำไปรวมกันอยู่กับเรือฟอร์เฟต์และให้แจ้งแก่นายพลเรือผู้บังคับทราบไว้ และสำหรับนายพลเรือผู้ที่จะได้รับคำสั่งเป็นพิเศษอีกต่างหาก

ข้าพเจ้ามั่นใจว่า อาศัยความซื่อสัตย์ของ ท่าน ความเสียสละแก่ชาติท่านคงจะดำเนินการตามที่ท่านจะเห็นควร ในอันที่จะรักษาประโยชน์ของเราไปได้โดยราบรื่นตามโอกาสสามารถนั้น ๆ

(ลงนาม) เคอเวลล์⁽²⁾

ครั้นวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 112 ม.ปาวีก็ได้ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลสยามตามคำสั่งของ ม.เคอเวลล์ที่ปรากฏในโทรเลขถึง ม.ปาวีนั้นแล้ว

(1) อากรส่วนใหญ่ เก็บจากผลไม้อื่นต้นเป็นรายปี
(2) จากนาวิกศาสตร์

มาถึงตอนนี้ เป็นอันว่ารัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์พระ-
ปิยมหาราช ซึ่งครั้งแรกก็มีปัญหาเพียงดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเท่านั้น แต่เวลานี้ปัญหาเพิ่ม
ขึ้นอีกคือ เรื่องการฆาตกรรม ม.โกรสกุยแรง นายทหารฝรั่งเศสที่แก่งเจ๊ก และการวิวาท
กันในแม่น้ำเจ้าพระยา ปัญหา 2 ข้อนี้รัฐบาลสยามจะต้องต่อสู้อย่างแข็งแรง และเมื่อ
ฝรั่งเศสยื่นคำขาดมาดังนั้น ประเทศสยามก็ตกอยู่ในลักษณะกลืนไม่เข้าคายไม่ออก ซึ่งเป็น
ปัญหายุ่งยากโดยเฉพาะหนา แต่ประเทศสยามก็ต้องเลือกเอาทางใดทางหนึ่งที่จะเป็น
ทางออกนำความปลอดภัยมาสู่ประเทศชาติ หากรัฐบาลสยามขึ้นกลิ่น ก็ทราบไม่ได้ว่า
ภัยอันใหญ่หลวงจะมาสู่สยามประการใดบ้าง ในที่สุดรัฐบาลสยามจึงตอบไปว่า

ตามหนังสือที่รัฐบาลฝรั่งเศสที่ท่านได้อ่านมายังข้าพเจ้า (1) ณ วันพฤหัสบดี
วันที่ 20 เวลา 18.45 นาฬิกาในที่นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าตอบสนองท่าน
ดังนี้ :-

1. รัฐบาลสยามมีความสนใจ ที่ยังเข้าใจความหมายในข้อที่ว่า สิทธิของญวน
และเขมรในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเกาะไม้ไค้ ในข้อนี้รัฐบาลสยามมีความตั้งใจอยู่
เหมือนกันว่า จะยอมโอนกรรมสิทธิดินแดนใด ๆ นั้น ถ้าหากฝรั่งเศสแสดงให้เห็นโดย
เด่นชัดว่า ญวนและเขมรมีสิทธิชอบธรรมอยู่เหนือดินแดนนั้นอย่างไร ทั้งนี้เป็นเวลาตั้ง
5 เดือนมาแล้วที่รัฐบาลสยามขอร้องให้นำข้อพิพาทขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการ

อย่างไรก็ดีอาศัยความจำเป็นในโอกาสนี้ โดยหวังสันติสุขของอาณาประชาราษฎร
ประการหนึ่งและความปลอดภัยแห่งผลประโยชน์ทางพาณิชย์การที่มีอยู่ในประเทศสยามอีก
ประการหนึ่ง รัฐบาลสยามรับว่าในการปักปันเขตแดนระหว่างสยามกับเขมรนั้น บรรดา
ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่อยู่ทางใต้เส้นชี้ตรงจากกองทหารไทยที่อยู่เหนือสุด ซึ่ง ณ บัดนี้
ทหารฝรั่งเศสกับญวนยึดไว้นั้น จนถึงตำบลหนึ่งที่ตั้งอยู่ในเขตเดียวกันคือ แลต 18° - 00'
เหนือรัฐบาลสยามขอให้เป็นดินแดนเขมร ให้เป็นเส้นปักปันเขตแดนและที่จะอาศัยเกาะเหล่านี้
เพื่อประโยชน์ในการเดินเรือขึ้น ควรให้ใช้รวมกันไต่ทั้ง 3 ประเทศ (คือไทย ญวน และเขมร)

---

(1) คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ (เมื่อครั้งดำรงพระยศ
เป็นกรมพระเจ้าน้องยาเธอหลวงฯ) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสยาม

2. กองทหารของไทยที่ตั้งอยู่ในดินแดนที่ระบุไว้ข้อ 1 จะได้ออกกลับมาให้คืนภายใน 1 เดือน

3. รัฐบาลสยามของแสดงความเสียใจควยในกรณีอันนำมาซึ่งความเสียหายร่วมกันแก่ฝ่ายไทยและฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และคำม่วน(แกงเจ็ก)และทั้งได้เกิดกระทบกระทั่งกันที่ปากน้ำควย

4. บุคคลที่ต้องหาว่า ทำการย่ำยีชนชาติฝรั่งเศสเป็นการส่วนตัวในคดีใดก็ดี ถ้าปรากฏละเมิดต่อกฎหมายบ้านเมือง หรือกฎหมายระหว่างประเทศก็จะลงโทษรูปคดีนั้น ๆ หรือหากว่าสมควรจะชดใช้เป็นค่าทำขวัญก็จะไต่ชำระให้ครอบครัวผู้เสียชีวิตนั้นให้เสร็จสิ้นไป

5. รัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลสยามได้โต้แย้งกันมาเป็นเวลานานในเรื่องที่เกี่ยวกับชนชาติฝรั่งเศสขอเรียกร้องให้ชำระเงิน ตามที่ตนต้องได้รับความเสียหายเพราะข้าราชการไทยที่ดำเนินการผิดนั้นในข้อนี้ในนามแห่งรัฐบาลสยาม ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่าไม่ใช่ความผิดของข้าราชการนั้น ๆ

บัดนี้ เมื่อได้ยินยอมปรองคองไปตามที่ไต่ชี้แจงไปแล้วนั้น รัฐบาลสยามจึงเห็นว่า ข้อที่จะต้องจัดตั้งคณะข้าหลวงผสมพิจารณา ค่าเสียหายและเทียบตัวเงินที่จะจ่ายชดใช้เป็นข้อเสียหายในกรณีใดอันมาในข้อ 4 นั้น

6. ที่จะจ่ายเงินจำนวน 3,000,000 บาททันที เพื่อมัดจำในการที่จะชดใช้ค่าเสียหายที่กล่าวและคำปรับทำขวัญนั้น จะได้จ่ายให้พร้อมในเวลาแลกเปลี่ยนเอกสารข้อตกลงในระหว่างรัฐบาลทั้งสอง

รัฐบาลสยามมีความคิดว่า เงินจำนวน 3,000,000 บาทนั้น เกินกว่าจำนวนค่าทำขวัญและปรับใหม่ ทั้งนี้ถ้าได้พิจารณาให้ละเอียดเป็นราย ๆ ตามควรแก่การแล้ว รัฐบาลสยามเชื่อในความยุติธรรมว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจะได้คืนเงินที่เหลือจ่ายจากนั้นที่ได้จ่ายไปแล้วเท่าที่เรียกร้องมาโดยครบถ้วนให้

เมื่อรัฐบาลสยามได้ตอบคำขาดของฝรั่งเศสไปเช่นนั้นแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสกลับเห็นว่า รัฐบาลสยามยังไม่ยินยอมอย่างราบคาบคือไม่ยอม เท่าที่รัฐบาลสยามได้ยินยอมไปตามที่ฝรั่งเศสเรียกร้องนั้น ย่อมส่อเป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดว่า รัฐบาลสยาม

ยังปรารถนาที่จะยังสามัคคีภาพใหม่ขึ้นกับฝรั่งเศส และคิดที่จะให้ข้อพิพาทโต้แย้งกันสำเร็จ
สิ้นไปโดยสมบูรณ์ แต่รัฐบาลฝรั่งเศสกลับเป็นที่ไม่พอใจ ทว่ารัฐบาลสยามขังความยาว
สาวความยืด

รัฐบาลฝรั่งเศสจึงสั่งให้นายปาวีออกจากกรุงเทพฯทันที (คือวันที่ 25 กรกฎาคม
ร.ศ. 112 เวลา 16.00 นาฬิกา) ยี่ได้ขอร้องไปยังกงสุลออสเตรียที่กรุงเทพฯ ขอให้
ดูแลรักษาผลประโยชน์และชนชาติฝรั่งเศสด้วย เมื่อ ม.ปาวีไปถึงนอกสันดอนแล้ว โดยส่ง
เรือมาประจำอยู่ถึง 8 ลำ พร้อมกับออกคำสั่งประกาศปิดอ่าวสยามให้ประเทศต่าง ๆ
ทราบทั่วกันว่า ตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 112 เวลา 16.00 นาฬิกา เป็นต้นไป
กองทัพเรือซึ่งเราคงจะทำการปิดทวารเรือชายทะเลที่ทอดสมอออกเรือริมฝั่งทะเล และ
บรรดาเกาะทั้งปวงซึ่งตั้งอยู่ระหว่างแหลมมะลายูในจังหวัดเพชรบุรีกับแหลมตะนิง และอยู่
ในจังหวัดชลบุรีขอให้บรรดาเรือค้าขายของบรรดาประเทศที่เป็นมิตรกับฝรั่งเศสจงแล่นออก
ในเขตทวารเรือ ซึ่งจอดอยู่ในเขตที่ล้อมนี้ในกำหนด 3 วัน ต่อไปนี้เรือลำใดแล่นเข้าออก
ในขณะที่ประกาศทวารนี้จะถูกลงโทษตามกฎหมายและหนังสือสัญญาที่ยังใช้อยู่ทุกประการ (1)

หนังสือปิดปากอ่าวสยามของฝรั่งเศสฉบับนี้ ฝรั่งเศสได้ส่งเข้ามายังรัฐบาล
สยามกับอัครราชทูตประเทศต่าง ๆ ที่ประจำอยู่ในกรุงเทพฯบางประเทศด้วย แต่การ
ปิดอ่าวสยามครั้งนี้มีอังกฤษประเทศเคียวหาไรไม่

เมื่อได้มีการปิดอ่าวสยามขึ้นดังนี้ รัฐบาลสยามซึ่งคอยดูหวังที่ของอังกฤษว่าจะ
จัดการสถานใดโดยเฉพาะรัฐบาลสยามเวลานั้น หวังในความช่วยเหลือของอังกฤษจริง ๆ
และก็เป็นความจริงที่รัฐบาลอังกฤษจะช่วยเหลือไทยอย่างจริงจังที่อังกฤษได้คอยจ้องดู
หวังที่ของฝรั่งเศสที่ทำแก่ไทย เริ่มแต่ก่อนเหตุการณ์ ร.ศ. 112 ได้เกิดขึ้นเป็นลำดับมา
เมื่อสมัยท่านลอร์ด ซอลเบอรี กับ ท่านเอ็ด ออฟ โรสเบอรี และท่านลอร์ด คีฟเฟอร์ิน
อัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส ไคว้จั้น เจริญจากคัดค้านในการที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้
ยื่นคำขาดต่อรัฐบาลสยามนี้ ก็จะเห็นได้จากบันทึกของท่านลอร์ด คีฟเฟอร์ินลงวันที่ 26
กรกฎาคม ร.ศ. 112 ครั้งนั้นแสดงความน่าอับยศอดสูของฝรั่งเศสอย่างมาก ในขั้นต้น

(1) ในการปิดอ่าว เมื่อว่ากันตามหลักแล้วซึ่งไม่มีสิทธิจะทำได้ นอกจากประกาศสงครามแล้ว

ม.เดอเวลล์รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสอ้างว่า ฟังชายแม่น้ำโขงเป็นของญวน อังกฤษ ยอนถามว่า ถ้าเช่นนั้นเวลาฝรั่งเศสตั้งไว้สกัดสุดที่หลวงพระบาง ฝรั่งเศสไปขออนุญาต รัฐบาลสยามทำไม? เมื่อรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศฝรั่งเศสจำนนในข้อนี้ก็กล่าว บายเบี่ยงหาเหตุต่อไปว่า ราษฎรแถบนั้นเกือบจะไม่สมัครอยู่กับไทย

ครั้นวันที่ 27 เดือนเดียวกันอัครราชทูตอังกฤษก็ได้ส่งบันทึกถามไปยังรัฐบาล ฝรั่งเศสอีกว่า ในการที่ฝรั่งเศสยื่นคำขาดเรียกเงินจากไทย 3,000,000 บาทเพื่ออะไร และควยเหตุผลอย่างไร ทางรัฐบาลฝรั่งเศสก็ไม่สามารถจะให้คำตอบอันพึงใจได้ ฝรั่งเศส ได้พยายามอย่างสุดเหวี่ยงที่จะพิสูจน์ให้เห็นว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของญวน แต่ผลที่ พิสูจน์ไปไม่ไหว เพราะหลักฐานที่ฝรั่งเศสทำไว้กับเราฉบับหนึ่งเรียกว่า "อนุสัญญาหลวง พระบาง" (Convention de Luang Prabang) ลงนามกันที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2429 (ค.ศ. 1886) คงได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 8 ครั้นหนัก ๆ เข้า ม.เดอเวลล์ไม่มีข้อโต้แย้ง เลยตอบอัครราชทูตอังกฤษไปว่า "ได้ไหมจะออกไปให้โลก ทราบเสียแล้ว และชาวฝรั่งเศสทุกคนก็ได้ทราบโดยแถลงเหล่านั้นแล้ว มาเวลานี้จึงไม่ สามารถเปลี่ยนแปลงถ้อยคำเหล่านั้นได้ แม้อังกฤษจะบังคับกดขี่ลงไปโดยเฉพาะ

ความจริงม.เดอเวลล์คงทราบว่ามีทางเจรจากับอังกฤษให้ออนโตนเข้า หากันได้โดยม.เดอเวลล์บาย เบี่ยงตกลงพิจารณาที่จะจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งโดยให้มี ดินแดนที่คั่นกลาง (กันชน) ระหว่างดินแดนที่เป็นของอังกฤษและของฝรั่งเศสในเอเชีย และ จะรับเจรจาดตกลงกันในภายหลัง ในที่สุดอังกฤษก็ต้องยอมให้เรื่องที่ดินที่ท้วงโต้แย้งกับ ฝรั่งเศสในเรื่องดินแดนของสยามนี้ผ่านไป กล่าวกันว่าเวลานั้นอังกฤษแค้นเคืองฝรั่งเศส เป็นอันมาก เกือบจะประกาศสงครามกับฝรั่งเศสเสียให้ได้ เวลานั้นเป็นรัชสมัยพระเจ้า- เอ็ดวาร์ดที่ 7 พระราชินีวิกตอเรีย เป็นอัยิกาของพระเจ้าไกเซอร์และกวี เป็นอย่างยิ่ง อย่างไม่รู้ก็ตามเหตุการณ์ใน ร.ศ. 112 ได้จบลงด้วยดีแต่ขาดได้ ก็เพราะพระมหากษัตริย์ ของพระเจ้าซาร์นิโคลาสที่ 2 และพระเจ้าเอ็ดวาร์ดที่ 7 ทั้งสองพระองค์นี้ เหตุการณ์ ร้ายแรงเหล่านี้จึงได้ผ่านพ้นไป

การที่ฝรั่งเศสได้กระทำแก่สยามใน ร.ศ. 112 นั้น ได้ทำให้การค้าของ อังกฤษเสียหายไปราวสองล้านห้าแสนสเตอร์ลิง (ประมาณสามล้านบาท) ซึ่งเป็นผลประโยชน์

ที่ได้ในดินแดนสยาม เรือสินค้าของชาติต่าง ๆ ที่เข้ามาจอดท่ากรุงเทพฯระหว่าง ร.ศ. 111 นั้น หากจะเปรียบเทียบสถิติแล้วคำนวณว่า 80% ส่วนของฝรั่งเศสมีเพียง 4,920 ตันเท่านั้น ซึ่งน้อยกว่าของฮอลันดาเสียอีก ในส่วนสินค้าขาเข้าของอังกฤษมี ถึง 90% เป็นอันว่าฝ่ายอังกฤษได้เสียประโยชน์มากกว่าใคร ๆ ทั้งหมด

เมื่อสยามหวังในความช่วยเหลือจากอังกฤษในชั้นต้น แต่อังกฤษก็ไม่มีทางจะช่วยเหลือได้ตั้งกล่าวมาแล้ว จำเป็นไทยก็ต้องช่วยตัวเอง

ครั้นในวันที่ 29 กรกฎาคม ร.ศ. 112 รัฐบาลสยามสั่งให้พระองค์เจ้า- วัฒนาวงศ์ อัครราชทูตไทยประจำกรุงปารีส แจ้งแก่**รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ**ฝรั่งเศสว่า รัฐบาลสยามยอมรับรองความที่รัฐบาลฝรั่งเศสเรียกร้องมาทุกประการ ดังปรากฏเป็นเอกสารต่อไปนี้:-

"รัฐบาลสยามมีความเสียใจที่คอบค้ำขอร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส ซึ่งไต่ขึ้นไป เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคมนั้น ไม่เป็นที่พึงพอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส ข้าพเจ้า ได้รับคำสั่งจากรัฐบาลสยามให้แจ้งแก่ท่านว่า รัฐบาลสยามมีความปรารถนา ที่จะรักษาสัมพันธไมตรีกับประเทศฝรั่งเศส จึงยอมรับคำเรียกร้องนั้นทุก ๆ ข้อโดยไม่มีข้อไขอย่างใด"

ข้าพเจ้า ขอส่ง เอกสารนี้มา เป็นหลักฐาน ตามข้อความที่ข้าพเจ้าได้แจ้งแก่ ท่านควยวาจา เมื่อเข้านี้ และคงได้แสดงให้ท่านเห็น เหตุผลที่รัฐบาลสยามยอมรับคำเรียกร้อง ของรัฐบาลฝรั่งเศสโดยสมบูรณ์อันมีอยู่ดังนี้:-

1. เพื่อระงับและขจัดเหตุวุ่นวายที่มิวันจะมียิ่งขึ้นในหมู่ประชาชนในกรุงเทพฯ ซึ่งอาจจะทำให้ชีวิตและทรัพย์สินสมบัติของอาราษฎรและชนชาวต่างประเทศเป็นอันครายได้
2. เพื่อความสงบและสันติสุขของพลเมือง
3. เพื่อรักษาสันติภาพไว้
4. เพื่อป้องกันผลประโยชน์ทางพาณิชย์การ
5. เพื่อปลูกความสัมพันธ์ในระหว่างประเทศสยาม กับ ฝรั่งเศสในทางการทูตที่กรุงเทพฯ ซึ่งขาดสั่นลงนั้น
6. เพื่อให้สัมพันธไมตรีและความสนิทชิดเชื้ออันมีมาแล้วฐานที่ประเทศใกล้เคียง และผลประโยชน์ของประเทศทั้งสองคงเป็นอยู่เช่นเดิม

ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติที่ได้แจ้งข้อความนี้มายังท่าน และหวังว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะให้ข้อพิพาทที่มีขึ้นในระหว่างสองประเทศนั้นยุติลง และออกคำสั่งให้ปิดปากอ่าวสยามซึ่งจะเริ่มทำนั้นเลิกเสีย

เมื่อรัฐบาลสยามตอบหนังสือยินยอมไปตามคำขอของฝรั่งเศส 6 ข้อ ตามนัยแห่งเอกสารนี้แล้ว ในวันที่ 30 กรกฎาคม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส จึงได้ยื่นคำขอรองทำนองคำขาดเพิ่มเติมแก่อีกฉบับหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลสยามก็ยอมปฏิบัติตามทุกข้อดังต่อไปนี้ :-

ปารีส, 30 กรกฎาคม 1893

การที่รัฐบาลสยามทำข้า ไม่ยอมรับคำขาดของรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ขึ้นไปเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม นั้น สมควรที่รัฐบาลฝรั่งเศสจะต้องทวีข้อจำกัดยิ่งขึ้น

โดยปรารถนาที่จะแสดงความมีเกียรติระมัดระวังอันเป็นหลักดำเนินรัฐประศาสน์นโยบายของรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นนิจมา และเห็นว่าจำเป็นที่จะให้รัฐบาลสยามปฏิบัติตามนัยแห่งคำขาดทุก ๆ ข้อ รัฐบาลฝรั่งเศสจะยึดแม่น้ำและเมืองจันทบุรีไว้จนกว่ากองทหารไทยที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจะถอนออกไปสิ้น และไม่มีอุปสรรคอันใดเกิดขึ้น

อนึ่ง เพื่อประกันมิตรภาพอันเคยมีมาแล้วในระหว่างประเทศทั้งสอง และเพื่อมิให้เกิดความยากขึ้นบนบริวารทะเลสาบเขมรและแม่น้ำ รัฐบาลสยามจะไม่ต้องรวมกำลังทหารใด ๆ ไว้ที่เมืองพระตะบองและเสียมราฐ รวมทั้งเขตที่ตั้งอยู่ในรัศมี 25 กิโลเมตรบนฝั่งขวาแม่น้ำโขง นับแต่ดินแดนเขมรไป รัฐบาลสยามจะรวมกำลังเจ้าหน้าที่ฝ่ายนครบาลไว้ได้ก็เท่าที่จำเป็นเพื่อรักษาความปกติแท้จริงเท่านั้น กับห้ามมิให้รัฐบาลสยามใช้หรือให้เรือ หรือยานพาหนะใด ๆ ที่มีอาวุธเดินไปมาในทะเลสาบเขมรและในลำแม่น้ำโขง

รัฐบาลฝรั่งเศสสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่จะตั้งกองกำลังไว้ที่เมืองนครราชสีมาและเมืองน่าน

เมื่อรัฐบาลสยามปฏิบัติตามข้อนี้แล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสจะเลิกการปิดอ่าวทันที

เมื่อรัฐบาลสยามยินยอมตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสทุกประการแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสก็ประกาศเลิกปิดอ่าวสยามเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ. 112 เมอติเออร์ ปาวี

ราชทูตฝรั่งเศสก็กลับเข้ามากรุงเทพฯ โดยขบวนเรือรบอาลูแอตต์ (Alouette)

ในที่สุครัฐบาลสยามก็ได้ตกลงทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสในการสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยทางฝรั่งเศสมี เมอสิเออร์ ชาลส์ มารีย์ เลอมีร์ เดอ วิลเลร์ส (M. Charles Maries Le Myre de Vilers) ซึ่งในชั้นต้นท่านผู้ี้รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งเข้ามาเจรจาในการปักปันเขตแดน และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงดังกล่าวมาแล้ว เสร็จกลับมาเป็นผู้เจรจาทำสัญญาสงบศึกแทนที่จะเป็นสัญญาตกลงกันเช่นเดิม

ในหนังสือ "Revue Politique Parlemantaire"⁽¹⁾ ได้กล่าวไว้

ตอนหนึ่งก่อนเหตุการณ์ที่จะมีการรบกันขึ้นที่ปากน้ำเพียงเล็กน้อย เป็นหนังสือบันทึกของ ม.เดอเวลล์ถึง ม.เลอมีร์ เดอ วิลเลร์สลงวันที่ 8 กรกฎาคม ความว่า:-

"...เนื่องจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง กับการกระทำของรัฐบาลสยามที่มีแก่เรา นั้น รัฐบาลฝรั่งเศสขอให้ท่านเดินทางไปยังลอนดอนขอมอบให้ท่านเป็นธุระในหน้าที่เจรจาในปัญหาซึ่งกำลังค้างคาอยู่ให้เสร็จสิ้นไปโดยที่ท่านสามารถทำได้ เพราะได้ปรึกษากับท่านแล้ว เหตุฉะนี้จึงต้องส่งท่านไปกรุงเทพฯ และการนี้เป็นราชการพิเศษ ในจดหมายฉบับนี้ได้ออกหนังสือสำคัญให้อำนาจแก่ท่านอย่างกว้างขวาง สำหรับที่ท่านจะนำไปแสดงต่อพระเจ้าแผ่นดินสยาม ทางรัฐบาลส่งเรือรบลำหนึ่งมาคอยท่านอยู่ที่สิงคโปร์เพื่อนำท่านไปกรุงเทพฯทันที การที่รัฐบาลฝรั่งเศสขอร้องให้รัฐบาลสยามปฏิบัติครั้งนี้มีอยู่ 2 ประการคือ:-

1. ขอให้ลดอุปทานที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอันเป็นดินแดนของญวนและเขมรออกก่อนนั้นยกกลับ เพื่อมิให้เป็นการย่ำยีสิทธิของญวนและเขมร
2. ให้เสียดำบริบทใหม่ในการที่ไทยสละประเทศที่ทุ่งเชียงคำ กับขมแห่งนครรวมชาติของเรา 2 คนคือ ม.เอสติลาส์ และ ม.ซิมเปอร-นัลล์ กับการขมชิวาฝรั่งเศสคือ บาโรตองกับจูนกุมรอยเอก โทเรอส์ และการฆาตกรรม โกรสกุยแรง ปัญหาเหล่านี้ผู้แทนฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้เจรจาไปแล้ว แต่ไม่ได้รับผลประการใด ได้รับคำตอบแต่ชนิดชักความยาวสาวความยืด

ดังนั้น ปัญหาเหล่านี้ท่านต้องเจรจากับรัฐบาลสยามผู้ตั้งอยู่ไป:-

1. ให้รัฐบาลสยามรับรู้ว่า เรามีสิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

(1) เขียนโดย "Un Ancien Ministre"

2. ให้รัฐบาลสยามรับใช้ค่าเสียหายตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวมาแล้วนี้
กับให้เสียค่าบริการใหม่ตาม (1)

หากรัฐบาลสยามไม่ยอมปฏิบัติตามคำร้อง ครั้นถึงเวลากำหนดแล้ว ให้ท่านนำ
ธงฝรั่งเศสออกจากสยามพร้อมกับเจ้าหน้าที่สถานกงสุลใหญ่และเรือรบฝรั่งเศสแล้วทำการ
ปิดอ่าวสยามทันที

อนึ่ง รัฐบาลฝรั่งเศสเชื่อในความสามารถของท่านว่าท่านสามารถจะโน้มน้าวรัฐบาล
สยามให้ยอมทำตามความพอใจของรัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ปรารถนาที่จะย่ำยี
อิสรภาพของสยาม ขอให้ท่านจงขจัดความรู้สึกอันนี้ กับอีกประการหนึ่งในการเจรจากับ
รัฐบาลสยาม ขอให้ท่านอย่าไปเจรจากับคนอื่นซึ่งนอกจากพระเจ้าแผ่นดินหรือคณะเสนาบดี
จงพยายามทุกทางที่จะมิให้พวกปรีชาชาวต่างประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องกับคดี

---

(1) เงินรายนี้ไทยได้ชำระไปแล้ว 3,000,000 บาท หลังจากที่ได้ออมรับคำขาดของ
ฝรั่งเศส หม่อมเจ้าหญิงอุบลทิพย์ ดิษฐกุลทรงเล่าว่า "เป็นเงินดั่งแดงข้างที่ส่วนหนึ่ง ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้าขายสำเภากับเมืองจีนได้กำไร โปรดฯให้
เก็บไว้ข้างพระที่ ด้วยทรงมีพระราชดำรัสว่า "จะเก็บไว้กอบานถ้ายเมือง" นำประหลาด
โดยเมืองจริง ๆ ตามพระราชดำรัสนั้น มีเจ้านายหลายพระองค์ทรงช่วยเพิ่มเติมจนครบ
จำนวนสามล้านบาท

สัญญาสงบศึก ร.ศ. 112

ครั้นถึงวันที่ 3 ตุลาคม ร.ศ. 112 รัฐบาลสยามกับรัฐบาลฝรั่งเศสได้ตกลงทำสัญญากัน 2 ฉบับ เรียกว่า สัญญาใหญ่ ฉบับหนึ่ง และ สัญญาย่อย ฉบับหนึ่ง สยามยอมเสียสละขออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ที่ดินในดินแดนฝั่งซ้ายปากแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลายในลำแม่น้ำโขง ทางรัฐบาลสยามมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ (1) ทางรัฐบาลเรpublicฝรั่งเศสมี เมอสิเออร์ ชาลส์ มาร์ตี เอค วิเลอร์ส ดังต่อไปนี้:-

สัญญาสงบศึกระหว่างสยาม กับ ฝรั่งเศส

สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และประธานาธิบดีเรpublicฝรั่งเศสมีโนทรปรารณาที่จะระงับเสียซึ่งข้อพิพาทต่าง ๆ อันเกิดขึ้นในกาลล่วงไปแล้วระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันธสัมพันธไมตรีอันมีมาแล้วหลายร้อยปี ในระหว่างประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสให้สนิทชิดเชื้อยิ่งขึ้น จึงได้แต่งตั้งผู้มีอำนาจทั้งสองฝ่ายคือ:-

ฝ่ายพระเจ้ากรุงสยาม พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ตทภณบดีกรมทาจกรีเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ และฝ่ายประธานาธิบดีเรpublicฝรั่งเศส เมอสิเออร์ ชาลส์ มาร์ตี เลอมีร์ เดอ วิเลอร์ส ตรางค้ออพิซิเยร์ เกอลาบียง-คอนเนอร์ และจุลารากรณอัครราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นที่ 1 และสมาชิกแห่งสภาผู้แทนราษฎร โคแซงซัน ผู้ซึ่งเมื่อใดส่งหนังสือมอบหมายอำนาจให้ตรวจดูซึ่งกันและกัน และได้เห็นเป็นที่ถูกต้องแบบอย่างดีแล้ว ก็ปรึกษาตกลงกันทำสัญญาเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้:-

- ข้อ 1. รัฐบาลสยามสละซึ่งข้ออ้างว่า มีกรรมสิทธิ์ที่ดินทั่วไปในดินแดนบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและบรรดา เกาะทั้งหลายในลำแม่น้ำนั้นด้วย
- ข้อ 2. รัฐบาลสยามไม่ใช่หรือให้เรือและยานพาหนะที่มีอาวุธใหญ่อยู่สัญจรไปมาในทะเลสาบเขมรหรือในลำแม่น้ำโขง หรือในลำน้ำที่แยกจากแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในเขตที่ใดกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

(1) เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็น "พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ"

ข้อ 3. รัฐบาลสยามจะไม่สร้างค้ายหรือที่อยู่ของทหารในท้องที่เมืองพระคบบอง และเสียมราฐและบนฝั่งขวาแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ในเขตรศมี 25 กิโลเมตร (1)

ข้อ 4. ภายในเขตที่ไ้ระบุไว้ในข้อ 3 นั้น กำลังตำรวจจะมีไว้ตามธรรมเนียม โดยใช้พนักงานในจังหวัดนั้น และจะมีได้เพียงจำนวนเท่าที่จำเป็นแท้ ๆ จะไม่บำรุงพลถืออาวุธอย่างประจำที่หรือไม่ประจำที่ไว้ ณ ที่นั้นด้วย

ข้อ 5. รัฐบาลสยามจะต้องรับเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสด้วยเรื่องระเบียบการศุลกากร และการค้าภายในเขตที่ไ้ระบุไว้ในข้อ 3 นั้นภายใน 6 เดือนและแก้ไขหมกมุ่นต่าง ๆ แห่งหนังสือสัญญาว่าด้วยทางพระราชไมตรีการค้าและการเดินเรือ ค.ศ. 1856 กันเสียใหม่ด้วย และจนกว่าจะตกลงกับรัฐบาลสยามจะไม่เก็บภาษีใด ๆ ในเขตที่ไ้ระบุไว้ในข้อ 3 รัฐบาลฝรั่งเศสจะถอยทีกระทำตอบแทนให้คู่จเดียวกันแก่นานาสินค้าที่มีกำเนิดในเขตที่ไ้กล่าวมาแล่นั้นด้วย

ข้อ 6. เนื่องด้วยความจริงแห่งการเดินเรือในลำแม่น้ำโขง ถ้าเป็นการจำเป็นที่จะทำการก่อสร้างหรือตั้งท่าเรือจอด หรือทำที่ไว้พินและถ่านบนฝั่งขวาแม่น้ำโขงแล้วก็ตีรัฐบาลสยามรับชองว่า เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสยอมมาแล้ว จะให้ความสะดวกเท่าที่จำเป็นทุก ๆ ประการ

ข้อ 7. บุคคลสัญชาติฝรั่งเศสก็ดี บุคคลในบังคับหรือสังกัดชาติฝรั่งเศสก็ดี จะไปมาทำการค้าขายใดสะดวกในเขตที่ไ้ระบุไว้ในข้อ 3 เมื่อมีหนังสือเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศส ส่วนราษฎรที่มีภูมิลำเนาในเขตที่ไ้กล่าวไว้นี้ จะไ้รับสิทธิเช่นเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ 8. รัฐบาลฝรั่งเศสจะสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่จะตั้งกงสุลไว้ ณ ที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของตน อยู่ในความข้องกันของชาวฝรั่งเศสเช่นที่โคราชและเมืองน่าน เป็นต้น

---

(1) เรื่องเขตปลอดทหารนี้ยังใช้มาอยู่จนถึง พ.ศ. 2470 สัตยาบันเมื่อ 29 มิถุนายน 2470 ในสัญญาข้อ 2 ยังเน้นเขตปลอดทหาร 25 กิโลเมตรนี้ไว้อีก แต่ในอรรถาธิแห่งสนธิสัญญานี้ แต่ละฝ่ายจะต้องได้รับอำนาจให้พักเครื่องบินทหารที่ไม่มีเครื่องอาวุธในอาณาเขตของตน และภายในแนวเขตทหารนั้นได้ทุกเมื่อ (ดูราชกิจจานุเบกษา เล่ม 44 หน้า 58 พ.ศ. 2470)

ข้อ 9. สัญญาฉบับนี้จะต้องได้รับบริติไฟ(สัถยาบัน)ภายในระยะ 4 เดือนนับแต่ วันที่ไต่ลงนามเป็นต้นไป

ไต่ทำที่ราชวัลลภ กรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 (รัตนโกสินทร ศก 112)

(ลงพระนาม) เหววงศ์วิโรปการ

(ลงนาม) เลอมีร์ เดอ วิเลอร์ส

อนุสัญญา

เพื่อปฏิบัติตามนัยแห่งสัญญาสงบศึกและคำขาด:-

ข้อ 1. กองทหารกองสุกท้ายของสยามที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จะต้อง เลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายใน 1 เดือน นับแต่วันที่ 5 กันยายน

ข้อ 2. บรรดาป้อมค่ายคูอันอยู่ในเขตที่ไต่ระบุไว้ในข้อ 3 ของสนธิสัญญาฉบับใหญ่ ไต่ลงนามกันวันนั้นนั้น จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้นเชิง

ข้อ 3. ผู้ที่เป็นตัวการก่อเหตุที่ทุ่งเชียงคำ และคำม่วนนั้น เจ้าพนักงานฝ่าย สยามจะต้องนำตัวมาพิพากษาลงโทษ ผู้แทนฝรั่งเศสจะมาประจำการพิจารณาคดีนี้ด้วยคนหนึ่ง และจะได้พิเคราะห์ถึงอาชญาที่ลงโทษแก่ผู้กระทำผิดนั้นด้วย รัฐบาลฝรั่งเศสจะวางใจซึ่งสิทธิ ที่จะเห็นชอบด้วยว่า โทษนั้นจะสมควรด้วยรูปคดีหรือไม่ ถ้ายังเห็นว่าไม่สมควรแล้ว รัฐบาล ฝรั่งเศสจะร้องขอพิจารณาคดีใหม่โดยศาลผสม (Cour Mixte) และตุลาการนั้น รัฐบาล ฝรั่งเศสจะไต่จัดตั้งขึ้นเอง

ข้อ 4. รัฐบาลสยามจะต้องมอบคนในบรรดาคนในบังคับของฝรั่งเศสคือ ฉวน เขมร ลาวที่มีภูมิลำเนาอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ผู้ซึ่งถูกจับกุมคุมขังไว้ไม่ว่าในความผิดของ คดีใด ๆ แก่ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ หรือเจ้าที่ประจำกรมแทน รัฐบาลสยามจะ ไม่ทำการขังขังอย่างหนึ่งอย่างใดในการที่ชนชาวฝั่งซ้ายตะวันออกแม่น้ำโขงจะกลับไป ยังภูมิลำเนาเดิม

ข้อ 5. ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศคนหนึ่งที่คนใดจะต้งนำตัว บางเบี่ยน (Bang-Bien) แห่งทุ่งเชียงคำและพรรคพวกของเขานั้นพร้อมทั้งเครื่องอาวุธ

และธงของฝรั่งเศส ซึ่งเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยยึดไว้นั้น นำมามอบไว้ที่สถานทูตฝรั่งเศส

ข้อ 6. รัฐบาลฝรั่งเศสจะคงยึดเมืองจันทบุรีไว้จนกว่ารัฐบาลสยามจะได้ปฏิบัติตามนัยแห่งสัญญานี้โดยตลอด เป็นต้นว่า เลิกกองทหารมาลีนแล้ว และมีความสงบเรียบร้อยทั้งในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและในเขตที่ไค้ระบุไว้ในข้อ 3 แห่งสนธิสัญญาที่ไค้ลงนามกันในวันนี้

ผู้มีอำนาจเต็มแต่ละฝ่ายไค้ลงนามและประทับตราไว้ในอนุสัญญานี้เป็นสำคัญ ทำคู่กัน 2 ฉบับที่ราชวัลลภ กรุงเทพฯ ณ วันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 (รัตนโกสินทรศก 112)

(ลงพระนาม) เหวงศ์วโรปการ

(ลงนาม) เลอมีร์ เดอ วิลเลร์ส

อนึ่ง บางเขียน คนนี้คือ คำสุข บุตรท้าวไล เจ้าเมืองไล กิ่งไค้กล่าวไว้ในบทก่อนแล้วนั้น สมเด็จเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ไค้ทรงบันทึกแถลงพฤติการณ์ที่ฝรั่งเศสไค้กระทำ ณ หุงเชียงคำ ซึ่งกั้บันทึกโดยราชทูตอังกฤษไค้แนบพระบันทึกของพระองค์ท่านส่งไปยังภาควิส ออฟ ซอลเบอร์ พร้อมด้วยรายงานลงวันที่ 10 กรกฎาคม ค.ศ. 1891 (ร.ศ. 110)ว่า

"...ข้าหลวงสยามประจำเมืองหวน ไค้ส่งเจ้าพนักงานฝ่ายปกครองหรือหัวหน้า 2 นายคือ ปลัดเมืองสุย 1 บางเขียน 1 ซึ่งคนทั้งสองนี้อยู่ในบังคับบัญชาของไทยเวลานั้น ไค้ไปสืบข่าวทางพระมณฑลตอนสุดตะวันออกของประเทศไทยสยาม ต่อมาอีก 2-3 เดือน คนทั้งสองนี้กลับมาและอ้างว่า คนไค้รับอำนาจจากฝรั่งเศสไค้หมายไค้เอา 2-3 ตำบลเป็นอาณาเขตของฝรั่งเศส บุคคลทั้งสองไค้พยายามตั้งเสารธงและชักธงฝรั่งเศสขึ้นที่หุงเชียงคำ แต่ไทยไค้ตั้งโคนลงเป็นหลายครั้ง ปลัดเมืองสุยไค้ถูกจับส่งลงกรุงเทพฯ ส่วนบางเขียนนั้นยังคุมสมรรถพรตพวกประมาณ 30 คนตั้งอยู่ ณ หุงเชียงคำ..."

นอกจากนี้กั้บันทึกโดยอีกกล่าวอีกว่า "ในเวลาเกิดเหตุนี้ กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสไค้ปฏิเสธแข็งแรงว่า ทางการฝรั่งเศสไม่รู้ไม่เห็นด้วยเลยในการที่บางเขียนไปชักธง

การที่กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสแถลงว่า ไม่รู้ไม่เห็นการกระทำของบางเขียนนั้นเป็นความเท็จ หากฝรั่งเศสไม่หนุนหลังหรือเกื้อหนุนบุคคลทั้งสองนี้แล้ว เหตุไฉนเลยจึงจะ

